

ARABONIA

MÚZEUMI KÖZLEMÉNYEK

2013.

51.

ARRABONA 51.

ARRABONA

51.

RÖMER FLÓRIS
Művészeti és Történelmi
Múzeum

GYŐR
2015

ARRABONA 51. 2013
A Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Közleményei

Szerkesztette, a szövegeket gondozta:
Csécs Teréz

Köszönet Czigány Dávidnak a közreműködéséért
a régészeti tanulmányoknál!

Arculatterv és technikai szerkesztés:
Tanai Csaba Taca

Angol fordítás:
Kovács Lajos

A kiadány megjelenését támogatta:

A borítón:
Rómer Flóris 1860 körül
(Fotó: Illinger-műterem, részlet, Ltsz.: 1095)

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Grászli Bernadett, igazgató
Nyomdai kivitelezés: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft.
Megjelenik: 500 példányban

TARTALOM

<i>Szőnyi Eszter</i> : Előszó helyett Rómer Flóris, a múzeumalapító	7
<i>Galambos István</i> : Rómer Flóris természettudományos munkássága	11
<i>Galambos István – Schmidt Dávid</i> : A Magyar Természettudományi Múzeum Történeti Gyűjteményének (Collectio Historicae) Rómer Flóris által gyűjtött herbáriumi lapjai	23
<i>Áldozó István</i> : Rómer Flóris a meteorológia szolgálatában	45
<i>T. Biró Katalin</i> : „Némi derű” Rómer Flóris és a kőeszközök kutatása	63
<i>Prohászka Péter</i> : Rómer Flóris és a budapesti VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszus előkészületei	87
<i>Mester Zsolt – Faragó Norbert – Halbrucker Éva – Király Attila – Péntek Attila</i> : Páli–Dombok: A régibb kőkör első biztos lelőhelye a Rába-völgyben . . .	115
<i>Ilon Gábor</i> : Kik és mikor temetkeztek a Bakony halomsírjaiba? Magángyűjtők és régészek Rómer Flóris nyomában	145
<i>Prohászka Péter</i> : Rómer Flóris és Brigetio emlékeinek kutatása	179
<i>László Csaba</i> : Rómer Flóris és a győri székesegyház	193
<i>Kondorosy Szabolcs</i> : Elveszett pipák Rómer Flóris nagyváradi ásatásának leletei	205
<i>Hermann Róbert</i> : Rómer Flóris a szabadságharcban avagy, az életrajzírás nehézségei	217
<i>Prohászka Péter</i> : Rómer Flóris első levele édesanyjához a fogságból	259
<i>Gráfik Imre</i> : Rómer Flórián a magyarországi néprajzi gyűjtés kezdeteinél . . .	269
<i>Debreczeni-Droppán Béla</i> : Rómer Flóris emlékére készült szobrok és emléktáblák	291
<i>Varga József</i> : „Arany papnak – fakehely”	311
<i>Dékány Ferenc</i> : „Nálam a tett az eszmétől csak kis lépésnyire fekszik..” Rómer Flóris, a bencés tanár	341
<i>Csécs Teréz</i> : Rómer Flóris 1867-es párizsi világkiállítási naplója	349

SUMMARY

<i>Eszter Szőnyi</i> : Instead of foreword Rómer, the museum founder	7
<i>István Galambos</i> : Flóris Rómer's scientific work	11
<i>István Galambos – Dávid Schmidt</i> : The herbarium pages collected by Flóris Rómer in the Historical Collection (Collectio Historicae) of the Hungarian Natural Historical Museum	23
<i>István Áldozó</i> : "Let's observe the meteorological phenomena" Flóris Rómer in the service of the meteorology	45
<i>Katalin T. Biró</i> : "Some gaiety" Flóris Rómer and the study of the stone implements	63
<i>Péter Prohászka</i> : Flóris Rómer and the preparations of the 8th Congress of Prehistoric Archaeology and Anthropology of Budapest	87
<i>Zsolt Mester – Norbert Faragó – Éva Halbrucker – Attila Király – Attila Péntek</i> : Páli-Dombok: the first authentic site from the Old Stone Age in the Rába valley	115
<i>Gábor Ilon</i> : Who and when were buried in the tumuli of Bakony? Private collectors and archaeologists on Rómer's trail	145
<i>Péter Prohászka</i> : Flóris Rómer and the research of Brigetio	179
<i>Csaba László</i> : Flóris Rómer and the cathedral of Győr	193
<i>Szabolcs Kondorosy</i> : Lost pipes The finds of Flóris Rómer's excavation in Nagyvárad	205
<i>Róbert Hermann</i> : Flóris Rómer in the 1848–49 Hungarian War of Independence or the difficulties of writing a biography	217
<i>Péter Prohászka</i> : Flóris Rómer's first letters to his mother from the captivity	259
<i>Imre Gráfik</i> : Flóris Rómer and the beginning of the Hungarian ethnographical collection	269
<i>Béla Debreczeni-Droppán</i> : Statues and memorial plates in honour of Flóris Rómer	291
<i>József Varga</i> : Flóris Rómer and the Mária Dorothea Association	311
<i>Ferenc Dékány</i> : "For me deed is only a little step away from idea..." Flóris Rómer the Benedictine teacher	341
<i>Terez Csécs</i> : Flóris Rómer's diary of the World Exposition of Paris in 1867 ...	349

ELŐSZÓ HELYETT

*Szónyi Eszter*RÓMER FLÓRIS, A MÚZEUMALAPÍTÓ¹

Amikor múzeumunk, illetve jogelődünk a Győri Bencés Múzeum alapításának másfél évszázados évfordulóján az alapító Rómer Flórisra emlékezünk, igen gazdag életműből válogathatunk.

Egy különleges egyéniségről, a XIX. század egyik nagy polihisztoráról van szó. Foglalkozott különféle tudományokkal: ásványtannal, botanikával, zoológiával, művészettörténettel (ezen belül építészettel, ötvösséggel), régészettel. Tanított: magántanítóskodása idején bizonyára mindent, középiskolában — mai szóhasználattal — matematikát, fizikát, biológiát, mezőgazdaságot, magyar, német és latin nyelvet, az egyetemen pedig régészetet.

A fiatal szerzetes tanár 1939-ben került a győri főgimnáziumba. Ekkor latin és magyar nyelvet tanított. Igyekezett példásan ellátni a rábízott feladatot, de igazi vonzódása a természet felé irányította. Bakonyi útjairól az iskolai szertár gyarapítására tetemes mennyiségű anyagot hozott. Megismerkedett Ebenhöch Ferencsel, a későbbi koroncói plébánossal, régiséggyűjtővel. Barátságuk, egymásra hatásuk következtében Rómer is elkezdett érdeklődni a régészeti tárgyak iránt. Közben iskolai előljárói feltűnő érdeklődését méltányolva felmentették a latin-magyar nyelvtanítás alól és a természetrajz oktatásával bízták meg. 1845-ig tanított Győrben. Ekkor a pozsonyi királyi feltanodához került. A fizika, a természetrajz és a „mezei gazdaság” oktatása lett a feladata. Pozsonyban érte az 1848-as forradalom kitörése. A szabadságharcba diákjai élén bekapcsolódott, ennek „jutalma” nyolc év bilincsből letöltendő olmtúzi várfogság lett. Bár amnesztiával 1854-ben szabadult, tanítani mégis csak az 1857/58-as tanévtől kezdetű, újra Győrben. Ekkor került igazán a régészettudomány bűvkörébe Ipolyi Arnold révén, akinek gazdag könyvtára és értékes régészeti gyűjteménye is volt. Az akkor a Pozsony megyei Zohoron plébánoskodó tudós történész elsősorban a magyar középkor emlékeire irányította Rómer figyelmét, de a korábbi történeti és régészeti korszakok, valamint a művészet tárgyainak kutatása is egyre jobban érdekelte. Tanított — természetrajzot, német nyelvet és mennyiségtant —, mellette a gimnáziumi szertárakat, a gyűjteményeket rendezte Győrben és Pozsonyban is. Szünidejét rendszeresen Győr és környéke, valamint a Bakony kutatásával töltötte.

Szünidei utazásai során újabb és újabb tárgyakkal gyarapította az iskolai gyűjteményt, és hogy ennek fejlesztésével is további tervei voltak már 1858-ban, azt bizonyítja a *Győri Közlöny*ben 1858. december 16-án megjelent felhívása, amelyet a vidék vadászat- és természetkedvelőihez intézett a gyűjtés érdekében. A cikkben egy vidéki múzeum előnyeit és szükségességét taglalta, ez a szervező tevékenysége már mindenképpen túlmutat az iskolai szemléltetőeszköz-táron.

„Ne mondja tán valaki, ha múzeumot akarok nézni, elmegyek Bécsbe vagy Pestre, és nem keresem az ilyen zugintézetben? Aki így gondolkodik Uraim, az so-hase menjen a Győri színházba, casinóba, kereskedelmi gyűldébe se, mert ezeknél tán tekintélyesebbet láthat a fent nevezett egyéb városokban is! És mégis bátorkodom állítani, hogy magyarnak és főleg győrinek érdekesebb lesz a győri terménytárt megtekinteni, ha az idővel olyan lesz, amilyenné tenni akarjuk és fogjuk is — mint akár a bécsit, akár a párizsit.”

Első lépésként — a felsőbb rendelkezésként javasolt — oktatási célokat szolgáló szertárat akarta bővíteni. A szertár anyaga ekkor még szinte kizárólag természettudományos anyagot tartalmazott: ásványokat, kövületeket, növényeket, csigákat-kagylókat, madarakat és madárfészeket, valamint néhány kitömött emlőállatot, összesen mintegy 800 darabot. Néhány régi pénz is akadt a gyűjteményben, ehhez az 1858-as tanév folyamán a pannonhalmi gyűjteményből még újabb darabokat is kaptak, így a tanév végére a numizmatikai anyag már 1238 darabra szaporodott. 45 db egyéb régiségről is említést tesz a leltár.

Az 1858-as nyári szünetben ismét gyűjtőútra indult Rómer. Először Tata környékét, majd Dél-Magyarországot és Erdélyt járta be. Útjáról 13 ládányi anyagot küldött a gimnáziumba. Ennek elhelyezésére a korábbi szűk és dohos földszinti helység már nem volt elegendő, így a kibővült gyűjtemény számára a második emeleten jelöltek ki helyet. A lelkes gyűjtőmunkát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium írásbeli dicsérettel honorálta Rómer és a terménytár létrehozásában részes kollégái felé, a gimnázium tanári kara pedig a Győri Közlönynek mondott köszönetet a felhívások közzétételéért. (Győri Közlöny, 1858. 34. és 61. szám)

A minisztériumi dicséret és a gyűjtemény nagymértékű bővülése után 1858 novemberében a tanári kar elérkezettnek látta az időt a gyűjtés kiterjesztésére és legalizálásának biztosítására. Ezért jegyzőkönyvben kérte a minisztériumot hogy a községi előjáróknak tegyék kötelezővé a régiségek bejelentését és a gyűjteménybe juttatását. Ez a jegyzőkönyv indította el azt a folyamatot, amely a múzeum hivatalos alapításához vezetett.

1859. május 6-án, tehát éppen ma 150 éve, az építészeti emlékek kutatására és fenntartására ügyelő császári és királyi középponti bizottmány a győri bencés gimnáziumot a környékbeli régiségek gyűjtőhelyéül jelölte ki. Egy hónap múlva Rómer Flórist tudományos és szervezőmunkája elismeréséül a fenti bizottmány tagjai közé választotta.

A hatóság támogatásával Rómer lelkes szervezőmunkája eredményeképpen tehát lehetővé vált, hogy Győr megyéből a leletek elsősorban a győri bencés gyűjteménybe — Magyarország első vidéki múzeumába — kerüljenek. Alapításakor a múzeum gyűjteménye 5289 db természettudományos és 1812 db régészeti (főként numizmatikai) darabból állt. A régészeti gyűjtemény anyagát szegényesnek és hiányosnak érezte. A *Győri Közlöny*ben közzétett felhívásban (Győri Közlöny, 1859. 69. szám) azonban úgy találta, hogy még mindig nem

késő elkezdni a gyűjtést, és ehhez a lakosság hathatós támogatását várta. Felhívása nem maradt eredmény nélkül, magánszemélyektől és a várostól újabb tárgyakat kapott a múzeum. Az utóbbiak főleg „régí kövek”, római sírkövek voltak. A vidéken összegyűjtött új szerzeményi anyag is jelentős gyarapodást mutatott. Az ilyképpen megnövekedett régiséggyűjtemény láttán külön régészeti osztály létesítésének gondolatával foglalkozott Rómer. Általában fontosnak tartotta a közönség tájékoztatását, a múzeum ügyének pillanatnyi állásáról, a gyűjtemény gyarapodásáról. Ennek a tájékoztatásnak a szolgálatába állította a helyi sajtót, ahol Ebenhöch Ferenchez intézett úti leveleiben folyamatosan beszámolt az 1859-es nyári szünet újabb bakonyi gyűjtőútjának eredményeiről. Később könyv alakban is megjelenik: *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat*. Ebben a munkájában is a helyi múzeum fontosságára, létjogosultságára hívta fel a figyelmet: ha nem csak Pesten akarunk szép épületeket, gyárakat, színházat látni, akkor arra is törekednünk kell, hogy a műveltség és az ahhoz kapcsolódó intézmények is legyenek a vidékiek tulajdonában. (*A Bakony* 31–33. p.) Hogy mindez nem hiábavaló szervezés, gyűjtés, arról Győr városának lakossága is meggyőződhetett, amikor 1860. május 30-án a nagyközönség számára is megnyitották a múzeumot.

Muzeológiai munkájának lehetséges folytatóit paptársaiban látta. 1860-ban a győri Hittudományi Akadémián előadója lett az újonnan felállított archaeológiai tanszéknek. Kapcsolatot teremtett az akkor Amerikában élő Xántus Jánossal és egyéb amerikai magángyűjtőkkel és intézetekkel a távolabbi területekről származó érdekességek gyűjtése céljából.

Tevékenysége lassan túlnőtt a győri múzeum keretein. 1860. október 9-én a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta, majd hamarosan bekerült a régészeti bizottságba is. 1861-ben még Győrben kezdte meg Ráth Károllyal a *Győri Történeti és Régészeti Füzetek* szerkesztését. Ezt a munkát folytatta a későbbiekben is, miután 1861 nyarán Pestre távozott és ezzel megindult pályája tulajdonképpen csúcsa felé.

A vidéki kisváros nem tarthatta tovább falai között a sokkal többre hivatott tudást, ám így is profitált tehetségéből: agilissága, szervezőképessége múzeumhoz juttatta Győrt, elsőként a magyarországi vidéki városok közül.

Rómer Flóris teljes régészeti munkásságát nem célozom és nincs is lehetőségem itt bemutatni. Elég talán a közvetlen környezetünkben végzett, vagy azt érintő példákra felhívnom figyelmüket.

Ő gyűjtötte be a máig is múzeumunkban kiállított domborműdíszes, római korszót, (1. kép) amikor a mai Rákóczi u. 22-24. telkén római kori sírokat találtak. Jellemzően beépítetlen volt a város e része, hiszen a jelentésben nem utcanév és házszám, hanem helyrajzi szám szerepel. Foglalkozott a *Győri Régészeti és Történeti Füzetek*ben az Árpás–Mórichidai Szent Jakab templommal és a közelében előforduló római régiségekkel.

1. kép
Reliefdíszes római korsó az egykori
Városház (ma Rákóczi) utcából,
Rómer Flóris gyűjtése
(Fotó: Tanai Csaba Taca)

Elsőként hívta fel a figyelmet néhány római kori „várnára”, a Keszthely–Fenekpuszta típusú erődökre. De elég csak az általa indított és hosszú ideig szerkesztett *Archaeologiai Értesítő* korai köteteit lapozgatunk, cikkei tömegét találjuk bennük. A régészettudomány területén a legtöbbet azonban csodálatos tudományszervező képességével, a régészeti oktatás megteremtésével, Európa különböző nagyvárosaiban szervezett világkiállításokon a hazai régészeti eredmények bemutatásával és a magyar értelmiség „régészeti szemléletének” kialakításával tett.

Néhány szó az utódok hálájáról, a múzeum-alapító győri megbecsüléséről.

A Győri Bencés Rómer Flóris Múzeum utódléte az ismert politikai okokból nem kapta az 1950–60-as években az alapító nevét. Akkor már jobb volt Xántus János, bár „amerikás” és nem is élt Győrben, de legalább a nénikéjét látogatta.

A rendszerváltás után több megyei múzeum nevet változtatott, ill. visszaváltoztatott. 1993-ban, amikor ennek az intézménynek igazgatója lettem, bennem is felmerült a gondolat. Végül is anyagiak riasztottak elsősorban vissza. 1996-ban

az országos Millicentenáriumi Program keretében rendezett oktatási kiállítás legkorábbi egységét Győrben rendezhettük meg. A Pannonhalmával és az egyházi oktatás első évszázadaival foglalkozó rendezvényt nyithattuk meg új — azóta sajnos már megszűnt — időszaki kiállító termünket. Kézenfekvő volt, hogy a kiállítóhely a Rómer terem nevet kapta. Az épületet ma már Rómer Házként emlegetik Győrben. Utcat Rómer Flórisról elneveztek ugyan Győrben, de meggondolandó, hogy nem érdemelné-e ezt valahol a belvárosban, a múzeum, vagy a rendház környékén, valamikori munkássága színhelyén.

JEGYZET

¹ Szőnyi Eszter (1945–2011) írása a győri múzeum alapításának 150. évfordulója alkalmából készült, elhangzott a Xántus János Múzeumban, a Rómer Emlékkülésen, 2009. május 6-án.

Galambos István

RÓMER FLÓRIS TERMÉSZETTUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

A polihisztor bencés szerzetesnek a szélesebb értelemben vett nagyközönség előtti legismertebb műve *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat* című munkája (Rómer 1860), mely egyazon évben két kiadást ért meg, s napjaink könyvkiadói számára is kurrens kiadvány. Előzménye a Győri Szemle 1859-es évfolyamában jelent meg „*Szűnnapi levelek. E. F. k...i lelkész barátomhoz*” címmel.¹ A folytatásokban megjelent „levelek” sikere és barátainak biztatása arra készíteti szerzőjét, hogy kétoldalnyi előszóval és 20 oldalnyi bevezetéssel kiegészítve könyv formában is megjelentesse. A remélt siker nem maradt el. Könyvére felfigyelt a Magyar Tudós Társaság, és levelező akadémiai tagsággal jutalmazta. A Bakony-könyv elolvasása során kibontakozik előttünk Rómer szerzteágazó érdeklődése, munkássága, mely a korabeli tudományok széles körét öleli fel a geológia, botanika, zoológia, mint természettudományi diszciplínákon keresztül a régészet, művészettörténet és történelem relikviáinak gyűjtéséig. Sokirányú — részben autodidakta módon szerzett — ismereteit összegezte a levelező tagsággal együtt járó akadémiai székfoglalójában, mely Magyarország középkori történeti földrajzával foglalkozik. (Rómer 1861) Ezek után meglepő, de életpályája ismeretében érthető, hogy e székfoglaló volt utolsó természettudományos munkája. Ezt követően huszonnyolc évig, a —haláláig— csak a társadalomtudományok köréből publikált. Hogy mi készítette erre, idézzük saját szavait, melyet halála előtt négy évvel, az 1885-ös Országos Régészeti Közgyűlés második napján — augusztus 4-én — levezető elnökként *Régészeti vallomások* címen mondott el:

„Az egyik fürkészeti utjában sz. László hermája volt a vizsgálódási tárgy, így szólt hozzám a magával minket ragadó falusi lelkész:² Hazánkban van elég természetbuvár, régészek nagyon is kevesen vagyunk; te valamikor felléptél e téren, térj át hozzánk s légy archeologussá!

Én és archeológus? Én, ki a természettant tanítottam, aztán öt évig könyvkötői munkával életemet tartottam fenn,³ én ki az újabb tudománytól egészen elmaradtam? De a zohori papnak lelkesítő szavai, annak minden ablakát elfoglaló cserépgyűjteményei, a kirándulás Szt.-Györgyre⁴ és vidékére tanulságos vezetése alatt, és én Vale-t⁵ mondék a gyűjtésnek, elajándékoztam gazdag természeti gyűjteményeimet s lettem régésszé.” (Rómer 1885)

A természettudományos érdeklődés kialakulása

Rómer Ferenc 15 éves korában 1830. október 16-án öltözik be a bencések ruhájába Pannonhalmán, kapja szerzetesi nevét, s lesz Flóris. Az újoncétet sikeresen kiállva 1831-től két évig Győrben, majd egy évig Bakonybélben végzi fi-

lológiai tanulmányait, melyek végeztével jogot nyer arra, hogy magyar és latin nyelvet oktasson. Pannonhalmán kerül kapcsolatba Guzmics Izidor (1786–1839) bencés szerzetessel, aki 1832-től a bakonybéli rendház apátja. Guzmics — aki teológus hallgatóként korábban természettudományi tárgyakat is tanult — vezeti be a 19 éves szerzetes növendéket a kertészkedés és a leíró természettudományok világába a bakonybéli apátság kertjében és rendszeres kirándulásaikon a Bakonyban, melyről Rómer több helyen is megemlékezik könyvében. (Pl. Rómer 1860, 1–2.) Ezt követően négy évig teológiai tanulmányokat folytat Pannonhalmán, majd 1838. július 26-i pappá szentelését követően — megrendült egészségi állapota helyreállítása okán — egy éves szabadságot kap, melyet a tihanyi rendházban tölt el. Itt sem tétlenkedik, felkészül és sikeresen leteszi bölcsészdoktori szigorlatát, s szerzi meg tudományos fokozatát. De marad ideje arra is, hogy rajzolja és fesse az őt körülvevő tájat, tanulmányozza annak ásványait, ősmaradványait, növényeit és állatait.

Győri évek I. (1839–1845)

1839 szeptemberében munkába áll a bencés rend által fenntartott győri gimnáziumban, hogy a latin és magyar nyelvet oktassa diákjainak. Ez korántsem elégíti ki nyughatatlan szellemét, folytatja képzőművészeti tevékenységét, és látva a gimnázium természetrajzi szertárának szegényességét és rendezetlenségét, hozzáfog annak megújításához. Ilyen irányú hajlamát felismerve hamarosan felmentik a filológiai tárgyak tanításától és a természetrajz oktatást kapja feladatul. Folyamatos önképzéssel veti bele magát a munkába, gyűjti, határozza, konzerválja Győr vármegye növényzetét, gyarapítva a gimnázium szertárát és saját gyűjteményét. A növényvilággal kapcsolatos ismereteinek elmélyítésében Steltzner Nándor győri sótiszt van segítségére. Tanítványait — tanárának, Guzmics Izidornak a példáját követve — gyakran viszi tanulmányutakra, hogy a növény és állatvilágot ne a tanteremben, hanem a természetben tanulmányozzák. Az első év nehézségeit legyűrve fokozatosan belelendül a természetismereti tárgyak tanításába, s azt nagy kedvvel műveli, miközben szorgalmasan járja Győr környékét, a Bakonyt és a Fertőzugot. Gyűjtései — érthető okokból — elsősorban a nyári szünidőre esnek.

Pozsony, Királyi Feltanoda (1845—1848)

A tanításban, szertárgyarapításban elért sikerei visszhangra találnak, s előljárói 1845-ben a pozsonyi Királyi Feltanoda fizika, természetrajz és mezőgazdaszat nyilvános, rendes tanárának nevezik ki, miután az intézmény idősebb tanárai a megbízást nem vállalják. Rómer — önéletrajza szerint — nem törekedett szülővárosába, de engedelmességi fogadalma folytán állását el kellett foglalnia. Ismét szembekerül egy rendezetlen, szegényes szertárral, melyet már az iskolaév kezdete

előtt igyekeznek rendezni, lehetőség szerint gyarapítani. Ennek érdekében preparálni is tanul a Pesten élő Petényi Salamon Jánostól,⁶ aki a gerincesek tömését tudományos munkája elengedhetetlen részének tekintette, s zárkózott természete ellenére a preparálás iránt érdeklődőket minden módon támogatta. Rómer előadásait nem csak a diákok, de az akadémia más fakultásainak hallgatói látogatják, és az „evangelicum lyceumból” is jönnek érdeklődők. Ez, valamint Rómer szokatlan módszerei, kapcsolata a nem katolikus vallású tudósokkal kiváltják az idősebb tanártársak haragját, s feljebbvalói megtiltják a szerintük helytelen gyakorlatot. Rómer nem áll ellen, sajátos módszert választ: előadásait diktálással igyekezik unalmassá tenni, ez beválik, a vendéghallgatók fokozatosan elmaradnak.

A Duna jobb partján, a pozsonyi ligetben általa kialakított fűvészkert (1. térkép) — melyet a város haladó polgársága méltányolt, de irigyei nem — ugyancsak kiváltja utóbbiak ellenszenvét. Ezt fokozza az, hogy Rómer a fűvészkertben hetente nyilvános előadásokat is tart, melyet mindaddig folytat, míg felhagyására nem kényszerítik. A fűvészkert ma is létezik, a modern térképeken Janko Král’ szlovák költő nevét viseli (2. térkép). Itt kell megemlíteni, hogy míg a magyar visszaemlékezésekben kialakítását nevével kapcsolják össze, addig szlovák források szerint (N. N. 2015) ebben részt vett a pozsonyi születésű Endlicher István (1804–1849) orvos, történész és botanikus is.

1. térkép

A pozsonyi liget- fűvészkert a korabeli pontonhíddal szemben
a II. katonai felmérés térképlapján (1806-1869)
(Forrás: <http://mapire.eu/hu/map/collection/secondsurvey> 2015. 08.12)

2. térkép

A fűvészkert ma Janko Král' Park.

(Forrás: <http://google.hu/maps> 2015.08.12)

Az oktatásban elért sikerei, pozsonyi népszerűsége folytán felkérlik a kamaszodó József főherceg tanítására, melyből életre szóló rokonszenv és barátság alakul ki a mester és tanítványa között.

Pozsonyba helyeztetvén a gyűjtések helyszíne is változik, elsősorban a történelmi Pozsony vármegyét, a Kis-Kárpátok hegyeit járta, de testvérét felkeresve Magyarakimlén, továbbra is gyakori vendég a Fertő-tó környékén. 1846 és 1847 nyarán hosszabb útra indul, a Tátrát keresi fel. 1848 nyarán már csak keveset gyűjt, egyre inkább a magyar szabadságharc eseményei kötik le figyelmét, s 1848 őszén beáll katonának. Ezt megelőzően Pestre utazik, ahonnan Gratzl Józsefnek egy levelet ír, megindokolva elhatározását. Szívéhez nőtt gyűjteményeiről e levélben a következőket írja: „...Még gyűjteményeim sorsa aggaszt... Azokat szülővárosom intézeteinek hagyományozom...”⁷

A szabadságharc forgatagában az adományozásra azonban nem marad ideje. A világosi fegyverletétel előtt tizenegy nappal az általa vezetett század Debrecennél vereséget szenved. Rómer menekülni kényszerül, de elfogják, és 1849. november 24-én szülővárosában, Pozsonyban, vasbilincsben letöltendő nyolcvévi várfogságra ítélik. Elszállítása előtt 1849. december 6-án gyűjteményeit édesanyjára ruházza: „...bármely néven nevezendő összes könyv-, növény-, madár-, képgyűjteményemet stb., melyek jelenleg anyám házában vannak őrizet alatt...” (Bardoly 1988)

Novi Marof (Horvátország) 1856–1857

1854 április 24-én amnesztiával szabadul, Pozsonyba utazik, ahol szoros rendőri felügyelet alatt állva a várost sem hagyhatja el. Ez év őszén visszatér Pannonhalmára, hogy kiróják rá a rend önkényes elhagyásáért járó büntetést. „Öméltósága által ide⁸ diszponáltatott penitenciára, melyet bevégezve itt is hagyatott, s idejét igen hamarosan különféle állatok kitémése s kövek csigák s t. eff. keresésére fordítá” — írja Beély Fidél (1860 körül). Innen engedéllyel Pozsonyba megy, ahol József és István főhercegek birtokainak kezelőjénél, Szuborits Antalnál nevelői állást tölt be. 1856 tavaszán az Erdődy-család horvátországi birtokára, Novi Marof-ba távozik ugyancsak nevelői alkalmazásba (1. kép). Hampel szerint ő fedezi fel, vezeti be a tudományba a Remetinec határában (Novi Maroftól északra 2 km) gyűjtött halkövéleteket, valamint Radoboj híres miocén rovarfossilium lelőhelyét. (Hampel 1891) Utóbbi biztosan nem felel meg a valóságnak, mivel Oswald Heer már 1847-ben könyvet ír a radoboji miocén lelőhelyről. (Heer, O. 1847) Horvátországi tartózkodása során bejárja Novi Marof környékét, gyűjt és megfigyel. 1857-ben hagyja el az Erdődy-család birtokát, Magyarországra megy, majd röviddel azután visszatér Pannonhalmára. Bár rehabilitációja még nem teljes, de lehetőséget kap arra, hogy a Bencés Rend kőszegi gimnáziumában oktathasson. Hasonló érdeklődésű, a közgazdaságban magas tisztséget betöltő, friss kapcsolatai révén sikerül 1858-ban visszaszereznie a győri bencés gimnáziumba, ahol ismét természetrajzot oktat.

1. kép

Az Erdődy-család kastélya Novi Marof-ban (Horvátország)

(Forrás: <http://postcards.hungaricana.hu/hu/254435/> 2015.08.12)

Győri évek II. (1858–1861)

Újabb győri évei a szokott aktivitással teltek. Oktatott, gyűjtött és tudását, ambícióit ismét a város szolgálatába állította. Kialakította a mainál nagyobb kiterjedésű Honvéd-ligetet és folytatásában befásította a Vásárteret (3. térkép), melynek egy része ma a Bisinger József park. Meteorológia iránti érdeklődése hozta létre a győri, bakonybéli és pannonhalmi légtani észlelődet. Felfrissítette ismeretségét egykori iskolatársával Ipolyi Arnolddal, akinek hatására érdeklődése a régészet, művészettörténet felé fordult. 1859 nyarán és kora őszén bejárta a Bakonyt és a Dunántúl egy részét, élményeit irodalmi formában örökítette meg, melynek mintájául Ipolyi Arnold *Csallóközi uti-képek* címen névtelenül, a *Vasárnapi Újság* 1858-as évfolyamában megjelent cikksorozata szolgált. (Ipolyi 1858) A szünidei levelek tehát valójában nem levelek, hanem levélformába öntött útirajz.

A „Bakony útirajz” természettudományos adatai

Rómer 1859 augusztus 2-án indul bakonyi útjára, ennek során első lépésként felkeresi Zohorban élő barátját és mentorát, Ipolyi Arnoldot.

Rómer (1860) munkája alapján kísérletet tettem arra, hogy bakonyi expedíciója természettudományos gyűjtéseit körvonalazzam, anélkül azonban, hogy konkrét fajneveket említsek, s azokat párhuzamba állítsam a tudomány mai állása szerinti érvényes nevekkal. Az augusztus 2. – szeptember 27. között eltelt 57 napból 25-ben⁹ (44%) említ természettudományos megfigyelést, gyűjtést, adatot. Ér-

3. térkép

A győri vasútállomás és környéke a Vásártérrel Győr XIX. század közepi kataszteri térképén.

(Forrás: <http://mapire.eu/hu/map/collection/cadastral> 2015.08.12)

dekes, hogy ebből 21 napon közöl naponta egy-több alkalommal geológiai-paleontológiai (a napok vonatkozásában 84%), 8 alkalommal botanikai (32%) míg egy alkalommal rovarügyi megfigyelést (4%). Az összes említések, helyek száma 38, ebből 76,3% földtani, 21,1% növénytani és 2,6% rovarügyi megfigyelés, azaz a geológiai-öslénytani megfigyelések rögzítése magasan kiemelkedő. A Bakonyvidéken kívül átrándul a Vértes előterébe (Csákvár–Fornapuszta) is, ahol nagyszámú ősmaradványt gyűjt.

Rómer akadémiai székfoglaló előadása

A Bakony-könyv sikere (Rómer 1860) és Ipolyi Arnold támogatása révén a Magyar Tudós Társaság levelező tagnak választja. Székfoglaló előadását Magyarország középkori természeti viszonyairól írta. Előadásában ötvözi természettudományos-terepi ismereteit azokkal a történeti forrásokkal, melyeket a középkori oklevelek tanulmányozása során gyűjtött. Munkája nagyobb részét az utóbbiakból kinyert, növény- és állatnevekkel kapcsolatos felsorolások teszik ki, de ehhez felhasználja korábbi szerzők munkáit is. A székfoglaló előadás (Rómer 1861) egyben természettudományos munkálkodásának befejezését is jelenti. E hirtelen és egyértelmű váltást leginkább Hampel József szavaival adhatjuk vissza: *„Ő maga e tanulmányait már nem igen folytatta, bár a természetrajznak, mint közléptanodai tanár,¹⁰ ezután is néhány éven át híve volt. Irodalmi működését ezentúl teljesen az archaeológia vette igénybe és saját szerű tünemény, hogy a midőn a természettudósok hivatalosan körükbe fogadták (1860. okt. 9.), akkor szűnt ő meg végleg természetrajzi kutatásokkal foglalkozni, oly helyzet, melynek pár évvel utóbb azzal vetett véget, hogy a történettudományi osztályba lépett át (1864. jan. 19.), melynek azután élte végéig tagja volt.”* (Hampel 1891, 414.)

Rómer természettudományos gyűjteményeinek sorsa

Mai országhatárainkon belül igyekeztem — több-kevesebb sikerrel — gyűjteményeit nyomon követni.

Ásvány-kőzettani és paleontológiai gyűjtemény

Jelenleg a Rómer által gyűjtött anyagnak egyetlen példányát sem ismerjük. A Magyar Természettudományi Múzeum geológiai gyűjteményében nincs Rómer által gyűjtött példány. Geológus muzeológusaink közül Dr. Kecskeméti Tibor is próbálta felkutatni gyűjteményének részeit, de nem járt sikerrel. (Kecskeméti Tibor ex verb.) A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium szertárában található földtani gyűjtemény szakemberek által feldolgozott, de Rómer-gyűjtés itt sem található. (Dékány Ferenc ex verb.)

2 kép

Turritella rómeri Szóts syntypus példányai a Magyar Természettudományi Múzeum Őslénytárából (Fotó: Galambos I.)

3. kép

A Turritella rómeri syntypus példányainak lelőhelycédulája Magyar Természettudományi Múzeum Őslénytár

Növényteni gyűjtemény

Botanikai gyűjtései tekintetében már kedvezőbb a kép. Az emlékév előkészületei kapcsán több gyűjteményben bukkantam Rómer-lapokra. Ezek a következők:

- Magyar Természettudományi Múzeum (Budapest) Történeti Gyűjteményében egy jelenleg ismeretlen eredetű gyűjteményrészben 190 lapos anyagára találtunk, melyet sikerült feldolgozni. (Galambos – Schmidt 2015,)
- A Magyar Természettudományi Múzeum Carpato-Pannonica gyűjteményében is lehetnek Rómer-lapok. A több mint 700 000 lapos gyűjteménynek csak kis része (cca. 80 000 lap) van adatbázisba feldolgozva, utóbbiban egyetlen Rómer-lapra bukkantam, de szórványos további előfordulás nem kizárt.
- A Pannonhalmi Bencés Apátság herbáriumuma az 1960-as években a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Biológiai Intézet jogelődjének birtokába került, ahol elkülönítve kezelik. Átnézve cca. 340 herbárium lap a Rómer-gyűjtés.
- A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium szertárában cca. 100 lapnyi Rómer-gyűjtést őriznek. (Dékány Ferenc ex litt.)
- A szombathelyi Savaria Múzeum egy XIX. századi herbáriumából egy Rómer-lap került elő. (Balogh Lajos ex litt.)

Szerző Schmidt Dáviddal karöltve tervezi fenti gyűjtemények Rómer-lapjainak későbbi feldolgozását és közlését.

Zoológiai gyűjtemény

A geológiai gyűjteményrészhez hasonlóan jelenleg nem ismerünk Rómer Flóris által gyűjtött állattani anyagot.

Rómer Flóris tudományos elismerése

Linne binominális nevezéktanának bevezetése és elfogadása óta, a leíró természettudományok körében szokássá vált, hogy egyes tudósok munkásságának elismeréseként az utódok megörökítik nevét egy-egy általuk leírt faj nevében. Szóts Endre 1953-ban megjelent monográfiájában Rómer Flórisról egy tudományra új eocén puhatestű fajt nevezett el: *Turritella rómeri* Szóts néven (2–3. kép). (Szóts 1953)

JEGYZETEK

- ¹ A Szünnapi levelek 21 részben, 1859. szeptember 11-december 25. között jelentek meg, Ebenhöch Ferenc koroncói plébánosnak címezve.
- ² Ipolyi Arnold (szerző megjegyzése).
- ³ Börtönévei alatt (szerző megjegyzése).
- ⁴ Pozsonyszentgyörgy (szerző megjegyzése).
- ⁵ Búcsút (szerző megjegyzése).
- ⁶ Petényi Salamon János (1799–1855) magyar természettudós, zoológus, a magyar madártan és őslénytan megalapítója.
- ⁷ Németül, közli Kőhegyi – Rákóczi 1968, 144.
- ⁸ Értsd Bakonybélbe.
- ⁹ A mű gondos átolvasása során igyekeztem rekonstruálni a napokat, de mivel útirajza nem napokra osztott, ez csak részben sikerülhetett.
- ¹⁰ Budapest, Katolikus Főgimnázium (szerző megjegyzése).

IRODALOM

- BARDOLY István
1988 Rómer Flóris élete. *Műemlékvédelem* 32. 223–243.
- BEÉLY Fidél
(1860 körül) *Életem rajza 1807-től kezdve*. Kézirat. 82 lev. Pannonhalmi Főkönyvtár, Pannonhalmi.
- GALAMBOS István – SCHMIDT Dávid
2015 A magyar Természettudományi Múzeum Történeti Gyűjteményének (Collectio Historicae) Rómer Flóris által gyűjtött herbáriumi lapja. *Arrabona* 51. 23–44.
- HAMPEL, J.
1891 Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról. (Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1891. márczius 23-iki összes ülésén.) In: *Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól*. 6. köt. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 401–464.
- HEER, Oswald
1847 *Die Insektenfauna der Tertiärgebilde von Oeningen und von Radoboj in Croatien*. Erster Theil: Käfer. Verl. Wilhelm Engelmann, Leipzig.
- [IPOLYI Arnold]
1858 Csallóközi úti-képek. *Vasárnapi Újság* 5. évf. 6-7, 17-18., 30-31, 40-42, 53-55, 77-79, 89-90, 99-102, 114-115, 126-127.
- KŐHEGYI Mihály – RÁKÓCZI Katalin
1968 Rómer Flóris levelei Gratzl Józsefhez, az olmützi és Josefstadti kazamatákból. *Arrabona* 10. 141–162.
- N. N.
2015 *História Sadu Janka Král'a*. <http://www.sadvohrozeni.sk> (2015. 09. 27.)

RÓMER Flóris

- 1860 *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat.* Sauerwein Ny., Győr.
- 1861 Magyarország földirati és terményi állapotáról a középkorban. Székfoglaló értekezés Römer Flóris levelező tagtól. (Olv. jún. 17-én 1861). *Magyar Akadémiai Értesítő.* A Matematikai és Természettudományi Osztályok Közlönye 2. 1860/1861. 287–385.
- 1886 Régészeti vallomások. Elnöki Beszéd az Országos Régészeti Közgyűlésen, 1885. augusztus 4. In: *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve 1879/1885.* Budapest, 1886. 48–51.

SZÓTS Endre

- 1953 Magyarország eocén puhatestűi I. Gánt környéki eocén puhatestűek. *Geologica Hungarica, Series Paleantologica* 22. 1–238.

FLÓRIS RÓMER'S SCIENTIFIC WORK

At the beginning of his career as a teacher of Hungarian and Latin languages in the Benedictine Arch-Grammar School of Győr Flóris Rómer did not remain in the humanistic studies, but, possessing wider scale of interest, he began to enlarge the natural historical collection of the school, and soon he began to teach natural history as well. This interest of his helped to guide his early career (teaching natural history at school and at the Academy of Pozsony; his job as a private tutor at noble families; the compilation of “The natural historical and archaeological framework of the Bakony Mountains”). This latter helped him to become a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. In his inaugural (1861) he summarised his natural historical results, but already from the perspective of the humanities: he presented the geographical conditions of the medieval Hungary. It was the swan song of his natural historical work: afterwards his interest was occupied by only historical, archaeological and art historical issues.

The present study reviews his scientific results encompassing the efforts of almost a generation-long period.

Dr. István Galambos

Galambos István – Schmidt Dávid

**A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM
TÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNYÉNEK (COLLECTIO HISTORICAE)
RÓMER FLÓRIS ÁLTAL GYŰJTÖTT HERBÁRIUMI LAPJAI**

A Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárának (MTM Növénytár, BP) Collectio Historicae-különgygyűjteményében elhelyezett, Rómer gyűjtéseket is tartalmazó, jelenleg ismeretlen származású gyűjteményrész — az átragasztást és egyéni azonosítóval történő ellátást megelőzően — összesen három darab faszcikulusból állt. A faszcikulusok sorszámmal voltak ellátva (15-től 18-ig), bennük keményfedeles, összekötözött mappákban és további kék ívekben nyertek elhelyezést a herbáriumi lapok. A gyűjteményrész összesen mintegy 328 lapból áll, amelyből a Rómer Flóris cédulájával ellátott lapok száma 190 db. A további gyűjtők között néhány magyar (Ballay Valér, Ebenhöch Ferenc) mellett főként a bécsi Botanischer Tauschverein csereegylethez kötődő herbaristák (csere)lapjait találjuk. Legnagyobb számban A. Hatzy és Bilimek gyűjtők által a szomszédos Ausztriában szedett hegyvidéki növények szerepelnek. A fenti gyűjteményrész 328 lapját — figyelemmel a Rómer-émlékév kapcsán felmerült igényekre — az MTM Növénytárában átragasztották, lefotózták és ellátták az egyedi azonosítást szolgáló sorszámmal, melyért Barina Zoltán gyűjteményi kurátornak tartozunk köszönettel. A Rómer által gyűjtött 190 lap elegendő ahhoz, hogy képet kapjunk gyűjtési, cédulázási módszereiről és szokásairól, valamint közelebbről megismerjük Rómer Flórist, a botanikust.

A herbáriumi cédulák típusai

Rómer Flóris gyűjtésének csak akkor tekintettünk egy lapot, ha azon jellegzetes, bár helyenként kismértékben változó szignója, illetve neve szerepelt, vagy előnyomott herbáriumi cédulát használt. Utóbbi esetben az egymást átfedő körökből álló, lánchatású keret felső részén, azt megszakítva a következő szöveg olvasható: EX HERBARIO F. F. ROMER, PROF. PHYS. POSONII. Ilyen esetben kéziratos szignóra nem volt szükség, de egyéb gyűjtési adatok (két cédulától eltekintve) kézzel írva kerültek e cédulákra is. A herbáriumi cédulák típus szerint a következők voltak:

- minden részében kézzel írt: **133 db**
- előnyomott etiketre kézzel írt: **55 db**
- nyomdai úton előállított: **2 db**

Fenti előnyomott etiketre írt cédulája 1844 májusában bukkan fel első ízben, mivel azonban ekkor még Győrben tanított, bizonyára később cédulázott lapról, vagy olyan duplumról lehet szó, amelyet későbbi előállítású cédulával látott el

(1. kép). A gyűjtési dátumokat időrendbe állítva, az etikett cédulára írt adatok nagyobb sorozata 1845 augusztusától fordul elő, ezért valószínű, hogy pozsonyi diszpozícióját kézhez kapva (Galambos 2015) nyomatta a cédulákat. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy kézzel írt és előnyomott etikett cédulák az idő előrehaladtával továbbra is vegyesen fordulnak elő.

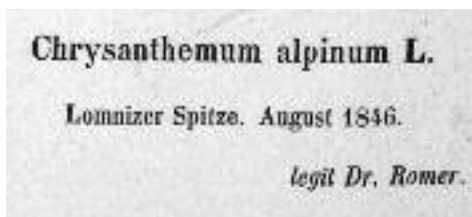
A két darab nyomdai úton előállított cédula a fajnevektől eltekintve azonos szövegű és dátumú (2. kép). Előállításának oka nem ismert.

A kézírás paleográfiája

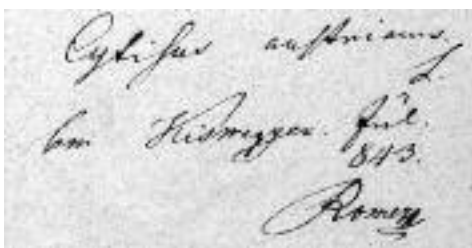
Érdekes, hogy a latin fajnevek, auktorok, magyar nyelvű gyűjtési adatok és helységek — egy-egy betű (pl. „s”) kivételével — latin betűs kézírással, míg a német nyelven megadott gyűjtési adatok, helyek stb. gót kézírással lettek rögzítve. A német nyelvű szövegeknél Rómer automatikusan a korban szokásos gót betűs kézírást használta, még akkor is, ha a szövegnek csak az előljárója volt német nyelvű. Például „bei Kismegyer”, ahol a „bei” „e” hangzója egyértelműen gót írott „e”, míg a Kismegyer azonos hangzói latin betűsek (3. kép). A Rómer-hagyatékkal foglalkozó kutatók megállapítása szerint a későbbiekben Rómer a német nyelvű szövegeknél is áttért a latin betűs írásmódra (Csécs Teréz ex verb.). A helységnevek is gyakran akkor használatos német nevükön voltak megadva, ezek feloldásában nagy segítséget jelentett Lelkes György munkája (Lelkes 1998) és a korabeli katonai felméréseken található névanyag.

1. kép
Előnyomtatott etikett címke kézírásos szöveggel
(BP739929)

2. kép
Nyomdai úton előállított herbáriumi cédula
(BP739816)

3. kép
Gót- és latinbetűs írásmód vegyítése a fajnévben és a lelőhelyadatoknál Rómer jellegzetes szignójával
(BP739770)

A herbáriumi cédulák tartalmi elemei

Fajnevek, auktorok

A latin fajnevek a linnéi előírások szerint (nemzetségnév, faji jelző, auktor) szabványosak, csupán négy esetben nem írta ki a faj leíróját. Határozásai jórészt pontosak, a ma érvényes fajnevek és az általa feltüntetett taxonnevek közötti elté-

rések a nevezéktani tudományág fejlődésének köszönhetőek. Két esetben rögzíti a faj német nevét is. Határozása csak egy esetben szorul egyértelmű revízióra, amikor a *Typha angustifolia* L. helyett *Tussilago angustifolia* L.-t ír. Ez nyilvánvalóan pillanatnyi figyelmetlenségből eredő elírás, mivel a két faj aligha összetéveszthető.

Élőhelyek, földrajzi- és helynevek

A lelőhelycédulák szövegének adatbázisba rögzítésével igyekeztünk a gyűjtési helyeket településhatárok szerint besorolni, ez azonban 36 lapnál nem járt sikerrel, mivel a helymeghatározás túlságosan általános volt. Pl. Hanság, Neusiedlersee, An Kamm, An Gräben, Nassen Wiesen. Három esetben bővebb szövegnél sem tudtuk beazonosítani a településhatárt: Gödölle in Sand; Zabliget; Züngsol beim Eisenbründl. A felsorolásban előbbieket „0”-val, utóbbiakat kérdőjellel jelöltük a Településhatár mezőben. E mezőben a megadott nevek az adott országban jelenleg használatos módon szerepelnek, pl. a mai Szlovákia területén találhatóknál a szlovák hivatalos nevet használjuk.

Gyűjtési idő

Rómer a cédulák döntő többségénél csak évet és hónapot ad meg. Öt cédulán szerepel teljes dátum, tizenkettőn csak év, míg dátum nélküli öt lap. Ez — egyéb források hiányában — nagyon megnehezítette gyűjtőútjainak rekonstruálását, mivel mozgását csak az adott hónaphoz kötve tudtuk követni. Gyűjtései 1843. július (Győr, Kismegyer) és 1848. július (Hanság) közé esnek. A dátumoknál a hónapot rövidítve betűkkel, az évet számokkal adta meg, olyan módon, hogy az évszám első tagját többnyire elhagyta (pl. 1846 helyett 846).

A Rómer által gyűjtött herbárium értékei

A gyűjtemény legnagyobb tudományos értékkel bíró részét kétségkívül a Rómer Flóris által az 1843–1848 időszakból származó növények teszik ki (1. táblázat). A táblázatban a ma érvényes taxonneveket a Magyarországon előforduló fajok esetében Király Gergely munkája (Király 2009), míg egyéb fajoknál a www.theplantlist.org internetes honlap felhasználásával adtuk meg. A Mai településhatár mezőben az adott ország hivatalos megnevezéseit használtuk. 0-val jeleztük, ha a túlzottan általános gyűjtési hely alapján településhatárhoz nem tudtuk kötni. Néhány esetben kérdőjellel jeleztük az ismeretlen településhatárt. A hiányos adatokat n. a., azaz (nincs adat) jelöléssel láttuk el. Az azonosító mezőben az MTM Növénytar egyedi azonosítóját (akronímját) tüntettük fel. Rómer lapjainak többsége a 15. faszikulusban, különálló mappákban van elhelyezve. Két mappára külön név is fel van ragasztva, illetve írva. Az „54 db honi növény Rómer Flóris gyűjtéséből” feliratú mappában jórészt hansági, bakonyi, és Győr környéki lapokat helyeztek el.

1. táblázat
Rómer feldolgozott gyűjteményének adatbázisa a ma érvényes fajnevek sorrendjében

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Achillea distans</i> Walldst.et Kit. ex Willd.	<i>Achillea lanata</i> Spr.	Ballensteiner Schloss.	Borinka	1848.06.	BP739798
<i>Achillea nobilis</i> L.	<i>Achillea nobilis</i> L.	Edle Garten Tihany 7ban 1844.	Tihany	1844.07.	BP739797
<i>Adenostyles alpina</i> (L.) Bluff. & Fingerth.	<i>Adenostyles alpina</i> L.	Am Kamm, Karpathen	0	1847.08.	BP739804
<i>Adonis aestivalis</i> Jacq.	<i>Adonis miniata</i> Jacq.	Zámoly inter Saaten	Győrzámoly	1844.05.	BP739795
<i>Adonis flammea</i> Jacq.	<i>Adonis flammea</i> Jacq.	Ásvány	Ásványráró	1845.05.	BP739799
<i>Allium flavum</i> L.	<i>Allium flavum</i> L.	Trockener Hügel bei Tihany	Tihany	1846.09.	BP739802
<i>Alopecurus geniculatus</i> L.	<i>Alopecurus geniculatus</i> L.	Teichrand bei Vajnor	Vajnory	1847.06.	BP739801
<i>Anthemis austriaca</i> Jacq.	<i>Anthemis austriaca</i> Jacq.	Szjohannes	Jánosomorja	1844.08.	BP739792
<i>Artemisia alba</i> Turra	<i>Artemisia camphorata</i> L.	Tényei erdő	Tényő	1845.07.	BP739967
<i>Artemisia campestris</i> L.	<i>Artemisia campestris</i> L.	Tényei erdő	Tényő	1845.07.	BP739971
<i>Asplenium ruta-muraria</i> L.	<i>Aspidium ruta muraria</i> L.	An Felsen bei Tihany	Tihany	1845.09.	BP739647
<i>Aster tripolium</i> L.	<i>Aster tripolium</i> L.	Moorwiesen bei Andau	Andau	1844.08.14.	BP739836
<i>Astragalus asper</i> Wulfen	<i>Astragalus asper</i> Jacq.	Theben.	Devin	1847.06.	BP739813
<i>Astragalus austriacus</i> Jacq.	<i>Astragalus austriacus</i>	Neusiedler See bei Ilmicz	Illmitz	1847.	BP739946
<i>Astragalus excapus</i> L.	<i>Astragalus excapus</i> L.	Sz Iványi erdő Győr mellett	Győr	1844.07.	BP739945
<i>Astragalus sulcatus</i> L.	<i>Astragalus sulcatus</i> L.	Neusidlersee, Ufer bei Ilmicz	Illmitz	1847.06.	BP739947
<i>Aurinia saxatile</i> (L.) Desv.	<i>Alyssum saxatile</i> L.	Auf Mauern des Wolfsthalen Schlossend	Wolfsthal	1846.04.	BP739800

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Bassia crassifolia</i> (Pall.) Soldano	Suaeda hirsuta Rchb.	Illmicz, Zicklacken	Illmitz	1844.08.	BP739905
<i>Bassia crassifolia</i> (Pall.) Soldano	Suaeda hirsuta Nolte.	Göddölle in Sand	?	1846.08.	BP739904
<i>Blackstonia acuminata</i> (W. D. J. Koch et Ziz) Domin	Chlora serotina Koch.	Graben bei Rittsee	Tatranska Lomnica	1846.09.	BP739817
<i>Bolboschoenus maritimus</i> (L.) Palla	Scirpus maritimus L.	Illmicz Seeufer.	Illmitz	1844.08.	BP739914
<i>Buglossoides purpurocaerulea</i> (L.) I. M. Johnston	Lithospermum purpureo-coeruleum L.	Thebenerberg.	Devin	1846.05.	BP739923
<i>Bupleurum tenuissimum</i> L.	Bupleurum tenuissimum L.	Neusiedlersee bei Illmicz.	Illmitz	1847.06.	BP739948
<i>Callitriche palustris</i> L.	Callitriche verna L.	Züngsol beim Eisenbründl	?	1847.06.	BP739794
<i>Campanula alpina</i> Jacq.	Campanula alpina L.	Am Kamm in der Zips.	0	1846.08.	BP739793
<i>Campanula glomerata</i> L.	Campanula glomerata L.	Hanság	0	1846.08.	BP739965
<i>Camphorosma annua</i> Pall.	Camphorosma ovata WK.	Illmiczer Zicklacken um Neusiedlersee.	Illmitz	1844.08.	BP739949
<i>Cardaminopsis arenosa</i> (L.) Hayek	Arabis arenosa Scop.	Cseszneki vár szikláin	Csesznek	1845.07.	BP739968
<i>Carduus nutans</i> L.	Carduus nutans L.	Trocken Weide bei Dienesd	Dunajská Lužná	1847.07.	BP739789
<i>Cephalanthera damasonium</i> (Mill.) Druce	Cephalanthera pallens Rich.	Zámoly, Diós	Győrzámoly	1845.05.	BP739973
<i>Cephalanthera longifolia</i> (L.) Fritsch.	Serapias longifolia Linn./Epipactis palustris Sw.	Hanság. Torfwirtschaft[ft]	0	1845.06.	BP739979
<i>Ceratophyllum demersum</i> L.	Ceratophyllum demersum L.	Kanal bei Szigliget	Szigliget	1845.09.	BP739969

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Chamaecytisus austriacus</i> (L.) Link.	<i>Cytisus austriacus</i> L.	bei Kismegyer	Győr	1843.07.	BP739770
<i>Chenopodium glaucum</i> L.	<i>Chenopodium glaucum</i> L.	Ilmicz. Seeufer.	Illmitz	1847.06.	BP739818
<i>Cimicifuga europaea</i> Shipcz.	<i>Cimicifuga foetida</i> L.	Maluzsina in der Liptóm [egybe]	Maluzsina	1847.07.	BP739815
<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.	<i>Cirsium arvense</i> Lam.	Hanság	0	1847.06.	BP739977
<i>Cirsium eriophorum</i> (L.) Scop.	<i>Carduus eriophorus</i> L.	Javorina	Tatranská Javorina	1847.08.	BP739791
<i>Cirsium palustre</i> (L.) Scop.	<i>Cirsium palustre</i> Scop.	Hanság	0	1847.06.	BP739966
<i>Conringia orientalis</i> (L.) Dumort.	<i>Brassica orientalis</i> L.	Thebenerberg.	Devín	1846.06.	BP739974
<i>Crepis praemorsa</i> (L.) Walter	<i>Hieracium praemorsum</i> L.	Hanság	0	1848.07.	BP739980
<i>Crepis tectorum</i> L.	<i>Crepis tectorum</i> L.	Sandige Wiesen bei Raab	Győr	1843.08.	BP739814
<i>Crypsis aculeata</i> (L.) Aiton	<i>Crypsis aculeata</i> L.	Moorboden bei Andau um Neusiedlersee	Andau	1844.08.	BP739838
<i>Cucubalus baccifer</i> L.	<i>Cucubalus bacciferus</i> L.	Pötschen	Pötschen	1845.08.	BP739837
<i>Cyperus pannonicus</i> Jacq.	<i>Cyperus pannonicus</i> Host.	Neusiedlersee.	0	1844.08.	BP739940
<i>Cystopteris fragilis</i> (L.) Bernh.	<i>Aspidium fragile</i> L.	Hanság	0	1845.08.	BP739646
<i>Dactylorhiza sambucina</i> (L.) Soó	<i>Orchis sambucina</i> L.	Graefenberg	Graefenberg/Eggenburg	1846.05.	BP739895
<i>Daphne cneorum</i> L.	<i>Daphne cneorum</i> L.	Wiesen bei Gönyű	Gönyű	n. a.	BP739937
<i>Delphinium elatum</i> L.	<i>Delphinium alpinum</i> WK.	Felkauthal in den Karpathen.	Starý Smokovec	1846.08.	BP739834
<i>Dianthus carthusianorum</i> L.	<i>Dianthus carthusianorum</i> L.	Nyuler Hügel	Nyúl	1845.08.	BP739833
<i>Dianthus collinus</i> Waldst. et Kit.	<i>Dianthus collinus</i> WK	Bei Martonédberg	Pannonhalma	1845.07.	BP739941

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Dianthus deltoides</i> L.	<i>Dianthus deltoides</i> L.	Baumschule bei Pressburg.	Bratislava	1846.06.	BP739831
<i>Dianthus plumarius</i> L.	<i>Dianthus plumarius</i> L.	Felsen des Thebener Schloss.	Devin	1847.07.	BP739943
<i>Doronicum glaciale</i> (Wulfen) Nyman	<i>Arnica doronicum</i> Jacq.	Am Kamm. Karpathen	0	1847.08.	BP739829
<i>Dorycnium germanicum</i> (Gremli) Rikli	<i>Dorycnium pentaphyllum</i> Scop.	Edelsthal, Thiergarten	0	1846.06.	BP739832
<i>Echinops sphaerocephalus</i> L.	<i>Echinops sphaerocephalus</i> L.	Seeufer bei Oedenburg	Sopron	1844.08.	BP739782
<i>Echium maculatum</i> L.	<i>Echium rubrum</i>	Frauenkirchen.	Frauenkirchen	1847.	BP739783
<i>Epipactis palustris</i> (L.) Crantz	<i>Epipactis palustris</i> Siv.	Hanság	0	1847.06.	BP739976
<i>Equisetum palustre</i> L.	<i>Equisetum palustre</i> Linn.	Nassen Wiesen	0	1844.06.	BP739652
<i>Equisetum pratense</i> Ehrh.	<i>Equisetum pratense</i> Ehrh.	Ufer des Neusidlersees.	0	1845.08.	BP739650
<i>Eriophorum vaginatum</i> L.	<i>Eriophorum vaginatum</i> L.	Hanság	0	1847.07.	BP739981
<i>Erophila verna</i> (L.) Chevall.	<i>Draba verna</i> L.	Kogel bei Theben	Devin	1845.06.	BP739819
<i>Eryngium planum</i> L.	<i>Eryngium planum</i> L.	Pulverthum bei Raab	Győr	1845.07.	BP739939
<i>Euphorbia dulcis</i> L.	<i>Euphorbia dulcis</i>	Schloss Wolfsthal	Wolfsthal	1847.	BP739787
<i>Euphorbia exigua</i> L.	<i>Euphorbia exigua</i> L.	Aecker bei Ilmütz	Ilmütz	1847.06.	BP739780
<i>Euphorbia palustris</i> L.	<i>Euphorbia palustris</i> L.	Gräben bei Raab.	Győr	1845.06.	BP739781
<i>Euphorbia verrucosa</i> L.	<i>Euphorbia verrucosa</i> L.	Kapitelwiese bei Pressburg	Bratislava	1847.06.	BP739788
<i>Fraxinus ornus</i> L.	<i>Fraxinus ornus</i> L.	0	0	1847.08.	BP739776
<i>Gentiana asclepiadea</i> L.	<i>Gentiana asclepiadea</i> L.	Kolbachtental.	Tatranska Lomnica	1846.08.	BP739777
<i>Gentiana cruciata</i> L.	<i>Gentiana cruciata</i> L.	Wolfsthaler Berg	Wolfsthal	1847.07.	BP739784
<i>Gentiana frigida</i> Haenke	<i>Gentiana frigida</i> Haenke	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1846.09.	BP739933

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Gentiana pannonica</i> Scop.	<i>Gentiana pannonica</i> Scop.	Fünfsee in den in den Karpathen.	Tatranska Lomnica	1847.08.	BP739778
<i>Gentianella amarella</i> (L.) Börner	<i>Gentiana amarella</i> L.	Javorina	Tatranská Javorina	1846.08.	BP739779
<i>Geum montanum</i> L.	<i>Sieversia montana</i> Spr./ <i>Geum montanum</i> L.	An Kamm.	0	1846.08.	BP739821
<i>Glechoma hirsuta</i> Waldst. et Kit.	<i>Glechoma hirsutum</i> WK.	Cseszneki vár alatt	Csesznek	1845.07.	BP739785
<i>Gymnadenia nigra</i> (L.) Rchb. F.	<i>Nigritella angustifolia</i> Rich.	Fünfsee.	Tatranska Lomnica	1846.08.	BP739870
<i>Gypsophila muralis</i> L.	<i>Gypsophila muralis</i> L.	Teichrand in Wajnor	Vajnory	1847.06.	BP739786
<i>Helichrysum arenarium</i> (L.) Moench.	<i>Gnaphalium arenarium</i> L.	Szt Iványi erdő Győr mellett	Győr (Győrszentiván]	1845.07.	BP739938
<i>Hippuris vulgaris</i> L.	<i>Hippuris vulgaris</i> L.	An Sümpfen	0	1848.06.	BP739773
<i>Huperzia selago</i> (L.) Bernh.	<i>Lycopodium selago</i> L.	Fünfsee. Karpathen.	Tatranska Lomnica	1847.08.	BP739648
<i>Iris pumila</i> L.	<i>Iris pumila</i> L.	Hügeln zwischen Theben und Neudorf	Devin	1848.05.	BP739774
<i>Iris variegata</i> L.	<i>Iris variegata</i> L.	Raaber Bischofswald	Győr	1847.	BP739775
<i>Jacobaea incana</i> (L.) Veldcamp	<i>Senecio incanus</i> L.	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1847.08.	BP739886
<i>Jovibarba globifera</i> (L.) J. Parn.	<i>Sempervivum globiferum</i> Mill.	Felsen bei Arács nächst Fured	Balatomfüred	1845.08.	BP739953
<i>Jurinea mollis</i> (L.) Rchb.	<i>Jurinea mollis</i> Rchb.	Sonnige Hügel bei Theben	Devin	1847.07.	BP739934
<i>Lablab purpureus</i> (L.) Sweet.	<i>Doitchus lablab</i>	c.	0	n.a.	BP739835
<i>Lembotropis nigricans</i> (L.) Griseb.	<i>Cytisus nigricans</i> L.	In Laubwäldern	0	1847.07.	BP739828
<i>Leontodon autumnalis</i> L.	<i>Apargia autumnalis</i> L.	Tényó, Somogyi Hügel	Tényó	1845.07.	BP739972
<i>Lepidium cartilagineum</i> (J. C. Mayer) Thell.	<i>Lepidium crassifolium</i> WK.	Andau, Zicklacken	Andau	1845.06.	BP739921

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Lepidium graminifolium</i> L.	<i>Lepidium graminifolium</i> L.	Tihany, an Felsen	Tihany	1844.09.	BP739925
<i>Leucanthemopsis alpina</i> (L.) Heywood.	<i>Chrysanthemum alpinum</i> L.	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1846.08.	BP739916
<i>Leucожum aestivum</i> L.	<i>Leucожum aestivum</i> L.	In Sümpfen Habern.	Bratislava	1847.07.	BP739922
<i>Linum hirsutum</i> L.	<i>Linum hirsutum</i> L.	Tényőer Wald	Tényő	1845.	BP739924
<i>Lunaria annua</i> L.	<i>Lunaria biennis</i> L.	Glashütte bei Biberdurg.	Častá	1848.	BP739907
<i>Lycopodium annotinum</i> L.	<i>Lycopodium annotinum</i> L.	Javorina in den Karpathen	Tatranská Javorina	1846.08.	BP739645
<i>Medicago minima</i> (L.) L.	<i>Medicago minima</i> Willd.	Sztiványi erdő	Győr[szentiván]	1845.05.	BP739927
<i>Melampyrum barbatum</i> Waldst. et Kit,	<i>Melampyrum barbatum</i> Kit.	Zwischen Saaten bei Pressburg	Bratislava	1847.06.	BP739915
<i>Meum mutellina</i> Gaertn.	<i>Meum mutellina</i> Gaertn.	Fünfsee.	Tatranska Lomnica	1846.08.	BP739867
<i>Meum mutellina</i> Gaertn.	<i>Phellandrium mutellina</i> L.	Fünfsee.	Tatranska Lomnica	1847.08.	BP739847
<i>Myosurus minimus</i> L.	<i>Myosurus minimus</i> L.	Teichrand in Vajnor	Vajnory	1847.06.	BP739935
<i>Myriophyllum spicatum</i> L.	<i>Myriophyllum spicatum</i> L.	Kanal bei Szigliget	Szigliget	1845.08.	BP739917
<i>Nepeta cataria</i> L.	<i>Nepeta cataria</i> L.	Ilmicz an Säuern.	Illmitz	1846.07.	BP739918
<i>Neslia paniculata</i> (L.) Desv.	<i>Neslia paniculata</i> Desv.	Ballenstein.	Borinka	1848.06.	BP739919
<i>Nonea pulla</i> (L.) DC:	<i>Nonea pulla</i> DC.	Kapitelwiese bei Pr[ess]b[ur]g	Bratislava	1847.06.	BP739920
<i>Nymphaeoides peltata</i> (S. G. Gmel.) Kuntze	<i>Menyanthes nymphoides</i> Vill.	Zámoly	Győrzámoly	1844.10.	BP739916
<i>Oenanthe aquatica</i> (L.) Poir.	<i>Oenanthe phellandrium</i> Lam.	An Gräben	0	1847.	BP739879
<i>Oenanthe fistulosa</i> L.	<i>Oenanthe fistulosa</i> L.	Raab. Graben	Győr	1845.07.	BP739899
<i>Ononis arvensis</i> L.	<i>Ononis hircina</i> Jacq.	Zjár in der Zips	Ždiar	1847.08.	BP739902

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Ophrys sphegodes</i> Mill.	<i>Ophrys aranifera</i> Smith	Nyúl, nedves rét.	Nyúl	1845.05.	BP739932
<i>Orchis militaris</i> L.	<i>Orchis militaris</i> L.	Habern	Bratislava	1847.05.	BP739906
<i>Orchis pallens</i> L.	<i>Orchis pallens</i> L.	Thebener Kogel.	Devín	1846.05.03.	BP739936
<i>Orchis palustris</i> Jacq.	<i>Orchis palustris</i> Jacq.	Súri rétek	Súr	1846.05.	BP739897
<i>Orchis ustulata</i> L.	<i>Orchis ustulata</i> L.	Zabliget	?	1847.05.	BP739896
<i>Oreochloa disticha</i> Wulfen) Link	<i>Oreochloa disticha</i> Link/Poa disticha Wulf.	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1846.08.	BP739853
<i>Ornithogalum nutans</i> L.	<i>Ornithogalum nutans</i> L.	Mühlau beim Szvan	Győr [Szentiván]	1846.04.	BP739898
<i>Orobanchae elatior</i> Sutton	<i>Orobanchae elatior</i> Sutt.	Ballensteiner Wald.	Borinka	1846.06.	BP739873
<i>Orobanchae ramosa</i> L.	<i>Orobanchae ramosa</i> L.	Auf Hanffeldern Dienesd	Dunajská Lužná	1847.07.	BP739926
<i>Orthilia secunda</i> (L.) House	<i>Pyrola secunda</i> L.	In der Javorina	Tatranská Javorina	1846.08.	BP739851
<i>Parnassia palustris</i> L.	<i>Parnassia palustris</i> L.	Javorina	Tatranská Javorina	1847.08.	BP739822
<i>Pedicularis palustris</i> L.	<i>Pedicularis palustris</i> L.	Hanság	0	1844.08.12	BP739964
<i>Pedicularis verticillata</i> L.	<i>Pedicularis verticillata</i> L.	Fünfee in den in den Karpathen.	Tatranska Lomnica	1846.08.	BP739848
<i>Persicaria vivipara</i> (L.) Ronse Decr.	<i>Polygonum viviparum</i> L.	Alpenrifen, Blumengarten in den Karpath.	Starý Smokovec	1846.08.	BP739846
<i>Petrorhagia prolifera</i> (L.) P. W. Ball et Heywood	<i>Dianthus prolifer</i> L.	Hügel bei Tördemicz um Badacsony	Badacsonytördemic	n. a.	BP739942
<i>Pinguicula vulgaris</i> L.	<i>Pinguicula vulgaris</i> L.	Hanság	0	1847.06.	BP739975
<i>Plantago maritima</i> L.	<i>Plantago maritima</i> L.	Moorboden bei Andau	Andau	1844.08.	BP739854
<i>Poa bulbosa</i> L.	<i>Poa vivipara</i> W.	Győri városrét	Győr	1845.06.	BP739908
<i>Polytrichum piliferum</i> Hedw.	<i>Polytrichum piliferum</i>	Grafenberg	Grafenberg bei Eggenburg	n. a.	BP739642

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Potamogeton crispus</i> L.	<i>Potamogeton crispus</i> L.	Stümpfen bei Vajnor	Vajnory	1847.	BP739958
<i>Potamogeton pectinatus</i> L.	<i>Potamogeton marinus</i> L.	Neusiedlersee.	0	1847.06.	BP739960
<i>Potamogeton pusillus</i> L. emend. Fieber	<i>Potamogeton pusillus</i> L.	Neusiedlersee	0	1844.08.	BP739959
<i>Potentilla alba</i> L.	<i>Potentilla alba</i> L.	Nyúli hegy	Nyúl	1846.06.	BP739849
<i>Potentilla verna</i> agg.	<i>Potentilla verna</i> L.	Felkathal	Poprad	1846.08.	BP739845
<i>Prunella grandiflora</i> (L.) Scholler	<i>Prunella grandiflora</i> L.	Kismarton hinter der Windmühl	Eisenstadt	1845.08.	BP739843
<i>Pyrola minor</i> L.	<i>Pyrola minor</i> L.	Javorina	Tatranská Javorina	1846.08.	BP739983
<i>Ranunculus aconitifolius</i> L.	<i>Ranunculus aconitifolius</i> L.	Felkauthal. Karpathen.	Starý Smokovec	1846.08.	BP739891
<i>Ranunculus auricomus</i> agg.	<i>Ranunculus auricomus</i> L. polymorphus All.	Gerencsér im Bakonyerwald	Bakonytamási	1845.06.	BP739963
<i>Ranunculus circinatus</i> Sibth.	<i>Ranunculus circinatus</i> Sibth.	Wasser und Uferform. An und in Gräben Eaab.	Győr	1845.06.	BP739984
<i>Ranunculus montanus</i> Willd.	<i>Ranunculus montanus</i> W.	Am Kamm. Karpathen.	0	1847.08.	BP739884
<i>Rapistrum perenne</i> (L.) All.	<i>Rapistrum perenne</i> All.	Zwischen Saaten. Rittsen.	Ritzendorf/Grossrussbach	1846.05.	BP739842
<i>Rhamnus saxatilis</i> Jacq.	<i>Rhamnus saxatilis</i> L.	An Felsen, Thebener Kogel.	Devin	1846.06.	BP739841
<i>Rhianthus alectorolophus</i> Pollick.	<i>Alectorolophus hirsutus</i> All.	Zwischen Saaten bei Schwarzwasser, Prsb. Com.	0	1847.07.	BP739805
<i>Ruscus hypoglossum</i> L.	<i>Ruscus hypoglossum</i> L.	SztGyörgy vár környékén	Svätý Jur	1847.06.	BP739982
<i>Sagina nodosa</i> (L.) Fenzl	<i>Spergula nodosa</i> Rchb.	Hanság, Brücke gegen dem Erlsen	0	1845.08.	BP739893
<i>Salicornia prostrata</i> Pall.	<i>Salicornia herbacea</i> L.	Illmitz, um Neuseidlersee.	Illmitz	1847.06.	BP739957
<i>Salix retusa</i> L.	<i>Salix retusa</i> L.	Am Kamm unter d Lommitzer Spitze	Vysoké Tatry	1847.08.	BP739883

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Salsola kali</i> L.	<i>Salsola tragus</i> L.	Graben bei stjohannes	Jánossomorja	1845.08.	BP739909
<i>Sambucus racemosa</i> L.	<i>Sambucus thyrsiflora</i> L.	Graefenberg	Graefenberg/Eggenburg	1847.06.	BP739910
<i>Samolus valerandi</i> L.	<i>Samolus valerandi</i> L.	Andau, árok	Andau	1844.08.14.	BP739911
<i>Saussurea pygmaea</i> Dunn	<i>Saussurea pygmaea</i> Spr.	Am Kamm.	0	1847.08.	BP739768
<i>Saxifraga carpathica</i> Sternb.	<i>Saxifraga carpathica</i> Rchb.	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1846.08.	BP739956
<i>Saxifraga paniculata</i> Mill.	<i>Saxifraga aizoon</i> L.	Finfsee.	Tatranska Lomnica	1846.08.	BP739912
<i>Saxifraga tridactylites</i> L.	<i>Saxifraga tridactylites</i> L.	Csesznek auf Felsen	Csesznek	1844.06.	BP739771
<i>Sclerochloa dura</i> (L.) P. Beauv.	<i>Poa dura</i> Scopoli	Amkommend bei Wandorf	Sopron [Sopronbánfalva]	1845.05.	BP739852
<i>Scorzonera parviflora</i> Jacq.	<i>Scorzonera parviflora</i> Jacq.	Ilmitz, um Neusiedlersee	Ilmitz	1845.07.	BP739955
<i>Scrophularia vernalis</i> L.	<i>Scrophularia vernalis</i> L.	Marienthal, hinter dem Schacht.	Marianka	1845.05.	BP739900
<i>Scutellaria galericulata</i> L.	<i>Scutellaria galericulata</i> L.	Hinterem Eisenbründl	0	1846.05.	BP739901
<i>Scutellaria hastifolia</i> L.	<i>Scutellaria hastifolia</i> L.	Vajnor am Teichrande	Vajnory	1847.07.	BP739890
<i>Sedum atratum</i> L.	<i>Sedum atratum</i> L.	Lomnitzer Spitze	Vysoké Tatry	1847.	BP739894
<i>Sempervivum montanum</i> L.	<i>Sempervivum montanum</i> L.	An Kamm, unter der Lomnitz.	Vysoké Tatry	1847.08.	BP739954
<i>Senecio doria</i> Nath.	<i>Senecio doria</i> L.	Kapitelwiese bei Pr[ess]b[ur]g	Bratislava	1847.06.	BP739952
<i>Senecio erraticus</i> Bertol.	<i>Senecio barbareifolius</i> Krok.	In Gräben	0	1847.	BP739767
<i>Senecio paludosus</i> L.	<i>Senecio paludosus</i> L.	An der Rápcza	0	1844.06.	BP739889
<i>Sideritis montana</i> L.	<i>Sideritis montana</i> L.	Edelsthaler Thiergarten	Edelstal	1847.06.	BP739882
<i>Silene acaulis</i> (L.) Jacq.	<i>Silene acaulis</i> L.	Felkauthal.	Stary Smokovec	1846.	BP739892
<i>Silene conica</i> L.	<i>Silene conica</i> L.	Raab bei Sztlványer Wald	Gyóni[szentiván]	1845.06.	BP739839
<i>Silene multiflora</i> (Waldst. Et Kt.) Pers.	<i>Silene multiflora</i> Pers.	Ilmicer Erdzungen	Ilmitz	1845.08.	BP739840
<i>Silene nutans</i> L.	<i>Silene nutans</i> L.	Sonnige Hügel bei Kisbarát	Gyónújbarát	1845.06.	BP739888

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Silene otites</i> (L.) Wibel.	<i>Silene otites</i> Sm.	Erdzungen bei Ilmitz	Ilmitz	1845.08.	BP739881
<i>Smyrniium perfoliatum</i> L.	<i>Smyrniium perfoliatum</i> L.	Thebener Kogel.	Devin	1847.05.	BP739930
<i>Spergularia maritima</i> (All.) Chiov.	<i>Alsine marginata</i> DC.	Ilmitz, um Neusiedler See.	Ilmitz	1847.07.	BP739944
<i>Spergularia salina</i> J. Presl. et C. Presl.	<i>Arenaria marina</i> Rbh.	Andau, Zicklacken	Andau	1844.08.	BP739687
<i>Stachys palustris</i> L.	<i>Stachys palustris</i> L.	Hanság	0	1845.06.	BP739887
<i>Stellaria holostea</i> L.	<i>Stellaria holostea</i> L.	Gáthey bei Bakonybél	Bakonybél	1844.05.	BP739929
<i>Swertia perennis</i> L.	<i>Swertia perennis</i> L.	Sümpfen in der Kohlbach.	Studenec	1847.08.	BP739903
<i>Thalictrum simplex</i> L. subsp. <i>galioides</i> (DC.) Korsch.	<i>Thalictrum galioides</i> Nestl.	Súr, bei Pogánysánc	Súr	1846.05.	BP739878
<i>Tordylium maximum</i> L.	<i>Tordylium maximum</i> L.	Beim Parndorfgarten/Parndorfgarten	Parndorf	1847.06.	BP739772
<i>Tribulus terrestris</i> L.	<i>Tribulus terrestris</i> L.	Aeckern bei Raab.	Győr	1845.06.	BP739880
<i>Trichophorum alpinum</i> (L.) Pers.	<i>Eriophorum alpinum</i> L.	Hanság	0	1847.06.	BP739928
<i>Trifolium fragiferum</i> L.	<i>Trifolium fragiferum</i> L.	Moorenwiesen bei Andau	Andau	1845.08.	BP739875
<i>Trifolium medium</i> L.	<i>Trifolium medium</i> L.	An Graefenberg	Grafenberg/Eggenburg	1847.06.	BP739874
<i>Trifolium montanum</i> L.	<i>Trifolium montanum</i> L.	Graefenberg	Grafenberg/Eggenburg	1847.06.	BP739872
<i>Trifolium rubens</i> L.	<i>Trifolium rubens</i> L.	Tényő, Gebirg	Tényő	1844.10.04	BP739876
<i>Triglochin maritimum</i> L.	<i>Triglochin maritimum</i> L.	Zicklacken bei Andau um Neusiedlersee	Andau	1846.06.	BP739962
<i>Typha angustifolia</i> L.	<i>Tussilago angustifolia</i> L.	Eisenbahngraben gegen Vajnor.	Vajnory	1847.06.	BP739856
<i>Typha latifolia</i> L.	<i>Typha latifolia</i> L.	Eisenbahngraben gegen Ratschersdorf	Racá	1847.06.	BP739869

Érvényes taxonnév	Cédulára írt név	Cédula szövege	Mai településhatár	Gyűjtési idő	Azonosító
<i>Utricularia vulgaris</i> L.	<i>Utricularia vulgaris</i> L.	Hanság	0	1846.07.	BP739978
<i>Veronica austriaca</i> L.	<i>Veronica dentata</i> Schm.	Nyuler Gebirg	Nyúl	1845.06.	BP739907
<i>Vicia pannonica</i> Crantz.	<i>Vicia pannonica</i> Jacq.	Untere Saaten	0	1847.	BP739812
<i>Vitis vinifera</i> L.	<i>Vitis vinifera</i> L.	Habern	Bratislava	1847.06.	BP739766
<i>Xanthium spinosum</i> L.	<i>Xanthium spinosum</i> L.	Győri szállásoknál, sörtések által behozott Szerbiából	Győr	1844.06	BP739951
<i>Zanichellia palustris</i> L.	<i>Zanichellia palustris</i> Mich.	Gräben bei Pogánsánc.	Súr	n. a.	BP739961

1. ábra

Rómer Flóris által gyűjtött lapok gyűjtési hely szerinti megoszlása a jelenlegi országhatárok szerint

A „Hansági növények” nevet viselő mappa tartalmazta a legnagyobb növényteni értékeket. Gondosan meghatározva 17 növény kapott helyet itt, közöttük olyan ritkaságok is, mint az azóta az egész Hanságból kipusztult vagy eltűnt *Pinguicula vulgaris*, *Trichophorum alpinum* (4. kép), *Eriophorum vaginatum* és *Pedicularis palustris*. Ezeket a fajokat megtaláljuk Wierzbicki Péter 1820-ból származó *Flora Mosoniensis*-ében is. Gyűjtéseit még abban az időben végezte, amikor a Hanyi-medence rendszeres kiöntései révén összefüggő lapterület lehetett, közvetlen vízrajzi kapcsolattal a Fertő-tó illetve a Rábaköz felé. Feltételezhető tehát, hogy Rómer a lápi fajok után kutatva gyakran szállt csónakba, ugyanakkor az általánosító helymegadásból („Hanság”) nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a gyűjtések a mai Magyarország területéről származnak-e, vagy a Hanság ma Ausztriához tartozó részéről.

Természetrajzot oktató tanárként, első győri működésének idején (1839–1845) rendszeres gyűjtést végzett a város környékén. A növényekhez „szeme van”, bizonyítja ezt jó néhány ritkaság a lapjai között. A gönyűi rétekről több ízben szedett *Daphne cneorum*-ot, a győrszentiváni homokról *Astragalus exscapus*-t, Győrzámolyról *Nymphoides peltata*-t és *Cephalanthera damasonium*-ot gyűjtött. A *Xanthium spinosum* (5. kép) (tővises csimpaj) céduláján megjegyzi, hogy az „sörtések által behozott Szerbiából”, s a faj terjedésére később utal A *Bakony* című könyvében is.

4. kép

Az időközben kipusztult *Trichophorum alpinum* herbáriumi lapja (BP739928)

5. kép

Korai özönnövényünk, a *Xanthium spinosum* herbáriumi lapja (BP739951)

2. ábra

Rómer Flóris által gyűjtött lapok gyűjtési év szerinti megoszlása az MTM Növénytárban

A Pannonhalmi-dombság szinte egész területét bejárva, számos érdekes növényt talál és présel. Kiemelendő közülük a nyúli rétekről szedett *Ophrys sphegodes*, amely a falu körüli szikesedő réteken még a XX. század első felében is tenyészett, mára azonban élőhelyei megszűntek. Különösen Tényő dombjait kedvelte, Ebenhöch Ferenc koroncói plébános barátjával kirándulva több ízben *Trifolium rubens*-et, *Linum hirsutum*-ot gyűjt. Ezek a fajok ma is megtalálhatók a Tényő fölötti Nagyhegyen.

A Dunántúl távolabbi területein tett kirándulásairól is rendszeresen hozott gyűjtéseket, így a Bakonyból (Bakonybél, Csesznek), a Bakonyaljáról (Súr, Bakonytamási), a Balaton-felvidékről (Tihany, Badacsony, Szigliget) és az Alpokaljáról (Sopron).

Két nagyobb gyűjtési körzetet jelölnek ki a hazánk mai területén kívülről származó herbárium lapjai. 1844-től kezdve többször járt a Fertőzugban, a mai Andau és Illmitz területén, ahová bizonyára az ottani érdekes sziki flóra vonzotta. Be gyűjtött növényei között szinte valamennyi jelentősebb halofitont megtaláljuk, pl. *Salicornia prostrata*, *Scorzonera parviflora*, *Spergularia maritima*, *Camphorosma annua*, *Bupleurum tenuissimum*. Megtalálja (és helyesen határozza meg!) a ma is igen ritka *Astragalus sulcatus*-t a Fertő töltésén (6. kép).

Pozsonyba való áthelyezését követően értelemszerűen megnő a Pozsony vármegyében gyűjtött növényeinek a száma is. Hogy mennyire érdekelte a környék flórája, bizonyítja, hogy Pozsony közvetlen környékére sokszor kocsizott ki e célból.

6. kép
Astragalus sulcatus herbáriumi lapja (BP739947)

Különösen Dévény területéről gyűjtött sokat, jelentős adatnak számít az *Orchis pallens*, *Astragalus asper*, *Rhamnus saxatilis*, amelyek a „Thebenerberg”-ről, vagyis a Dévény fölötti hegyről származnak.

A gyűjteményben ezen kívül két nyári tátrai útjáról (1846 és 1847 augusztusából) származó növényeket találunk.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetünket fejezzük ki Barina Zoltán kurátornak (MTM Növénytár, Budapest) a lapok fotózásáért, rendezéséért. Ugyancsak köszönettel tartozunk Jakab Réka (Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára) és Kránitz Zsolt (Pápai Református Gyűjtemények, Levéltár) levéltárosoknak a gót kéziratok cédulák megfejtésében nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért.

IRODALOM

GALAMBOS István

2015 Rómer Flóris természettudományos munkássága. (in press)

KIRÁLY G. (szerk.)

2009 Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jószaftó 616 p.

LELKES Gy. (szerk.)

1998 Magyar helységnevé-azonosító szótár. 2. jav. és bőv. kiad. Talma K., Budapest 930 p. 4 tábla, 64 térk.

WIERZBICKI P.

1820 Flora Mosoniensis. Exhibens plantas Phanerogamas et Filices. 1-2. köt. 190, 148 lev. Kézirat. Fachbereichsbibliothek Botanik, Universität Wien, Wien.

INTERNETES HIVATKOZÁS

www.theplantlist.org (2015.08.12.)

**THE HERBARIUM PAGES COLLECTED BY FLÓRIS RÓMER
IN THE HISTORICAL COLLECTION (COLLECTIO HISTORICAE)
OF THE HUNGARIAN NATURAL HISTORICAL MUSEUM**

From the objects of Flóris Rómer's scientific collections only his herbarium pages could be found up till now in the different public collections. The Historical Collection of the Hungarian Natural Historical Museum keeps 190 herbarium pages originating from Rómer. Their study, statistical analyses and scientific evaluation help to unfold the working method of their collector. The pages preserved plants collected between July 1843 and July 1848 from the Bakony Mountains, the High Tatra Mountains and the area of Győr, Moson, Sopron and Pozsony Counties, and they include several species which have disappeared from their original habitats since then.

István Galambos – Dávid Schmidt

Áldozó István

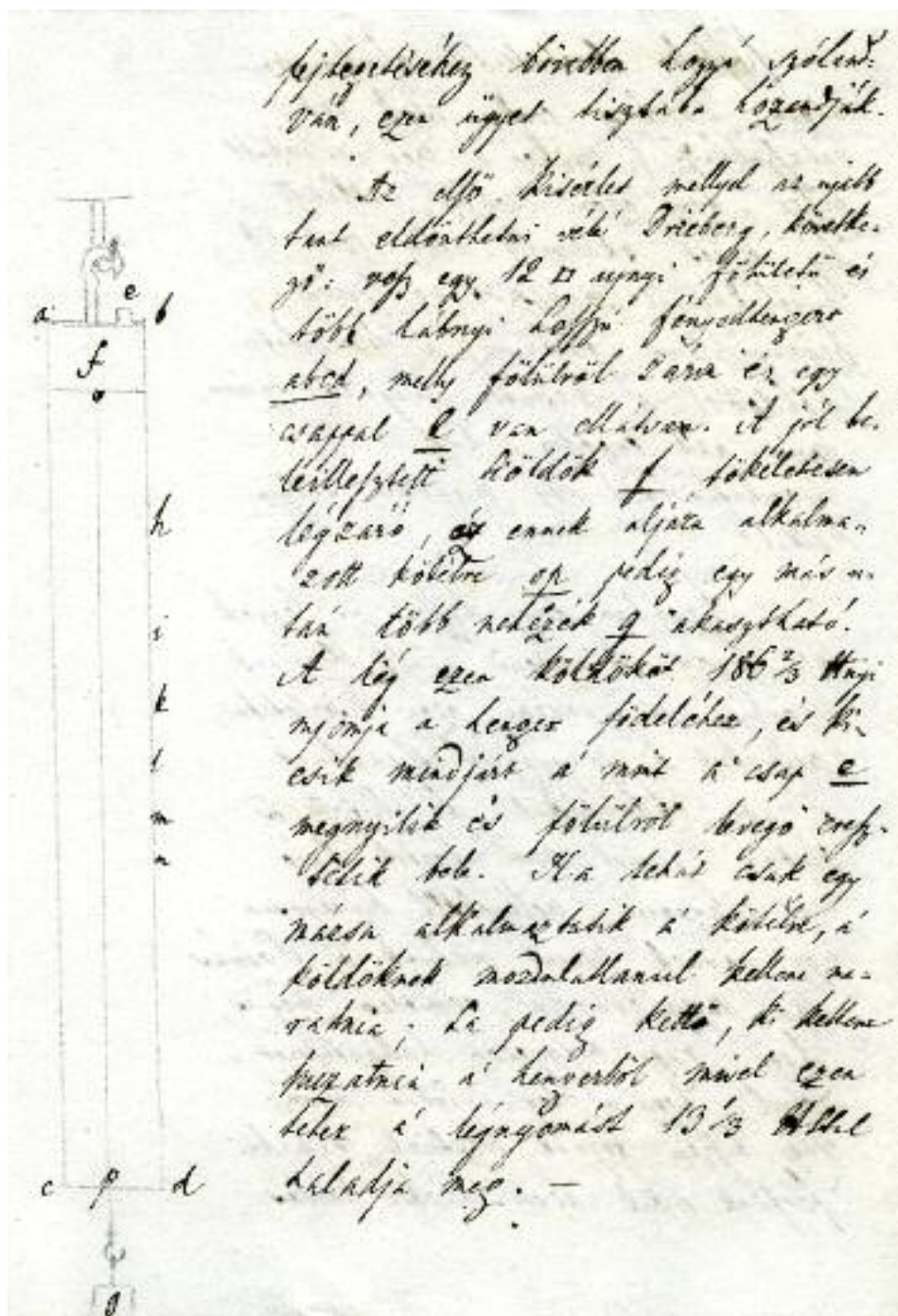
RÓMER FLÓRIS A METEOROLÓGIA SZOLGÁLATÁBAN

Mindenki előtt ismert, hogy hazánk utolsó polihisztora a régészet, a művészettörténet, a történettudomány, a pedagógia és a természettudományok egyes területein kimagaslót alkotott, azt azonban kevesen tudják, hogy meteorológiával is foglalkozott. Győr városában az Országos Meteorológiai Szolgálatnak 1885. január elseje óta működik állomása, az időjárási jelenségek megfigyelése és feljegyzése azonban ennél korábbi időre nyúlik vissza. Legfőképpen Rómer Flórisnak köszönhetjük, hogy a kutatók és az érdeklődők már az 1850-es évek végétől megismerhetik Győr és környéke időjárását. A jeles tudós a bencés rendház udvarán 1858. április 16-tól kezdve végzett méréseket,¹ s észleléseit 1858 júniusától a helyi sajtóban is ismertette.

Rómer meteorológia és légkörfizika iránti érdeklődése nem egyik napról a másikra alakult ki. Ezt bizonyítja, hogy a XIX. század egyik legelismertebb hazai tudósa a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronban tartott gyűlésén 1847. július 29-én a légnyomásról tartott előadást. Rómer Flóris beszámolójában Friedrich von Driberg porosz királyi kamarás véleményét cáfolta meg. Driberg ugyanis azt állította, hogy a felettünk lévő légoszlopnak, illetve a tengerek, tavak és folyók víztömegének nincs nyomása. A bencés tudós a bűvárok tapasztalatán kívül tudományos oldalról is bizonyította a víznyomás és a légnyomás létezését. Sőt előadásában arra is kitért, hogy a levegő nyomása nem állandó, abban egy adott helyen is gyakran változások állnak be.² (1. kép)

Meteorológiai észlelések Magyarországon. Az Országos Meteorológiai és Földmágnességügyi Intézet és hálózati rendszerének létrehozása

Magyarországon rendszeres meteorológiai megfigyelések 1781. november 1. óta folytak, mégpedig a budai egyetem csillagdájában. Buda akkor a Mannheimben létrehozott Societas Meteorologica Palatina legtávolabbi állomása volt. Az észleléseket naponta három alkalommal kellett elvégezni, s a légköri jelenségek számszerű jellemzőit dokumentálni. Az állomás 1818-ig a királyi palota egyik termében működött, majd a mérőállomást a Gellért-hegyre helyezték át. Budavár 1849. évi ostroma során az észlelőhely épületét súlyos kár érte, ezért az időjárási események megfigyelése 1861-ig szünetelt. (Szögi-Sáry 1993, 34.) Azt már a XIX. század meteorológusai is tudták, hogy a makroméretű folyamatok leírása csak úgy lehetséges, ha az egyes észlelő helyek nem egymástól elszigetelten működnek, hanem szervezett keretek között, az adatok kölcsönös átadásával. Az 1840-es években egyre több országban alapítottak központi meteorológiai állomást, általában a fővárosokban. A következő lépésként vidéki észlelő helyeket létesítettek, ezek munkáját minden esetben a központból irányították, vagyis létrejöttek az egyes nemzeti meteoroló-

1. kép

Rómer Flóris előadása a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronyi gyűlésén.
A kézirat az É. M. Múemléki Könyvtár tulajdona.

giai hálózatok. A budai egyetem csillagdjájában 1861-ben újrainduló észlelőhely 1870-ig az Osztrák Császári és Királyi Központi Geodinamikai Intézet irányításával működött. Az önálló magyar meteorológiai társulat létrehozására először Mészáros Lázár tett javaslatot, még 1844-ben. Kezdeményezése azonban csak 1868-ban vált valóra, amikor a Magyar Tudományos Akadémia is akceptálta a szervezet létesítésére megfogalmazott kérelmeket. Az Országos Meteorológiai és Földmágnességügyi Intézetet működésének kezdetét hivatalosan 1870. április 8-ra tehetjük, akkor írta alá ugyanis Ferenc József Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztését e szervezet létrehozására. (Fejezetek 1970, 23–24.) A hivatalban dolgozó meteorológusok (Schenzl Guidó³ igazgató kezdeményezésére) a nemzetközi tendenciát követve, az ország különböző pontjain egyre több állomást létesítettek, így ugyanis realisabb képet lehetett kapni hazánk időjárásáról és éghajlatáról. Ennek a törekvésnek a keretében hozták létre 1885-ben a győri állomást. Rómer Flóris tevékenységének köszönhetően azonban az intézményhálózat győri részlegének megalakulása előtti időszakról is rendelkezünk helyi észlelési adatokkal.

Rómer Flóris felhívása az időjárási tünetmények észlelésére

Dr. Rómer Flóris tanár a *Győri Közlöny* 1858. április 4-én kiadott számában tett közzé felhívást „Észleljük az időjárási tüneteményeket” cím alatt. (Rómer 1858a) (2. kép)

Az „időjárási észleletek fontossága és annak törvényei kipuhatólása” Rómer értelmezése szerint elsősorban a gazdasázból és vadászból élő emberek számára volt fontos. A bencés tudós korában hőmérővel, légnyomásmérővel, csapadék- és páratartalom mérővel már rendelkezett az emberiség, műholdas és digitális adatbázisok azonban még nem léteztek. Rómer azonban tapasztalati úton már akkor rájött, hogy az időjárás szabályoknak van alávetve, ezeknek folyamatát és változásait viszont még senkinek sem sikerült felfednie. Az észlelések rendszeres vezetése során értelmezése szerint annyi adatmennyiség birtokába juthatunk, amennyinek a segítségével már nyomon követhetjük az időjárás törvényszerűségének alakulását. A XIX. század jeles magyar tudósa azt is felismerte, hogy a meteorológiai folyamatok beható elemzéséhez minél több megfigyelő állomást kell létesíteni. (Rómer 1858a) Látható, hogy Rómer Flóris már egy évtizeddel a hivatalos kezdeményezések előtt észre vette a meteorológiai állomások hálózatba kapcsolásának szükségességét. A szabadban sokat mozgó bencés szerzetes az állatok viselkedése és az időjárás közötti összefüggéseket is ismertette az újság olvasóival. Megfigyelte például, hogy a pókok „virgoncz hálókötése” idején általában hosszabb, száraz időszak szokott következni, visszahúzódásukkor azonban csapadékosabbra fordul az idő. A népi megfigyelés szerint az is esőre figyelmeztet, ha a halak kiugrálnak a vízből vagy a fecskék alacsonyan repülnek. A kiváló természettudós persze nem elégedett meg a jelenség konstatálásával, az állatok viselkedésére magyarázatot is keresett. Biológia iránt is érdeklődő emberként tudta, hogy a legyek érzékenyen reagálnak a páratartalom növekedésére, ezért

csapadékhullás előtt igyekeznek a földfelszín közelében maradni. A fecskék semmi mászt nem tesznek, mint követik táplálékuk útját. Ha az állatvilág képes az időjárási események előrejelzésére, értelmezése szerint a nagyobb intelligenciával bíró embereknek is kötelező ismernie és előre jeleznie a légköri jelenségeket. (Rómer 1858b) Rómer Flóris felhívása szervezett keretekben csak 27 év múlva nyert meghallgatást a kalföldi régióban, ő azonban az általa közzétett nyilatkozatot követően hozzáállott a meteorológiai jelenségek megfigyeléséhez. A levegő hőmérsékletéről és páratartalmáról, a felhővel való borítottságról, a csapadék mennyiségéről, a szél irányáról és erősségéről, valamint a légnyomás alakulásáról tudósunk naplót is vezetett. Észleléseit az Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma őrzi. A dokumentumokat vizsgálva kiderül, hogy Rómer Flóris 1858. április 16-tól ugyanezen év július 31-ig jegyezte az időjárási eseményeket. Augusztus elsejétől e nemes feladattal Wottitz Károlyt bízta meg, a helyi sajtó részére azonban szeptemberig még Rómer készítette el az összegzéseket. Wottitz Károly feladatát 1858 utolsó hónapjától Tomek Anastasius vette át, a *Győri Közlönyt* azonban az év végéig még Wottitz tájékoztatta a fontosabb meteorológiai eseményekről.⁴ (3. kép)

Időjárási események nyilvántartása a XIX. század közepén

Az időjárási elemek (hőmérséklet, csapadékmennyiség, légnyomás, páratartalom, felhővel való borítottság) megnevezése természetesen nem változott az idők során, a mérési egységekben azonban komoly eltérések mutatkoznak. Napjainkban a legtöbb európai országban Celsius fokban határozzák meg a levegő hőmérsékletét. A Celsius által megalkotott skálán a 0 fok a víz fagyáspontját, a 100 fok pedig a forráspontját jelöli. A XIX. század nagy részében hazánkban még a René Antoine Ferchault de Réamur által alkotott skálát használták, amelynél szintén 0 fokkal jelölik a víz fagyáspontját, a forráspontot azonban 80 foknál határozzák meg. Ahhoz, hogy a XIX. század közepének időjárási eseményeit napjainkkal reálsan össze tudjuk hasonlítani, szükségesnek tartottam a Réamur fokot Celsius fokra váltani.⁵ A levegő hőmérsékletét Rómer Flóris időszakában reggel hat órakor, délután két órakor, illetve este tíz órakor mérték. E három észlelési adat átlagából jött ki a napi középhőmérséklet, amely a havi középhőmérséklet kiszámításának volt az alapja.⁶ Manapság reggel hét órakor (a nyári időszámítás szerint nyolc órakor) kell először a hőmérő állását leolvasni. Másodszor tizenhárom órakor (a nyári időszámítás szerint tizennégy órakor), harmadszor pedig 19 órakor (a nyári félévben 20 órakor) mérik a léghőmérsékletet. A főállomásokon éjjel egy órakor (március végétől október végéig két órakor) is végeznek méréseket. (Domonkos 1997, 16.) A lehulló csapadék mennyiségét nem négyzetméterre, hanem párizsi négyszögglábra számították, így itt is el kellett végezni a szükséges váltásokat. Bogdán István hossz- és földmértékekről írt tanulmánykötetéből tudjuk, hogy egy párizsi láb 32,48 cm-nek felel meg. (Bogdán 1990, 153.) Abban is eltérés mutatkozik, hogy a csapadékmé-

Meteorologische

Nr. 1858
 Beobachtungs-Station Arrabona
 Name St. J. R. Romo

Tage	P		P		P		Tages-Max.				Tages-Min.							
	Thermometer in Schatten	Barometer in Schatten	Thermometer in Schatten	Barometer in Schatten	Thermometer in Schatten	Barometer in Schatten	Luftdruck bei 0° in C.M.M.				Temperatur der höchsten Thermometer				Temperatur der niedrigsten Thermometer			
	Rechnung	Rechnung	Rechnung	Rechnung	Rechnung	Rechnung	280° + (40 - 200° -)				mit Baromet.				mit Baromet.			
1	15.7	29.95	18.2	30.65	10.9	30.21	7.00	29.79	29.19	29.02	10.8	29.9	15.2	15.5	9.57	10.4	9.7	
2	15.5	29.95	18.2	30.9	11.1	30.9	29.74	29.2	29.2	29.41	15.5	17.9	14.7	15.3	10.3	11.2	10.9	
3	15.9	29.95	18.9	30.96	13.9	31.55	29.19	28.86	28.81	27.6	11.8	10.2	12.1	14.62	11.0	10.8	10.5	
4	15.8	29.95	18.9	30.55	12.2	30.2	29.42	29.52	28.79	28.2	9.2	16.3	10.3	11.96	7.2	11.0	7.8	
5	15.7	29.9	18.6	30.1	10.1	29.21	28.28	28.9	27.1	28.6	7.2	17.2	10.0	11.5	8.4	10.0	9.5	
6	16.1	29.24	18.6	30.8	10.4	29.8	28.28	28.0	28.8	28.1	9.0	19.25	10.9	10.9	6.8	10.1	10.5	
7	16.08	29.2	18.2	30.8	10.6	29.5	28.2	28.9	27.9	28.9	10.2	18.8	10.9	10.7	7.2	11.3	10.1	
8	16.0	29.5	18.9	30.9	10.8	29.2	28.9	28.29	28.25	28.29	6.8	9.7	7.6	7.76	5.9	7.6	7.3	
9	16.7	29.6	19.8	30.3	7.9	29.7	28.7	28.29	28.26	28.26	5.8	7.8	7.3	6.96	5.9	7.1	7.4	
10	17.4	29.1	19.8	29.3	7.9	29.5	28.29	28.26	28.26	28.2	7.0	9.7	7.5	8.26	6.3	8.2	6.8	
11	17.1	29.08	19.2	29.1	9.6	29.9	28.9	28.75	28.9	28.9	7.0	12.1	8.7	9.26	6.6	8.75	7.5	
12	17.0	29.5	19.8	29.8	9.9	29.1	28.28	28.28	28.28	28.28	10.2	11.9	9.6	10.26	9.2	10.7	9.6	
13	17.4	29.18	19.0	29.9	4.8	29.1	28.08	28.28	28.28	28.28	8.0	10.6	9.7	10.62	7.4	11.0	8.9	
14	17.8	29.63	19.9	29.1	10.8	29.8	28.28	28.28	28.28	28.28	9.2	10.1	9.8	11.02	8.9	11.3	8.6	
15	17.8	29.0	19.0	29.25	12.0	29.2	28.28	28.28	28.28	28.28	10.7	10.7	10.8	10.8	10.1	10.7	10.7	
16	18.3	29.5	19.2	28.7	10.6	29.4	28.28	28.28	28.28	28.28	9.7	10.6	10.5	10.5	8.2	10.6	12.9	
17	18.3	29.2	18.5	29.3	11.2	29.6	28.28	28.28	28.28	28.28	10.4	10.4	10.7	10.7	9.1	11.0	10.2	
18	18.2	29.7	18.2	29.2	11.8	29.2	28.28	28.28	28.28	28.28	10.6	10.6	10.6	10.6	9.9	10.6	10.6	
19	18.5	29.7	18.3	29.25	10.1	29.9	28.28	28.28	28.28	28.28	9.7	10.1	10.9	10.9	8.8	10.9	10.0	
20	18.2	29.05	17.8	29.65	10.9	29.1	28.28	28.28	28.28	28.28	10.2	10.2	10.25	10.25	10.7	10.1	10.6	
21	18.1	29.9	18.8	29.28	10.3	29.5	28.28	28.28	28.28	28.28	9.9	10.4	10.8	10.8	8.9	10.7	10.6	
22	18.1	29.8	19.4	29.6	10.8	29.28	28.28	28.28	28.28	28.28	9.3	10.6	10.9	11.0	8.8	10.7	10.7	
23	18.8	29.9	19.8	29.7	10.5	29.0	28.28	28.28	28.28	28.28	10.0	10.9	10.0	10.0	9.6	10.9	10.2	
24	19.0	29.6	19.4	29.2	10.3	29.7	28.28	28.28	28.28	28.28	10.0	10.9	10.0	10.0	10.2	10.9	10.2	
25	19.5	29.15	18.6	29.1	12.9	29.3	28.28	28.28	28.28	28.28	10.8	11.7	10.9	10.9	10.1	10.9	10.5	
26	19.6	29.1	18.9	29.9	10.1	29.3	28.28	28.28	28.28	28.28	10.7	10.2	10.2	10.2	9.8	10.8	9.5	
27	19.7	29.3	18.3	29.25	7.2	29.3	28.28	28.28	28.28	28.28	6.3	8.8	9.2	10.1	10.1	8.4	8.8	
28	19.6	29.65	18.9	29.0	9.2	29.9	28.28	28.28	28.28	28.28	8.4	10.4	9.2	9.26	10.0	8.2	7.8	
29	19.4	29.5	18.3	29.4	9.1	29.9	28.28	28.28	28.28	28.28	10.2	10.9	10.2	10.2	7.8	9.8	8.9	
30	19.0	29.1	18.5	29.8	10.1	29.2	28.28	28.28	28.28	28.28	9.8	10.9	10.2	10.2	8.9	10.1	9.5	
31	18.2	29.2	18.7	29.8	10.9	28.0	28.28	28.28	28.28	28.28	7.1	10.8	10.9	11.5	8.25	10.9	10.9	
1-3							100.1	100.1	100.1	100.1	10.1	10.9	10.1	10.9				
4-10							107.2	106.4	106.4	106.4	10.2	10.3	10.3	10.3				
11-18							111.05	110.0	110.0	110.0	10.2	10.25	10.1	10.1				
19-24							110.0	108.6	108.6	108.6	10.8	10.9	10.8	10.8				
25-30							117.75	116.75	116.75	116.75	10.0	10.0	10.0	10.0				
31-31							116.75	116.75	116.75	116.75	10.7	10.7	10.7	10.7				
Mittel							107.18	106.58	106.58	106.58	10.1	10.9	10.0	10.0				

Anmerkung: In Herrn Beobachter's, welche andere Beobachtungsstationen wählen, werden bemerkt, dass in dem beobachteten Orte unvollständiges
Anmerkung: Die meteorologische Station, Arrabona, w. v. v. d. St. J. R. Romo ist.

Beobachtungen.

Beobachtungsstand: 6. 2. 1864.
Instrument: H. Kumpen

Table with multiple columns: Hg, W, W, Temp, Wind, Cloud, etc. It contains daily meteorological observations from 1864.

Anmerkung 1. Die weichen Theile sind mit einem kleinen Kreis zu bezeichnen, die weichen Theile der Temperatur, die Festigkeit, die Richtung und die Stärke des Windes, die Höhe der Wolken, die Richtung und die Stärke der Regen, die Richtung und die Stärke der Winde, die Richtung und die Stärke der Winde, die Richtung und die Stärke der Winde.

3. kép

Országos Meteorológiai Szolgálat Archivuma. 1858-1860. közötti észlelési naplók

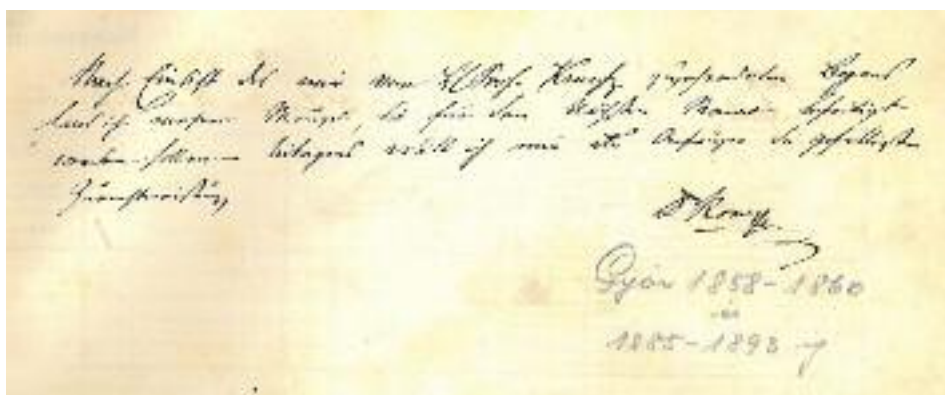
rőben lévő vízoszlop magasságát nem milliméterben, hanem párizsi vonalban adták meg. Az egy négyoszloplábra leesett 1 párizsi vonal mennyiségű csapadék amúgy a mai mértékegységekre átszámítva 2,256 mm-nek felel meg.⁷ A gyűjtődényt a XIX. században még reggel 6 órakor kellett kiüríteni, a XX. század elején azonban már elterjedt az a gyakorlat, hogy a csapadék mérését 7 órakor végezték. Az addig lehulló eső-, vagy hó mennyiséget természetesen az előző naphoz kellett beírni.⁸ A felhőzet mennyiségét napjainkban oktában állapítjuk meg, a teljesen borult égboltot 8-as, a derültet pedig 0-s számmal jelöljük. (Domonkos 1997, 42.) Rómer Flóris viszont az összfelhőzet becslése során még tízes skálát használt. A mai meteorológusoktól elvárják, hogy a felhőzet fajtáját is jelöljék (gomolyfelhő, rétegfelhő, függőleges felépítésű felhő), az 1850-es években azonban ettől eltekintettek. A felhőzet vonulási irányának bejegyzésével viszont manapság nem találkozunk.⁹ A modern meteorológia hektopascalban, ritkább esetben higanymilliméterben méri az állomás fölött található légoszlop súlyát, vagyis a légnyomást. (Domonkos 1997, 33.) A XIX. század közepén a légnyomás értékét is párizsi vonalra adták meg.¹⁰ A szél erősségét a mai meteorológusok a tizenkettes fokozatú Beaufort-skálán határozzák meg, Rómer Flóris viszont még tízes skálán osztályozta a légáramlást. A szél irányát természetesen akkoriban is meg kellett adni.

A tanulmány terjedelmi korlátai miatt a bonyolultabb időjárás elemek (páramnyomás, nedves és száraz hőmérséklet) ismertetéséről eltekintek, csak a közvélemény által ismert és kisebb állomásokon is mérhető adatok leírására és a látványos meteorológiai jelenségek részletezésére vállalkozom.

Rómer Flóris észlelései

Rómer Flóris először 1858 májusának időjárásáról készített elemzést Győr vármegye akkori legjelentősebb lapjában. A korábbi időszakban elsősorban a gazdaság megfigyelését közölték a sajtóban, ezek az észlelések azonban numerikus adatokat nem tartalmaznak, így az utókor számára kevesebb információval bírnak. A jelenségek és az érdekes események nyomon követésére azonban ezek a leírások is alkalmasak. Az elmúlt évszázadok klímájával foglalkozó kutatók szerencsére nincsenek teljesen kilátástalan helyzetben, hiszen egyes helyeken, főképp rendházakban és plébániákon készítettek feljegyzéseket a légköri események alakulásáról. Ezekre az adatokra támaszkodva készítette el Réthly Antal az időjárás eseményekről és elemi csapásokról írt könyvét. Az 1858-as esztendőben a természettudósok és a gazdák véleménye szerint gyönyörű tavaszi időnek örvendhettek a Kisalföldön. A korábbi évek aszályos időjárása, valamint a hideg és száraz tél után végre megfelelő mennyiségű eső áztatta a földeket.¹¹ Pontos eredményekről azonban még nem számoltak be. Rómer Flóris volt az első győri polgár, aki nemcsak magának végzett méréseket, hanem a nyilvánosságot is tájékoztatta az időjárás eseményekről. Benecs tudósunk a Győrben és Pannohalmán végzett „észleletek” pusztá közlésén túl

még összehasonlító elemzést is készített. Korrektségét bizonyítja, hogy a Pannonhalmán folytatott észlelésekért rendtársának, Dr. Kruesz Krizosztomnak¹² köszönetet mondott. A szerző elsőként a felhővel való borítottság alakulását vizsgálta. Az akkori május az átlagosnál kevesebb napfénytartammal jeleskedett, hiszen nem volt olyan nap, amikor valamennyi felhő ne borította volna az eget. A legtöbb napsütést amúgy május 22-én élvezhették a kor győri és pannonhalmi polgárai, a délutáni órákban például csak kevés gomolyfelhő úszott az égen. Május 9-én, 10-én és 27-én ellenben egész nap borult volt az idő. A felhővel való fedettséget 10-es skálán osztályozva Győrben 4,8, Pannonhalmán pedig 5,7 volt az átlagos borultság májusban. Ezután a csapadékviszonyok alakulását közölte Römer. Feljegyzése szerint Győrben egy párizsi négyszögöl lábra 27,1 párizsi vonal mennyiségű csapadék esett le májusban. Ha ezt az összeget a mai mértékegységre átszámítjuk, kiderül, hogy a szokásos májusi esőmennyiségnél valamivel több hullott le a hónap során. A 61,1 mm csapadék aranyat ért a növényeknek. A hónap folyamán összesen 13 alkalommal esett eső, a legtöbb a május 7-i vihar során (11,5 mm). Május 12-én a kora délutáni órákban zivatar volt a megyeszékhelyen, a villámlást és az égdörgést kevés jégeső is kísérte. A legfontosabb időjárási elem természetesen a levegő hőmérséklete. Ennek havi középértéke Győrben 13,75 °C, Pannonhalmán pedig 14 °C volt. Csak érdekességként említem meg, hogy a XX. század első felében 16 °C volt a májusi átlagos érték. A hőmérséklet abszolút maximumát május 7-én a kora délutáni órákban mérték, akkor 25 °C-ra szökött fel a hőmérő higanyszála. Május 9-én és 27-én viszont csak 7,1 °C-ot mértek reggel. Az időjárás változását bizonyítja, hogy napjainkban már hűvösebb májusokon is legalább egyszer eléri a levegő hőmérséklete a 30 °C-ot. A légnedvesség havi átlaga Győrben 74,2%, Pannonhalmán 64% volt. Az uralkodó szélirány természetesen az északnyugati volt. A legnagyobb szélerősséget a már említett vihar során mérte Römer Flóris, a légmozgás erejét a tízes skálán hatos fokozatúnak minősítette. (Rómer 1858c) (4.kép)

4. kép

Rómer Flóris Kruesz Krizosztomnak is köszönetet mond

Ha a hőmérsékleti viszonyokat nézzük, június egyértelműen nyárias hónap volt, hiszen Győrben 20,95 °C, Pannonhalmán pedig 20,1 °C volt a havi középérték. A nyár első hónapja több mint egy fokkal melegebb volt az átlagosnál. A hőmérő higanyszála Győrben június 16-án, Pannonhalmán pedig június 18-án érte el a maximális értéket (29,1 °C). A legmélyebbre a hónap első napján süllyedt a hőmérséklet, a bencés rend magyarországi központjában Dr. Kruesz Krizosztom 12,3 °C-ot mért. Érdekességként megemlítem, hogy a havi középértékek 1858-ban több alkalommal is jóval alacsonyabbak voltak Pannonhalmán, mint Győrben. Napjainkban ez nem lenne meglepetés, hiszen a városi épületek hőkisugárzása, valamint a szennyező anyagok magasabb koncentrációja mérsékli az éjszakai lehűlést. Akkoriban azonban a városi hősziget jelenségével még nem kellett számolnunk. Az eltérés oka feltételezésem szerint az lehetett, hogy a győri észlelőhely a bencés rendház és gimnázium udvarán, az északi szelektől védett helyen volt. A csapadék összegét tekintve június az év egyik legszárazabb hónapja volt 1858-ban, hiszen a lehullott eső mennyisége Győrben csak 17 mm, Pannonhalmán pedig 7,1 mm volt. A jeles természettudós megemlítette, hogy június 8-án Győrben 7,4, június 22-én Pannonhalmán 3,2 mm eső esett. Az időjárási elemek akkor sem kímélték mindig az emberiséget: június 13-án például „nagy zivatarok voltak, melyek záporral elég kárhozatos jeget is hoztak...”. Június 25-én minden bizonnyal hidegfront érkezett a viharos északnyugati széllel, melynek során a hőmérő higanyszála alig egy órán belül a 26,2 °C-os magasságból 15 °C-ra süllyedt. Győrben a legtöbb esetben északnyugatról, Pannonhalmán pedig nyugatról fújt a szél. Rómer Flóris ugyanakkor az is megemlítette, hogy öt alkalommal keleti, hat alkalommal pedig déli szelet is észlelt. A magas hőmérsékletnek, valamint a kevés csapadéknak köszönhetően a páratartalom Győrben 60,2, Pannonhalmán pedig 54,7% volt. A felhővel történő borítottság átlaga Győrben 3,3, Pannonhalmán 3,9 volt, vagyis májustól eltérően Szent Iván havában sokat sütött a Nap. (Rómer 1858d)

Nem sok örömet leltek Győr és környékének lakói 1858 júliusának időjárásában. Már a *Győri Közlöny* 1858. július 15-én kiadott számában is olvashatunk arról, hogy „három nap óta oly komor és hideg” az idő, mintha október közepét írnánk. (Rómer 1858d) Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy régen az évszakok időjárása szabályos sorrendben zajlott, s az emberiség környezetszennyező tevékenysége borította fel az időjárás éves menetrendjét. A *Győri Közlöny* Napló rovatának írója már akkor azt a megállapítást teszi, hogy a tendencia tovább folytatódása esetén az is előfordulhat, hogy az évszakok teljesen „összevesznek”. (Rómer 1858d Napló) Az átmeneti évszakok lerövidülésével az emberek az 1850-es években is gyakran találkoztak. Rómer Flóris augusztus 19-én közzétett feljegyzésében szintén megerősíti, hogy az év júliusa „tartós és fölösleg esőt” hozott magával. A hónap kétharmad részében borultságig növekedett a felhőzet, a többé-kevésbé derült napok száma alig érte el a tízet. A felhővel való borítottság átlaga Győrben 5,1, Pannonhalmán pedig 6 volt. A szerzetes bejegyzéséből azt is megtudjuk, hogy július 22-

én reggel 7 óra 45 perckor özönvizet hozó zivatar érte el Győr városát, s 9 óra 45 perccig egyfolytában szakadt az eső. A viharzóna elvonulását követő két hétben nem volt olyan nap, hogy ne hullott volna valamennyi csapadék. Az időjárás kiszámíthatatlanságát mutatja, hogy míg „mi a forró égalj esős télszakába képzeljük magunkat, ...alföldi atyánkfiai kárhuzatos szárazságról panaszkodnak”. Rómer Flóris azt is feljegyezte, hogy július 29-én rekord alacsony szinten állt a „légsúlymérő”. Látjuk, hogy egy magyar természettudós már mintegy százötven évvel ezelőtt tudta, hogy a légnyomás alakulása és az időjárás jellege között szoros összefüggés van. A felhővel való borítottságnak és a gyakori csapadék hullásnak egyenes következménye volt, hogy a havi középhőmérsékleti értékek alacsonyabbak voltak az átlagnál. Győrben 20,5 °C, Pannonhalmán pedig csak 19,8 °C volt a július havi átlag. Ez egy fokkal alacsonyabb a megszokottnál. A hőmérséklet abszolút maximuma Győrben 30,25 °C (július 7-én mérték), Pannonhalmán 31,25 °C volt (július 28-án mérték). A hónap utolsó napjaiban feltételezhetően erős hidegfront érte el hazánkat, hiszen július 30-án az esti órákban süllyedt Győrben legmélyebbre a hőmérő higanyszála (13,5 °C). Pannonhalmán július 29-én este már-már őszi hangulatban lehettek az emberek, hiszen mindössze 10,6 °C-ot mért Kruesz Krizosztom. (Rómer 1858e) Feltűnő számomra, hogy Pannonhalmán az abszolút havi minimum és az abszolút havi maximum hőmérséklet észlelésének időpontja nagyon közel volt egymáshoz. Ez arra utal, hogy azokban a napokban erős ciklontevékenység lehetett, s a nagyon masszív melegfronti hatást hamar felváltotta egy drasztikus hidegfront. Feltételezésemet Rómer Flóris alacsony légnyomásra történő hivatkozása is megerősíti. A hosszas esőzés az esetek többségében nem lehetett annyira intenzív, hiszen Győrben 46,5, Pannonhalmán pedig 61,4 mm csapadék hullott 1858 júliusában. A csapadék eloszlása amúgy Győrben valamivel egyenletesebb volt, hiszen ott tizenöt alkalommal hullott le a pannonhalminál 20 mm-rel kevesebb csapadék. Szent Márton hegyén csak 13 alkalommal esett az eső, ennek ellenére a győrinél több csapadék áztatta a földeket. Ez egyébként nyáron, a konvektív és lokális csapadék hullások időszakában egyáltalán nem meglepő. A légkör átlagos havi páratartalma a nyári időszakhoz képest meglehetősen magas volt, hiszen Győrben elérte a 71,8%-ot. (Rómer 1858e)

Az utolsó nyári hónap észlelési adatait sajnos nem publikálták a Győri Közlönyben, csak az október 31-én írt összefoglalóból derül ki, hogy meglehetősen esős volt.

Szeptemberben hivatalosan már tanítványa, Wottitz Károly (Rómer 1858f) volt a győri Szent Benedek-rendi Gimnázium állomásának észlelője, a sajtóban azonban még Rómer Flóris közölte a fontosabb adatokat. Az első őszi hónap a csapadékos nyár után messzemenően kárpótolta az embereket. Rómer bevezetőjében így írt az 1858. esztendő Szent Mihály haváról: „...az oly szép, kellemes őszi napok éghajlatunk legkedveltebb időszakát teszik.” A sok napsütésnek köszönhetően a szőlő és a gyümölcs nagyon szépen megérett. A hónap során Győrben 4, Pannonhalmán 3,6 volt a felhővel való fedettség átlaga. Meglepő módon szeptemberben

arányaiban többet sütött a Nap, mint júliusban. Wottitz Károly és Rómer Flóris feljegyzése szerint szeptember 15-én, Kruesz Krizosztom megfigyelése szerint pedig szeptember 13. és szeptember 18. között egyetlen felhő sem volt az égbolton. A kevésbé derűs napokon is sokszor csak fátyolfelhő borította az eget, ennek köszönhetően öt alkalommal gyönyörű udvara volt a Holdnak. A sok napsütés miatt Győrben 18,1 °C, Pannonhalmán 16,5 °C volt a havi középhőmérséklet. Szeptember 5-én például még nyári napot is regisztráltak az észlelők, hiszen a megyeszékhelyen 26,5 °C-ra, míg a Szent Benedek rend magyarországi központjában 25,5 °C-ra emelkedett a hőmérséklet a kora délutáni órákban. Győrben szeptember 16-án, Pannonhalmán szeptember 28-án volt a leghidegebb reggel, de még akkor is 11 foknál magasabban állt a hőmérő higanyszála. (Rómer 1858f) A hónap során Győrben hatszor, Pannonhalmán pedig ötször esett eső. Előbbi helyen 17 mm, utóbbin pedig 15,8 mm eső hullott az égből. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a szeptember 8-i hidegfront nyomán esett le a havi csapadék 80%-a. Az uralkodó szélirány az északi és az északnyugati volt, ennek ellenére a száraz és meleg idő végigkísérte a hónapot. Akkoriban a tudósok még nem ismerték a légköri akciócentrumok működését, a modern korszak időjárás jelenségeinek és az európai légnyomásviszonyoknak a tanulmányozása révén azonban vissza lehet következtetni az 1858. évi szeptembert jellemző makroszinoptikus felállásra. Az északias irányú szél és a meleg idő arra utal, hogy anticiklon volt felettünk, s annak központja tőlünk nyugatra helyezkedett el. Az anticiklon befolyását egyébként bizonyítja az egész hónapot uraló magas légnyomás. Feltételezésem szerint az a felállás lehetett, hogy az Azori-szigetek fölött elhelyezkedő anticiklon ellipszis alakban kiterjesztette befolyását Közép-Európa felé. Benne felhősztató, leszálló légmozgások uralkodtak, emiatt nem láttak felhőt az égen. Az anticiklonban amúgy a levegő az óramutató járásával megegyező irányban mozog, így keleti oldalán északról délre áramlik a légtömeg.¹³ A magas nyomású képződményeknek nincsen hideg- és meleg frontja, azokat rendszerint egyöntetűen hideg, vagy egyöntetűen meleg levegő tölti ki. Persze az azori anticiklon uralma nem volt zavartalan, ezt bizonyítja, hogy a hónap elején hidegfront betörést is lehetett tapasztalni.

Rómer Flóris 1858 októberétől már a havi összefoglalók elkészítését is Wottitz Károly VII. osztályos tanoncra bízta. A jeles diák teljesen átvette mestere stílusát. A bevezető szövegben a legérdekesebb eseményeket emelte ki (a fák másodszer is virágoztak, s több helyütt érett földiepret lehetett látni), majd a drasztikusabb időjárási jelenségekről számolt be. Így megtudjuk, hogy a hónap nagy részét jellemző késő nyárias, kora őszi idő után október 30-án északnyugatról meglehetősen hideg levegő érte el Győr környékét. A hidegfront betörése utáni napon, vagyis október 31-én még hó is esett. (Rómer 1858f) Októberi hóesésre amúgy a mi időnkben is találunk példát: 2003. október 24-én és 2012. október 29-én látványos, nagypelyhes havazást észleltünk a Dunántúl nagy részén.¹⁴ Mindkét esetben egy erős mediterrán ciklon okozta a havazást. Ezt követően már konkrét mérési ada-

tokat olvashatunk. A hőmérséklet átlagos havi középértéke 1858 októberében Győrben 13,83 °C, Pannonhalmán 13,25 °C volt. Ez az érték még a XX. századi átlagot is meghaladja, mintegy 3 °C-kal. A megyeszékhelyen október 5-én a kora délutáni órákban 28,6 °C-ra melegedett fel a levegő, Pannonhalmán viszont az észlelő október 12-én mérte a legmagasabb hőmérsékletet (23 °C). A hónap utolsó napjának délelőttjén, a hóesésben majdnem fagypontra süllyedt a hőmérő higanyszála (1,3 °C). A felhővel való borítottság átlaga Győrben 3,3, Pannonhalmán 5,5 volt. Az időjárás annyira a késő nyarat és a kora őszt idézte, hogy Győrben a hónap hét, Pannonhalmán hat napján még felhőt sem lehetett látni az égen. A borult napok száma mindössze négy volt. Már az őszt jelezte viszont, hogy Wottitz Károly két alkalommal ködöt is észlelt. Győrben 38,2, Pannonhalmán 45 mm csapadék hullott a hónap folyamán. Utóbbi helyen október 29-én majdnem 15 mm eső leesett. Wottitz Károly észlelése szerint 1858 októberében a legtöbb esetben délkeleti szél fújt, Pannonhalmán viszont inkább nyugatias szelek uralkodtak. Látszólag ellentmondásosnak tűnik, hogy ilyen kis távolságon belül ennyire eltérőek a szélirányok, azonban ennek is megvan a magyarázata. A hónap nagy részében anticiklonáris hatások érvényesültek, s magas légnyomású képződményekben ritkán fúj erős, stabil irányú szél. (Wottitz 1858)

Mivel az 1858. év hátralévő részében Rómer Flóris már teljesen átadta az „égtüneményi észleletek” végzését utódainak, így az időjárási események további részletezésétől eltekintek. A Rómer és utódai által mért adatok feldolgozása során azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az időjárás a XIX. század közepén is produkált szélsőségeket.

Összegzés

Rómer Flóris meteorológusként is beírta nevét a történelembe, nemcsak győri, hanem országos szinten is. A XIX. század Győr vármegyei klímaviszonyait vizsgáló kutatók nem kerülhetik meg a bencés tudóst, észlelőként mindenképpen hivatkoznunk kell rá. Rómer nemcsak a szavak, hanem a tettek embere is volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy felhívását követően rögtön hozzálátott saját megfigyelései és mérései naplózásához. Mindezt abban a korban tette, amikor a meteorológiai észlelés hazánkban éppen válságos időszakát élte, hiszen Budán a forradalmat követően szünetelt a mérőállomás tevékenysége. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy Rómer Flóris hiánypótló tevékenységet is folytatott. Az Országos Meteorológiai Hálózat Archívumából kapott naplót tanulmányozva láthatjuk, hogy a győri állomás az Osztrák Császári és Királyi Geodinamikai Intézet részére vezette az észleléseket, méghozzá német nyelven. A sajtóban megjelentett rövid közlésekből azonban az is kiderül, hogy Rómer Flóris és utódai a numerikus észlelésen túl az egyes jelenségeket is igyekeztek megmagyarázni. Így tevékenységük mindenképpen előremutató volt. A bencés tudós magánlevelezése-

iből az is kiderül, hogy a Birodalom osztrák tartományaiban tevékenykedő meteorológusokkal is szoros kapcsolatot tartott. Rómer egyik legismertebb levelezőpartnere Karl Kreil volt, aki 1851 és 1863 között az előbb említett Császári és Királyi Geodinamikai Intézet vezetője volt.¹⁵ (5. kép)

Hálás vagyok Tullner Jób bencés atyának, valamint Klaibán Sándor és Kiss Márton meteorológusoknak a szakmai segítségnyújtásért. Nagy öröm számomra, hogy Klaibán Sándor, az Országos Meteorológiai Szolgálat Szolgáltatási Osztályának munkatársa rendelkezésemre bocsátotta Rómer Flóris saját kezűleg írt észlelési naplójának másolatát. E napló nélkül a XIX. századi észlelési szokásokról nem tudtam volna szót ejteni. Köszönettel tartozom az Országos Meteorológiai Szolgálat vezetésének is, hogy engedélyezték Rómer Flóris „légtüneményi észleleteinek” publikálását és mellékelését.¹⁶

Für den Kaiserlichen Hof

Ich erlaube mir, Ihnen mit diesem
 Briefe den Empfang von fünfzehn Stück
 zu bestätigen, welche ich zum Ankauf von
 meteorologischen Instrumenten
 habe. Ich habe bereits den Auftrag gegeben,
 diese Instrumente in die Hauptstadt zu bringen
 und werde sie nach zweckmäßiger Anweisung
 an den Ort dieser Bestimmung abgeben lassen.
 H. L. Kreil empfiehlt sich Ihnen bestens, und
 wird nach dem Eintritte der Instrumente
 die Anweisung eines Lesers in Betreff der
 Operationen. Die Anweisung folgt auf eine
 Instruction für öffentliche Beobachtungen,
 und als Beweis der Güte der Instrumente
 die Anweisung der Instrumente des Jahres 1856
 Mit großer Hochachtung
 Für den Kaiserlichen Hof

Wien 27. Decemb. 1858 Kreil

5. kép
 Rómer Flóris levelezése Karl Kreil meteorológussal

JEGYZETEK

- ¹ Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. Győri észlelések 1858–1860, 1885–1893.
- ² Rómer Flóris előadása a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronyi gyűlésén. A kézirat az É. M. Műemléki Könyvtár tulajdona.
- ³ Schenzl Guidó osztrák származású bencés szerzetes, az Országos Meteorológiai és Földmágnesességi Intézet első igazgatója volt. 1851-től 1886-ig Budán élt. Feltételezésem szerint személyes ismeretségben volt Rómer Flórisal.
- ⁴ Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. 1858–1860. közötti észlelési naplók. A tájékoztatást Klabán Sándortól kaptam, köszönöm.
- ⁵ <http://www.metric-conversions.org/hu/homerseklet/reumur-to-celsius.htm?val=21>. (Megtekintve: 2015. május 28.) A program segítségével váltottam mértékegységet.
- ⁶ Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. Meteorologische Beobachtungen. Beobachtung Station in Győr. Beobachter: Dr. Floris Romer. 1858 Mai.
- ⁷ A mérési egységek összevetését úgy tudjuk elvégezni, hogy a párizsi négyszöglábat négyzetméterre, a párizsi vonalat milliméterre váltjuk. A váltószám megadásáért köszönetet mondok Kiss Mártonnak, az Országos Meteorológiai Szolgálat Soproni Állomása vezetőjének.
- ⁸ Lásd: Bódocz István észlelései. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. VIII. 704. A Győri Meteorológiai Állomás összesítői. 1926-1950 (1964)
- ⁹ Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. Meteorologische Beobachtungen. Beobachtung Station in Győr. Beobachter: Dr. Floris Romer. 1858 Mai.
- ¹⁰ Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma. Meteorologische Beobachtungen. Beobachtung Station in Győr. Beobachter: Dr. Floris Romer. 1858 Mai.
- ¹¹ Győri Közlöny, 1858. 42. szám (május 28.) Levelezés, 106. p.
- ¹² Kruesz Krizosztom, a későbbi főpát 1850–61 között a rendi növendékek tanára Pannonhalmán.
- ¹³ A kontinensünket jellemző makroszinoptikus viszonyokról, a ciklonok és anticiklonok lehetséges elhelyezkedéséről Günter Roth: „Meteorológiáról mindenkinek” című könyvében tájékozódhatunk, 143–179. p.
- ¹⁴ Áldozó István észlelési adatai. A 2003. októberi mérések még csak saját célra történtek, 2012 októberében azonban már az Országos Meteorológiai Szolgálat részére végeztem észlelést.
- ¹⁵ Karl Kreil életéről lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Karl_Kreil. (Megtekintve: 2015. július 21.)
- ¹⁶ Végül, de nem utolsó sorban szeretném megköszönni Csécs Teréznek, a Rómer Flóris Múzeum könyvtárosának, hogy felhívta a figyelmemet Rómer Flóris meteorológiai tevékenységére.

IRODALOM

- Bogdán István
1990 *Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domonkos Péter
1997 *Előírás földfelszíni meteorológiai megfigyelésekre.* Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest.
- Fejezetek
1970 *Fejezetek a magyar meteorológia történetéből 1870–1970.* Szerkesztette: Szepesiné Lőrincz Anna. Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest.
- Rómer Flóris
1858a Észleljük az időjárás tüneményeket! Fölszólítás és útmutatás a győrvidéki értelmiséghez. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 27. szám. 1858. április 4. [1].
1858b Észleljük az időjárás tüneményeket! Fölszólítás és útmutatás a győrvidéki értelmiséghez. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 28. szám. 1858. április 8. [1].
1858c Légtümeménytani észleletek. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 47. szám, 1858. június 13. 186.
1858d Légtümeménytani észleletek június hóban. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 56. szám,

1858. július 15. 223.
- 1858e Légtűnnettani észleletek július hóban. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 66. szám, 1858. augusztus 19. 262.
- 1858f Légtűnnettani észleletek szeptemberben. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 87. szám, 1858. október 31. 346.
- Roth, Günter D.
- 2000 Meteorológiáról mindenkinek. Általános időjárési helyzetek, időjárési jelenségek. Magyar Könyvklub [2000].
- Szögi László – Sály Frigyes
- 1993 Az Országos Meteorológiai Szolgálat levéltári anyaga. (1864) 1870-1980. *Levéltári Szemle*, 43. évfolyam, 1993/4. szám 34–41.
- Wottitz Károly
- 1858 Légtűnnettani észleletek októberben. *Győri Közlöny*, 2. évfolyam, 1858. 94. szám (november 25.) 374.

FORRÁS

Meteorologische Beobachtungen. Beobachtung Station in Gyor. Beobachter: Dr. Floris Romer. 1858 Mai. Országos Meteorológiai Szolgálat Archívuma

**“LET’S OBSERVE THE METEOROLOGICAL PHENOMENA”
FLÓRIS RÓMER IN THE SERVICE OF THE METEOROLOGY**

The first meteorological station in Győr was officially established on 1st January 1885, but the observation of the meteorological events has a longer history. The “observation of the meteorological phenomena” was first initiated by Flóris Rómer on 4th April 1858, when the well-known scientist issued a call in the periodical “Győri Közlöny” inciting the public of the city and the county to record precise meteorological observations and make prognosis for some days. Rómer did not stop to emphasize that the observation of the natural elements was not only the pass-time of the scientists, since the meteorological events had a strong effect also on the development of the agriculture. Initially, Rómer himself carried out the measurements in Győr, while from Pannonhalma Chrysostom Kruesz provided the data of observations. From 1859 Károly Wottitz took over keeping the observation diary in Győr. The observers recorded the temperature, the precipice and wind conditions in both places. They also offered special attention to keeping track of the changes of the air-pressure. This paper looks into the weather conditions in the middle of the 19th century and addresses the observations and prognosis made with elementary meteorological instruments.

István Áldozó

T. Biró Katalin

„NÉMI DERŰ”

RÓMER FLÓRIS ÉS A KŐESZKÖZÖK KUTATÁSA

„Tudom, hogy sokan fejet csóválnak,
és kérdezik, vajon lehetséges-e, hogy komoly,
tudományos ember még ilyen haszontalan
szeméttel is foglalkozzék?”

(Rómer 1868, p. 4)

Bevezetés

Rómer Flóris sokoldalú tevékenységének fontos eleme volt az őskor, ezen belül is a különféle kőből készült szerszámok, eszközök vizsgálata. Az antikvárius szemlélet érték-orientált „régiség” kultuszával szemben felismerte a kőből készült szerszámok, eszközök történeti, történelmi jelentőségét és felvázolta vizsgálatuk lehetséges legfontosabb irányait: a forma, az anyag, a készítés technológia és a népi hagyomány szempontjából. Végigkísérte a kőeszköz-kutatás első lépéseit, a hiánytól a keresésen át az első, nemzetközileg is jelentős, integrálható eredményekig.

Kőeszközök fajtái és lehetséges vizsgálati szempontjai

Rómert különösképpen érdekelték a történelem korai szakaszának emlékei. Már korai munkáiban is foglalkozik ezekkel. Jelesül, *A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlatában* is kitér erre a kérdésre:

„Ha az emberi nem itteni első letelepedését kellene fürkésznünk, valóban legnagyobb zavarba jönnénk. Nincsen kétség, miszerint ezen vidéken is laktak vadász-
szat kedvelő telepítők, kik tán törrel vagy idomtalan fegyverrel ejtették el vadaikat és a bükk silány gyümölcsével beérték; azonban a történelem csak sejtelmekkel tudna fellépni; a műemlékek száma a kőkorból oly csekély, miszerint abból még alapos gyanuink sem lehetnek. Alig tudtunk Tésen, Szépalmán és Pénzeskuton egy-néhány kőszekercét felfedezni, melyek a Bakonyban találtattak.” (Rómer 1860, 12.)
Ma is meglepő, de igaz, hogy a Bakony területe nagyon szegény őskori leletekben (Vértes 1965, Dobosi 2005) annak ellenére, hogy kőeszköz nyersanyagban bővelkedik, és az újkőkortól — talán már az átmeneti kőkortól is (Mészáros 1948) — kőeszközökben, sőt kőeszköz-készítő műhelyekben is gazdag területről beszélhetünk. (T. Biró–Regenye 1991, 2003)

A kőeszközök léte, hiánya továbbra is központi kérdés maradt Rómer Flóris számára. A magyarországi őstörténet első összefoglaló monográfiájában (*Műrégészeti kalauz, I. Ősrégészet*, Rómer 1866a) mind a csiszolt, mind a pattintott kőeszközökkel részletesen foglalkozik, sőt kitér a fenti kategóriákon túlmutató szerszámkövek (pl. őrlőkövek, csiszológövek) ismertetésére is, melyeknek részletes vizsgálata világszerte csak a legutóbbi évtizedekben kezdődött meg

A csiszolt kőeszközök előfordulásáról ekkor már bősséggel rendelkezésre álltak adatok. Kőék alakú, kisebb-nagyobb szekercéket több helyről is említ:

„Ilyeneket magam is bírok Duna-Penteléről, Ebenhöch úr Koronczóról, Kelecsényi úr Családról Nyitra megyében, s Bakits János Pesten Barátiról, Hont megyéből stb.” (Rómer 1866a, 9.)

Ugyanott, jegyzetben felhívja a figyelmet a nyersanyag vizsgálatok fontosságára:

„*) Némi ingerül, hogy a m.n. muzeum kőtárgyai anyagát is meghatározzuk, hadd álljon itt a prágai n. muzeum okadatolt lajstroma szerint a viszony, melyben a 199 darab Csehországban talált kőrégiség közt azok állanak, melyek kőneme meg van határozva. T.i. 85 darab közt van 34 kigylából (Serpentin), 22 kovapalából (Kieselschiefer), 10 dioritból, 6 maglából (Granit), 3 tűzkőből; kemény homokkő-kova és zöldkőből (Grünstein) két-két darab; basalt (somla), gneis, szarukő és kövült fából egy-egy darab. A bécsi császári gyűjtemény 161 darabja leginkább Dániából való; úgy látszik, hogy ezen, különben igen gazdag tár részéről eddig kevés gondot fordítottak a kőszerszámok gyűjtésére; azon belföldiek közt, melyek ott fel vannak állítva, egy tűzkő és két zöldkő példány van. Azon 52 darab kőszerszám közt, melyek a M. orv. és Természetvizsgálók pozsonyi gyűlése alkalmával ki voltak állítva, 43 darab magyarországi volt; legtöbb serpentinből készült, de volt egy-két darab basalt-, porphyr-, kemény agyagpala és agyagmárgából is. Ezeket azért említém, mivel hiszem, hogy a különféle vidéki muzeumok tárgyainak **anyagra való összehasonlítása** is némi derűt hozhatna ezen homályos kor csere- és míveltségi viszonyaira.” (Rómer 1866a, 10.; a rendkívül tanulságos idézetet Járó Mártával együtt írott korábbi munkánkban is felhasználtuk, Biró–Járó 1983).

Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy ez a „némi derű” napjainkban látszik beköszönten, mikor is rendszeres kutatásokat végzünk a csiszolt kőeszköz nyersanyagok meghatározása céljából. (Szakmány 2009, bősséges irodalommal) Tapasztalataink szerint ezekben találhatjuk meg az újkőkori Európa legnagyobb kiterjedésű kereskedelmi rendszereinek bizonyítékait, amire Rómer kiváló ösztönrel „ráérett”. Szerencsére ma már rendelkezésre állnak azok a vizsgálati módszerek, összehasonlító gyűjteményi tapasztalatok is, melyeknek segítségével a vizsgálatok roncsolásmentesen vagy minimális beavatkozással elvégezhetőek. (Bendő et al. 2014)

Műrégészeti kalauzában Rómer megkísérelte típusokba rendezni a különféle kőeszközöket, az alábbiak szerint:

α

Háztartási eszközök

- pattintott kőeszközök (*monoru alaku* és *nyelűczés*)
- kő-ék, szekercze, kővéső, kőfejsze, kőkalapács
- köszörűkő, reszelő (=fenőkő), rozstörő (=dörzskő)
- kések, lándzsahegyek
- gyöngyök, horgok, szigonyok, próbakő

β

Védelmi eszközök

- parittyá; tűzkőforgácsok és nyílhegyek, buzogány

Egy kicsit belegabalyodva a forma-funkció cseppet sem könnyű kérdéseibe, itt kezeli „γ” fejezetcím alatt a kőeszközök használatának bizonyítékait is, miszerint valódi használatuk bizonyítékai lehetnek a tényleges használati nyomok, természeti népek körében ismert analógiák és a temetkezések is, ahol a kőeszközök mint az elhunytak tulajdona, munkaeszköze jelenik meg. Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a kőeszközök lehetnek jelképek is, szertartások egykori — vagy akár modern! — tartozékai, felemlítve az „istennyilával” kapcsolatos hiedelmeket.

A pattintott kőeszközökről sajnálattal jegyzi meg, hogy ilyeneket mindeközéig Magyarországon nem sikerült fellelni, ezért külszói példák mutatja be a „hasogatott” kőeszközök gyakoribb formáit, típusait.

„A legrégebb kőkorszaknak valódi és legősibb képviselői azon durva, tűzkőből, széleik ügyes lepattantása által készült eszközök [...] melyek igen nagy mennyiségben leginkább Európa és Amerika északibb tartományaiban találhatók és onnan gyűjteményeinkbe kerülnek. **Egy példát sem tudok hazánkban, hogy valahol ilyenféle eszközt találtak volna;** vagy azért: hogy ezen szerszámok korában hazánkban lakatlannak kellett lennie, vagy hogy ezen kőnemek nagy hiányában, mert csak Körömcsbánya táján, Kaproncza és Szlaszka közt találhatók egy helyen halomban nálunk...” (Rómer 1866a, 8.)

Rómer tehát felfigyelt a dél-szlovákiai tavi üledékes kovakőzetekre (limnokvarcitokra vagy limnoszilicitekre) is, amelyek később váltak közismertté, mint a pattintott kőeszközök lehetséges nyersanyag-bázisa. (Přichystal 2013, 119, fig. 69.)

Első pattintott kőeszközeink

Röviddel a *Műrégészeti kalauzban* megfogalmazott gondolatok után, Rómer és vele együtt az őstörténet iránt érdeklődő magyar közvélemény megismerhette az első, Magyarországon gyűjtött pattintott kőeszközöket. Rómer Flóris két, egymással tartalmilag átfedő tanulmányban tette közzé a leleteket: az 1867-ben megjelentetett *Archaeologiai Közlemények* VII. kötetében (Rómer 1867) és az induló új folyóirat, az *Archaeologiai Értesítő* első kötetében (Rómer 1868a, 1868b), mondhatjuk, díszhelyen a magyar régészeti kutatás szempontjából. Az *Archaeologiai Közleményekben* bemutatott kőeszközöket összefoglalva mutatjuk be itt az 1. képen, a Rómer által közölt szerzeményezési adatokkal együtt. (1. kép)

A mezőkeresztesi (Bihar megye, valószínűleg Biharkeresztes) különlegesen nagyméretű obszidián magkövet — részben az úttörő tanulmány iránti kötelező tiszteletből, részben a valóban csodálatos lelet iránti lelkesedésből a Magyar Nemzeti Múzeum összehasonlító kőzetgyűjteményének mintegy jelképéül választottuk, így került a Lítóteka gyűjtemény katalógusának címlapjára. (T. Biró–Dobosi 1991, T. Biró et al. 2000)

Sajnos, a korai gyűjtésű kőeszközök jelentős része nem jutott közgyűjteménybe és elveszett a kutatás számára. Még a múzeumokba került kőeszközök közül is sok elkallódott, vagy egyszerűen nem tudjuk azonosítani, például eredeti ábrázolás híján. A Magyar Nemzeti Múzeum korai kőeszköz-gyűjtéséből táblázaton foglaltam össze az obszidián eszközöket (I. táblázat) és fotótáblákon egy szerény válogatást a legkorábbi leletekből. (2–4. kép)

A kőeszközök kutatása továbbra is Rómer szívügye maradt; publicisztikai munkáiban, szerkesztői leveleiben bátorította, ösztönözte az ország kiművelt emberfőit és a mindennapi tevékenység során — például mezei munka során — leletekkel találkozó földművelőket is, hogy a leleteket begyűjtsék, a lelőköörülményeket feljegyezzék. (Rómer 1866b) Ilyen irányú publicisztikai tevékenységének nyomait nem csak a szakfolyóiratokban, hanem a „napi sajtóban” is megtaláljuk, például a *Vasárnapi Ujság* vagy a *Hon c.* folyóiratokban.

Kőeszközök a vilá kongresszuson

A VIII. Ősrégészeti Vilá kongresszus megszervezése (*Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques*, Budapest 1876.) és eredményeinek közzététele (*Compte-Rendu de la huitième session à Budapest*, Vols. 1–2.) kiemelkedő jelentőségű eseménye még az egyébként rendkívül gazdag Rómer életműnek is. A kőeszközök mind a tudományos programban, mind a kongresszus alkalmából rendezett kiállításon jelentős szerepet kaptak. A kiállítás katalógusában, amelyet Hampel József állított össze, tudós társaságok és jeles magángyűjtők kőeszközei kerültek bemutatásra. (Hampel 1876) Rómer kőeszközökkel — obszidián és kova eszközökkel — foglalkozó közleménye, *Les silex taillés et les obsidiennes en Hongrie* (Rómer 1878) ezt a katalógust is forrásul használta. Ebben a munkában Rómer összefoglalja az első pattintott kőeszközök előkerülése óta eltelt időszak kőeszköz leleteit, térképre vetítve az obszidián és kovaeszközök elterjedését. A térképet Hatsék Ignác királyi kartográfus állította össze, és az első, általam ismert régészeti nyersanyag-elterjedési térkép. A kova eszközök nem tekinthetők ilyen feldolgozásnak, hiszen a „kova” megjelölés változatos eredetű és származási helyű nyersanyagokat foglal össze, de az obszidián lelőhelyei és kapcsolatjelző szerepe már ebben az időszakban is közismert tény volt, amint az Szabó József, a földtudományok Rómerhez foghatóan korszakos jelentőségű képviselőjének ugyanezen kötetben megjelent tanulmányából (*L'obsidienne préhistorique en Hongrie et en Grèce*, Szabó 1878) világosan kitűnik. Az eredeti térképen, amelynek újra közlésére már volt módom (T. Biró 2005 1. ábra és http://www.ace.hu/am/2005_4/AM-2005-4-TBK-melleklet.pdf) a fenti információk mellett a kunhalmok, földvárak, lakott barlangok és őskori temetők ismert elterjedése is megtalálható. Ennek a tanulmánynak az elkészítésekor szétválasztottam a kova-, illetve obszidián elterjedési adatokat, azonosítva a Rómer által összegyűjtött lelőhelyeket, amelyek természetesen nem

egy, hanem a kurrens politikai helyzetnek megfelelően hét állam területén helyezkednek el. Rómer adatait vármegyénként közölte (Rómer 1878, 10–17.), ami sokban segítette a lelőhelyek azonosítását, noha a megyehatárok is változtak időközben. Összességében a 141 obszidián és 106 kova eszközt tartalmazó lelőhelyből 137 obszidián és 105 kova eszközös lelőhelyet sikerült azonosítani. (II–III. táblázat, 5–6. kép) Bár a XIX. század utolsó harmadának régészeti kutatása még nem tette lehetővé ezeknek a lelőhelyeknek a mai kultúra szintjén történő azonosítását, különösen a nagy leletszámú lelőhelyek (a táblázatban + + + jellel jelölve) meglehetősen biztonságosan azonosíthatók közismert, klasszikus lelőhelyekkel. (vö. Visy et al. szerk. 2003, 76, 98, 124, 140.) Az azonosított régészeti obszidiánt és kovaeszközöket tartalmazó lelőhelyeket a II. táblázatban, elterjedésüket az 5. és 6. képen mutatom be.

Kőeszközök a mai régészeti kutatásban

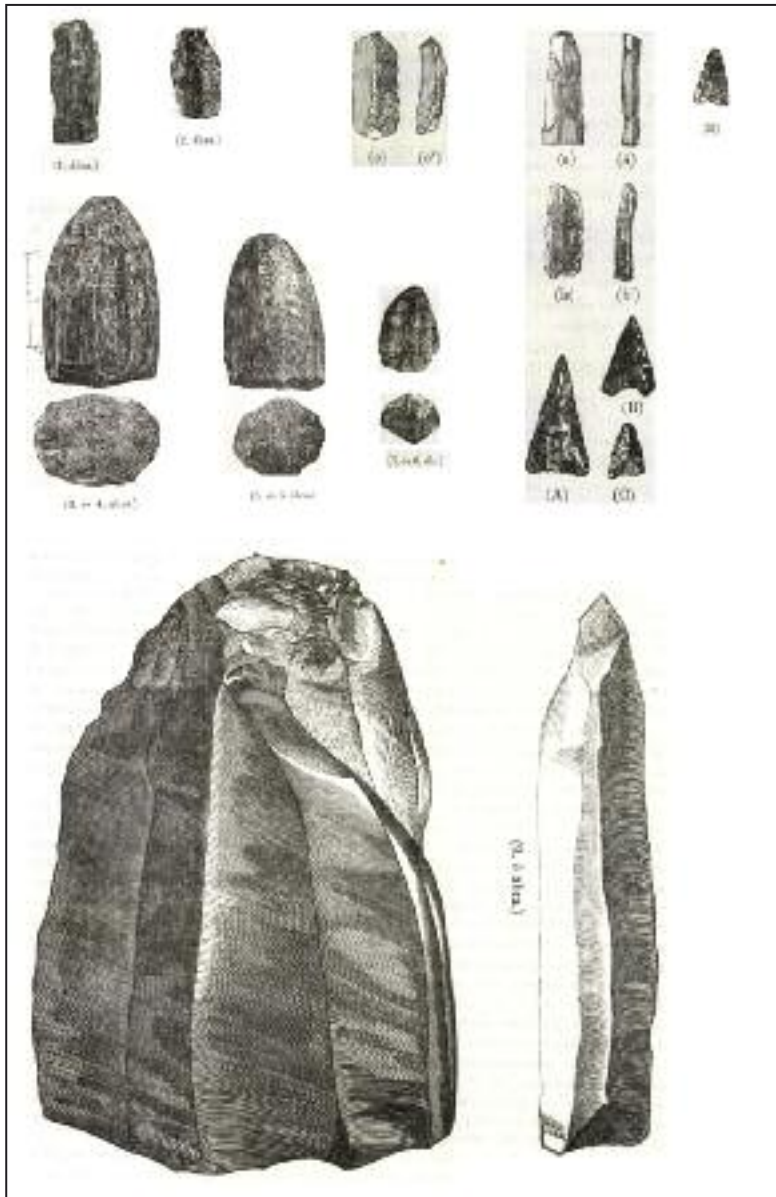
A kőeszközök az emberiség történetének legrégebbi, „saját készítésű” dokumentumai. Használatuk — változó intenzitással és változó jelentőséggel — végig kíséri az emberi fejlődést, a kezdetektől napjainkig. A természetes eredetű, tartós nyersanyag ugyanakkor az anyagtudományok felé is természetes „hidat” jelent a régészeti leletanyagban belül. A kőeszközök sok szempontból, változatos módszerekkel és tág diszciplináris keretek között tanulmányozhatók. Egy rövid, de az alapvető szakirodalmat tartalmazó áttekintés készült a Magyar Régészet Kézikönyve számára (Müller szerk. 2011), amelyben a legfontosabb tendenciákat, szakirányokat foglalhattam össze (T. Biró 2011). Természetesen, tudásunk rengeteget gyarapodott a régészeti módszerek, megfigyelések, a kulturális besorolás pontosítása következtében, de tárgyilagosan nézve, nincs új a nap alatt — Rómer Flóris valamennyi lehetséges kutatási irányt felvetette, előre vetítette!

Visszatérve a mottóban jelzett kérdésre: elmondhatjuk, hogy a kőeszközök elfoglalták megérdemelt helyüket az emberi múlt forrásértékű bizonyítékainak sorában. Ebben a rómeri útmutatásnak igen nagy szerepe volt, de azt nem felesleges újra és újra felidézni.

I. táblázat
A Magyar Nemzeti Múzeum legkorábbi kőeszköz leletei a leltári adatok szerint. Obszidián.

MNM Őskori gyűjtemény ltsz.	Lelőhely/gyűjtőhely	Keltezés*
168/1869.1-2.	Velejte (Velejte / Vel'aty, Szlovákia)	újkőkör
168/1869.4.	Szinyér (Szinyer / Svinice, Szlovákia)	újkőkör
168/1869.6.	Mikóháza	újkőkör
168/1869.7.1-2.	Nagykövesd - Homokdombok (Nagykövesd / Vel'ky Kamenec, Szlovákia.)	őskör
2/1870.5.1-2.	Abaújszántó (Szántó) Ninvölgy)	újkőkör
2/1870.6.1-2.	Baskó - Hallgató	újkőkör
2/1870.8.1-3.	Regéc (Regéczke)	újkőkör
139/1870.1-2.	Zsujta	őskör
292/1870.2.	Pazdics (Pazdics / Pozdišovce, Szlovákia)	újkőkör
309/1870.IV.4-6.	Szihalom	hatvani kultúra
4/1871.	Érpatak (Hugyaj)	újkőkör
64/1871.19-20.	Szihalom	újkőkör
78/1873.II.1-2.	Kisürögd (Kisürögd / Chişirid, Románia)	őskör
201/1873.23.	Dunaújváros (Dunapentele)	őskör
220/1874.4.	Varsó (Varsó / Warszawa, Lengyelország)	őskör
234/1875.2.	Mélosz (Görögország)	őskör
87/1876.302-303.	Tószeg - Laposhalom	bronzkor
143/1876.3.4.	Tiszaigar	őskör
187/1876.2.	Hatvan	őskör
267/1876.5-13.	Baskó (Baskó és vidéke)	őskör
274/1876.1-13.	Mélosz (Görögország)	őskör
301/1876.1.	Felsőtárkány	őskör
318/1876.1-41.	Szelevény	őskör

* A leletegyüttesek keltezése a gyűjteményi feldolgozás során, kísérő leletek segítségével történt. Több tétel esetében ez ma már eldönthetetlen, vagy mert nem volt kísérő lelet, vagy mert a lelőhelyről több korszak leletei is előkerültek.

1. kép

Rómer Flóris által közölt első magyarországi kőeszközök (Rómer 1867, eredeti képszámokkal) 1) és 2): két obszidián penge, Szabó József gyűjtése, 1865. június 16., Erdőbénye-Barnamáji szántó; 3-4): obszidián nukleusz (magkő) Magyarbikal határából, 1864-ben találták, információ Szabó Samutól és Kócsi Károlytól; 5-6): obszidián nukleusz (magkő) a marosvásárhelyi múzeum gyűjteményéből, információ Szabó Samutól; 7-8): obszidián nukleusz (magkő) Szalay Ágoston gyűjteményéből, találatott Ároktón; 9): obszidián nukleusz (magkő) Mezőkeresztesről, Jámbor Mihály ajándéka; a-a'), b-b') és c-c'): kova-pengék, lelőhelyük Vác-Kőhid környéke, találta Sztache úr 1865-ben; A) és B): nyílhegyek Ebenhöch kanonok gyűjteményéből, lelőhelyük Csécsény C): további nyílhegy az Ebenhöch gyűjteményéből, lelőhelye nem említtve; D) nyílhegy Ebenhöch kanonok gyűjteményéből, lelőhelye Börcs

2. kép

A Magyar Nemzeti Múzeum legkorábbi kőeszköz leleteiből. Obszidián nukleusz (magkő),
lelőhelye: Szihalom. Ltsz. 64/1871.19. (v.ö. I. táblázat)

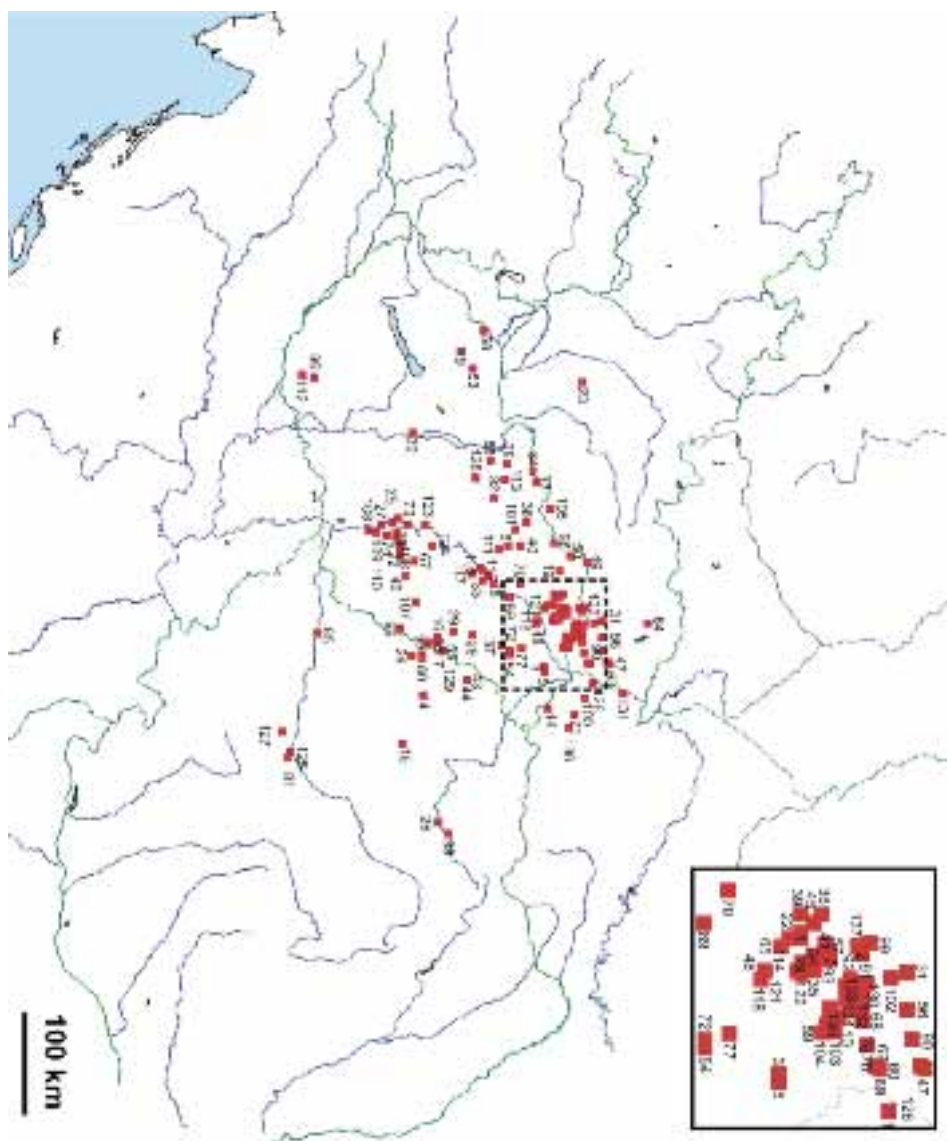
3. kép

A Magyar Nemzeti Múzeum legkorábbi kőeszköz leleteiből. Obszidián nukleusz (magkő),
lelőhelye: Felsőtárkány. Ltsz. 301/1876.1. (vö. I. táblázat)

4. kép

A Magyar Nemzeti Múzeum legkorábbi kőeszköz leleteiből. Obszián szilánkok Velejtéről (Veľaty, Szlovákia), Ltsz. 168/1859.1. (vö. I. táblázat)

5. kép
Régészeti obszidián elterjedés Rómer 1878-as térképe és adatai alapján (vö. II. táblázat)

II. táblázat
Obszidián eszközös lelőhelyek

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
5. kép /1.	Szántó	Abaúj vm.	Abaújszántó	
5. kép /2.	Újvár (Aba-)	Abaúj vm.	Abaújvár	
5. kép /3.	Ajak	Szabolcs vm.	Ajak	
5. kép /4.	Élesd	Bihar vm.	Aleşd (Élesd) RO	
5. kép /5.	Anarcs	Szabolcs vm.	Anarcs	
5. kép /6.	Kis-Tálya	Borsod vm.	Andornaktálya	
5. kép /7.	Arka	Abaúj vm.	Arka	
5. kép /8.	Ároktő	Borsod vm.	Ároktő	
5. kép /9.	Bakony-Sz.-László	Veszprém vm.	Bakonyszentlászló	+ + +
5. kép /10.	Bari	Zemplén vm.	Bara (Bari) SLK	
5. kép /11.	Baskó	Abaúj vm.	Baskó	
5. kép /12.	Szent-András	Békés vm.	Békésszentandrás	
5. kép /13.	Dolány (Pusztá-)	Nógrád vm.	Benczúrfalva	+ +
5. kép /14.	Beregszász	Bereg vm.	Berehovo (Beregszász) UKR	
5. kép /15.	Magyar-Bikal	Kolos vm.	Bicălatu (Magyarbikal) RO	
5. kép /16.	Mező-Keresztes	Bihar vm.	Biharkeresztes (?)	nagy obszidián magkő: 16 pengenegtívval, 16,2 cm magas, 1,390 kg
5. kép /17.	Mező-Keresztes	Bihar vm.	Biharkeresztes (?)	+ + +
5. kép /18.	Bojt	Bihar vm.	Bojt	
5. kép /19.	Borsod	Borsod vm.	Borsod	
5. kép /20.	Bozva	Abaúj vm.	Bózsva (Kis- v. Nagybózsva)	
5. kép /21.	Biste	Abaúj vm.	Bysta (Bistye) SLK	
5. kép /22.	Czekeháza	Abaúj vm.	Cekeháza	
5. kép /23.	Család (?)	Nyitra vm.	Čeladince, Családka (?)	
5. kép /24.	Kis-Ürög	Bihar vm.	Chişirid (Kisürög) RO	
5. kép /25.	Kudu	Belső Szolnok- Doboka vm.	Coldău (Várkudu) RO	

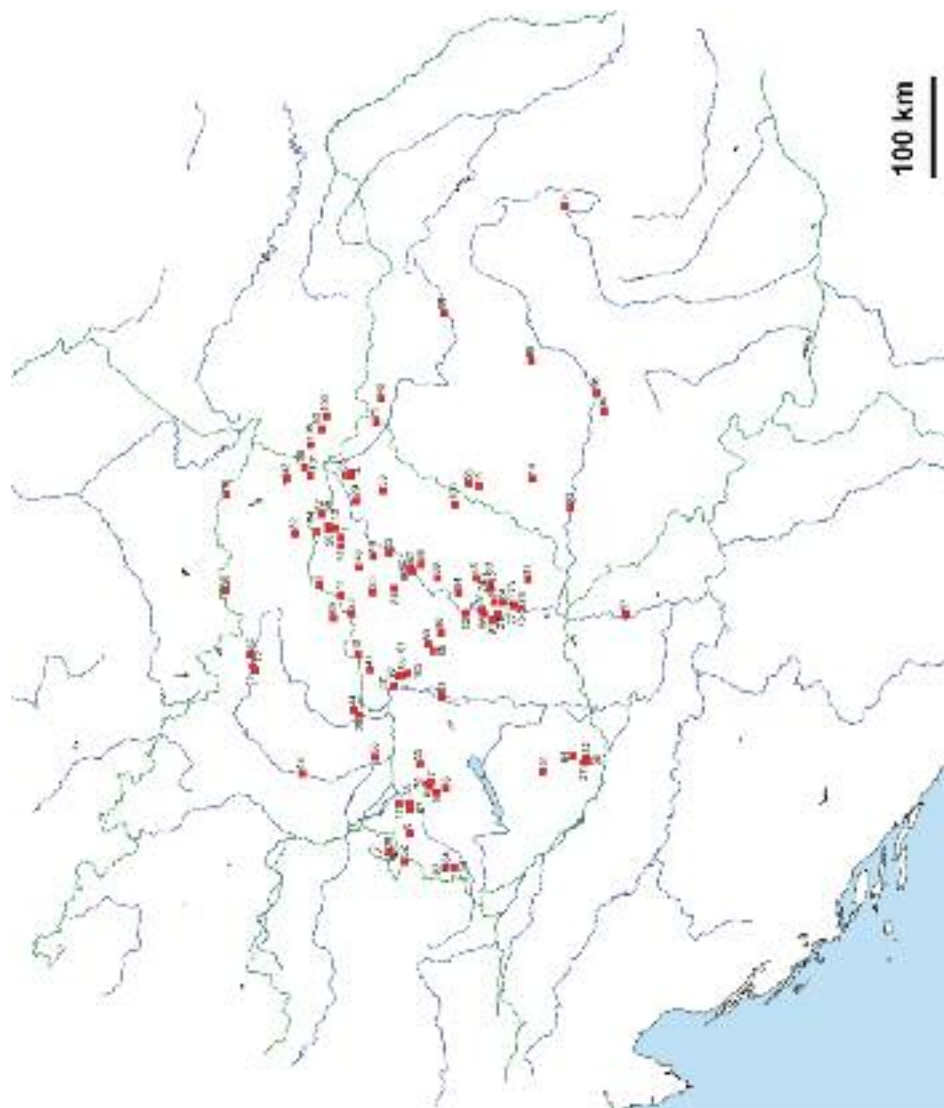
	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	menyiség
5. kép /26.	Csépa	Jász-Kun- Szolnok vm.	Csépa	
5. kép /27.	Csongrád	Csongrád vm.	Csongrád	
5. kép /28.	Debreczen (régí Bihar)	Bihar vm.	Debreczen	
5. kép /29.	Derecske	Bihar vm.	Derecske	
5. kép /30.	Duna-Pentele	Fejér vm.	Dunaújváros	
5. kép /31.	Györke	Abaúj vm.	Durkov (Györke) SLK	
5. kép /32.	Ecsed	Heves vm.	Ecsed	
5. kép /33.	Egyek (régí Szabolcs)	Szabolcs vm.	Egyek	
5. kép /34.	Erdőbénye	Zemplén vm.	Erdőbénye	
5. kép /35.	Erdő-Horváthi	Abaúj vm.	Erdőhorváti	
5. kép /36.	Erdő-Kövesd	Borsod vm.	Erdőkövesd	
5. kép /37.	Hugyaj	Szabolcs vm.	Érpaták	+ + +
5. kép /38.	Fancsal	Abaúj vm.	Fancsal	
5. kép /39.	Felső-Dobsza	Abaúj vm.	Felsődobsza	
5. kép /40.	Felső-Tárkány	Borsod vm.	Felsőtárkány	
5. kép /41.	Fony	Abaúj vm.	Fony	
5. kép /42.	Kajata	Abaúj vm.	Füzérkajata	
	Radvány	Abaúj vm.	Füzérradvány (?) Pusztaradvány (?)	
5. kép /43.	Gálos-Petri	Bihar vm.	Gáloşpetreu (Gáloşpetri) RO	nagy obszidián magkő: 11 pengenegatívval, 18 cm magas, 0,958 kg
5. kép /44.	Gálos-Petri	Bihar vm.	Gáloşpetreu (Gáloşpetri) RO	
5. kép /45.	Gibárt	Abaúj vm.	Gibárt	
5. kép /46.	Gyoma	Békés vm.	Gyomaendrőd	
	Hárshegy	Bereg vm	Hárshegy (?) UKR	
5. kép /47.	Gézsény	Ung vm.	Hážíń (Gézsény) SLK	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegeye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
5. kép /48.	Hegyalja (Tokaj?)	Zemplén vm.	Hegyalja (Tokaj?)	nagy obszidián magkő: 15 pengenegtívval, 13 cm magas, 0,740 kg
5. kép /49.	Körtvélyes (Pusztá-)	Zemplén vm.	Hrušov (Körtvélyes- puszta) SLK	
5. kép /50.	Imola, erdőben	Borsod vm.	Imola, erdőben	
5. kép /51.	Istvánháza	Jász-Kun- Szolnok vm.	Istvánháza	
5. kép /52.	Kázmér	Zemplén vm.	Kazimír (Kázmér) SLK	
5. kép /53.	Kis-Bér	Komárom vm.	Kis-Bér	
5. kép /54.	Csere (Kis-)	Szabolcs vm.	Kiscsere	
5. kép /55.	Kis-Marja	Bihar vm.	Kismarja	
	Szalacska (Kis-)	Ung vm.	Kisszalacska	
5. kép /56.	Kohány (Kis-)	Zemplén vm.	Kochanovce (Kiskohány) SLK	
5. kép /57.	Korlát	Abaúj vm.	Korlát	
5. kép /58.	Koronczó	Győr vm.	Koroncó	+ +
5. kép /59.	Kovácsvágás	Abaúj vm.	Kovácsvágás	
5. kép /60.	Kerész	Ung vm.	Krizany (Kerész) SLK	+ + +
5. kép /61.	Szelevény	Jász-Kun- Szolnok vm.	Kunszentmárton- Szelevény	
5. kép /62.	Mogyorós	Ung vm.	Liesková (Ungmogyorós) SLK	
5. kép /63.	Lucska	Ung vm.	Lúčky (Lucska) SLK	
5. kép /64.	Longh	Sáros vm.	Lužany (Long) SLK	
5. kép /65.	Mád	Zemplén vm.	Mád	
5. kép /66.	Gyánté	Bihar vm.	Mezőgyán (Gyánté-pusztá)	
5. kép /67.	Mező-Túr	Jász-Kun- Szolnok vm.	Mezőtúr	
5. kép /68.	Mikóháza	Abaúj vm.	Mikóháza	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	menyiség
5. kép /68.	Mikóháza	Abaúj vm.	Mikóháza	
5. kép /69.	Mokcsa	Ung vm.	Mokča (Mokcsa- Kerész) SLK	
5. kép /70.	Muni	Borsod vm.	Muhi	
5. kép /71.	Munkács	Bereg vm	Munkachevo (Munkács) UKR	+
5. kép /72.	Nagy-Kálló	Szabolcs vm.	Nagykálló	+ + +
5. kép /73.	Nagy-Rév	Jász-Kun- Szolnok vm.	Nagyrev	
5. kép /74.	Tőke (Puszta-)	Csongrád vm.	Nagytóke (?)	
5. kép /75.	Nézsza	Nógrád vm.	Nézsza	
5. kép /76.	Újlak (Bodza-)	Zemplén vm.	Novosad (Bodzásújlak) SLK	
5. kép /77.	Pazony	Szabolcs vm.	Nyírpazony	
	Nyitra vm határán	Bars vm.	Nyitra vm határán	
5. kép /78.	Abara	Zemplén vm.	Oborín (Abara) SLK	
5. kép /79.	Liszka	Zemplén vm.	Olaszliszka	
5. kép /80.	Nagy-Várad	Bihar vm.	Oradea (Nagyvárad)	
5. kép /81.	Szászváros	Hunyad vm.	Orăștie (Szászváros) RO	
5. kép /82.	Öcsöd	Békés vm.	Öcsöd	
5. kép /83.	Kis-Sz.-Miklós	Pest vm.	Őrbottyán (Órszentmiklós- Kisszentmiklós)	
5. kép /84.	Drahi (Puszta-)	Nógrád vm.	Órhalom (Drahi- puszta)	
5. kép /85.	Uj-Paulis	Arad vm.	Păulișul Nou (Új-Pálos) RO	
5. kép /86.	Pécs	Baranya vm.	Pécs	
5. kép /87.	Petatető	Abaúj vm.	Petatető (Kovácsvágás?)	
5. kép /88.	Kőfarka	Belső Szolnok- Doboka vm.	Piatra (Kőfarka) RO	
5. kép /89.	Polgár	Szabolcs vm.	Polgár	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármege (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
5. kép /90.	Pazdics	Zemplén vm.	Pozdišovce (Pazdics) SLK	
5. kép /91.	Izra (Puszta)	Abaúj vm.	Pusztafalu	
5. kép /92.	Pusztafalva	Abaúj vm.	Pusztafalu	
5. kép /93.	Regéczke	Abaúj vm.	Regéc (?)	
5. kép /94.	Rudabányácska	Zemplén vm.	Rudabányácska	
5. kép /95.	Sajó-Németi	Borsod vm.	Sajónémeti	
5. kép /96.	Iklód	Bihar vm.	Sântandrei (Biharszentandrás, Iklód-puszta) ?	
5. kép /97.	Sátorallya-Ujhely	Zemplén vm.	Sátoraljaújhely	+ + +
5. kép /98.	Károlyfalva	Zemplén vm.	Sátoraljaújhely - Károlyfalva	
5. kép /99.	Sina	Abaúj vm.	Sena (Abaújszina) SLK	
5. kép /100.	Szerednye	Ung vm.	Serednye (Szerednye) UKR	
5. kép /101.	Sirok	Heves vm.	Sirok	
5. kép /102.	Szaláncz	Abaúj vm.	Slanec (Szalánc) SLK	
5. kép /103.	Szomotor	Zemplén vm.	Somotor (Szomotor) SLK	
5. kép /104.	Szerdahely	Zemplén vm.	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SLK	
5. kép /105.	Sőreg	Gömör vm.	Šurice (Sőreg) SLK	
5. kép /106.	Szarvas	Békés vm.	Szarvas	+ +
5. kép /107.	Szeghalom	Békés vm.	Szeghalom	
5. kép /108.	Szegvár	Csongrád vm.	Szegvár	
5. kép /109.	Szentes	Csongrád vm.	Szentes	
5. kép /110.	Héked (Puszta-)	Csongrád vm.	Szentes, Héked puszta	
5. kép /111.	Szihalom	Borsod vm.	Szihalom	
5. kép /112.	Szilvás	Baranya vm.	Szilvás	
5. kép /113.	Szirák	Nógrád vm.	Szirák	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
5. kép /114.	Tállya	Zemplén vm.	Tállya	
5. kép /115.	Montaj	Borsod vm.	Tiszabábolna	
5. kép /116.	Füred (Tisza-)	Heves vm.	Tiszafüred	
5. kép /117.	Igar (Tisza-)	Heves vm.	Tiszaigar	
5. kép /118.	Nagyfalu	Szabolcs vm.	Tiszanagyfalu	
5. kép /119.	Örvény (Tisza-)	Heves vm.	Tiszaörvény	
5. kép /120.	Ugh	Jász-Kun- Szolnok vm.	Tiszaug	
5. kép /121.	Hegyalja (Tokaj?)	Zemplén vm.	Tokaj ?	nagy obszidián magkő: 14 pengenegatívval, 18, 5 cm magas, 1,30 kg
5. kép /122.	Tolcsva	Zemplén vm.	Tolcsva	
5. kép /123.	Tószeg	Pest vm.	Tószeg	
5. kép /124.	Balla (Pusztá-)	Jász-Kun- Szolnok vm.	Törökszentmikló s, Pusztá-Balla	
5. kép /125.	Tordos	Hunyad vm.	Țurdaș (Tordos) RO	
5. kép /126.	Ungvár	Ung vm.	Uzhgorod (Ungvár) UKR	
5. kép /127.	Nándorválya	Hunyad vm.	Valea Nandrului (Nándorválya) RO	
5. kép /128.	Valkó	Pest vm.	Valkó	
5. kép /129.	Váncsod	Bihar vm.	Váncsod	
5. kép /130.	Velejte	Zemplén vm.	Vel'aty (Velejte) SLK	
5. kép /131.	Berezna	Ung vm.	Velikij Bereznij (Berezna) UKR	
5. kép /132.	Rákoshegy és Tornya	Zemplén vm.	Veľká Toroňa (Rákoshegy és Tornya) SLK (?)	
5. kép /133.	Nagy-Kövesd	Zemplén vm.	Veľký Kamenec (Nagy-Kövesd)	
5. kép /134.	Vily	Abauj vm.	Vilyvitány	
5. kép /135.	Szöllöske	Zemplén vm.	Viničky (Szöllöske) SLK	
5. kép /136.	Zavidfalva	Bereg vm	Zavidovo (Závidfalva) UKR	+ + +
5. kép /137.	Zsujta	Abauj vm.	Zsujta	

6. kép
Kovaeszközök elterjedése régészeti lelőhelyeken, Rómer 1878-as térképe és adatai alapján (vö. III. táblázat)

III. táblázat
Kova eszközös lelőhelyek

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
6. kép /1.	Szántó	Abaúj vm.	Abaújszántó	
6. kép /2.	Agtelek	Gömör vm.	Aggtelek	+ + +
6. kép /3.	Ajak	Szabolcs vm.	Ajak	+
6. kép /4.	Anarcs	Szabolcs vm.	Anarcs	
6. kép /5.	Babót (Kis-)	Győr vm.	Babót	
6. kép /6.	Százhalom	Veszprém vm.	Bakonybél - Százhalom	
6. kép /7.	Bakony-Sz.- László	Veszprém vm.	Bakonyszentlászló	+ + +
6. kép /8.	Szűcs	Veszprém vm.	Bakonyszűcs	+ +
6. kép /9.	Tamási	Veszprém vm.	Bakonytamási	
6. kép /10.	Baskó	Abaúj vm.	Baskó	
6. kép /11.	St-András (Békésszentandrás)	Csongrád vm.	Békésszentandrás	+ + +
6. kép /12.	Szent-András	Békés vm.	Békésszentandrás	
6. kép /13.	Szent-András	Csongrád vm.	Békésszentandrás	
	Belác	Tolna vm.	Belác (?)	
6. kép /14.	Bél	Bihar vm.	Beliu (Bél) RO	
6. kép /15.	Dolány	Nógrád vm.	Benczúrfalva	
6. kép /16.	Bardócz és Bibarczfalva között	Udvarhely-Szék vm.	Biborteni (Bibarcfalva) RO	
6. kép /17.	Börcs	Győr vm.	Börcs	
6. kép /18.	Csertész	Ung vm.	Čertižné (Csertész) SLK	
6. kép /19.	Kis Ürögd	Bihar vm.	Chișirid (Kisürögd) RO	
6. kép /20.	Czibakháza	Jász-Kun- Szolnok vm.	Cibakháza	
6. kép /21.	Csépa	Jász-Kun- Szolnok vm.	Csépa	
6. kép /22.	Ders	Borsod vm.	Derzstanya (?)	
6. kép /23.	Domaháza	Borsod vm.	Domaháza	
6. kép /24.	Dobsza (Felső-)	Abaúj vm.	Felsődobsza	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
6. kép /25.	Felső-Tárkány	Borsod vm.	Felsőtárkány	
6. kép /26.	Fony	Abaúj vm.	Fony	
6. kép /27.	Görcsöny	Baranya vm.	Görcsöny	
6. kép /28.	Halogócz	Szepes vm.	Halogovce (Halogócz) SLK	
6. kép /29.	Ibrány	Szabolcs vm.	Ibrány	
6. kép /30.	Alsó-Illmicz	Moson vm.	Illmicz (AU)	+
6. kép /31.	Kápolna	Csongrád vm.	Kápolna	
6. kép /32.	Tehány	Sáros vm.	Kassa - Tahanovce (Tehány) (?) SLK	
6. kép /33.	Kis-Bér	Komárom vm.	Kis-Bér	
6. kép /34.	Kis-Unyom	Vas vm.	Kisunyom	
6. kép /35.	Kis-Várda	Szabolcs vm.	Kisvárda	
6. kép /36.	Koronczó	Győr vm.	Koroncó	
6. kép /37.	Kovácsvágás	Abaúj vm.	Kovácsvágás	
6. kép /38.	Nemes-Oroszi	Bars vm.	Kukučínov (Nemesoroszi) SLK	
6. kép /39.	Kunhegyes (rég Nagy-Kunság)	Jász-Kun- Szolnok vm.	Kunhegyes	
6. kép /40.	Szelevény + + +	Jász-Kun- Szolnok vm.	Kunszentmárton- Szelevény	+ + +
6. kép /41.	Liszkófalva	Liptó vm.	Lisková (Liszkófalva)	
6. kép /42.	Sárköz-Ujlak	Szatmár vm.	Livada Mica (Sárközújlak) RO	
6. kép /43.	Lucska	Ung vm.	Lúčky (Lucska) SLK	
6. kép /44.	Magyarad	Hont vm.	Maďarovce (Magyarad) SLK	
6. kép /45.	Mező-Túr	Jász-Kun- Szolnok vm.	Mezőtúr	
6. kép /46.	Miskolcz	Borsod vm.	Miskolc	
6. kép /47.	Mohora	Nógrád vm.	Mohora	
6. kép /48.	Morovan	Nyitra vm.	Moravany (?) SLK	
6. kép /49.	Muhi	Borsod vm.	Muhi	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
6. kép /50.	Munkács	Bereg vm.	Munkachevo (Munkács) UKR	
6. kép /51.	Szalacska	Somogy vm.	Nagyberki - Szalacska	
6. kép /52.	Czenk	Sopron vm.	Nagycenk	
6. kép /53.	Nagy-Kálló	Szabolcs vm.	Nagykálló	
6. kép /54.	Tőke-(Rác)	Csongrád vm.	Nagytőke (?)	
6. kép /55.	Naszvad	Komárom vm.	Nesvady (Naszvad) SLK	
6. kép /56.	Nagy-Rév ++	Jász-Kun- Szolnok vm.	NesvadyNagyrév	+ +
6. kép /57.	Borjas	Torontál vm.	Novi Bečej (Törökbecse- Borjas)	
6. kép /58.	Ocsárd	Baranya vm.	Ócsárd	
6. kép /59.	Nagy-Várad	Bihar vm.	Oradea (Nagyvárad)	
6. kép /60.	Bottyán	Pest vm.	Őrbottyán	
6. kép /61.	Kis-Sz.-Miklós	Pest vm.	Őrbottyán (Őrszentmiklós- Kisszentmiklós)	
6. kép /62.	Párizsháza	Liptó vm.	Pářízovce (Párizsháza) SLK	
6. kép /63.	Ó-Paulis	Arad vm.	Păuliș, (Ó-Pálos) RO	
6. kép /64.	Pécs	Baranya vm.	Pécs	
6. kép /65.	Kőfarka	Belső Szolnok- Doboka vm.	Piatra (Kőfarka) RO	
6. kép /66.	Pinkócz	Ung vm.	Pinkovce (Pinkóc) SLK	
6. kép /67.	Csécsény	Győr vm.	Rábacsécsény	
6. kép /68.	Regéczke	Abaúj vm.	Regéc (?)	
6. kép /69.	Jánosi	Gömör vm.	Rimavské Janovce (Jánosi) SLK	
6. kép /70.	Románd	Veszprém vm.	Románd	+ + +
6. kép /71.	Rozsálj	Szatmár vm.	Rozsály (?)	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
6. kép /72.	Rózsashegy	Liptó vm.	Ružomberok (Rózsashegy) SLK	
6. kép /73.	Sajó-Németi	Borsod vm.	Sajónémeti	
6. kép /74.	Szarvas	Békés vm.	Szarvas	
6. kép /75.	Szegvár- Tűzköves	Csongrád	Szegvár	
6. kép /76.	Szegvár	Csongrád vm.	Szegvár	
6. kép /77.	Szentes- Rácztökei halom	Csongrád	Szentes	+ + +
6. kép /78.	Szentes	Csongrád vm.	Szentes	
6. kép /79.	Veker patak partja (Szentes?)	Csongrád	Szentes ?	+ + +
6. kép /80.	Tápio-Sz.- Márton-Káta	Pest vm.	Szentmártonkáta	+ +
6. kép /81.	Szihalom	Borsod vm.	Szihalom	
6. kép /82.	Szilvás	Baranya vm.	Szilvás	
6. kép /83.	Szombathely	Vas vm.	Szombathely	
6. kép /84.	Herény	Vas vm.	Szombathely - Herény	
6. kép /85.	Tápio Ság	Pest vm.	Tápióság	
6. kép /86.	Tápio-Szele	Pest vm.	Tápiószele	
6. kép /87.	Füred (Tisza-)	Heves vm.	Tiszafüred	
6. kép /88.	Igar (Tisza-)	Heves vm.	Tiszaigar	
6. kép /89.	Örvény (Tisza-)	Heves vm.	Tiszaörvény	
6. kép /90.	Szóllós (Tisza-)	Heves vm.	Tiszaszóllós	
6. kép /91.	Ugh	Jász-Kun- Szolnok vm.	Tiszaug	
6. kép /92.	Tószeg	Pest vm.	Tószeg	
6. kép /93.	Tököl	Pest vm.	Tököl	
6. kép /94.	Török-Sz.-Miklós	Jász-Kun- Szolnok vm.	Törökszentmiklós	
6. kép /95.	Toroczkó	Torda vm.	Trascău (Toroczkó) RO	
6. kép /96.	Tordos	Hunyad vm.	Turdaș (Tordos) RO	
6. kép /97.	Vác	Pest vm.	Vác	

	Lelőhely neve (Compte-Rendu szerint)	Vármegye (Compte-Rendu szerint)	Lelőhely mai neve	mennyiség
6. kép /98.	Vác-Hartyán	Pest vm.	Váchartyán	
6. kép /99.	Nándorválya	Hunyad vm.	Valea Nandrului (Nándorválya) RO	+ + +
6. kép /100.	Váncsod	Bihar vm.	Váncsod	
6. kép /101.	Nagy-Kapos	Ung vm.	Veľké Kapušany (Nagy-Kapos) SLK	
6. kép /102.	Vörösegyház	Pest vm.	Veresegyház	
6. kép /103.	Závidfalva	Bereg vm	Zavidovo (Závidfalva) UKR	
6. kép /104.	Zsujta	Abaúj vm.	Zsujta	
6. kép /105.	Szerednye	Ung vm.	Середне (Szerednye) UKR	

IRODALOM

BENDŐ Zsolt – OLÁH István – PÉTERDI Bálint – HORVÁTH Eszter

2013 Csiszolt kőeszközök és ékkövek roncsolásmentes SEM-EDX vizsgálata: lehetőségek és korlátok / Non-destructive SEM-EDX analytical method for polished stone tools and gems: opportunities and limitations. *Archeometriai Műhely / Archaeometry Workshop*, Budapest, 10/1. 51–66.

HAMPEL József

1876 *Catalogue de l'exposition préhistorique*. Franklin Társulat, Budapest.

ILON Gábor – UGHY István

1995 *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Javított, 2. kiadás. Rómer Flóris – Esterházy Károly Alapítvány kiadása, Pápa.

MÉSZÁROS Gyula

1948 *A vázsonyi medence mezolitik- és neolitikori települései*. Veszprém.

MÜLLER Róbert szerk.

2011 Müller Róbert főszerk. (szerk. Gróf Péter, Horváth Ferenc, Kulcsár Valéria, F. Romhányi Beatrix, Tari Edit, T. Biró Katalin) *Régészeti Kézikönyv*. Magyar Régész Szövetség, Budapest.

PŘICHYŠTAL Antonín

2013 *Lithic raw materials in prehistoric times of Eastern Central Europe*. Masaryk University, Brno, 1-351.

RÓMER Flóris

1860 *A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat*. [szerzői kiadás], Győr.

1866a *Műrégészeti kalauz, különös tekintettel Magyarországra*. I. Ősrégészet. Pest.

1866b Magyarország Földmívelőihez! *Archaeologiai Közlemények* 6/1. 204–207.

1867 Első obsidian-eszközök Magyarországon. *Archaeologiai Közlemények* 7/1. Pest, 161–166.

- 1868a Ó-kőkori eszközök Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 1. Pest, 3–8.
- 1868b Ismét néhány szó az obsidián eszközökről. *Archaeologiai Értesítő* 1. Pest, 56–59.
- 1871 Hogyan készülnek az obszidián késpengék? *Archaeologiai Értesítő* 4. Pest, 250–252.
- 1878 Les silex taillés et les obsidiennes en Hongrie. In: *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques 1876. VIII. Compte-Rendu de la huitième session à Budapest, Vol. 2. Musée National Hongrois, Budapest, 5–17.*
- SZABÓ József
- 1876 L'obsidienne préhistorique en Hongrie et en Grèce. In: *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques 1876. VIII. Compte-Rendu de la huitième session à Budapest, Vol. 2. 1878. Musée National Hongrois, Budapest, 96–100.*
- SZAKMÁNY György
- 2009 Magyarországi csiszolt kőeszközök nyersanyag típusai az eddigi archeometriai kutatások eredményei alapján / Types of polished stone tool raw materials in Hungary. *Archeometriai Műhely / Archaeometry Workshop, Budapest, 6/1. 11–30.*
- T. BIRÓ Katalin
- 2005 Gyűjtemény és adatbázis: eszközök a pattintott kőeszköz nyersanyag azonosítás szolgálatában / Collection-and-Database Approach in the Study of Lithic Raw Material Provenance. *Archeometriai Műhely / Archaeometry Workshop, Budapest, 2/4. 46–51.*
- 2011 Ásványok és kőzetek. In: Müller szerk.: *Régészeti Kézikönyv. Magyar Régész Szövetség, Budapest, 489–492.*
- T. BIRÓ Katalin – JÁRÓ Márta
- 1983 Ha írásunk “némi derűt hozhatna...” *Természet világa: természettudományi közlöny, 114/7. 329–330.*
- T. BIRÓ Katalin – T. DOBOSI Viola
- 1991 LITOTHECA - Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1–268.
- T. BIRÓ Katalin – T. DOBOSI Viola – SCHLÉDER Zsolt
- 2000 *LITOTHECA – Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum. Vol. II. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1–320.*
- T. BIRÓ Katalin – REGENYE Judit
- 1991 Prehistoric workshop and exploitation site at Szentgál-Tűzköveshegy. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 43. 337–375.*
- 2003 Exploitation Regions and Workshop Complexes in the Bakony Mountains, Hungary In: Stöllner et al. eds.: *Man and Mining — Mensch und Bergbau. Anschnitt Der Anschnitt - Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, Bochum, 16. 55–64.*
- T. DOBOSI Viola
- 2005 Cadastre of Palaeolithic finds in Hungary. *CommArchHung, Budapest, 49–81.*
- VÉRTES László
- 1965 *Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. (A Magyar Régészet Kézikönyve) Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- VISY Zsolt – NAGY Mihály – B. KISS Zsuzsa szerk.
- 2003 *Magyar régészet az ezredfordulón / Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium. Teleki Kiadó, Budapest.*

**“SOME GAIETY”
FLÓRIS RÓMER AND THE STUDY OF THE STONE IMPLEMENTS**

From the wide and colourful oeuvre of Flóris Rómer, works and results on lithic artefacts are summarised. The pioneering activity of Rómer is apparent on all fields of Hungarian archaeology; he had an initiative role in the study of stone artefacts as well. In the early stage of the recognition of Hungarian prehistoric archaeology when the research of the 'diluvial' periods, i.e., the Ice Age and the Palaeolithic times was not even raised, Rómer was the first to write about 'ancient stone age' implements. He used to apply seemingly very modern methods for gathering information, notably community participation via 'letters'. He encouraged the intelligentsia of his times, even simple tillers, to pay attention on possible relics of the past and communicate them – via 'letters' on the columns the incipient professional journal, *Archaeologiai Értesítő* which became the leading technical journal of archaeology in Hungary. He was building a knowledge-basis on the strength of such data and had the results mapped. He was attentive on, not only to simple morphological attributes (=typology), but aspects of raw materials as well, in which he saw the proofs for prehistoric trade and system of contacts. Strengthening the interdisciplinary line he used to record popular names and ethnographic observations on stone artefacts as well.

Katalin T. Biró

Prohászka Péter

RÓMER FLÓRIS ÉS A BUDAPESTI VIII. ŐSRÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI KONGRESSZUS ELŐKÉSZÜLETEI

Bevezetés

Rómer Flóris tudományos és szakmai pályafutásának csúcspontját kétségtelenül az 1876. szeptember 4. és 9. között Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszussal érte el,¹ melynek legfőbb szervezője és rendezője egyaránt ő volt, amint azt nekrológiájában az egykori tanítvány, majd múzeumi munkatárs, Hampel József is kiemelte: „Tudományos pályáján 1876-ban érte el a legnagyobb sikert és elismerést s azt azon tudománynak köszöné, mely felé legkésőbb fordult: az őskori archaeológiának.” (Hampel 1891, 37 (437).) Rómer sokat dolgozott annak érdekében, hogy a konferencia és a hozzá kapcsolódó kiállítás a hazai mellett nemzetközi sikerrel záruljon. A konferencia szervezésével kapcsolatos elfoglaltságairól ismét Hampel Józsefet szükséges idézni, aki fiatal emberként végig segítségére volt mesterének e felelősségteljes munkában: „... másfél évet életéből teljesen ez ügynek szentelt és ez idő alatt akkora tevékenységet fejtett ki, a minőre csak ő volt képes. Járt kelt az országban, buzdított és gyűjtött, rendezett ásatásokat, folytatott ezernyi számra menő levelezést, gyűjtötte mindenünnen Magyarország ősrégészeti térképére az adatokat és végezte a szervezéssel és adminisztrációval járó ezernyi kicsi és nagy dolgokat.” (Hampel 1891, 38 (438).)

Rómer Flóris és a Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques

A Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques a XIX. század legnagyobb nemzetközi ősrégészettel és embertannal foglalkozó kongresszusa volt, amelyen a korszak meghatározó szakemberei vettek részt. A megrendező ország napilapjai, valamint a külföldi sajtó is élénk figyelemmel kísérte az elhangzott előadásokat, illetve a kongresszus eseményeit. A kongresszus életre hívásában olasz és francia tudósok játszottak meghatározó szerepet. 1865. szeptemberében a Société Italienne des Sciences naturelles őstörténeti szekciójának tagjai Giovanni Capellini (1833–1922) olasz geológus és paleontológus vezetésével La Speziában határozták el egy olyan kongresszus életre hívását (Congres 1868, 2.; Sommer 2006, 17.; Mortillet 1866, 123.), amelynek célja a nemzetközi őstörténeti és embertani kutatások bemutatása.² Az első kongresszus a svájci Neuchâtelben 1866. augusztus 23. és 25. között került megrendezésre még Congrès Paléoethnologie néven (Mortillet 1866, 136.) A szervezésben tevékenyen részt vállalt azonban már a francia ősrégész Louis Laurent Gabriel de Mortillet (1821–1898), aki a későbbi kongresszusok meghatározó alakjává vált. (Mortillet 1866, 123.; Congres

1868, 3.) Neuchâtelben összejötte ősrégészek és antropológusok céljukat a következőképpen fogalmazták meg: „Vous avez bien voulu consentir a vous ranger modestement au nombre de nos sections, et, par la, vous nous dispensez de l'embarras très grand de vous offrir des résultats scientifiques dignes de l'attention d'une Société.” (Mortillet 1866, 123.)

Már La Speziában eldőlt, hogy Neuchâtel után a következő kongresszust Párizsban a világiállítás alkalmából és ideje alatt rendezik meg.³ A kongresszust kezdetben évente, 1872-től két évente, majd 1876-tól rendszertelenül rendezték meg Európa különböző országaiban és városaiban. (Sommer 2006, 17; Rómer 1868) Ugyan már az első két találkozón franciául hangzottak el az előadások, azonban a kongresszus hivatalos nyelve csak 1871-től lett a francia. (Sommer 2006, 19.) A kongresszus ideje alatt a kutatók és érdeklődők különféle tematikus üléseken vettek részt, ahol bemutatták a kutatási eredményeket, valamint élénk vita bontakozott ki. A kongresszus mellett a fogadó ország kiállítással törekedett a régészeti leletanyagának bemutatására, illetve kirándulásokat szervezett a résztvevőknek a fontosabb és érdekesebb lelőhelyekre.

Rómer Flóris a magyar parlament és a kormány felhatalmazásából és támogatásával vett részt a párizsi világiállításon, ahol Magyarországnak kiváló alkalom kínálkozott az önálló bemutatkozásra. Rómer feladata a magyarországi leletanyagból egy régészeti kiállítás összeállítása és annak párizsi megrendezése volt, amely miatt több hónapot töltött Franciaországban. (Hampel 1891, 26 (426).) A kiállítás és a hozzá készített francia nyelvű vezető igen nagy sikert ért el a látogatók körében. (Hampel 1891, 26 (426).) Sikerült továbbá igen jó kapcsolatokat kiépítenie az ott lévő francia és külföldi tudósokkal, muzeológusokkal és az ősrégészet meghatározó alakjaival. Ráadásul ezen személyek körében olyan tekintélyre tett szert, hogy több összejövetelükre és tanácskozásuk is meghívták, mint például 1867. május 29-én estére Felemonov orosz múzeumigazgatóhoz, ahol több külföldi szaktekintéllyel egy nemzetközi régészeti társulat létrehozásáról tárgyaltak.⁴ E találkozóról 1867. június 5.-i levelében a következőképpen számolt be Ipolyi Arnoldnak: „Egyébiránt keletkezében van egy más association internationale, mellyel az idegen országok itt levő archeologjai kezdeményeztek, és Viollet-le-Dru elnöksége alatt nem sokára munkálkodását kezdeni is fogja, melynek célja más országokban is gyűléseket tartani és archeologiai kiállításokat rendezni.”⁵ Valószínűleg kinti tartózkodása alatt jelentkezett Rómer az augusztus 17. és 30. között megrendezésre kerülő kongresszusra (Congres 1868, 9–11., 22.), melyen magyar részről még Henszlmann Imre (Congres 1868, 18.) és Ipolyi Arnold (Congres 1868, 23.) vettek részt. Rómer augusztus 29-én adott elő „Aperçu sur l'étude des temps préhistoriques en Hongrie” címmel (Rómer 1868), bemutatva a hazai bronz és vaskor emlékeit, amely a kongresszus kötetében meg is jelent. (Congres 1868, 331–336; Kumlik 1907, 83. j.) Előadása a magyar őskorról komoly elismerést aratott, és mint arra Hampel felhívja a figyelmet:

„Ez volt az első értekezés a nemzetközi irodalomban, mely hazánk tudományos törekvéseiről e fiatal tudományzakban alapos hírt adott és azért oly nagy hatást tett az érdekelt körökben, hogy ezután sokáig Rómer neve képviselte a külföld előtt a magyar őskori archaeologiai irodalmat.” (Hampel 1891, 27 (427).) Az ezt követő londoni, koppenhágai, bolognai kongresszusokon azonban a magyar régészetet alig képviselték, ismét az 1874. augusztus 7-én megnyíló stockholmi hetedik kongresszusra jelentkeztek nagyobb számban magyarok.⁶ Rómer úgy intézte északi tanulmányútját, hogy annak állomása lehessen a svéd főváros (Rómer 1875a; Banner 1959, 18.), ahol a „Membres du Conseil” (a kongresszus tanácsa) tagjává választották. (Congres 1876, 13.) Ez az elismerés, a hathatós „lobbizás” tette lehetővé, hogy a két év múlva megrendezésre kerülő nyolcadik kongresszust Budapestre hozza. (Hampel 1891, 37 (437).), melyről a következőket írta Ipolyi Arnoldnak: „Az oroszok mindent elkövettek, hogy Moszkvát választathassák, de még is győztünk minden szavazattal 3-4 ellen. Valóban dicső missionk lesz, melyben mindnyájunknak kell össze segítenünk, ha azt akarjuk, hogy ... a congressus várakozásának megfeleljünk.”⁷ Rómer a sikerről következőképpen tájékoztatta az Archaeologiai Értesítőben a hazai érdeklődőket: „Felszólíttatván az elnökség által, hogy kérdést tegyek: vajjon hajlandó lenne-e Budapest városa a nemzetközi congressust keblébe fogadni, Pulszky Ferencz muzeumi igazgatóhoz fordultam, kitől már másnapon azon örvendetes táviratot nyertem, hogy a közoktatási m. kir. miniszter úr felhatalmaz, miszerint nevében a gyülekezetet az 1876-ik évre Budapestre meghívjam. Ezen meghívás annál nagyobb örömmel fogadtatott a congressus többsége által, mivel ez volt az első eset, hogy a gyülekezetet valamely ország kormánya hívta meg fővárosába, minthogy ezen meghívások eddig rendesen egyes városok municipiumai által történtek.” (Rómer 1875a, 13.) Rómer igen komoly és nehéz feladatot vállalt magára, ugyanis nem csupán az 1876. szeptember eleji kongresszust kellett megszerveznie, hanem a hozzá kapcsolódó kiállítást, valamint adatgyűjtést, melynek eredményeit szintén a kongresszus résztvevői elé kellett tárnia. Nem véletlen Hampel József utalása azzal kapcsolatban, hogy „jól tudta, hogy csak ő tőle függ a nagy vállalat sikere vagy kudarca”. (Hampel 1891, 37 (437).)

Rómer Flóris és a kongresszus szervezési munkái

A stockholmi kongresszus után a hivatalos magyar értesítésre még néhány hónapot várni kellett, de mint arról Archaeologiai Értesítő 1875. év eleji füzetéből értesülünk, a vallás- és közoktatásügyi miniszter Pulszky Ferencet a leendő kongresszus elnökének, a szervező bizottságba pedig Rómer Flórist és Ipolyi Arnoldot nevezte ki.⁸ A valóságban ez azt jelentette, hogy mind Pulszky, a Nemzeti Múzeum igazgatója, mind pedig Ipolyi Arnold beszercebányai püspök egyéb elfoglaltságaik miatt kevés szerepet játszottak az előkészületi munkálatokban. Rómer

segítségére a múzeumi munkatársai (Hampel József, Nagy Géza) és a felvett gyakornokok (Csetneki Jelenik Elek), valamint a ország és különösen a vidék amatőr kutatói, egyletei voltak.⁹

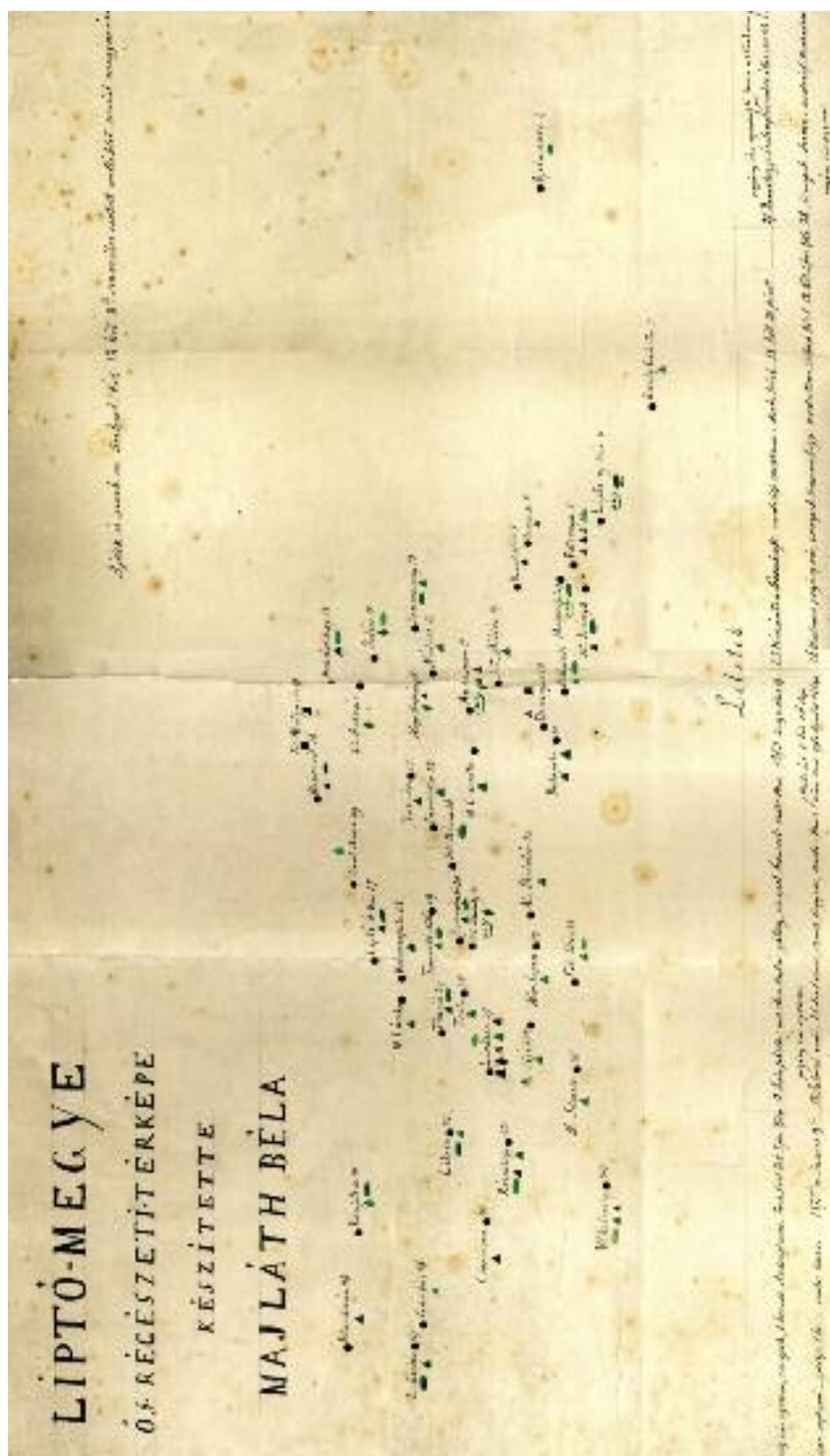
A VIII. Őstörténelmi és Embertani Kongresszus forrásai több részből állnak.¹⁰ (Prohászka 2012a) Ezek egy részét a napi sajtóban, mint *A Hon*, a *Vasárnapi Ujság* stb.¹¹ és az Archaeologiai Értesítőben megjelent beszámolók, tudósítások és jelentések adják (Rómer 1875d; Rómer 1875e; Nyáry 1876; Rómer 1876.), míg a másikat a levéltári, adattári források (Prohászka 2012a) Ezen források közé tartoznak a Pulszky és Rómer jegyezte nyomtatott felkérések, melyeket 1875. március 5.-én és 1876. április 15.-én bocsátottak ki, továbbá a kongresszus levelezése.¹² Ez utóbbi azonban nem maradt egyben. Rómer a Comptes-Rendu második köteteként megjelenő *Résultats généraux* (Rómer 1878) megírásához a jelentések egy részét magával vitte Nagyváradra, amint a levelezésből is néhány százat. Más része a Nemzeti Múzeumban maradt a dekorációkkal és az elkészült térképekkel együtt (1. kép), melyekből azonban szép számmal jutott az Országos Széchényi Könyvtárba. (Prohászka 2012a) A hosszas kutatásoknak köszönhetően a mintegy 1400 levélből körülbelül nyolcszázának sikerült a nyomára bukkanni.¹³ Ugyancsak fontos, azonban éppen a francia nyelve miatt kevésbé használt forrás Rómer *Résultats généraux* könyve, amelybe igen nagy számban dolgozta be saját megfigyelései és az irodalmi adatok mellett a levelezés során nyert adatokat, rajzokat. (Rómer 1878) Rómer mellett még Hampel József francia nyelvű kiállítási vezetője érdemel említést, melyben vitrinek szerint írja le a magán és állami gyűjtemények kiállított tárgyait. (Hampel 1876)

A bizottság 1875. március 5.-én nyomtatott körlevelet intézett a kongresszus ügyében azon személyekhez és intézményekhez, akikre a kiállítás és a kongresszus megrendezése ügyében számított.¹⁴ E körlevél rövid összefoglalását az Archaeologia Értesítő is közölte.¹⁵

„Hazánk lapjai már egyelőre hirdették, hogy az »őstörténelmi és embertani congressus« 1874-ben Stockholmban tartott VII-ik nemzetközi ülésében augusztus 16-án Budapestet választotta összejövetele székhelyéül, engem pedig a szervező bizottság, valamint az 1876-ban nálunk tartandó gyűlés elnökéül.

Indítatván azon kívánságtól, hogy ezen a gyűlésen hazánk mind tudományilag, mind pedig azon alkalomra rendezendő ősrégi kiállításban a nálunk, szerte-szét az országban található, s a nevezett szakokba vágó gyűjtemények érdekes és gazdag voltához képest fel legyen tüntetve, időszerűnek és szükségesnek tartottam ezen felszólításomat már most köröztetni, miszerint a középpontban működő »szervező bizottság« jó előre tudhassa, kikre és mikre számíthat, hogy a nemzetünk mivelődési foka, és az európai culturmozgalmakban való tetteleges részvételünk az összes tudományos világnak illően legyen bemutatva.

A mi legtöbb időt, készülést, és a több oldalról való serény összműködést igénybe veendő, és valamint az említett téreken tett tudományos haladásunkat napfényre hozza, úgy ennek méltó bemutatását elősegíti, az:

1. kép

Majláth Béla Liptó megye őskori lelőhelyeit bemutató térkép részlete (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Adattár)

- 1-ör. Egy alapos szaktérkép, melybe hazánk eddig ismert lelhelyei, ősrégi sánczai és árkai, pogányvárai, halotti halmai és temetkezési területei a rómaiak uralmáig be legyenek vezetve. E célra fölkéretnek közreműködésre a megyék monographusai, mérnöki hivatalai, muzeumai és egyes lelkes gyűjtői, miszerint biztos adataikkal, részletes jó térképeikkel egy általános térkép készíthetését elősegítsék.
- 2-or. A congressus tartalma alatt a fővárosban olyan kiállítás fog a történelem előtti tárgyakkal szerveztetni, mely nemcsak a nemzeti muzeumok összes efféle kincseit foglalja magában, hanem a magyarhoni vidéki muzeumoknak és egyes szakférfiak ősrégi tárgyak gyűjteményeiből tünteti fel a legtanulságosabb példányokat természetben, vagy teljes okadatolt lajstromokban, rajzokban vagy gypszöntvényekben. Szándékunk a szomszéd országok tarsulataival és gyűjtőivel is érintkezni, felkérvén ezeket, hogy a nálunk előforduló példányokhoz az illusztráló parallélakat ideiglenesen kiállításra átengedjék.
- 3-or. Minthogy még eddig igen csekély azon jegyzetek száma, melyek szakértők által rendezett ásatások alkalmával készültek, de aránylag kevés azon lelet is, mely hitelesen constatálva volna, szükségesnek látszik, hogy a készülni idő alatt, alkalmas helyken, kellő felügyelet mellett tudományos ásatások történjenek, és azoknak pontos jegyzőkönyvei a nemzetközi congressusnak a talált tárgyakkal együtt bemutatassanak.
- 4-er. A fémeknek és ásványoknak: arany, ezüst, bronz, kőtárgyaknak vegytani képletei, az emberek szerszámaival talált állatcsontok meghatározásai eddig el lévén hanyagolva, kívánatos, hogy a congressusig e téren, az ország vidéki egyletei közt nagyobb tevékenység mutatkozzék.
- 5-ör. Pedig a jó hírnév, melyet ezen alkalommal a világ előtt ki akarunk vívni, igényli azt is, hogy a congressusnak értekezéseiben, illetőleg az általunk, viszonyaink tekintetével, kitüzendő kérdések fejtegetésében részt vegyünk, tudományos munkálataiban vezérszerepet vigyünk és lehetőleg kalauzolólá befolyjunk. Ezen értekezleteknél és közléseknél a congressus fenálló határozatai szerint a francia nyelv van hivatalosan elfogadva, mit azért sietek nyilvánossá tenni, hogy szaktársaink munkálataikat, a menyire lehet, e nyelven készíthessék el.

Ezeknek következtében tisztelettel hívom fel (czimedet), sziveskedjék nyilatkozni, vajjon akar-e az előbbi öt pontnak teendőiben, és melyikében részt venni? Lehet-e kilátásunk lelhelyi adatokra? Remélhetők-e vidéken szervezendő ásatások? Részt tetszik-e venni az értekezésekben, a kérdések kitüzésében? stb. stb.

A kivívandó tudományos jó vélemény tekintetében kérjük (czimedet) a lelkes, élénk, kitartó részvételre és összműködésre; mivel azonban nálunk az ilyen előkészületek hosszabb időt vesznek igénybe, a középpontban levő szervező bizottságnak pedig jó korán kell mindenről tájékozottnak lennie, kívánatos, hogy fennebbi

kérdéseinkre, vagy a bármily ide tartozó mozzanatokra nézve legalább folyó év április 30-áig határozott feleleteket kapjunk, és azokkal, kik közreműködésre vállalkoznak, folytonos érintkezésben legyünk.

Az eddig a külföld előtt is ismeretes készlet és azon készültség, melyet nálunk a nemzetközi congressus tagjai föltételeznek, meg nem engedik, hogy bárki e gyűlést csupa szerénységből tétlenül bevárja, vagy annak teendőjét kizárólag a középonti bizottságra hárítsa.

Azon hazafias igyekezet, hogy a közelismerést hazánkra nézve a világ előtt kivívjuk, szolgáljon ösztönül a túlszerényeknek, s buzdítsa azokat, kik mindent, mi hazánkban történik, kicsinyelnek. Lássá a nagyvilág, hogy a meghitt congressus nem egy intézeté, nem is egyedül a fővárosé, hanem hogy munkálkodásaiban és eredményeiben az ország jobbjai mind kezét fogva részt vesznek.

Budapest, 1875. márczius 5-én.

Pulszky Ferencz,
mint a congressus elnöke

Dr. Rómer Flóris Ferencz,
mint a congressus főtitkára”

A felhívásra csakugyan megkezdődött a munka, azonban nem olyan aktívan, mint amilyenre Rómer számított, így *A Hon* 1875. augusztus 3.-i számában beszámolva a bizottság addigi működéséről, ismét az ország közönségéhez fordult:

„Jelentés

A nemzetközi őstörténelmi és embertani congressus VIII-ik ülését szervező bizottság eddigi működéséről.

Az 1876-iki évben fővárosunk mint egyelőre látszik, élénk tudományos mozgalomnak néz elébe. Az elhalasztott statistikai congressus nálunk fog székelni: s m. orvosok és természettudósok jövő évi vándorulásukat Budapestre szándékoznak áttenni; végre a közoktatási m. kir. miniszterium meghívása következtében várhatjuk, hogy a fennevezett téren működő európai nevezetességek országunknak új fővárosát tömegesen fogják fölkeresni, miszerint nemcsak régészeti kincseinkről meggyőződjenek, hanem tanui legyenek annak is, miképen kezeljük és értékesítjük mindazt, mit hazánk rejtélyes régmúltja a tudomány részére a föld alatt eddig fenn tartott, és melynek eddig csak legkisebb részének birtokába juthattunk.

A szervező bizottság jól tudván mily terhet és minő felelősséget vett azon perczen magára midőn a közreműködésre való meghívattatását elfogadta, minden zaj nélkül, de azért ernyedetlenül és folytonosan működik, és ezen működésé-

nek sikeres eredményét már azért is tartja szükségesnek időről-időre hazai lapjainkban nyilvánossá tenni, hogy az érdekelt szakférfiak a részvétet ígérő vidéki munkatársak értesüljenek arról, mit tettünk, hol állunk, hová akarunk jutni, hogy feladatunknak kellőleg megfeleljünk!

A harmadfélszázad közelítő külön felhívásra, és a hazai lapokban is mindenkihez intézett általános felszólításra mindeddig körülbelül 90 felelet érkezett, melyek nagy részéből az tűnik ki, hogy tisztelt hazánkfiak át vannak hatva a congressus fontossága eszméjétől, annak a művelt világra való üdvös kihatásáról, és hogy ezen összejövetelt némileg azon tartós kapocsnak tekintik, mely minket jövőben legalább ezen tudományágban a világ mozgalmaihoz fog lánczolni, és mint hinni szeretjük szakadatlanul előbbre és előbbre ragadni.

A feleletekben egy kétkedő, leverő, visszariasztó hang nincsen; a tulszerények még itt-ott vonakodnak a küzdőterre kilépni; de azért részvétüket el nem vonják, ellenben legnagyobb része ügybarátainknak határozottan tényleg lép fel és biztosítja a becsülettel járó működést.

Egyesületeink közül a biharmegyei régészeti és a szabolcsi, kis-kun-halasi és békés-csabai muzeum, erdélyi muzeumegyesület, felső magyarországi muzeumegyesület, a »Verein für Siebenbürgische Landeskunde« és a b. Brukkenthali muzeum, továbbá pozsonymegyei és városi muzeum értesítettek élénk részvételükről és a vidékiek által szervezendő országos régészeti kiállításához való küldendő tárgyak érdekes voltáról. Magánosok közt első helyen kell említenünk az ősrégészetnek egyik legbuzgóbb és áldozatkész tagját Lehoczky Tivadart Munkácson; Rónay Jácint püspököt Pozsonyban; Boleman Ede urat Léván; Dillesz Sándort Verebélyen; Gyórból a czéla a főgymnasiumi muzeum, ft. Ebenhöch Ferencz kanonok és Kálóczy Lajos jelentkeztek; Liptó képviselve lesz Majláth Béla főjegyző becses tárgyai által, míg Nógrád Pintér Sándor tárgyai és Gőmör pedig b. Nyáry Jenő gazdag és válogatott gyűjteménye által lesz méltón képviselve. A Tisza vidékéről Széll Farkas gondoskodik, kinek legujabban kifejtett buzgósága és kutatási ügyessége muzeumunkat máris több ismeretlen lelhelynek meglepő darabjaival megajándékozza. Kis-Sz. Miklósról Závodszy István községjegyző ígérte kőkorszaku gyűjteménye valóban meglepő darabjainak kiállítását, valamint Körmendről Turcsányi Andor ev. lelkész úr is szintén megjelenik a pályatéren.

Ezen bejelentések nemcsak számra nézve már igen tekintélyesek, becsük azonban növekszik, ha a kiállítandó tárgyak tudományos értékét, soknak másutt épen elő nem fordultát veszszük szemügyre.

Igen kecsegtető a nyilatkozatok a szaktérképek készítése ügyében is.

Mi ezen vállalatot igen fontosnak tartjuk, nemcsak azért, hogy tudjuk eddig, hogy jöttek elő, vagy hol jártak leginkább a kijelölt tárgyak után, hanem azért is, hogy a netán képviselés nélkül maradt vidékeken ügyfeleket keressünk, a be nem jelentkezett kerületekre, ha kell, magától a központtól szakembereket kiküldjünk.

Eddig jelentkeztek Biharmegyére nézve a biharmegyei régészeti egyesület, je-

lesen Bölöni Sándor, Trencsén, Turócz, Liptó, Árva és Nyitra megyének egyik részére Drashotuszky Ferencz, cz. Kanonok és árvaházi felügyelő Zsolnán, kinek már az országos régészeti bizottság is sok becses rajzot és adatot köszön; – Győr megye praehistoricus térképének szerkesztésére vállalkoztak Ebenhöch és Kálóczyn kívül Méry Etel a győri főgymnasiumi muzeum lelkes főnöke, Szombathely vidékére felkértük Bubits Elek mérnök és régiségbuvár urat; Árva megye térképezésében ifj. Kubinyi Miklós fog részt venni, míg Győr és Veszprémre nézve Sztahovics Remig pannonhalmi levéltárnok és utóbbi külön Mihálydy István bakony.b.lászlói lelkész urat megnyertük. Sopron vidékének képviselője lesz Paur Iván ó nagysága; Kis-Várda tájának Somogyi Rezső; Csongrád megyének és a N.-Kunságnak Széll Farkas, K.-Sz.-Mártonban; Pozsony megyére az ottani megyei egyesület terjeszti ki figyelmét; Pakson pedig Lóczi Lajos, m. n. muzeumi tisztviselő gyűjti az adatokat.

Bereg megye térképének készíttetésére ajánlja magát e megyének ismert monographusa Lehoczky Tivadar, kinek nevével az őskor buvárai lapjainkon már nagyon gyakran találkoztak; Békésmegye térképe készül Haán Lajos békéscsabai lelkész által, ki e téren számos év óta buvárkodik; Bars megyének lelhelyeit összeállítják Boleman Ede, ki mint a lévai gyógyszerész-egyesület igen buzgó tagja a megye lelhelyeit jól ismeri és Dillesz Sándor ügyvéd úr, kinek gyűjteményét csak azért nem ismerik honunkban, mivel rendkívül szerénysége miatt annak jeles voltával nem igen dicsekszik. Mint hallom, ezekhez még Botka Tivadar akad. tag is csatlakozik, s azért várhatjuk, hogy e megye őskori térképe a jobbak közé fog tartozni. Hasonlólag Liptó megye monographusa vállalkozik saját területének földképezéséhez, és itten ismét elég Majláth Béla nevét felemlíteni, hogy innen a lehetőleg legjobb munkát remélhessük. Halas vidéke Szilády Áron kezében van; ő az öreg Révész hátrahagyott jegyzetei nyomán, és saját kutatásaiból előállítja a halasi vi-rágzó muzeum lelhelyeit.

A legjobban átkutatott megyék közé tartoznak Nógrád és Gömör. Az elsőre nézve bírjuk Pintér Sándor úr ígéretét, hogy közre fog működni, mindkettőre nézve pedig b. Nyáry Jenőt sikerült megnyernem, ki évek óta nemcsak régebben ismert classicus lelhelyeken szép szerencsével kutat, hanem az új igen érdekes lelhelyeknek egész sorozatát fedezé fel.

Borsod megyére nézve Kandra Kabos úr terjeszti ki figyelmét és mint ezen megyének történésztől hasonlólag szép eredményt várhatunk, valamint Hevesre nézve Szentkirályi Ödön urtól, ki ezen fáradságos munkára önkényt vállalkozni szíveskedett.

Nem tagadhatjuk, hogy már ezen sorozat is kielégítő, ha gondoljuk, hogy itten fáradalmas munkára és alapos tanulmányra vállalkoznak nevezett hazánkiai: de ugyanezen lajstromból látjuk azt is, hogy a fentebbi szép számhoz majd kétszer annyi munkaerő szükségesletnék, ha valami olyat akarunk a tudós világnak nyújtani, mi eddig működésünkről kedvező véleményt költsön a külföldi vendégek, sőt saját hazánkiai előtt is!

Az, hogy eddig munkatársainkkal az általánosan elfogadandó jeleket (légende internationale) szét nem küldhettem, nem a legnagyobb baj, ámbar megvallom, magam sem tudok azon épülni, hogy már többször az annak szerkesztésével megbízott választmányhoz eredmény nélkül írtam. Legyenek csak meg az adatok, azoknak a térképre való végleges lerajzoltatása nem fog nagy időt igénybe venni.

Egyes pontosan felmért részleteket már most is bírunk, és Varsányi régibb és újabb munkálatain kívül, még a Valkón működő Huber Béla kir. főerdész urat kell említenünk, ki a Gödöllő-táji pogányvárak és a csőrszárkának egyik részletével meglepett.

Szándékom az, hogy az összeállított ősrégi térképet a muzeumban egy-két hónapig ki akarom állítani és a látogató közönség értelmesebbjeit felkérni, miszerint a hiányok pótlásában segítsenek, és így a térképnek pontosságát előmozdítani szíveskedjenek.

Az egyszerű részvét-nyilatkozatokon kívül találkoztak honfik; kik ügyüket védük egyes lelhelyeinek megnevezésével előmozdíták. Így Felkán Bisch Béla esperes; Szt. György völgyén Gózon Imre tanító; Hőke Lajos hontmegyei leletekre figyelmeztet; Turcsányi Andor bakonyi, Dr. Chyzer felső-magyarországi, b. Mednyánszky Dénes nyitrai megyei leletekről tudósítanak. Kötelességünknek tartjuk ezen segédnyújtásért e helyen köszönetünket nyilvánítani.

Hátra van még miszerint a legközelebbi időben teendő szakáztatásokról is említést tegyünk. Mit tartunk a kincésók féle turkálásokról, melyeknek célja ritka fémrögiségeket nyerni; és az anthropologia és tudományos régészetnek minden legkisebb tekintete nélkül való rabló-dulásokról, melyek egy káros multság neme gyanánt utolsó években divatba jöttek, szaklapjainkban már többször, és elég keményen nyilatkoztam. Jobb lenne azt, mit anyaföld évezredek óta eltakart és megőrzött, nyugodva hagyni — mint készakarva az őstörténelmet egyedüli készletétől örökre megfosztani!

Hogy azonban újabb, rendszeresen szervezett ásatások nélkül ne maradjunk, a n. m. vallás- és közoktatási minisztérium utján, de magán uton is folyamodott a szervező bizottság: b. Sina Simon gróf, gróf Károlyi György, gróf Fesztetics Tasziló, gr. Eszterházy Pál ő nagyméltóságaihoz és a bakonybéli apát Sárkány M. ő nagyságához, miszerint a congressus főtitkárának felügyelete alatt az országszerte nevezetes érd-battai Százhalom (Centum Colles), az eresztvényi (Csurgó mellett, Fehér megyében) erdőben levő halmok, a tátikai halom-temető, végre a szücsi és bakonybéli határokon elterjedt szintén Százhalom nevű őstemetőben kutatások, illetőleg ásatások történhessenek. Örömmel közöljük, hogy főuraink nemcsak a legnagyobb szivességgel engedték meg ezen ásatásokat, hanem b. Sina György ő excellentiájától még azon nyilatkozat is érkezett, hogy a szakférjakkal illő fogadtatásáról, a rendeletet tisztviselőinek már ki is adatni kegyeskedett. – Szives nyilatkozatot kaptunk a békésmegyei ásatásokra nézve gróf Wenckheim Károly és gróf Wenckheim Frigyes ő méltóságaitól, mit e helyen hazafias köszönettel megemlíteni kötelességünknek tartunk.

Egy nagyobbserű halomtemető ásatása fog Pátkán (Fehérmegye) történni, és ez a hazai hasonló nemű ásatások közt márcsak azért is nevezetes leendő, mivel itten egy rendszeresen felásandó egészről fogunk véleményt adhatni. Ugyanis a hajdani pátkai tó szélén elterülő dombok egyikén a halmok váltogató közü sorokban fekszenek. Ezen tag legközelebb ismét szántás alá kerül, és így nagyon kellett attól tartanunk, hogy a vékonyuló földréteg alatt előbb a cserepek és egyéb tárgyak össze fognak zuzatni, majd a legközelebbi években a töredékek szétszórhatni, miképpen ezt más hasonló necropolisok területein p. a. csernyei, kosztelniczi dombon a Bakonyban észleltük.

Hogy ez így ne történhessék és legalább egy ilyen temetőnek valódi képét bírjuk, beleegyezett Kégl György, országos képviselő úr abba, hogy még ezen őszben ez érdekes lelhelyet, Zsigmondy Gusztáv kir. mérnökkel felmérvén, átkutathassuk és régészetünk számára értékesíthessük.

Egy másik kutatásnak Gödöllő vidékén nézünk elé, hol a régészet iránti kegyelet legujabban lángra kapván, vagy is e napokban történelmi és régészeti egyesület alakulván, remélhetjük, hogy legalább fővárosunk közelében a szokott pusztításoknak határt vetünk és emlékeinket fenntartjuk. Bár Hatvanon is észszerűleg bányásszák ki azon érdekes ősrégi temetőt, melyről legujabban lapjaink szólnak. Miért nincs ottan Varsányi ki a helynek rajzát elkészítené?

Említés nélkül nem szabad e helyen hagynom nt. Mihály István bakony sz. lászló lelkes urat, ki rendkívüli buzgalommal és kitartással környékén kutatásokat tesz, némely sajtósági temetési módról már eddig is értesített, és kinek gyűjteménye mint szakférfiaktól halljuk, már annyira gyarapodott, miszerint a magánosok muzeumai között már nem utolsó helyen felemlítendő!

De még evvel se fejeztük be azok lajstromát, kik mindég áldozni készek midőn hazai tudományosságunk előmozdításáról szó van. Így Drahtoszký Ferencz cz. Kanonok ő nagysága készül Zsolna vidékén ásatásokat tenni, Maglód vidékén Dobozy István jegyző úr fog kutatni, Anarcson Czóbel Imre ő méltósága határozta el magát a kezdett ásatásokat folytatni, a pozsonymegyei egyesület a vidéken levő barlangokat szándékozik átkutatni, ásatásait Lehoczký Tivadar fogja beregmegyei halmain kísérteni, valamint Badányi Mátyás a haligóczy barlangokba behatott és némely eredményhez jutott, bár e lehelott kóduczok miatt a továbbra való haladás sok nehézséggel jár; a classicus magyarádi lelhelyen talán Boleman úr és rokonérzelmű társai fognak kísérleteket tenni, valamint a biharmegyei régészektől várnök, miszerint a hírneves barlangjaikban kőtárgyak után nézzenek, a régi időben felhányt törmelék közt, hol egyedül a barlangi medve és más ős állatok csontjai voltak az ásatások végcéljai. Tápláljuk még azon reményt is, hogy az ügyet oly lelkesen felkaroló báró Nyári Béla is, mint igéri, Bagonyán fog némi ásatásokat rendezni.

Nem tudom vannak-e sokan közölünk, kik midőn f. é. márczius 5-én a congressus nevében felhívásunkat szétküldöttük, merték volna gyanítani azt, hogy ily lelkesedés, ilyen részvét és áldozatkészség fogja szavainkat kísérni! – És mindez nem

csodálom, tapasztalhatja azt mindenki, ki hazánkfiához olyan téren fordul, melyen be kell a világnak bizonyítani, hogy nem alszunk, sőt folyton folyvást, és pedig, bár nagy zaj nélkül, de élénken mozgunk, jól tudván azt, hogy a világ nemzetei közt csak annyit nyomunk, a mennyit művelődési téren foglalunk.

Azonban mindezek, miket eddig felsoroltam inkább csak előkészületek, melyekkel késünk éppen nem szabad; csak anyagi mozgalmak melynek feldolgozása, tudományos értékesítése elsősorban minket illet, ha mint már máskor is bajosan történt, be nem akarjuk várni azt, miszerint ezen munkálatink fölét a külföld előttünk is ne szedje, és nekünk azok fölfedezéseit ne kelljen elkésett munkáinkban kutforrásokul idézni. Azért is jó eleve intéztünk kérdéseket szakférfiainkhoz vagy egyenesen fel is szállítottuk, miszerint kérdéseket, tárgyalandó eszméket küldjenek be, vagy vállalkozzanak olyan értekezéseknek kidolgozására, melyeket leginkább tőlünk várnak vendégeink, melyekről nekünk kell, hogy legalaposabb tudomásunk legyen.

E részben várjuk, hogy mint szívesen vállalkozott dr. Margó Tivadar az eddig határozatlan állatmaradványokat, dr. Szabó József a kőnemeket határozza, míg Wartha Vincze műegyetemi tanár úr a fémek vegybontásait folytatni sziveskedik. Ezen munkálatok által a régészeti tudományos kutatások új színben fognak feltűnni, hogy pedig társainknak, kik komolyabb munkálataikkal a főgyűlések alatt fellépendnek, elég idejük legyen elkészülni, a programot egyelőre ily módon határoztuk:

1. Elnöki beszéd általános tájékozással.
2. Főtitkár jelentése a congressus szaktudományainak eddigi állásáról hazánk területén.
3. Hunfalvy Pál ethnographiai és nyelvészeti szempontból tárgyalja e kérdéseket, 1) az Európához legelőször feltűnő emberek finnek voltak-e vagy nem? és 2) mily népek tűnnek fel Magyarország határain a legrégebb, történelmileg bebizonyítható korszakban?
4. Az ember első nyoma nálunk az anthropologiai szempontból. Hantken Miksa és Majláth Béla urak által tárgyalva.
5. A természetes és hányt halmokon való temetkezés. Dr. Szabó József egyetemi tanártól.
6. Kőeszközeink jellegzése: kova és obsidian-kőeszközeink; csiszolt kőszerszámaink.
7. Rézeszközeink jellegzése; megelőzik-e ezek a bronzkorszakot?
8. A kardok, tekerceses eszközök jellegzése.
9. A borostyánkő díszítmények alakjai és elterjedése hazánkban.
10. A legrégebb tárgyait alakra és díszítményekre nézve összehasonlítja más népek hasonló tárgyaival. Dr. Hampel Józseftől stb.

Hogy congressusunk fényét kellőleg emeljük, világhírű hazánkfiához Dr. Hyrtl József, udv. Tanácsoshoz is folyamadtunk, megkérvén, miszerint ezen alkalommal valamely munkájával közreműködni sziveskedjék. Levelünkre eddig válasz nem érkezett; az eredményt a legközelebbi jelentésben fogjuk közölni.

Igaz, hogy még egy egész évnél több időnk van, míg e szellemi programm fonalán a congressus délelőtti elmúlnak, de vannak délutáni, ugynevezett szabad tárgyalási ülések is, melyeken szoros összefüggés nélküli kérdések felmerülnek, apróbb közlemények szőnyegre kerülnek. Nem is lehet tagadni, hogy a külföldnek már most is szép számmal ígérkező szaktudósai e fentebbi és más kérdésekhez nagy részt hozzá fognak szólani, hogy a nálunk heteken át beható tanulmányokkal foglalkozott tudós vendégeink sokféle felvilágosításokkal fognak szolgálni; de azért inkább készen álljanak egy teljesen szervezett renddel, melyből mindég lehet már tiszteletből is egyes vidékieknek is helyt engednünk, minthogy az utolsó perczen ide-oda kapkodva készültségünket eláruljuk — és ellenségeinknek, rosszakaróinknak némi célzásokra, és csipkelődésekre alkalmat adjunk.

Eddig lennének tehát a legszükségesebb előkészületekkel, a nélkül azonban, hogy mindezeket bevégzett tényeknek akarnók tartatni, melyek után már kipihentem kezeinket összekulcsolva jövő év szeptember havát tétlenül bevárhatnók. Sőt inkább, várunk több oldalról jelentéseket, ígért közreműködést főleg pedig szellemi támogatást, mely, ha sokáig várat magára, minket csak zavarba fog ejteni, mivel már t. i. maguk is közlöttek, ha későn történnek, elég munkát adandnak, de azon kívül a congressus közeledtével más és más leginkább rendezési tárgyakkal leendünk elfoglalva.

Azért ismételve kérjük fel lapjaink útján mind azon szakférfiakat vagy szakkedvelőket, sziveskedjenek leveleikkel, nyilatkozataikkal, indítványaikkal mielőbb a congressus elnökségéhez vagy annak főtitkárához, a m. n. muzeumba fordulni, és ne várni azt, miszerint mindegyiküknek külön-külön írjunk, személyesen könyörögjünk, buzdítsuk, minthogy az egész főtitkári egyedül egy emberből áll, ki másfelé is eléggé el van foglalva. — Félre tehát a kicsidedes apprehenziókkal és netáni duzzogásokkal; tekintse mindenki a szent célú fődolognak, és ne vonja meg munkálkodását azért, mert személyes felhívással meg nem tisztelhetük.

A mint az ügy tovább fejlődik, ismét egy jelentéssel szolgálunk; csak méltatnánk hazánk tisztelt lapjai ezen törekvésünket; és ha az egésznek közlésére hely nem jutna, sziveskednének azt legalább főpontjaiban felemlíteni.

A congressus egyéb pontjaira, a vendégek fogadására, azoknak nyújtandó élvezményekre nézve gondoskodni elég idő lesz jövő tavasszal. Ezekre nézve a programot, körülményeinkhez képest ahoz fogjuk alkalmazni, mint ezt Európa más városaiban elfogadottnak találjuk. Senki se gondolja azt, hogy főcélunk a mulattatás és nagyszerű étkezések lesznek; ezek ellen a congressus legtekintélyesebb tagjai már előre tiltakoztak, Csak azon legyünk, miszerint a külföldiek illő módon elszállásolva lehessenek, és azoknak prédájává ne essenek, kiktől utazóink Budapesten leginkább kizsákmányoltatnak.

Hogy ez ne történhessék, elég bizonyítékot nyujtanak üggyársaink közt azoknak nevei, kiket idővel a tisztokra felkérni szándékozunk.

Rómer Flóris Ferencz” (Rómer 1875d)

Rómer alig másfél hónappal később ismét *A Honban* jelentetett meg egy tárcát *A készítenő ősrégészeti térkép ügyében* címmel, melyben ismét kérdőn jegyzi meg: „Az első felhívás óta majdnem egy félév folyt le és a congressusig már csak egy évet számíthatunk. Papiroson meg vannak az előleges teendők alapítva, de nálunk a szótól az írástól a tettig nagy — és hosszú időt igénylő a lépés! — Vannak megyék, melyeknek a fentebbi tekintetben való elkészüléséről épen nem kételkedünk, de vannak olyanok is, honnan eddig semmi visszhang nem örvendeztetett bennünket. Pusztán akarnak-e a világ tudósai előtt megjelenni? Nem azért, mivel feltüntetni valójuk nincsen, hanem inkább azért, mert a közzerőlködésben senki sem akar bennünket támogatni?!” (Rómer 1875e) A tárca további részében azonban tanácsokat ad, valamint egy jelrendszert kínál azok számára, akik a munkában részt vállalnának. (Rómer 1875e) Rómer számára az ősrégészeti térkép ügye azért volt különösen fontos, mivel a stockholmi kongresszuson kiemelten foglalkoztak egy nemzetközi ősrégészeti térkép elkészítésével, melynek első eleme így a magyarországi lehetett volna. (Congres 1876, 942–943.) Ennek megfelelően a Mortillet és Chantre által készített jelkulcsokat ajánlotta *A Honban* megjelent tárcában (Congres 1876, 942–960. v. ö. Rómer 1875e). A kezdeményezést végül is siker kísérte és néhány megyét leszámítva rendelkezésre álltak az adatok, amelyek alapján elkészült Magyarország őstörténelmi térképe. A térkép a kiállítás mellett a „Comptendu” mellékleteként meg is jelent. (Rómer 1878)

Mivel mind az anyaggyűjtés, mind pedig a vállalt feladatok, talán a téli hónapok miatt is, lassabban haladtak a vártnál, Rómer és Pulszky egy újabb körlevelet intézett az ország hazafiaihoz a kongresszus és kiállítás ügyében, melyben az anyagi kötelezettségekről és az ezért járó szolgáltatásokról is tájékoztatták a részt venni szándékozókat.¹⁶

„T. cz.

Midőn a mellékletben szerencsénk van, azon t. hazánkfiainak, kik eddig magán levelekben és a lapokban is hozzájuk intézett felszólításainkra tettleges részvétőket nyilvánítani sziveskedtek, az őstörténelmi és embertani Budapesten tartandó, nemzetközi VIII-ik congressusnak előrajzát, a congressus hivatalos nyelvén átküldeni, egy-szersmind kérjük: méltóztassanak meleg részvétők által oda működni, hogy ezen congressus munkálataiban minél többen részt vegyenek, s az ősrégészeti kiállítást gyűjteményeik minél értékesebb és számosabb tárgyaival emeljék.

Miután már külföldről egyelőre is számosan jelentkeztek, kik a congressus alkalmával fővárosunkat fel fogják keresni, csak illő, hogy mi, mint ez még mindenütt a congressusok székhelyein volt, legnagyobb számmal legyünk képviselve.

Ezt kívánja tudományos hirnevünk, ezt a nemes vendégszeretet, melyet más hasonló alkalmakkor a külföldiek nálunk tapasztalván, jelenleg még inkább megvárni mintegy följogosítvák.

Jelen szomorú viszonyaink közt, melyek az egész művelt világot rokonszenves részvételre buzdítják, alig fogja valaki várni, hogy költséges ebédeket, fényes mulatóságokat rendezzünk, midőn itthon elég szükölködő van és későbbben még több leend, kikről gondoskodni az országnak és a fővárosnak feladatai közé tartozik.

De a mit vendégeink tőlünk méltán várhatnak és a miért is Stockholmban Budapestet a congressus székhelyévé választották, azon szellemi élvezet, azon tudományos készlet, melyet nem csak a magy. Nemz. muzeum, mint az ország főintézete évek óta folytonosan nyújt és lajstromában a világgal közlött, hanem inkább azon intézetek a congressus szakába vágó tárgyainak kiállítása, melyeket az országon mintegy átrobogó szakférfi csak ritkán élvezhet, azon becses ősrégészeti kincsek, melyek egyesek birtokaiban levén, még ritkábban közelíthetők, és együtt véve és az egész országból összeállítva teljesebb képet nyújtanak, a tárgyak aránylagos számairól tanuskodnak és az összeállításokra a nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatják.

Ezen fő alapelvet már első felszólításunkban hangsúlyoztuk, s ezt most ujlag nyomtatékosan kiemeljük.

Csak rövid öt hó van még előttünk s a világ a nemzetnek a congressus tárgyai-ból az érettségi próbát ki kell állnia! A rendező bizottság sokféle teendői a főtitkár levelezési napról napra gyarapodnak, a kiállítási helyiség alkalmassá tételéhez már hozzáfogtunk; kell tehát, hogy t. társaink mielőbb, haladéktalanul sziveskedjenek arról tudósítani: vajjon miben áll az ígért térképek vagy megyei lelhelyek ügye? Meg vannak-e már a pogányvárak, ördög árkak, halotti halmok stb. térrajzai, átmetszetei és a mennyire lehet szakleírásai; az ásatások jegyzőkönyvi kivonatai? Stb. stb.

Továbbá! Kérve kérjük szaktársainkat, legyenek azok vidéki muzeumok őrei, vagy magán gyűjteményeknek és egyes vagy kisebb számu tárgyak birtokosai, sziveskedjenek legalább april 30-áig ezen ŐSTÖRTÉNELMI ÉS EMBERTANI gyűjteményeik vagy tárgyaik minél hívebb, teljesebb jegyzékét a mellékelt minta szerint beküldeni, a nevezetes tárgyaknak, ha csak körvonalait is mellékelni, hogy ezeknek segítségével a leletek tárgyak statistikai kimutatásait táblázatokban a központban szerkeszthessük. De egy úttal azt is sziveskedjenek megírni. Magukat a nevezetes tárgyakat, melyek a római, vagy középi és ujabbkori tárgyak határozott kizárásával, a congressus keretébe tartozvák, mikor sziveskednek számozva és lajstrommal ellátva a kiállításra kezeinkhez szolgáltatni.

Ezen általános lajstromozás statistikai czélokra, és a kiállításra szánt tárgyak jegyzéke annál inkább szükséges, hogy eleve, vagy tüstént történjék, mivel sok helyen igazítás, kérdezősködés lesz szükséges, mi csak azon esetben lehetséges, ha kellő időben az anyaghoz juthatunk. A későbbben érkezendő lajstromok és tárgyak csak munkánkat fogják nehezíteni, és sok tekintetben gátolni, nehogy a nevezetes gyűjtemények alkalmas helyre juthassanak. A tekintetbe-nem-vételt, vagy elhanyagolás szemrehányását pedig csak ily módon lehetne elkerülni.

Ha valamely vidék, előkelőbb intézet ezen nemzetközi versenyben képviselve nem lesz, annak az általános térképen meg nem jelenése nem fogja azt jelezni, hogy

ott az őstörténelmi emlékekből semmi sincs, — mert ezt föltenni merő képtelenség! — hanem azon szégyenpirító bizonyosságul fog szolgálni: hogy ott ősrégészeti és embertani tekintetből még nem pitymallott! . . . Ilyen boeotiai szennyfolttól mentse meg minden lelkes magyar ember hazáját vagy vidékét, melyen él és mozog, melyet, valamint nyelvét úgy földjét és annak multját ismernie hazafias kötelesség!

Ujra és ismételve intézzük szaktársainkhoz szavainkat. Itt az idő; ne csak szóval, de tettel is legyünk életre, tiszteletre érdemes tagjai a világ művelt társaságának!

September 4-től 11-ig fog a congressus tartani. A tagsági díj 12 franc; ezen árért, a nem személyesen jelenlévők is kapják a congressus ékes illusztrációkkal szerkesztendő munkálatait, melyek értéke a tagsági díjt jóval felül mulandja.

A tagok számától, illetőleg a befizetendő tagdíjakból befolyt összegnek magasságától fog függni a tudományos kirándulások száma és a t. vendégeinkkel való társas találkozásnak könnyebbítése, valamint az is: vajjon lehet-e és miben a vendégek iránt kedvezményeket életbe léptetni; azért kérjük a vidéki egyleteket és minden egyes szaktársunkat, miszerint ezen congressusnak minél több tagot megnyerni sziveskedjenek.

A pénz a főtítkárhoz küldendő, mire a pénztárnok a tagsági jegyet a nyugtávánnyal együtt az illetőknek meg fogja küldeni.

A kérdések sorozata, az utazási kedvezmények, kirándulások későbbi pótkörözüvényben fognak közzététetni. Fő gondja lesz a szervező bizottságnak, hogy a vendégek valamint a vendéglőkben úgy a fogatoknál minden túlkövetelés és zsarolás ellen védve legyenek!

A congressus alkalmával mintegy alapját kívánván megvetni az ősrégészet Magyarországon való történetének, és egyszersmind a nálunk eddig talált, megőrzött vagy az országból kivitt tárgyak statistikájának, ezen czélt elérhetőnek véljük, ha szaktársainkat kérjük, sziveskedjenek.

- a) az I. statistikai táblát lehető pontossággal kitölteni. E végből azok számára kik az őstörténelmi tanulmányokban kevésbé járatosak és hogy egyszersmind több oldalról hozzánk intézett kérdéseknek is megfelelhessünk, mellékeljük a „Képes kalauzt”, melynek számozott ábrái a beküldők munkálkodásának könnyebbítésére leendnek.

Természetes, hogy ezen alkalommal a congressus munkaköre szerint csak az őskori, vagyis nálunk a római világ előtti kő-, csont-, bronz-, vas, agyag- stb. tárgyakra szorítokozunk. A lajstromban az egész, ép tárgyakon kívül, ugyanazon rovatba a töredékeket is kérjük följegyeztetni, de azok csak a külön tárgyak szerint nem pedig az egyes tárgyakhoz tartozó darabok számaival számlálándók. A lelhely alatt az utolsó rovatban a feltűnőbbeket kérjük megneveztetni.

- b) A congressus alatti kiállítást illetőleg, a II-ik minta használandó. A tárgyak, reájuk ragasztott, folyó számmal legyenek ellátva, melyek a hozzájuk mellékelte jegyzék számozásának megfelelőjenek. Ezen jegyzékben a tárgyak szín-

tén a Képes kalauz 19–22 lapjáig megtartott rendszerét követhetnék, vagy ha csak egy-két lelhelyről, nagyobb számmal fordulnak elő, ezen lelhelyek szerint külön czim alatt folyó számmal — mindegyik lelhelynél a számozást újra kezdve — felsorolandók és e szerint a kiállításban is e külön czimek és a folyó számok szerint csoportozva fognak együtt kiállíttatni. Ezen második jegyzék két példányban küldendő be. Ezek egyike alapját képezi a kiállítási főjegyzéknek, mely alapos adatok nyomán catalogue raisonné-félévé nőhetné ki magát: a másik példány a kiállító bizottság aláírásával ellátva, a beküldőnek térítvényül szolgáló és a tárgyak visszaküldetése után láttatva a bizottsághoz vissza intézendők.

- c) A különös megjegyzések rovatába nagyon szeretnők, ha a gyűjtemény alapításának éve, a gyűjtés területe, a gyűjtést elősegítők nevei közöltetnének; ha nyilvános intézeté a lajstrom, vajjon van-e gyarapodási alapja és külön védnöke; nyitva áll-e közhasználatra, és hányszor; el van-e látva szakkönyvtárral? Stb. stb. szóval, minden, mi a gyűjtemény történetéhez érdekes mozzanatul szolgálhat, — röviden leiratnék.

Nagy köszönettel vennők azt is, ha szaktársaink nem csak magok, hanem más gyűjtők — kik akadályozvák — gyűjteményeiről is tudósítanak; a külföldi múzeumokba, vagy egyesek birtokába került magyarországi őskori régiségekre utalának; a gyűjtőkre kiket nem ismerünk — s kiknek e miatt e körözünyből példányokat nem küldhettünk — figyelmeztetnének; egy szóval ezen csak munkával és fáradsággal járó de az ősrégészetet a többi mivelt országok színvonalára emelő törekvéseinket minden kitelhető módon támogatván; gyűjteményeinknek az ország és a világ előtt kellő becset, fáradozásuknak elismerést szereznének.

Budapesten, april 15-én 1876.

Pulszky Ferencz,

elnök.

Rómer Flóris Ferencz,

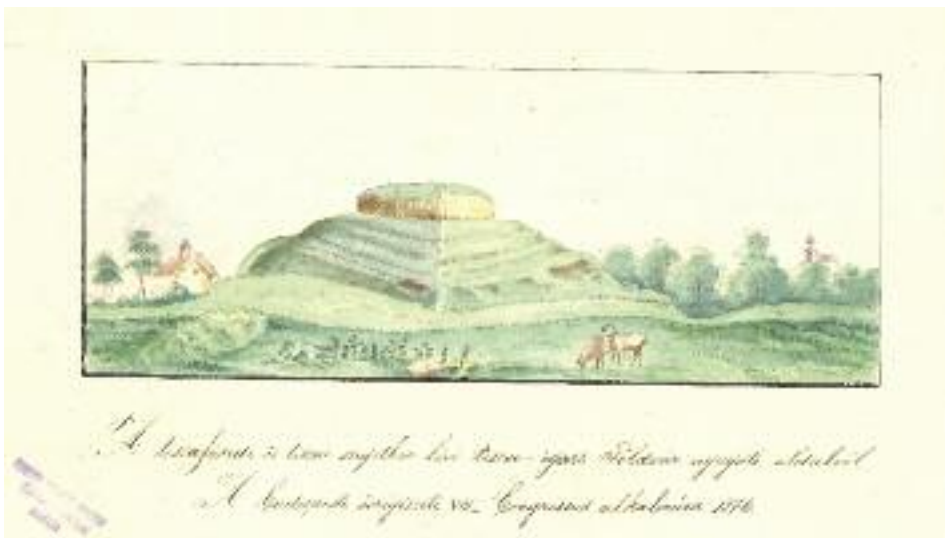
főtitkár.”

E felhívás rövid kivonata ugyancsak megjelent az *Archaológiai Értesítő*ben,¹⁷ valamint a *Vasárnapi Újság*ban.¹⁸ Az egyre inkább megélénkülő levelezésnek, a jelentések és felajánlások beérkezésének köszönhetően Rómer már a következőkről számolhatott be az *Archaológiai Értesítő* 1876. június 30.-i füzetében: „Az őstörténelmi és embertani nemzetközi congressus ügyében Rómer Flóris főtitkár urtól, a következő sorokat vettük: Szaktársaink azon aggodalmára nézve, vajjon kell-e nekik maguknak a kiállításra szolgáló szekrényekről gondoskodniok, válasszunk az, hogy a muzeumi könyvtárhoz vezető folyosón 24 osztály van rendezve a magyarországi tárgyaknak megyék szerinti felállítására. — Ezeken kívül b. Nyáry Jenő pilisi és magyarádi leletei részére az osztályfőnöki helyiségben álló szekrények tartatnak fenn, a többi leletek pedig és a nem magyar gyűjtemények

mintegy 30–40 kisebb-nagyobb tárlókban lesznek kiállítva. A mennyire a hely megengedi a megyei gyűjteményekkel szemközt a megyék vagy azok részleteinek régészeti térképei, az egyes árkok, pogányvárak, halmok, ásátások stb. rajzai fogják az ősrégészeti tudománynak eddigi haladását hazánkban illusztrálni. — Igaz, hogy eddigi többszörös sürgetéseinkre alig sikerült még teljes képet adhatni a leendő kiállításnak, de míg b. Nyáry Jenő mintegy 800 darabot, gr. Széchenyi Béla 2000 dbot, ft. Ebenhöch Ferencz legujabban 400 gyönyörű csiszolt kőtárgyat küldött be, melyek már részben felállítvák, és mivel a tószegi, tökölei, peregi, sobori stb. leletek már magukban igen tekintélyes levén, még a szabolcsi, debreczeni, győri, vasmegyei, temesi muzeumokból valamint Várady József udv. Tanácsos, Lehoczky Tivadar, Pintér Sándor, Dillesz Sándor ügyvéd, Majláth Béla alispán, Janitzki Endre és Mihálydi István plébános uraktól igen szép számmal várhatunk gyűjteményeket, talán nem sokat hibázunk, ha csak az ideiglenes kiállításnak magyarországi tárgyait 20,000-re teszszük. A zágrábi muzeum hasonlólag jeles darabokkal fog résztvenni. A külföldiek közül Lengyelország lesz gazdagon képviselve, a mi annál érdekesebb, mivel leleteik a mieinkhez igen hasonlítanak. Legnagyobb bajunk van a tagsági díjjal, a 12 frankkal, melyek az agió miatt igen változatos összegben küldetnek be, mivel legkevesebben fizetnek frankokban, hanem másféle papírpénz nemekben; hazánkfiat kérjük, sziveskedjenek 6 frt o. é. beküldeni, valamint a számadás könnyebítése ugy a levelezési és nyalábozási költségek megtérítése tekintetéből is. A mit a congressus részéről nyújthatunk: a tetemesen leszállított utazási díjak és a kinyomandó compte rendu, amint kívánjuk diszes műmellékletekkel, gazdagon fölszerelt, meglehetősen bő »Évkönyvünk« a főntebbi összeget jóval felül fogja mulni. Egyebet nem óhajtunk, minthogy résztvevő társaink a tagsági díjt, és a kiállításra szánt tárgyaikat, az értekezések czimét és kiterjedését, a térképeket azonnal, vagy mielőbb beküldjék. Álljanak el, kérjük azon pretensió, vagy apprehensiótól — ha mindegyikét külön folyamodvánnyal fel nem keressük, meg nem kérjük: mint-hogy levelezésünk száma már közel az 1400-at eléri. Mi csöndesen és folytonosan akarunk mindent augusztusig rendbe hozni, nehogy az utolsó hetekben zacarok támadjanak, a lajstromok el ne készüljenek és így mások késedelmezése miatt majd a rendező bizottságnak kelljen a meg nem érdemlett szemrehányásokat tennie. A tárgyak beküldőjétől és a fokozódott munkálkodásról időről-időre fogjuk e lapokban vidéki barátainkat tudósítani. Hogy minden egyes levélre, főleg azokban behatóbb tanulmányokat követő kérdezősködésekre azonnal nem felelünk, találjon mentséget abban, hogy legjobb akaratumk mellett ezen növekvő tárgyhalmazt meg nem győzzük. De ez nem baj; — baj lenne az, ha gyakrabbi felszólításainkra a visszhangok elmaradnának. Várva várjuk, ha lehet junius végéig, az aláírásokat, tárgyakat, térképeket, hogy míg az egyik rész még itt-ott ásátásokat rendez, a másik itthon, júliusban a leleteket beoszthassa, a tárgymutatókat készíthesse. — Rómer Flóris főtitkár” (Rómer 1876, 196–197.)

Rómer felhívásainak, leveleinek és személyes látogatásainak köszönhetően sorra érkeztek a jelentések, valamint a régészeti leletek a Nemzeti Múzeumba a kiállításra, és amint Matthäus Much osztrák régésznek 1876. július 5.-én kelt levelében írja: „Im Lande selbst ist ziemlich reiche Theil nahme, und die Ausstellung selbst wird an 15-20.000 Gegenstaende zaehlen.”¹⁹

A szervezési munkákra Rómeréknek ugyan közel két év állt rendelkezésre, mégis igen szűkös volt az időkeret a feladatok tekintetében. Így már a legelején felvetette, hogy a cél elérése érdekében nem csupán a múzeumokat és egyleteket, hanem a magánszemélyeket is minél nagyobb mértékben be kell vonni a szervezési munkálatokba. Ezen személyek közül számosat említ meg *A Honban* megjelent tárcájában, mint például Lehóczky Tivadart Munkácsról, Majláth Bélát Liptóból, Pintér Sándort Nógrádból vagy Mihálydy Istvánt Bakonyszentlászlóról. (Rómer 1875d) Ezen amatőr kutatók egyrészt folyamatosan tájékoztatták a környékük régészeti emlékeiről, valamint ásatásokat folytattak, hogy a gyűjteményük tárgyai mellett új leletekkel gazdagíthassák a Nemzeti Múzeumban felállítandó kiállítást. A fennmaradt levelezés alapján természetesen akadnak köztük olyanok, akik mindössze egy-két levélben válaszoltak a felhívásra, míg mások több mint tucatnyi levelet küldtek részletes beszámolókkal. Ezen személyek közé tartozott többek között Mihálydy István és Ebenhöch Ferenc, akik az északnyugat dunántúli, vagy Torma Zsófia, aki az erdélyi megfigyeléseiről számolt be. Igen sok levelet küldött a tiszafüredi plébános Tariczky Endre, aki kitűnő rajzokat és részletes leírásokat is mellélt leveleihez (2. kép). (Prohászka 2012b) Ezek közül igen fontos a *Tiszafürdei Ásotthalom s vidéke ősrégészeti tekintetben* című munkája, amelyből Rómer is idéz a *Compte-Renduben*. (Prohászka 2012b) Ugyancsak részletesen mutatta be lak-

2. kép

Tariczky Endre rajza a tiszaiagari földvárőről (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Adattár)

helyének környékét Várady József pátyi földbirtokos és régiséggyűjtő (3. kép) (Prohászka 2007, 424–441.), aki gyűjteményének szebb darabjait szintén elküldte a kiállításra. (Hampel 1876, 88–89.) A kiállítás katalógusa alapján többek között Ebenhöch Ferenc²⁰ Dillesz Sándor,²¹ Majláth Béla,²² Lehóczky Tivadar,²³ Sperlágh József,²⁴ Tariczky Endre,²⁵ Pintér Sándor,²⁶ Széchenyi Béla,²⁷ Mihály János,²⁸ Fechtig Imre,²⁹ Széll Farkas³⁰ és Torma Zsófia³¹ gyűjteményeinek régészeti tárgyai szerepeltek. Sőt, Rómernek még azt is sikerült elérnie a hatóságoknál, hogy a betiltott Matica Slovenska régészeti gyűjteménye is kiállításra kerüljön, méghozzá a legelső vitrinben. (Hampel 1876, 1–3.) Több kiállított lelet viszont azon ásatásokból származott, melyeket a kongresszus előkészületi munkái idején végeztek. Így például a sobori későavar temető ásatását még Mihály István bakonyszentlászlói plébános kezdte el (Rómer 1878, 5., 171–177.), majd a helyszínre látogató Rómerrel együtt több sírt tártak fel.³² Ugyancsak a kongresszussal kapcsolatban kezdődött meg a pátkai halomsírok kutatása, amelyben Rómer segítségére volt Zsigmondy Gusztáv mérnök.³³ Emellett az Alföldön a Tiszazugban Széll Farkas és baráti társasága folytatott ásatásokat Szelevényen és környékén (4. kép). (Rómer 1878, 24–35; Prohászka 2013) A legjelentősebb őskori lelőhelykutatás azon-

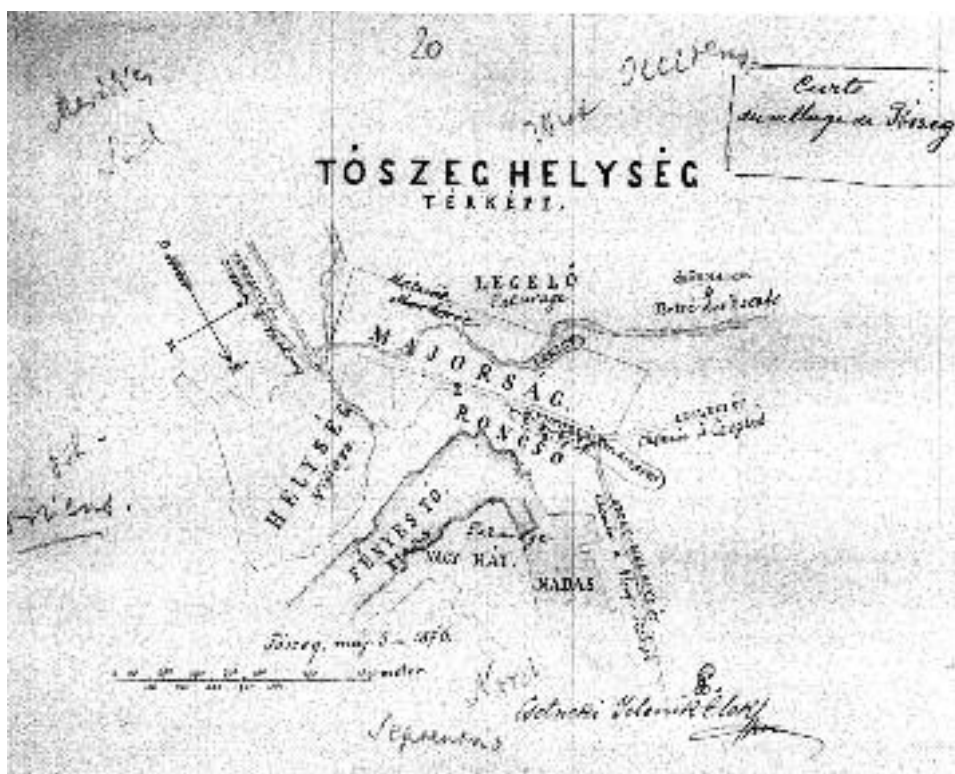

3. kép
Várady József rajzai Páty környékén
előkerült leletekről
(Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest, Adattár)

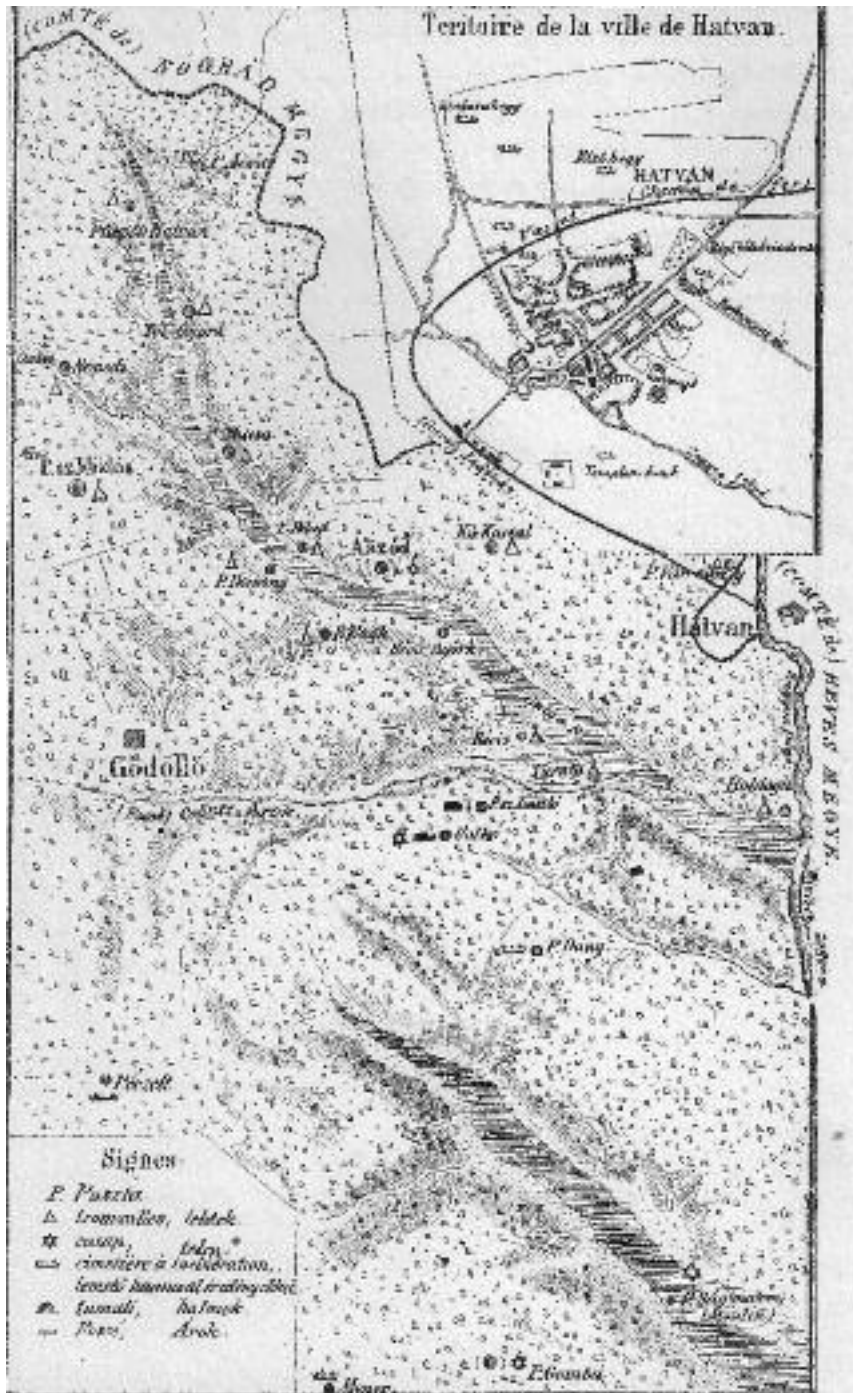
4. kép
Szelevényi őskori edények
(Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest, Adattár)

ban a tószegi Laposhalom volt, melynek vizsgálata ekkor kezdődött meg Rómer és segítője, Csetneki Jelenik Elek ásátásaival.³⁴ A lelőhelyre és az előkerült leletekre, mint arra Márton Ferenc (Abonyi Lajos) helyi földbirtokos, író két évtizeddel később visszaemlékezett, egy Obora nevű parasztember hívta fel a figyelmét. (Prohászka 2014) Abonyi meglátogatta a lelőhelyet és számos leletet gyűjtött össze, melyeket Rómer Flórisnak küldött Budapestre, amiről a következőképpen emlékezett meg: „Becsomagoltam tehát tószegi tárgyaimat egy szivar ládikában levél kíséretében elküldtem neki Pestre. Másnap reggel sürgönyt kapok. Rövidet, de velőset: »Estére megyek.«” (Abonyi 1896, 319.) És Rómer csakugyan meg is érkezett, majd közösen megtekintették a lelőhelyet, ahol 1876. május 4. és 7.-e között ásátást végeztek. (Bóna 1980, 83.) Ekkor született az elhatározás a lelőhely hosszabb ideig tartó kutatásáról, amelyre Rómer Flóris a Nemzeti Múzeum díjnokát, Csetneki Jelenik Eleket küldte, aki a májusi után 1876. júniusában közel két hétig folytatta kutatásait Tószegen, illetve látogatta meg a környező lelőhelyeket (5. kép).³⁵ Tószeget a kongresszus alatt felkereste számos külföldi szaktekinetely is, akik beszámolóikban részletesen megemlékeztek a tiszteletükre rendezett ásátásról és annak leleteiről. (Prohászka 2014)

5. kép

Tószeg és környéke, Csetneki Jelenik Elek rajza
(Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest, Adattár)

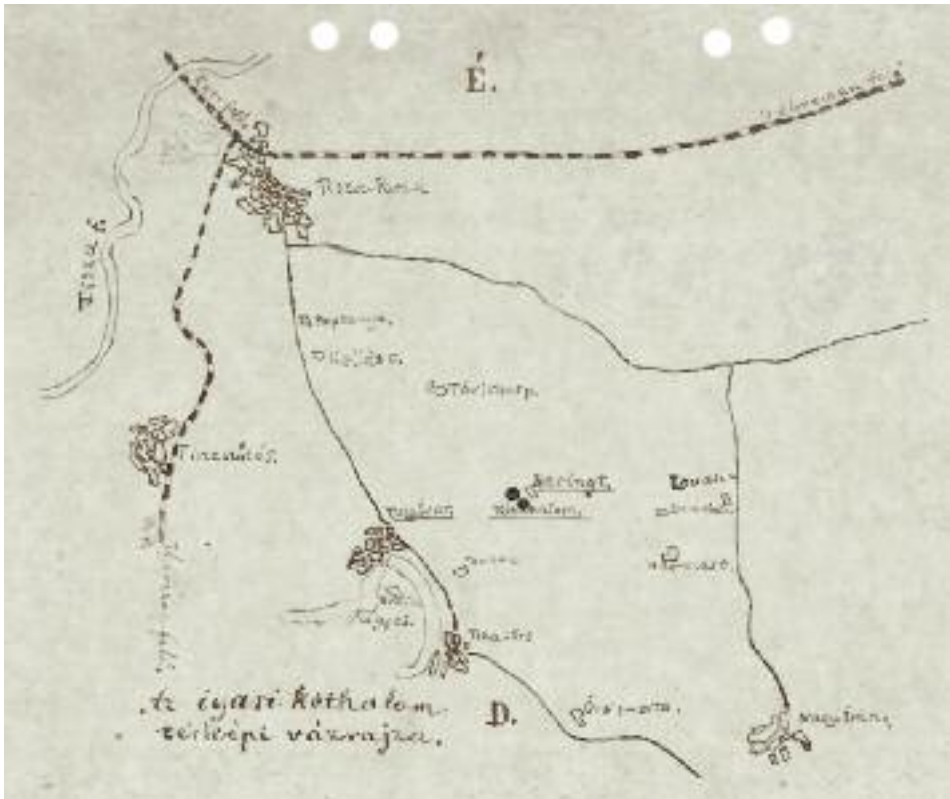

6. kép

Galga völgy régészeti lelőhelyei Varsányi János térképén (Rómer 1878, Pl. I.)

Rómer ősrégészeti térképéhez is folyamatosan gyűltek az adatok és a megye-térképek, így Árva megyéét Kubinyi Miklós, Beregét Lehóczky Tivadar, Liptóét Majláth Béla, Erdélyét Karl Goos küldte meg (Rómer 1878, 2–3.), azonban kisebb tájegységekről és vidékekről is érkeztek térképek, mint a Galga-völgye (Varsányi János) (6. kép), Tiszafüred (Tariczky) (7. kép), Tiszazug (Széll Farkas és Kovách Albert), illetve Tószeg (Csetneki Jelenik Elek). (Rómer 1878, 3–4.) Ezek a térképek lehetővé tették Rómer számára Magyarországnak a nagy és átfogó, néhol azonban kisebb fehér foltokat mutató, őstörténelmi térképe elkészítését, amely a kiállításban is szerepelt a többi beküldött térképekkel együtt. (Rómer 1878)

Rómer szervezési munkái azonban nem csupán a magyar tudományos köröket érintették, ugyanis megpróbált minél több külföldi magánszemélyt és egyesületet felkérni arra, hogy részvételük mellett régészeti leleteiket is kiállítsák a kiállításon. A kiállítási vezető alapján a 37. vitrinben Emanuel Graffenried (Hampel 1876, 154.), a 41.-ben a zágrábi múzeum (Hampel 1876, 154.), a 44–48. vitrinekben Gundacker és Henry Wurmbbrand (Hampel 1876, 155.), valamint lengyel magán-

7 kép

Tariczky Endre térképe Tiszafüred és környéke régészeti lelőhelyeiről
(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Adattár)

személyek gyűjteményének legjava volt látható. (Hampel 1876, 155.) Külföldi próbálkozásai, mint például az osztrák ősrégészek és antropológusok bevonása — mint arra Matthäus Much-val folytatott levelezése rámutat —, azonban nem hozott sikert. Már 1876. februári levelében kérte részvételüket a kiállításon, hivatkozva a két ország összetartozásának e területen történő előmozdítására: „*Auch Bitte ich Sie sehr, dahin zu wirken, dass sich unsere Wiener Fachfreunde, und überhaupt die Gesellschaft je reger an der Ausstellung betheilige. Wie aber in Gratz genügend bewiesen, wie sehr uns daran gelegen ist die Zusammengehörigkeit auch auf diesem Felde zu fördern.*”³⁶ Mivel ez ügyben semmi sem történt és alig voltak jelentkezők Ausztriából, ezért augusztus elején újabb levélben érdeklődik Muchnál: „*Wir stehen vor dem Beginn des Congresses, und ich habe bis jetzt noch kein Aviso, daß Sie kommen, und bei uns ausstellen! – Auffallend ist es, daß aus Oesterreich bisher noch nicht fünf Mitglieder angemeldet sind. Soll dieß vielleicht rein politische Denatention werden? Das waere doch Schade; denn die Herren würden sich und selbst hochgerechtes berauben, denn ihnen alles, was sich ein Land praehistorisch sehenswertes vorfindet (20.000 Gegenstände) darbieten wurde.*”³⁷ Hogy az osztrák régészet meghatározó szereplőit nem sikerült bevonni a kiállítás rendezésébe, arról azonban nem Rómer tehetett.

A VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszus megrendezésénél Rómernek komoly szervezőmunkát kellett végeznie ahhoz, hogy a kongresszus mellett a Magyar Nemzeti Múzeumban felállítandó kiállítás és annak kiegészítői elkészüljenek, bemutatva Magyarország régészeti emlékanyagban való gazdagságát. Munkáját, mint a *Compte-Rendu*, valamint a kongresszus nemzetközi és hazai visszhangja mutatja, siker koronázta. A stockholmi kongresszuson vállalt feladattal kapcsolatban, mint arról Hampel József megemlékezik, a kongresszus megnyitóján mestere a következőket mondta: „És ime mégis mikor 1876. szeptember 9-ikén³⁸ a nemzetközi congressus a múzeum nagy termében ünnepélyesen megnyílt, büszkén mondhatta a főtitkár Rómer: »elkészültünk, beváltottam a szavamat.«” (Hampel 1891, 38.)

JEGYZETEK

¹ Rómer és a VIII. Őstörténelmi és Embertani Kongresszus kapcsolatához ld.: Márton 2006; Prohászka 2012a. Itt szeretném megköszönni Bardoly István (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest) és dr. Szende László (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest), valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár munkatársai támogatását és segítségét, amely nélkül a tanulmány nem készülhetett volna el. A tanulmány elkészítését a SASPRO 0104/01/03 program tette lehetővé.

² *Congres 1868*, 2: „*Il est créé un Congrès international pour les études préhistoriques.*” v. ö. Kaeser 2006, 1–2.

³ *Congres 1868*, 3: „*La première réunion aura lieu dans le courant de 1866, à Neuchatel (Suisse), sous la présidence de M. le professeur E. Desor. – Il est à désirer que la seconde se tienne à Paris, pendant l'Exposition universelle de 1867.*”

⁴ Lásd erről megemlékezését a franciaországi tartózkodása alatt vezetett naplójában: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattár FolHung 1358, 78–79. A naplót lásd jelen kötet 349–391. p.

⁵ Főegyházmegyei Levéltár (Esztergom) I/272.

⁶ *Congres 1876*, 997.: A magyar résztvevők Rómer mellett Hunfalvy Pál, Majláth Béla, Skvorówszky K. és Szwycowski C.-P. voltak.

- ⁷ Országos Széchenyi Könyvtár (Budapest) Kézirattár Rómer Flóris Ipolyi Arnoldnak.
- ⁸ Rómer 1875b: „Dr. Hildebrand Jánosnak, a Stocholmban tartott VII-ik nemzetközi gyűlés főtitkárának hivatalos jelentése, hogy az 1876-ban tartandó VIII-ik congressus székhelyévé Budapest választott, a múlt hetekben érkezett ide. A leendő congressus elnökéül tudvalevőleg a vall. és közokt. miniszter Pulszky Ferenczet, a szervező bizottsághoz pedig dr. Ipolyi Arnoldot és dr. Rómer Ferencz Flórist nevezte ki. Pulszky most e kinevezésnek megfelelően, jelenti a miniszter úrnak, hogy a rendező bizottságot mielőbb kiegészíteni, a hazai muzeumokat és egyes szakférfiakat pedig részvételre felszólítani fogja. Úgy Pulszky, mint Ipolyi és Rómer buzgalomteljes erélye nyilván a legjobb kezesség arra nézve, hogy minden meg lesz téve, csakhogy ezen congressusban hazánk az őstörténelmi és embertani tudományok ágaiban illetőleg képviselve, az ide vágó tárgyak rendszeres kiállítása által országos gyűjteményeink érdekessége és bősége bebizonyítva, valamint a congressusnak belénk helyezett bizalma lehető módon igazolva legyen.”
- ⁹ Helyzetét találóan jegyzi meg Matthäus Much bécsi régésznek írt levelében (Stadtbibliothek, Wien): „*ich bin immer General-Secretaer ohne irgendetwelchen Lieutenant – Feldwebel ja sogar ohne Gemeine!*”
- ¹⁰ Lásd Prohászka 2012a.
- ¹¹ Rómer 1875d; Rómer 1875e.
- ¹² Lásd a tanulmányban.
- ¹³ A levelezés szövegű átirásban, önálló könyvként fog megjelenni, várhatóan a 2016-ban, a kongresszus megrendezésének 140. évfordulóján. A levelezés egy része a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósági iratanyagával megsemmisült. Ugyan Kabay Éva szakdolgozatában ezt az anyagot dolgozta fel, a kézirat azonban nem áll rendelkezésre. Vö. Banner 1959, 22.
- ¹⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest) Kézirattár Ms 5085/7.
- ¹⁵ Rómer 1875c, 125–126: „A Budapesten 1876-ban tartandó nemzetközi régészeti congressus érdekében Pulszky Ferencz és dr. Rómer Flóris körlevelet intéztek a hazai vidéki muzeumokhoz és szakférfiakhoz, felkérve őket közremunkáló támogatásukért. Nevezetesen felszólítják őket, hogy egy a rómaiak uralmáig terjedő általános régészeti térkép pontos elkészítéséhez a szükséges helyi adatokat szolgáltatnák be; továbbá, hogy a congressus tartalmára megnyitandó régészeti kiállítást saját becses tárgyaikkal vagy azok másolataival, vagy teljes okadatolt lajstromokkal minél érdekesebbé tenni igyekezzenek; hogy az e közben rendezendő ásatások és leletek jegyzőkönyveit a nemzetközi congressusnak a talált tárgyakkal együtt bemutassák; hogy a fémeknek és ásványoknak eddig elhanyagolt vegytani képleteire a congressusig lehető nagyobb gondot fordítsanak, s végre hogy a congressusnak értekezletein is minél élénkebb részt vegyenek. A lelkes felszólítás — amint már is jelezhetjük — vidékszerte kiváló érdeklődéssel fogadtatt s máris sokan bejelenték buzgó támogatásukat. Legyünk is mindnyájan azon, hogy a congressuson képviselt összes művelt külföld előtt minél ajánlatosb oldalról mutassuk be magunkat!”
- ¹⁶ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) (A továbbiakban Forster Központ) Rómer hagyaték 521/3.
- ¹⁷ Nyáry 1876, 156–157: „Az ős történelmi és embertani VIII. congressus előkészítő bizottsága nevében Pulszky Ferencz elnök s dr. Rómer Flóris Ferencz főtitkár körlevelet bocsátottak ki, melyből idézzük a következőket: Csak rövid öt hó van még hátra s a világ előtt a nemzetek a congressus tárgyaiból az érettségi próbát ki kell állania! A rendező bizottság sokféle teendői, a főtitkár levelezései napról napra gyarapodnak, a kiállítás helyiség alkalmassá tételéhez már hozzáfogtunk; kell tehát, hogy t. társaink mielőbb, haladéktalanul sziveskedjenek arról tudósítani: vajjon miben áll az ígért térképek vagy megyei lelhelyek ügye? Meg vannak-e már a pogányvárak, örödgárok, halotti halmok stb. térrajzai, átmetszetei és a mennyire lehet szakleírásai; az ásatások jegyzőkönyvi kivonatai? Stb. stb. Kérve kérjük szak társainkat, legyenek azok vidéki muzeumok őrői, vagy magángyűjteményeknek és egyes vagy kisebb számú tárgyak birtokosai, sziveskedjenek legalább april 30-áig ezen őstörténelmi és embertani gyűjteményeik vagy tárgyaik minél hívebb, teljesebb jegyzékét beküldeni, a nevezetes tárgyaknak, ha csak körvonalait is mellékelni, hogy ezeknek segítségével a leletek, tárgyak statisztikai kimutatásait táblázatokban a központban szerkeszthessük. De egyuttal azt is sziveskedjenek megírni: magukat a nevezetes tárgyakat, melyek a congressus keretébe tartozvák, mikor sziveskednek számozva és lajstrommal ellátva a kiállításra kezeinkhez szolgáltatni. Szeptember 4-től 11-ig fog a congressus tartani. A tagsági díj 12 franc; ezen árért, a nem személyesen jelenlevők is kapják a congressus ékes illusztrációkkal szerkesztendő munkálatait, melyek értéke a tagsági díj jóval felül mulandja. A tagok számától, illetőleg a befizetendő tagdíjakból befolyt összegnek magasságától fog függni a tudományos kirándulások száma és a t. vendégeinkkel való társas találkozásnak könnyebítése, valamint az is: vajjon lehet-e és miben a vidéki egyesületeket és minden egyes szak társunkat, miszerint ezen congressusnak minél több tagot megnyerni sziveskedjenek. A pénz a főtitkárhoz küldendő, mire a pénztárnok a tagsági jegyet a nyugtatványval együtt az illetőknek meg fogja küldeni. A kérdések sorozata, az utazási kedvezmények, kirándulásik, későbbi pótkörözüvényben fognak közzététetni.
- ¹⁸ *Vasárnapi Ujság* 23 (1876) 21. szám. május 21: „Mi Ujság? Az őstörténelmi és embertani nemzetközi kongresszusra, mely szeptember havában lesz Budapesten, sok külföldi tudós jelentkezett már. Az előkészítő bizottság is működik s Pulszky Ferencz elnök és Rómer Flóris főtitkár felszólításokat intéztek a vidéki muzeumokhoz, egyletekhez és magánosokhoz, hogy a kongresszusi kiállítás tárgyait

gyűjtsék össze, a vidéken tudtukkal található őskori, vagyis a római világ előtti kő, csont, bronz, vas, agyag stb. tárgyakat a bizottság elnökének vagy főtítkárának, az ügy érdekében bejelentésük, róluk jegyzéket, rajzokat, másolatokat stb. vegyenek. Kéri továbbá azokat, kik térképek, megyei lelhelyek rajzainak, pogányvárak, ördögárok, pogánysírok leírásainak, átmetszeteinek stb. beküldését ígérték, hogy küldeményeiket f. hó végéig a bizottsághoz juttassák. A kongresszusi tagsági díj 12 frank, ezen árért azok is kapják a kongresszus illusztrált kiadványait, kik a kiállításra személyesen meg nem jelennek. A tagsági jegyet a pénz átvétele után a pénztárnok azonnal postára adja. A tagok számától függ a kirándulások száma s a külföldi vendégekkel való társas találkozásnak könnyebbítése.”

¹⁹ Stadtbibliotheken (Wien).

²⁰ Hampel 1876, 4., 50., 54–55.

²¹ Hampel 1876, 5–7.

²² Hampel 1876, 12–18.

²³ Hampel 1876, 19–23.

²⁴ Hampel 1876, 36.

²⁵ Hampel 1876, 44–46.

²⁶ Hampel 1876, 48–50.

²⁷ Hampel 1876, 62–72.

²⁸ Hampel 1876, 73–74.

²⁹ Hampel 1876, 94–95.

³⁰ Hampel 1876, 107–108.

³¹ Hampel 1876, 114–115.

³² Forster Központ Rómer hagyaték XXXVIII. Jegyzőkönyv 144–149. A kiállított leletekről: Hampel 1876, 60–62.

³³ Rómer 1878, 5, 141–150; Forster Központ Rómer hagyaték XXXIX. Jegyzőkönyv 33–48. A kiállított leletekről: Hampel 1876, 76–77.

³⁴ Rómer 1878, 20–24. A kiállításban szereplő tárgyakról: Hampel 1876, 85–87, 90.

³⁵ Részletesen erről: Prohászka 2014.

³⁶ Stadtbibliotheken (Wien).

³⁷ Stadtbibliotheken (Wien).

³⁸ Valójában szeptember 4.-én. Hampel számos tévedéseinek egyike a nekrológban.

IRODALOM

ABONYI Lajos

1896 Kirándulás a mi őshazánk felé. *Vasárnapi Ujság* 43 (1896) 20. szám. 319–321.

BANNER János

1959 Rómer Ferenc Flóris. *Arrabona* 1. 7–26.

BÓNA István

1980 Tószeg-Laposhalom (1876–1976). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1979–1980 (1980) 83–107.

CONGRÉS 1868

1868 Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. *Compte Rendu de la 2me session, Paris 1867*. Paris.

CONGRÉS 1876

1876 Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. *Compte Rendu de la 7e session, Stockholm 1874*. Stockholm.

HAMPEL Joseph

1876 Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie. Budapest.

HAMPEL József

1891 Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról. Budapest.

KAESER Marc-Antoine

2006 Establishing Prehistory: The Foundation of the International Congress (1865/1866). In: M. Babes – M.-A. Kaeser (eds.): *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866–2006)*. BAR Int 2046. Oxford, 1–4.

KUMLIK Emil

1907 Rómer Flóris Ferencz élete és működése. Pozsony.

MARTON Erzsébet

2006 A Portrait of Flóris Rómer in the frame of Budapest-Lisbon CIAAPs 1876–1880 Congresses. In: M. Babes – M.-A. Kaeser (eds.), *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866-2006)*. BAR Int 2046. Oxford, 11–16.

MORTILLET Gabriel de

1866 Procés verbal du Congrès International Paléoethnologique. Neuchâtel 23 aout 1866. Wiesbaden, (reprint).

NYÁRY Jenő

1876 Hazai tud. intézetek és leletek. *Archaeologiai Értesítő* 10. 153–161.

PROHÁSZKA Péter

2007 Páty régészeti és numizmatikai emlékei Várady József levelei tükrében – Die archäologischen und numismatischen Denkmäler von Páty im Spiegel der Briefe von József Várady. *Studia Comitatensia* 30. 424–441.

2012a A budapesti VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus (1876) levelezése, mint honismeretünk kiaknázatlan forrása. *Honismeret* 40. 4. szám, 26–30.

2012b Tariczky Endre és a VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus (1876) – Levelek és rajzok Tiszafüred és környéke régészetéhez. – Endre Tariczky und der VIII. Internationale Kongress für Prähistorische Archäologie und Anthropologie (1876) – Briefe und Zeichnungen zur Archäologie von Tiszafüred und ihrer Umgebung. *Tisicum* 21. 11–28.

2013 X–XI. századi sírok és leletek Szelevény-Menyasszonypatról. Adatok a Tiszazugi Régészeti Magántársaság működésének kezdeteihez. — Gräber und Funde des 10.–11. Jahrhundert aus Szelevény-Menyasszonypart — Angaben zu den Anfänge der Tätigkeit der Tiszazuger Archäologischen Privatgesellschaft. *Tisicum* 22. 215–234.

2014 Adalékok a tószegi Laposhalom kutatásának történetéhez. (Csetneki Jelenik Elek jelentései, levelei és rajzai 1876-ból). – Beiträge zur Forschung von Tószeg-Laposhalom (Berichte, Briefe und Zeichnungen des Elek Csetneki Jelenik aus dem Jahr 1876). *Tisicum* 23. 15–32.

RÓMER Flóris

1868 Aperçu sur l'étude des temps préhistoriques en Hongrie. In: Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte Rendu de la 2me session. Paris 1867. Paris, 321–336.

1875a Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. 9. 9–17.

1875b Hazai és külföldi vegyes hírek. *Archaeologiai Értesítő* 9. 30–31.

1875c Hazai és külföldi hírek. *Archaeologiai Értesítő* 9. 125–131.

1875d Jelentés a nemzetközi őstörténelmi és embertani congressus VIII-ik ülését szervező bizottság eddigi működéséről. *A Hon* 13. Nr. 175. augusztus 3.

1875e A készítendő ősrégészeti térkép ügyében. *A Hon* 13. szeptember 19.

1876 Hazai tud. intézetek és leletek. *Archaeologiai Értesítő* 10. 196–197.

1878 Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques á Budapest 1876. Compte-rendu de la huitième session á Budapest 1876. Second volume I. partie. Budapest.

SOMMER Ulrike

2006 The International Congress of Prehistoric Anthropology and Archaeology and German Archaeology. In: M. Babes – M.-A. Kaeser (eds.), *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866–2006)*. BAR Int 2046. Oxford, 17–32.

**FLÓRIS RÓMER AND THE PREPARATIONS
OF THE 8th CONGRESS OF PREHISTORIC ARCHAEOLOGY
AND ANTHROPOLOGY OF BUDAPEST**

On 4th September 1876 Ágoston Trefort, the Minister of Religion and Education opened the first international event of the Hungarian archaeology, the 8th Congress of Prehistoric Archaeology and Anthropology of Budapest. In the 19th century the Congress of Prehistoric Archaeology and Anthropology (Congrès international d'anthropologie et d'archéologie Préhistoriques) which had been established in 1865, represented an international forum, where the experts could present their results and meet each-other, since, beside the professional and amateur archaeologists of the given country, experts from all over Europe and some from America also took part. During the congress the organizers showed the most important archaeological and anthropological finds, moreover, there were excursions to excavations as well. Several publications presented the most significant scientific results of the epoch. Rómer first took part in the Paris congress in 1867, where he held a successful speech about the Palaeolithic age of Hungary. In 1874 at the Stockholm Congress he successfully persuaded the congress to elect Budapest with unanimous voting as the venue of the next congress. In the next two years he was busy with organizing the congress and the joint exhibition and carry out the necessary data and finds collection. With Ferenc Pulszky's assistance he asked for help from private persons, museums and societies in two circular letters while the newspapers and the Archaeological Bulletin also reported about the events. Other sources of the organizing works are those letters, drawings and maps, which were sent to Budapest from all over the country. Rómer and his colleges put an exhibition for the congress together, where their main aim was the introduction of the Palaeolithic finds of the Carpathian Basin arranged in 47 show-cases according to counties with the relevant maps and drawing shown opposite of them. The exposed objects came from the collections of the Hungarian National Museum, the county museums and private persons. The French language catalogue of the exhibition was prepared by József Hampel the price of which was included in the participation fee. Altogether some 120 Hungarian museums and private persons sent their objects to the exhibition including the most important amateur archaeologists and collectors of the era. Without their support the first international show of the Hungarian archaeology could not have been so successful.

Péter Prohászka

Mester Zsolt – Faragó Norbert – Halbrucker Éva – Király Attila – Péntek Attila

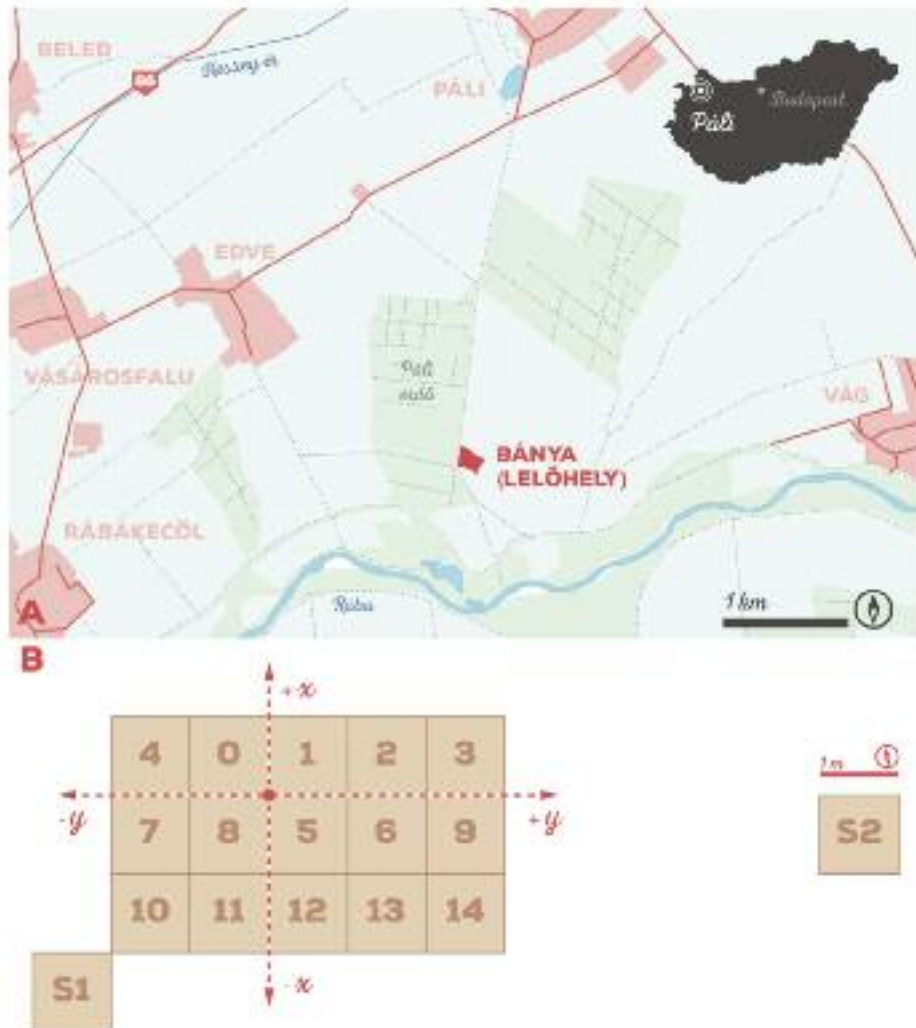
PÁLI–DOMBOK: A RÉGIBB KŐKOR ELSŐ BIZTOS LELŐHELYE A RÁBA-VÖLGYBEN

Bevezetés

A régibb kőkör magyarországi lelőhelyeit számba vevő összefoglalások csak bizonytalan és szórványleleteket említenek a Dunántúli-középhegység vonalától nyugatra eső országészben. (Vértes 1965, 223–227.; T. Dobosi 1975, 70–72.; 2005, 65–69.) Pedig földrajzilag semmi sem indokolja, hogy a Kisalföldnek a Dunától délre elterülő felén ne legyenek ősemberi megtelepedések az újkőkort megelőző évszázadok folyamán. A Keleti-Alpokból érkező és Győrnél torkolló Rába ugyanolyan jelentős mellékfolyója a Dunának a jobb oldalon, mint a bal oldalon a Nyugati-Kárpátokból érkező és Komárno/Révkomáromnál torkolló Vág. Míg azonban a Vág völgyében kétszázal is több paleolitikus és mezolitikus lelőhelyet ismerünk (Kaminská 2014; Žaár 2015), addig a Rába magyarországi szakasza mentén csak egyetlen szórványlelet került elő Sorokpolányban. (T. Dobosi 2005, 69., Fig. 3) Ez alapján Északnyugat-Magyarország benépesületlen területnek tűnt, holott a régió összekötő kapocs lehetett a Kárpát-medence belső területei és Közép-Európa között, ami különösen fontossá teszi olyan őstörténeti folyamatok megértése és rekonstruálása szempontjából, mint a jégkori vadász-gyűjtögetők vándorlásai és az élelemtermelés elterjedése. (Conard–Bolus 2003; Kozłowski 2004; Svoboda 2007; Bánffy–Oross 2010; Kaczanowska–Kozłowski 2014) A Páli–Dombok lelőhelyen 2014–2015-ben feltárt megtelepedési nyomok most új megvilágításba helyezhetik a térség régibb kőkori lakottságának kérdését. A cikkben ismertetjük a lelőhelyet és a mentőásatásait, valamint áttekintjük a tágabb térség epipaleolitikumáról és mezolitikumáról meglévő mai ismereteinket, hogy rámutassunk az új felfedezés jelentőségére.

Páli–Dombok lelőhelye és ásatásai

Páli község a Kisalföldhöz tartozó Kapuvári-sík déli részén fekszik (Dövényi 2010, 311.), Győrtől légvonalban 60 km-re délnyugatra. Maga a lelőhely a páli kavicsbánya területén, a községtől délre 4 km-re, a Rába mai medrétől 1 km-re található (1. kép, A). Korábban is ismert volt az egykori téész homokbányájának délkeleti sarkában feltárt IX. századi temetőről, valamint terepbejáráson talált római kori és őskori kerámialeletekről. (Tomka 2000) Az M86-os autópálya építésének anyagigénye miatt 2014-ben bővítették a régi bányát, s az ezt megelőző régészeti feltárások során néhány őskori objektum is napvilágra került, de a neolitikumnál régebbi településre semmi sem utalt (Hargitai András szóbeli közlése).

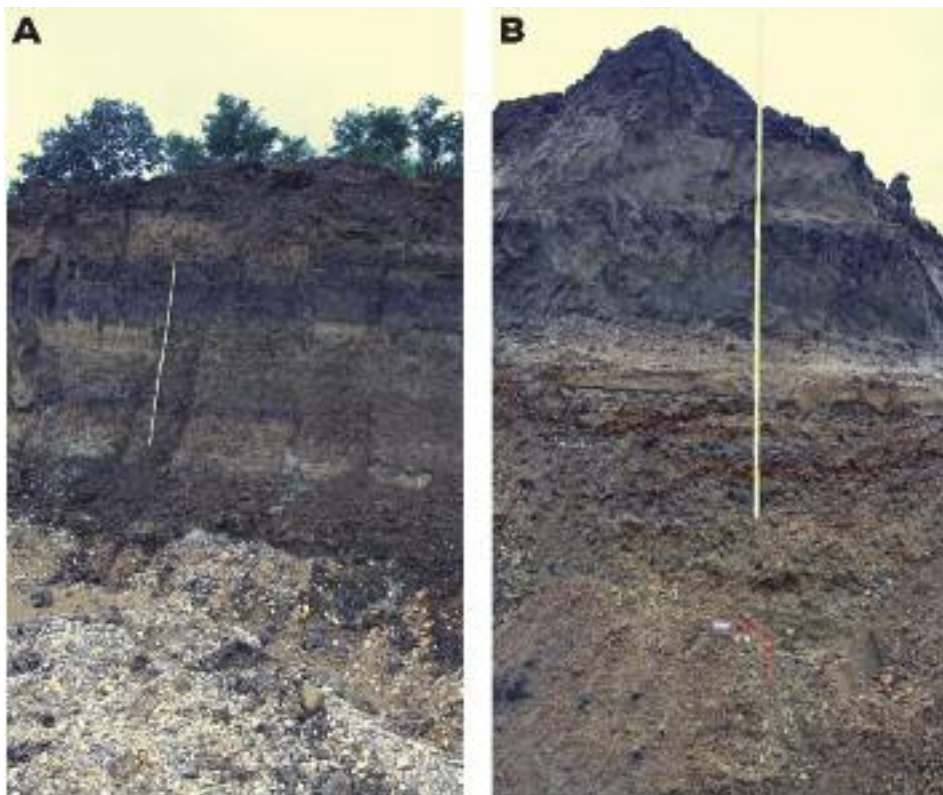
1. kép

Páli-Dombok lelőhely elhelyezkedése (A) és a mentőásatás szelvényének és szondáinak helyzete. (Grafika: Király Attila)

2014. augusztus 28-án azonban Hatos János régésztechnikus az újonnan nyitott bányagödör déli oldalán, a rézsűben, a felszíntől számított mintegy kétméteres mélységben 5 darab pattintott kő leletet fedezett fel. Mire azonban Losonczi Máté, a Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal régészeti felügyelője felfüggeszthette a kitermelést, a leletek előkerülési helyét a bányaművelés már elbontotta. Így a 2014. szeptember 12-i helyszíni szemlének alkalmával már nem lehetett hitelesíteni a leletet. A lelőhely rétegtani viszonyai azonban a rézsűk mentén jól látszottak

(2. kép). A rétegsor legalján homokos-kavics-összlet található, amelynek vastagsága több tíz méter lehet. Erre 1,5–2 m vastag, alul kékesszürke, felfelé sárgásbarna, majd barna színű, iszapos jellegű üledéksorozat települt. Az alsó részén sárgás-barnás foltok tarkítják, amelyek arra utalnak, hogy rendszeresen víz (áradás vagy talajvíz) járta át. Az üledéksorozatot különböző vastagságú, sötétszürke-fekete sávok tagolják, melyek eltemetett talajhorizontoknak látszanak. Ez a fajta rétegsor általánosan jellemzi a kistájat, amely a Rába észak felé lejtős, megsüllyedt hordalékkúp-lejtője. (Dövényi 2010, 310.) A kavicsbánya térségében a geológiai térkép középső-felső-pleisztocén korú, folyóvízi homokból és kavicsból álló formációt (Qp4) jelöl. (Budai–Gyalog 2009, 52.) Hatos János megfigyelései szerint a pattintott kövek a legalsó, közvetlenül a kavics feletti, kékesszürke rétegben feküdtek. Már a rétegtani helyzet alapján valami idősebb korra gyanakodhattunk.

Szerencsére a bányaművelés folytatásánál rendszeres megfigyelésre volt lehetőség, amely október 3-án meghozta gyümölcsét, mert Hatos János újabb 4 darab pattintott követ talált hasonló rétegtani helyzetben, a korábbiaktól mintegy tíz mé-

2. kép

Páli-Dombok rétegtani viszonyai a bányagödör nyugati részűjén (A) és az első leletek előkerülési helyén (B)
(Fotó: Mester Zsolt)

terre nyugatra. Az október 10-i hitelesítéskor további 17 pattintott kő lelet került elő a felfedezés helyén. A szükségessé vált mentőásatást az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézete végezte Mester Zsolt vezetésével 2014. október 30-tól november 7-ig és 2015. március 16-tól április 3-ig. Az ásatási csapat e cikk szerzőin és Hatos Jánoson kívül régészhallgatókból állt. A feltárást az EKS-Gránit Kft. és a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum anyagilag is támogatta.

3. kép

Az ásatási terület a bányagödör déli részűjén (A) és a feltárás kézi bontással (B)

(fotó: Faragó Norbert)

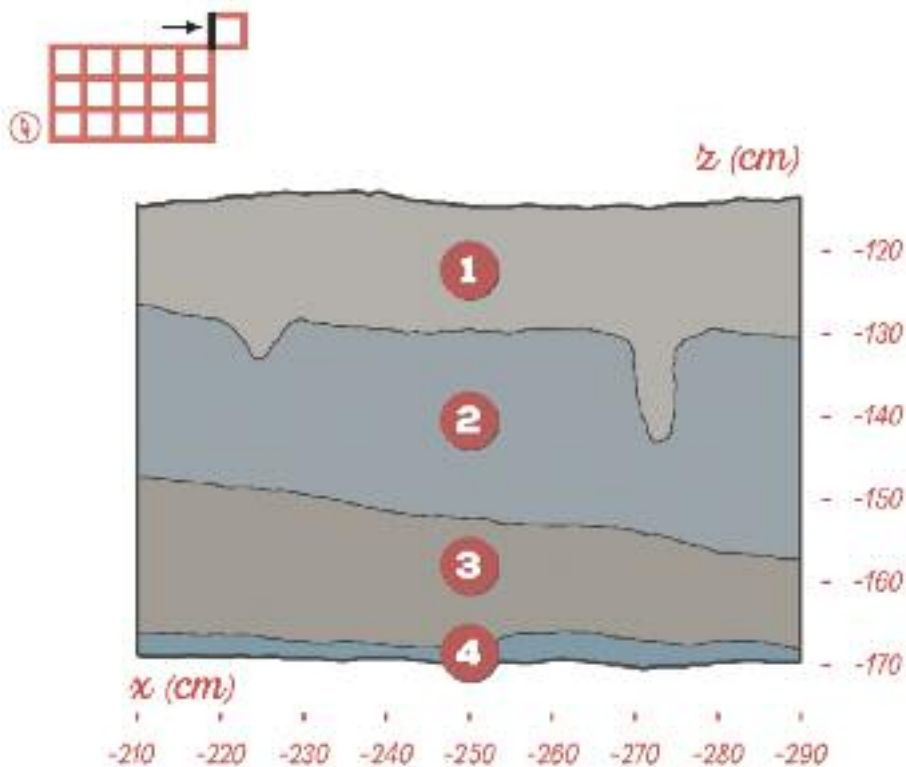
Míthogy a leletek csak a legalsó rétegben jelentkeztek, a feltárást megkönnyítendő egy kb. 20 m × 6 m-es területen az üledéksorozat felső részét markológéppel eltávolították a leletek szintje feletti 20 cm-es magasságig (a továbbiakban ezt nevezzük ásatási területnek). (3. kép) Az őszi mentőásatás számára egy 3 m × 1 m-es ásatási szelvényt jelöltünk ki, a bányarézsűvel párhuzamosan az újabb leletek előkerülési helye mellett (3. kép, A). Az üledék feltárása horizontálisan 2–3 cm-es szintekben kézi bontóeszközökkel történt (3. kép, B). A bontást végzők éles szemét és gondos munkáját dicséri, hogy még az 5 mm-nél kisebb, apró, pattintott szilánkokkákat is sikerült *in situ* dokumentálnunk. A kézi bontás vertikálisan a kékesszürke iszapos rétegben indult, s haladt az alatta következő sötétszürke talajhorizonton át a legalsó kékesszürke iszapos rétegig. Már az őszi mentőásatás idején nyilvánvalóvá vált, hogy a leletek vertikálisan a mintegy 15 cm vastag talajhorizont alsó felében sűrűsödnek, határozott lelethorizontot alkotva (4. kép). A legmélyebben előkerült darabok már az alsó kékesszürke iszaprétegben feküdtek, megerősítve ezzel Hatos János első megfigyeléseit. Horizontálisan viszont a leletsűrűség nem ért véget a szelvény szélein, ezért bővítettük a szelvényt. A mentőásatáson kizárólag pattintott kövek kerültek elő, valamint apró faszéndarabkák. A 925 darabból álló leletanyag jellege és horizontális sűrűsödése arra utalt, hogy egy olyan megtelepedést találtunk bolygatatlan helyzetben, ahol kőeszközkészítési tevékenység folyt. (Mester et al. 2014)

4. kép

A feltárt pattintott kövek hurkapálcával megjelölt *in situ* helyzete lelethorizontot rajzol ki a sötétszürke eltemetett talaj alsó részében (fotó: Faragó Norbert)

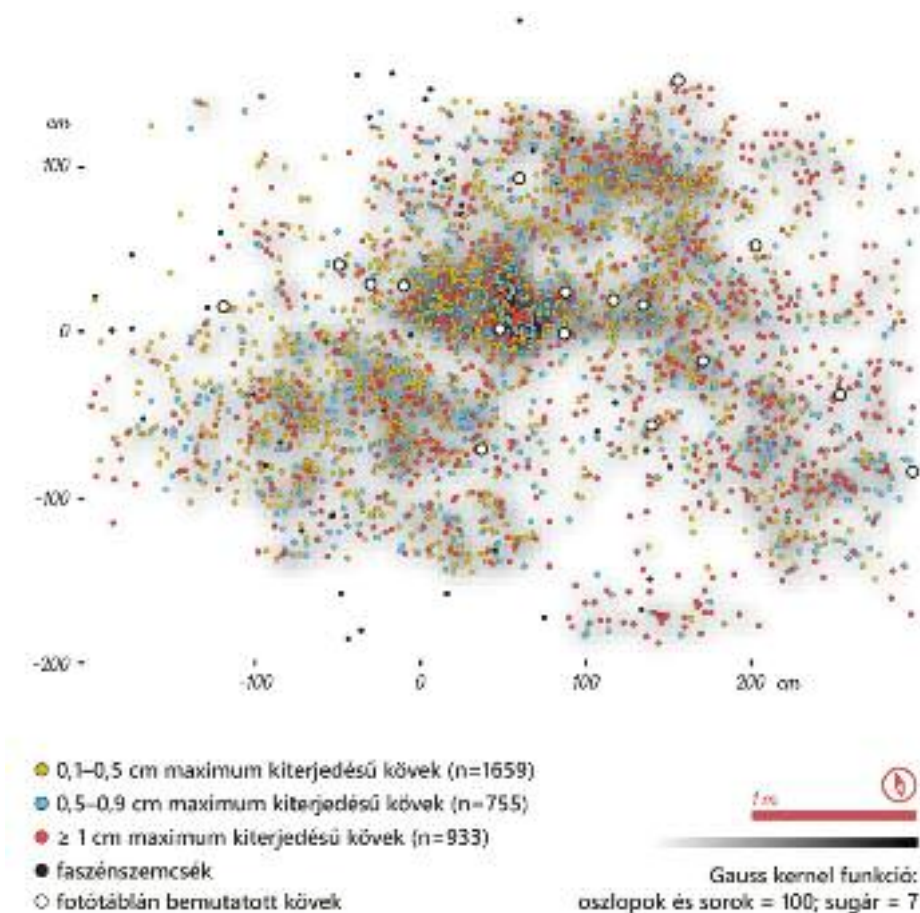
A tavaszi mentőásatás fő célkitűzése az volt, hogy ezt a megtelepedési jelenséget a lehető legteljesebben feltárjuk. A szelvényt déli és nyugati irányban is többször tovább kellett bővítenünk, mivel a leletsűrűség alapvetően nem csökkent. (1. kép, B) A szelvénnel végül 15 m^2 összefüggő felületet tártunk fel, de a megtelepedési folt széleit nem sikerült határozottan megállapítanunk. Mégis kijelenthetjük, hogy a legnagyobb részét megismertük, hiszen a szelvény délnyugati sarka melletti S1 szondában már csak egy-két darab lelet fordult elő az 1 m^2 -es felületen, míg a szelvénytől keletre, 4 m távolságra nyitott S2 szondában egyáltalán nem találtunk régészeti anyagot (1. kép, B). A szelvény és az S1 szonda keleti falának metszeteiben jól kirajzolódott, hogy a talajhorizont déli irányban lejtősen folytatódik (5. kép). Ebből arra következtethetünk, hogy az őskori emberek a folyó árterének egy kie-

5. kép

Az S1 szonda keleti falának metszete. 1: sötétszürke, talajosodott réteg. 2: kékesszürke iszapos üledék barnás-sárgás kiválásokkal. 3: sötétszürke iszapos talajréteg, ahonnan a leletek kerültek elő.

4: legelső kékesszürke iszapos üledék barnás-sárgás kiválásokkal. (Grafika: Király Attila)

6. kép

A leletek horizontális eloszlása kernel-sűrűség diagramon méretkategóriák szerint.

A pontok az egyes leletek helyét jelölik, a háttér árnyalása a sűrűsödést mutatja. (Grafika: Király Attila)

melkedésén telepedtek meg. A faszéndarabkákat főként a lelethorizont felső felében találtuk, a leletek között szétszórta (6. kép). A régészeti megfigyelések alapján nem állapítható meg, hogy közvetlenül köthető-e az emberi megtelepedéshez, vagy a víz által idehozott természetes eredetű faszemekről van-e szó. Az előbbi lehetőségét sem zárhatjuk ki, bár a szelvény területén épített tűzhelyet nem tártunk fel. Tekintettel arra, hogy az első leletek mintegy tíz méterrel keletebbre voltak, több megtelepedési folttal is számolhatunk, s így egy esetleges tűzhely kívül is eshetett a szelvényünkön. A tüzelési hely meglétének gyanúja a szelvényen belül is felmerült. Az 1. és 5. négyzet határán mintegy 70 cm átmérőjű enyhe elszíneződés volt érzékelhető, s az üledékben levő homokszemcsék is olyan benyomást tettek a bontás közben, mintha hőhatás érte volna őket. Ez a terület közvetlenül a legna-

gyobb leletsűrűségű rész mellett található (6. kép). Paleolitikus példák mutatják, hogy egy nyílt színi telepen a kőeszköz-készítő tevékenység gyakran a tűzhelyek mellett zajlik. (Pigeot 1987; Schmider 1992; Bodu 1996)

A feltárás során előkerült és dokumentált leletanyag 3346 pattintott követ, 63 faszédarabkát, 67 kavicsot és 3 állatfogat foglal magába. Az utóbbiakat a 6. és a 14. négyzet területén találtuk. Vízzintesen fekédték a lelethorizonton belül, s az elég rossz megtartásuk mellett annyit lehetett megállapítani, hogy kisméretű tulkféle (*Bovida*) fogai lehettek (Csippán Péter szóbeli közlése). A kavicsokat is a lelethorizonton belül találtuk, s további vizsgálatok céljából gyűjtöttük be őket.

A pattintott kövek egy homogén kőipar emlékéanyagát képviselik (7–8. kép). A részletes elemzés még hátra van, itt előzetesen általános információkat tudunk adni. A nyersanyaguk kizárólag radiolarit, amelynek három színváltozata különíthető el: vöröses, sárgás és barna. Makroszkópos jellemvonásaik alapján valószínűnek tartjuk, hogy mindegyik a Bakony vidékéről származik. Általánosan jellemző a kis méret: 2–3 mm-től 60–70 mm-ig. A kőanyag 50%-a 5 mm-nél kisebb, 27,5%-a 10 mm-nél nagyobb, 22,5%-a a két méret közötti. Ez az összetétel a kevés magkő (8. kép 7.) ellenére a helyben történő kőeszköz-készítési tevékenységet igazolja. (Johansen–Stapert 1998, 31.) A retusált eszközök készlete vakarókból (8. kép 1–2., 4–6.), tompított hegyekből (7. kép 2–6., 10.), retusált pengékből és szilánkokból (7. kép 8.), csonkított pengékből (7. kép 9.), lamellákból, valamint mikrolit háromszögekből áll (7. kép 1., 7.). Az ipar összképe és a mikrolit háromszögek jelenléte alapján a korát régészetileg az epipaleolitikum és kora mezolitikum periódusára tehetjük. Ezt a relatív datálást támasztja alá az is, hogy a szelvényüinktől 5 m-re délre készített rétegmetszet nyesése közben kisméretű, trapéz alakú, neolitikus csiszolt baltát találtunk a lelethorizontunkhoz képest 90 cm-rel magasabb szintben (9. kép). A balta anyaga valószínűleg nefrit (Szakmány György szóbeli közlése).

A lelőhely korának pontosabb meghatározásához és az egykori emberi megtelepedés környezetének rekonstruálásához természettudományos vizsgálatok szükségesek. Az üledéksorozatban rejlő információk kinyerése, és a lerakódás történetének megértése érdekében a rétegmetszeten geomorfológiai és szedimentológiai vizsgálatok készülnek. Az ártéri nedves környezet miatt mintasorozatot vettünk pollenelemzéshez (10. kép). A megvizsgált mintákban sajnos nem voltak virágporszemek, ami arra utal, hogy az üledék rendszeresen szárazra került (Magyar Enikő szóbeli közlése). Pollenek hiányában az egykori növényzetre vonatkozó információkat a faszemek anthrakológiai vizsgálatától várhatjuk. A vizsgálati eredmények fényében kiválasztott faszénminták radiokarbon datálásával megkíséreljük meghatározni a lelőhely abszolút korát is. Mivel azonban a faszénminták nem köthetők egyértelműen emberi tüzeléshez, az üledéken is próbálunk radiometrikus abszolút koradatot nyerni OSL módszerrel, amihez a lelethorizontot magába foglaló talajból, valamint az alatta és a felette települt iszapos rétegekből vettünk mintákat.

7. kép
 Páli-Dombok pattintott kő leletei. 1., 7.: háromszög. 2-6., 10.: tompított hegy.
 8.: retusált szilánk. 9.: csonkított penge.
 (Fotó és grafika: Király Attila)

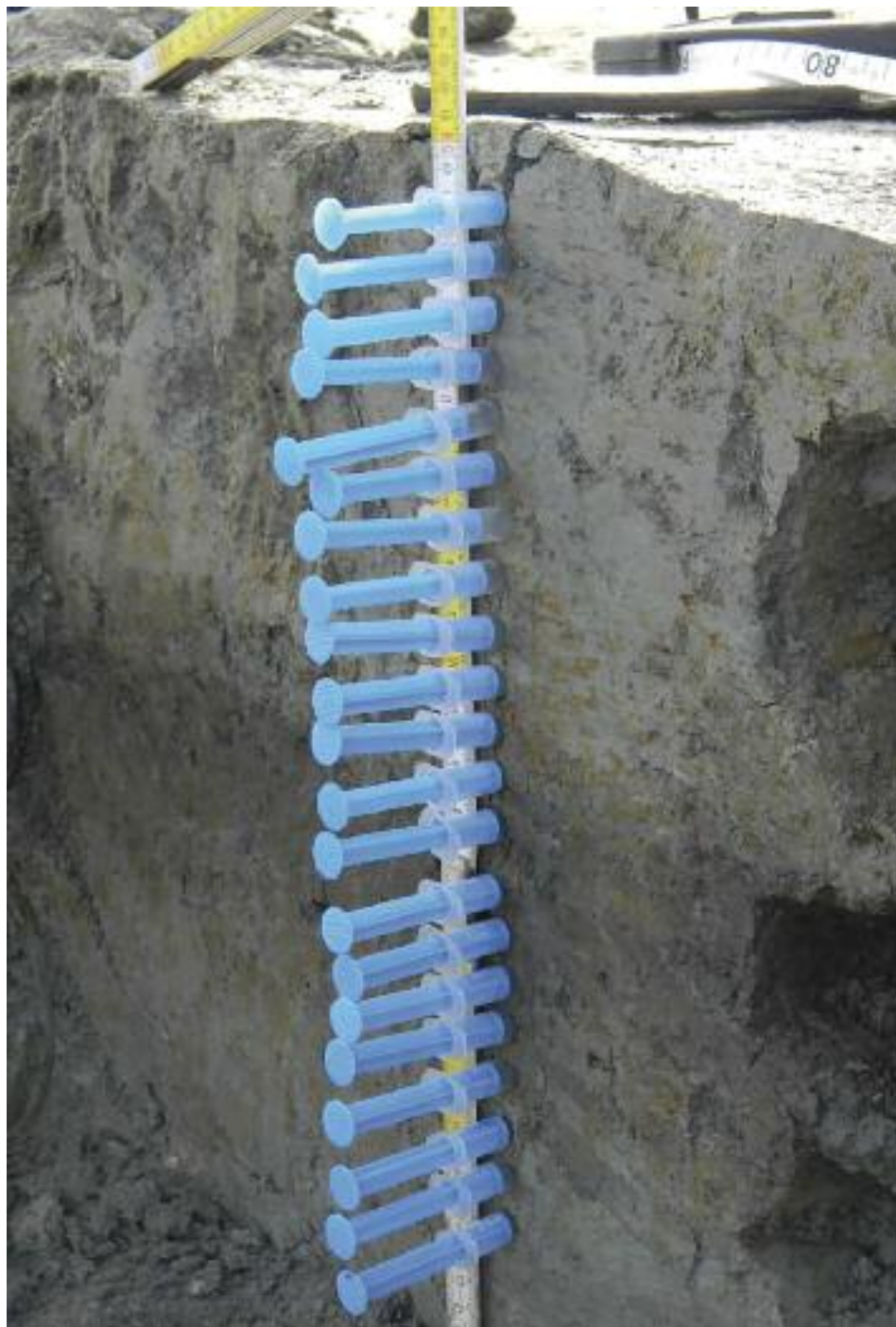

8. kép

Páli-Dombok pattintott kő leletei. 1–2., 4–6.: vakaró. 3.: csonkított szilánk. 7.: pengemagkő.
(Fotó és grafika: Király Attila)

9. kép
Trapéz alakú csiszolt kőbalta (A) és előkerülési helye az ásatási terület déli falának metszése közben (B).
(Fotó: Mester Zsolt)

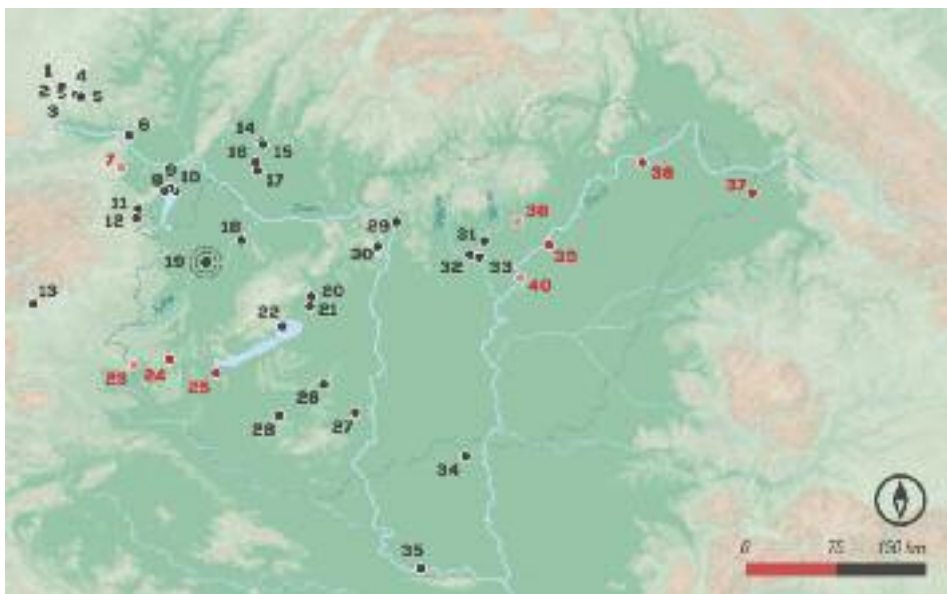

10. kép
Mintavételi sorozat pollenelemzéshez. (Fotó: Magyarai Enikő)

Ezek a természettudományos vizsgálatok folyamatban vannak, az eredményekre még várnunk kell. Így egyelőre a régészeti kormeghatározásra támaszkodhatunk ahhoz, hogy Páli-Dombok leletanyagát elhelyezzük egy tágabb régészeti kontextusban az epipaleolitikum–mezolitikum időszakában (11. kép).

Az epipaleolitikum a Kárpát-medencében

Azoknak a vadász-gyűjtögető embercsoportoknak a kultúráját jelöljük az epipaleolitikum kifejezéssel, akik már a jégkorszak utáni felmelegedés idején éltek, de életmódjukban még a paleolitikus hagyományokat őrzik. A jégkorszak (pleisztocén) végét, s egyúttal a jelenkori felmelegedés (holocén) kezdetét a geológusok és a paleoklimatológusok 11 700 évvel ezelőttre teszik. (Cohen–Gibbard 2011) Valójában azonban ez a környezeti és éghajlati váltás több ezer évig tartó folyamat volt, amelynek során hideg-száraz (stadiális) és enyhe-nedves (interstadiális) klímaszakaszok váltakoztak. Az utolsó eljegesedés (Würm) leghidegebb és legszárazabb időszakának (felső-pleniglaciális) a maximuma, a késő glaciális hidegcsúcs a jégtakaró kiterjedésének és a tengerszint változásának adatai alapján 23 000 és 19 000 év BP¹ közötti periódusra esett. (Clark–Mix 2002) A hidegmaximum utáni jelentősebb klímaenyhülés, a Ságvár-Lascaux interstadiális (18 000–16 500 év BP) idejére a csigafauna és a paleobotanikai adatok alapján a Kárpát-medencében mozaikos tajgavegetációt lehetett rekonstruálni. (Sümei et al. 1998) Az interstadiális újabb hideg-száraz szakasz, a Dryas I

10. kép

A cikkben említett epipaleolitikus és mezolitikus lelőhelyek (fekete színnel), valamint kora neolitikus lelőhelyek (vörös színnel). (Adatok és térkép: Faragó Norbert, Király Attila, Péntek Attila)

(16 500–14 600 év BP) követte, amely az utolsó nagy löszképződési időszak volt Közép- és Kelet-Európában. (Frechen et al. 2003; Sümegei et al. 2015) A késő-glaciális során a klíma az erőteljes ingadozások ellenére fokozatosan enyhült. Ennek következtében az északi területeken felhalmozódott belföldi jégtakaró, valamint a magashegységek gleccsereinek jelentős része is visszahúzódott. A Bølling-Allerød interstadiális (14 700–12 700 év BP) kezdetén Közép- és Kelet-Európában a tundra és a száraz kontinentális sztyepp erőteljes visszahúzódása indult meg, miközben a túlevelű tajga egyre inkább elterjedt észak felé. Az enyhülés hatására kisebb foltokban már a Kárpátoktól északra is megjelentek a lombhullató fajok. (Feurdean et al. 2014) A Dunántúl területén a korábbi sztyepp vegetációt fokozatosan felváltotta a fenyő, lucfenyő, vörösfenyő és nyír fajok által jellemzett mozaikos flóra. (Sümegei et al. 2002) A hirtelen bekövetkezett, de rövid ideig tartó hideghullám, a Dryas III (12 700–11 500 év BP) már a pleisztocén végét jelentette, amelyet a holocén elejének intenzív felmelegedése követett egész Európában. (Davis et al. 2003)

Régészetileg a késő-pleisztocén időszaka a késői felső paleolitikum, amelynek leletanyagai hazánk területén az Epigravettien kultúrához, illetve a kavicsnyersanyagot felhasználó Ságvárien kultúrához sorolhatók. (T. Dobosi 2009a) E közösségek a „mamut-sztyepp” nagy csordákban élő állataira, főleg rénszarvasra és vadlóra vadásztak, s a kőnyersanyagaik tanúsága szerint kiterjedt kapcsolatokkal vagy nagyfokú mobilitással rendelkeztek. (T. Dobosi 2009b; Lengyel 2014)

A holocén kezdetén, a preboreális fázisban (11 500–10 200 év BP) a júliusi átlaghőmérséklet mintegy 5 °C-kal emelkedett (Feurdean et al. 2014), az erőteljes felmelegedést a vegetáció gyors átalakulása követte, mely során a túlevelű erdők és a hidegtűrő fajok (éger, nyír) visszahúzódtak, s a lombhullató erdők (tölgy, szil, kőris, nyár, fűz) kiterjedtebbé váltak. (Járai-Komlódi 2000; Magyarai et al. 2012, Feurdean et al. 2014) Ezzel párhuzamosan alapvetően átalakult az állatvilág összetétele is, a nagy csordákban élő korábbi zsákmányállatok kihaltak vagy északra húzódtak. Ebben a helyzetben az epipaleolitikus embercsoportok számára két túlélési alternatíva kínálkozott: a zsákmányállatok követése Észak-Európa irányába, vagy alkalmazkodás a megváltozott helyi körülményekhez. Ez utóbbi esetben a vadászati technológiában is változtatásokra, innovációkra volt szükség.

A holocén elején a Kárpát-medencében lezajlott kulturális változások mögött a kutatók eleinte délről érkező hatásokat sejtettek. (Kozłowski–Kozłowski 1983) Azt feltételezték, hogy a pleisztocén legvégén az addigi kulturális tradíció megszakadt, az Epigravettien ipar fejlődése legkésőbb az Allerød interstadiálisban lezárult, majd Itáliából a Tardigravettien kultúra a Balkán északi részén át fokozatosan elterjedt a Kárpát-medence legnagyobb részén. Az 1990-es évek elején a medence központi részén, a Jászságban kimutatott epipaleolitikus lelőhelyek fényében Kertész Róbert a helyi epigravettien tradíció továbbélésére hívta fel a figyelmet, valamint hangsúlyozta az északnyugati-nyugati hatások jelentőségét. (Kertész 1996;

2002) A 2000-es évek elejére az a hipotézis alakult ki, hogy a Kárpát-medence nagy részében a helyi iparok továbbéltek, ugyanakkor a településhálózat rendkívül gyér volt. (Kozłowski, S. K. 2001)

Páli–Dombok leletanyaga szempontjából az epipaleolitikumba sorolt néhány hazai lelőhely közül Szekszárd–Palánk a legfontosabb, amely a pleisztocén végén lösszel fedett szekszárdi dombok ÉK-i végében, a Dunának a késő-pleisztocén során kialakult alsó ártéri teraszán helyezkedik el. A Sió-gát építése során Vértes László végzett leletmentést 1957-ben, majd 1958-ban és 1960-ban folytatta a feltárást. (Vértes 1962) A terasz alsó részét az Allerød interstadiálisban lerakódott folyami homokrétég alkotja, közvetlenül felette löszréteg található, mely a fiatalabb Dryas alatt halmozódott fel. (Kriván 1962) Ezt a datálást a malakológiai, anthrakológiai és radiokarbon vizsgálatok is alátámasztották. (Krolopp 1962; Stieber 1962; Vértes 1962, 162.) A leleteket tartalmazó kultúrréteg sztratigráfiaailag a löszréteghez kapcsolódott. A feltárt 60 m²-es területen 6 db 0,5–1 m átmérőjű, szabálytalan kör alakú tűzhelyet figyeltek meg. Vértes László a lelőhely kőiparát a késői paleolitikum/epipaleolitikum és a mezolitikum közötti átmenetnek tekintette, s genetikus kapcsolatot feltételezett a Gravettien kultúra leletanyagával. (Vértes 1962, 182–197.) A kőegyüttes teljes revíziója még várat magára, az utóbbi években a felhasznált nyersanyagok vizsgálata történt meg. (Kertész–Demeter 2011)

A két lelőhely, Szekszárd–Palánk és Páli–Dombok között hasonlóságot mutat az a sajátos ökológiai zóna, amelyben elhelyezkednek. Szekszárd–Palánk megtelepedése szorosan kötődött a környező vizes, mocsaras területek ligetes erdeinek állatvilágához és a folyóvizek halaihoz, amint az őstulok, bölény, gímszarvas, hód, csuka és ponty csontmaradványai tanúsítják. (Vértes 1962, 197–198.) Ez feltételezhető Páli–Dombok esetében is a Rába ártere miatt, bár ott a faunából csak a tulokfélét jelzi három, roszmegtartású állatfaj. A leletanyagok között azonban jelentősebb különbségek is megállapíthatóak. Páli–Dombok pattintott kővei között csak bakonyi eredetű radiolaritokat azonosítottunk, a Szekszárd–palánki lelőhelyen a nyersanyag felhasználása viszont jóval változatosabb. Itt a mecseki és a bakonyi radiolaritok dominanciája mellett számos egyéb nyersanyagféleség is megtalálható, többnyire viszonylag csekély arányban: kvarcit, feltehetőleg déli eredetű radiolarit, északról származó erratikus tűzkő, pruti kova, finom homokkő, valamint limnokvarcit, amelynek forrását az Északi-középhegységbe valószínűsítik. (Kertész–Demeter 2011) Szembetűnő különbség mutatkozik az eszközök arányában a teljes kőegyütteshez viszonyítva. Szekszárd–Palánk mintegy 500 darabos leletgyűjtésének közel felét teszik ki az eszközök, ami arra utalhat, hogy a szerszámokat nagyobb részt készen hozták a telepre. (Vértes 1962, 180.; Kertész–Demeter 2011, 115.) Páli–Dombok lelőhelyen az eddigi megfigyeléseink alapján az eszközök aránya jóval kisebb, az apró szilánkok óriási száma pedig a helyben történő kőeszközkészítést igazolja.

A mezolitikum a Kárpát-medencében

A mezolitikum alatt azt korszakot értjük, amely az átmenetet képviseli a paleolitikus vadász-gyűjtögető életmód és a neolitikus élelemtermelő gazdálkodás között. A holocén kor kezdetének fentebb vázolt klimatikus-környezeti változásaira a helyben maradt vadász-gyűjtögető csoportok sokszínű adaptációval válaszoltak Európában. (Bailey–Spikins 2008; McCartan et al. 2009) A paleolitikumból a neolitikumba vezető gazdálkodási és kulturális átalakulási folyamatokat a Közel-Kelet térségében ismerjük legjobban, ahol időben is korábban kezdődtek, mint Európában, és sokkal több régészeti és természettudományos adattal is rendelkezünk róluk. (Bar-Yosef–Valla 1990; Belfer-Cohen 1991; Snir et al. 2015) Az életmód megváltozásához az eszközkészlet megváltozása társult. Ennek régészeti bizonyítékai a kisméretű kőeszközök, s különösen a geometrikus mikrolitok, amelyek a betéteszközök² elterjedésével függtek össze. Magyarország területéről igen kis számban ismerünk mikrolitikus eszközöket, s ezekből is kevés rendelkezik hitelesen dokumentált lelőhellyel.

A mezolitikumot a Kárpát-medencében a jégkorszak vége (11 500 év BP) és az első élelemtermelő közösségek megjelenése (6000 év BC³ – Oross–Siklósi 2012, 152.) közé tesszük. A múlt évszázad közepének hazai kutatása ehhez az időszakhoz főleg tipológiai megfontolásból sorolt kőegyütteseket, bár azok nem illettek bele a külföldön ismert mezolitikus kultúrákba. (T. Dobosi 1972; 1975, 68.; Vértes 1965, 212.) Az Eger-kultúra (más néven durvaeszközös mezolitikum) leletanyagáról az 1980-as években aztán bebizonyosodott, hogy valójában paleolitikus korúak. (T. Dobosi 1995) Mivel a mezolitikum korai szakaszából csak kevés lelőhelyet ismertek, a késői szakaszára datálhatóak pedig hiányoztak, kialakult a „mezolit hiátus” elmélete, vagyis hogy a Kárpát-medence a paleolitikum végi népesség elvándorlása után egy időre szinte üres lett. (Gábori 1984, 115.)

A kevés lelőhely közül meg kell említeni Koroncó–Bábotát, ahol Gallus Sándor végzett ásatást. (Gallus 1942) Sajnos a leletközlése és a megállapításai is igen hiányosak, ráadásul a leletanyag szinte teljes egészében elveszett. Viszont ez az egyetlen adat Győr–Moson–Sopron megyéből Páli–Dombok lelőhely felfedezése előttől. A terepbejárásból ismert, Somogy megyei Pamuk és Kaposhomok (Pusztai 1957) leleteinek újraértékelése nyomán kiderült, hogy a Pamukon előkerült kőeszközök nagy része török kori puskakova, a kaposhomoki együttes pedig elsősorban a késő mezolitikumhoz köthető, bár sajnálatos módon a pontos régészeti kontextus nem ismert. (Marton 2003) Rétegtani helyzeténél fogva a korai mezolitikumba sorolták a Remete-barlangban 10,5 m mélységben feltárt kisméretű obszidián pengét. (Gábori 1958, 19.) A Duna mentén elhelyezkedő legjelentősebb mezolitikus lelőhely Sződliget/Vác 31/9 I. és II. volt, ahol Gábori Miklós végzett ásatást 1954-ben és 1967-ben. (Gábori 1956; 1968) A jelenkori humusz és a sárga homok határán előkerült leleteket a Tardenoisien kultúrához tartozóként határozta meg. A két lelő-

hely leletanyagának revíziója során kiderült, hogy tipológiai sajátosságai alapján az I. számú lelőhely a mikrolit szegmensekkel a kora mezolitikumba, míg a II. számú a mikrolit trapézokkal a késő mezolitikumba sorolható. (Kraus 2011)

Az 1990-es évektől újra megélné a korszak kutatása Magyarországon, s az új eredmények jelentősen megváltoztatták a fenti képet. Az egyik fontos terület a Jászság, ahol Kerékgyártó Gyula számos lelőhelyet fedezett fel geometrikus mikrolitokkal. Ezek közül Jászberény I., Jásztelek I., Tarnaörs–Fodortanya megásásra is került Kertész Róbert irányításával. (Kertész 1996; 2002; 2005) Jásztelek I. lelőhelyen egy megközelítőleg kör alaprajzú, kissé földbe mélyített, ágasfás, oszlopvázas szerkezetű, aszimmetrikus kúpos lakókunyhó alapját is sikerült megfigyelni. Az összefoglalóan észak-alföldi mezolit iparnak elnevezett kulturális egységet a vizsgált leletanyagok alapján két fázisra osztotta: a kora mezolitikus jászberényi fázisra és a késő mezolitikus jászteleki fázisra. (Kertész 2002, 289.) Tipológiai sajátosságainál fogva ez az ipar összefüggést mutat a helyi, késő-pleisztocén korú Epigravettien kultúrával és lényeges elemek jelennek meg benne a nyugati techno-komplexumból (Sauveterrien), viszont nincs kapcsolata a balkáni Tardigravettien iparral.

A jászságihoz hasonló regionális csoport megléte elképzelhető a Kapos-folyó vonzáskörzetében is, ahol a 2003-tól kezdődő kutatások egy új, jelentős lelőhelyet hoztak felszínre, a Kapos és Koppány folyók összefolyása mellett elhelyezkedő Regöly 2-t. (Eichmann et al. 2010) Módszeres terepbejárásokon kora-holocén felszíneket, azaz lehetséges mezolitikus lelőhelyeket is azonosítottak, melyeken geometrikus mikrolitok és szabályos pengék kerültek elő, de kerámia nem volt. Regöly 2 esetében hangsúlyozni kell, hogy a leleteket csak tipológiai és technológiai aspektusai alapján lehet a késő mezolitikumra keltezni, mivel abszolút kronológiai adatot még nem mértek. Viszont a több éves feltárás és terepbejárás során eddig nem került elő neolitikus vagy rézkori kerámia a helyszínen. A geometrikus mikrolitok ritkák a leletanyagban: a 2004-es ásatás során egy egyenlőtlen oldalú háromszög típus került elő egy kis darab faszénnel együtt, 2006-ban pedig egy szabályos szegmenst tártak fel. Az ásatók előzetes megállapításai szerint a lelőhely eszközanyaga dél-németországi leletanyagokkal mutat tipológiai azonosságot. A nyersanyagok között a radiolarit dominál, melynek forrása a Bakonyban és a Mecsekben keresendő, elérhető helyi nyersanyag ugyanis nincs Regölyben. A hidrokvarcit és a limnokvarcit ritka, forrásuk feltehetőleg a Mátra. Két darab obszidián lelet is előkerült, amelyeknek a nyersanyaga a Tokaj-hegységből származik. (Eichmann et al. 2010) A feltárt objektumok és a kőegyüttes arra utalnak, hogy vagy egy hosszabb ideig tartó, vagy több rövid, intenzív megtelepedésről lehet szó. 2009-ben feltártak egy földbe mélyített, kerek kunyhót is a tetőszerkezetet tartó cölöpök nyomaival együtt. (Halbrucker 2010, 20.)

A felsorakoztatott adatokból is jól látszik, hogy a mezolitikum megtelepedései az egész Kárpát-medencében folyókhoz köthetők. Sződliget lelőhelyei a Duna melletti alacsony homokdombokon helyezkednek el, a jászságiak a Zagyva és a Tarna medréhez közeli kisebb kiemelkedéseken fekszenek, Regöly 2 pedig a Kapos és a

Koppány összefolyásánál található. Mindez lehetővé tette a mezolitikus vadász-gyűjtögetőknek, hogy kiaknázzák a vízzel borított területek, a ligeterdők és az árteri rétek gazdag élelemforrásait. (Kertész 2002, 284.) S ezek a környezeti feltételek fennállnak Páli–Dombok esetében is.

A magyarországihoz hasonló képet mutat a mezolitikum korszaka a környező területeken is. Rétegtani bizonytalanságok nehezítik a lelőhelyek korhatározását, amiben így sokszor csak a tipológiai összehasonlításokra lehet támaszkodni. Ausztriában (Leitner 1984), Szlovákiában (Kaminská 2014), Romániában (Boroneanț 2005), Szerbiában (Bruckner 1966) és Horvátországban (Komso 2006) többnyire szórványos lelőhelyek képviselik a korszakot, csak egy-két régió mutat nagyobb megtelepedést. Ez utóbbiak közül a Duna vaskapui szakasza a legismertebb különösen a mezolitikum és a neolitikum találkozása miatt. (Boroneanț–Dinu 2006; Borić 2007; Bonsall et al. 2008) Páli–Dombok lelőhelye szempontjából a földrajzi helyzetük miatt az alsó-ausztriai és burgenlandi (Leitner 1984), valamint a Vág alsó folyása mentén található nyugat-szlovákiai (Kaminská 2014) lelőhelycsoportok lehetnek fontosak a kutatás további részében.

A neolitizáció a Kárpát-medencében

Az a tény, hogy Páli–Dombok lelőhelye egy olyan régióban fekszik a Dunántúl északnyugati részén, amelyből eddig nem ismertünk mezolitikus megtelepedést, kihatással van a Kárpát-medence neolitizációjának kérdéskörére is. Egy terület neolitizációja alatt azt a folyamatot értjük, amely során az élelemtermelő gazdálkodás elterjed és felváltja a korábbi vadász-gyűjtögető gazdálkodást. Európában ez a folyamat különösen izgalmas régészeti-őstörténeti probléma, mivel a Délnyugat-Ázsiában kialakult élelemtermelés terjedésének ténye Kisázsian és a Balkánon át Közép-Európa felé jól adatolható, de az okait, a mozgatóit és a módját illetően sok a nyitott kérdés. A terjedés egyik fontos útvonala kétség kívül a Duna völgyén át vezetett, amelyben kulcspozíciót tölt be a Dunántúl.

A XX. század közepén Vere Gordon Childe jól felépített történeti kronológiai modellje jelentette az általánosan elfogadott magyarázatot. (Childe 1936) Eszerint Európa neolitizációja egy, a Közel-Keletről kiinduló diffúziós folyamat volt, amely során különböző népcsoportok nyugatra vándorlásával terjedt tovább a neolitikus innováció, s a helyi, autochton elemeknek csak marginális szerep juthatott. Ez a kép a század közepén a ¹⁴C datálás nyomán és az újrégészet színre lépésével véglegesen megdőlt. Az új abszolút keltezési módszer megmutatta, hogy az emberiség történetében minden földrajzi régióban saját ritmusban köszöntöttek be, avagy éppen maradtak ki fejlődéstörténeti lépcsőfokok. Az elmúlt évtizedekben a korábbi szélsőségesen diffúzionista elméleteket felváltotta a helyi és a migrációs elemek közötti kapcsolatoknak a kutatása.

A populációgenetikára támaszkodó megközelítés szerint a Közel-Keleten bekövetkezett demográfiai robbanás populációs nyomást okozott, amely nagyon lassú terjedési hullámként, körülbelül 1,1 év/kilométeres sebességgel juttatta el a föld-

művelés innovációját Nyugat-Európába, ugyanakkor a keveredés a helyi elemekkel fokozatosan el is tüntette a közel-keleti népesség génállományát. (Cavalli-Sforza 2002) Ezzel szemben Marek Zvelebil vitatja az európai területeken a demográfiai növekedés régészeti bizonyíthatóságát a tárgyalt korszakban, nem tartja megfoghatónak az egykori migrációs hullám elemeit sem, viszont hangsúlyozza, hogy Európa északi és nyugati részén túl sok a kulturális kapocs a mezolitikus és a neolitikus lakosság között. A földművelés elterjedése szerinte kulturális diffúzióval mehetett végbe. (Zvelebil 2001; 2002) Hagyományos antropológiai módszerekre támaszkodva Ron Pinhasi arra az eredményre jut, hogy az autochton neolitizáció csak a Vaskapu környékén és Dél-Skandinávia területén bizonyítható, a Balkánon és Közép-Európában végbemenő neolitizáció pedig nem a Közel-Keletről, hanem Közép-Anatólia vidékéről származó népcsoportokkal hozható kapcsolatba. (Pinhasi 2003; 2006) Jean-Pierre Bocquet-Appel neolitikus demográfiai átmenet elmélete kulcsszerepet tulajdonít a letelepedett életmódnak, ami lehetővé teszi a népességgrobbanást, majd a termelőgazdálkodás kialakulását. (Bocquet-Appel 2008) Az utóbbi években a paleogenetikai kutatások terén megfigyelhető fejlődés a neolitizáció kérdését is új megvilágításba fogja helyezni.

A letelepült életmód és a földművelés kialakulásában klimatikus okok is meghatározó szerepet játszhattak. Detlef Gronenborn elmélete szerint a holocén időszakában rendszeresen bekövetkező lehűlési periódusok egybeestek a Közel-Keletről terjedő neolitikus életmód főbb állomásaival. (Gronenborn 2009; 2010) Bernard Weninger az előzőhöz nagyon hasonló dinamikájú és időtartamú, gyors klímaromlásokkal hozta összefüggésbe az őskori emberi társadalmak változásait, így a neolitizációt is. (Weninger et al. 2009) Ugyanakkor mindkét elmélet megalkotói hangsúlyozták, hogy a globális klímaingadozások hatásait mindig regionális szinten kell vizsgálni.

A legutóbbi években az eurázsiai régióban végbement neolitizációs folyamatokat biológiai evolúciós alapokon készített számítógépes programmal modellezték, amely a regionális környezeti változók mellett kulturális változókat (technológia, kulturális emlékezet, populáció visszacsatolása a környezetre) is tartalmazott. (Lemmen–Wirtz 2010; Lemmen et al. 2011) A modell szerint a demográfiai diffúzió és a kulturális diffúzió hasonló neolitizációs folyamatokat hozhattak létre egyedül is, viszont kettejük teljes hiányában egészen másképpen alakult volna a termelőgazdálkodás elterjedése.

A fenti elméletek, modellek mind egyetértettek abban, hogy Európa középső és nyugati felének neolitizációjában kulcsszerepet játszott az Kr. e. VI. évezred derekán megjelenő Közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája. Ennek a kultúrkörnek a megszületését régóta a Dunántúl északi részére helyezi a nemzetközi kutatás. (Quitta 1960; Kalicz 1995) Ám a Dunántúl és az Alföld neolitizációjának problémaköre mindig szervesen összekapcsolódott, bár az előbbi sokkal kisebb lelőhely-sűrűséget mutat, mint az utóbbi. A vonaldíszes kerámia kultúrájának előzménye

mindkét területen balkáni, égeikumi eredetű: a Kárpát-medence nyugati felén a Starčevo-kultúra, a keletin a vele rokon Körös-kultúra és Criș-kultúra. Kalicz Nándor egyértelműnek vélte a Starčevo-hatást a Dunántúli vonaldíszes kultúra kialakulásában, s genetikus kapcsolatot feltételezett közöttük. (Kalicz 1994, 26.)

Ezt a véleményt az is megerősítette, hogy az 1970–1980-as években az Alföld régiójában végzett kutatások árnyaltabbá tették azt a korábbi sémát, miszerint az Alföldi vonaldíszes kultúrának az elődje az a két fázisra osztható Szatmár-csoport volt, amely a Körös-kultúra területétől északra élő mezolitikus népességből alakult ki. (Kalicz–Makkay 1976; Raczky 1983) Egyrészt kiderült a Szamos–Kraszna területén és Északkelet-Magyarországon a Körös-Criș kultúrákkal összefüggésbe hozható új lelőhelyek (pl. Méhtelek) alapján, hogy a Szatmár I. csoport lelőhelyei egyértelműen a Körös-kultúra kései fázisába sorolhatóak, s ezért a Szatmár I. elnevezést törölték a terminológiából. Másrészt, a Szolnoktól közvetlenül északra elhelyezkedő Kőtelek ásatása megmutatta, hogy a Szatmár II. csoport, vagyis a formálódó vonaldíszes kerámia kultúra területe átfed a Körös-kultúráéval. (Raczky 1983) Ma már csak ez utóbbi lelőhelyeket értjük a Szatmár-csoport alatt, amely nem a mezolitikus népességből, hanem a Körös-kultúrából alakult ki, és egyúttal az Alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának az I. fázisát képviseli.

Az 1990-es években a korábban említett járszági mezolitikus lelőhelyek felfedezése és az azokhoz kapcsolódó paleoökológiai kutatásaik eredményei alapján Kertész Róbert és Sümegi Pál megfogalmazta a közép-európai–balkáni agro-ökológiai barrier hipotézisét, amely szerint földrajzi tényezők akadályozták meg, hogy a kora neolitikus kultúrák a Kárpát-medence északi részét is benépesítsék. (Kertész–Sümegi 2001) A barrier északi oldalán a mezolitikus gyűjtőgetők adták volna a kialakuló vonaldíszes kerámia kultúráinak alapnépességét, akik délről jövő kulturális hatások révén áttértek a termelőgazdálkodásra. Az utóbbi évtizedben azonban a barriertől északra is feltártak neolitikus lelőhelyeket. Tiszaszőlős–Domaháza-pusztának és Ibrány–Nagyerdőnek a Körös-kultúrához köthető leletanyagai, valamint Füzesabony–Gubakútnak a Szatmár-csoportra jellemző kerámiája továbbra is a Körös-kultúra markáns szerepét hangsúlyozza az Alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája kialakulásában. (Domboróczki 2009, 2010; Domboróczki–Raczky 2010) Ki kell emelni a Körös-kultúra északi határterületein mozaikos földrajzi környezetben élő, letelepült életmódot folytató népesség körében végbement kulturális váltás mentális és kognitív háterét. (Raczky et al. 2010)

A Dunántúl kora neolitikumának kutatásában is hasonló változások játszódtak le. Egyrészt a Starčevo-kultúra legkésőbbi (Spiraloid B) fázisába sorolható Vörs–Máriaasszonysziget és Gellénháza–Városrét felfedezésének köszönhetően a kultúra elterjedési területe jóval északabbra tolódott ki. (Simon 1994; Kalicz et al. 1998) Másrészt Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb lelőhely leletanyagának feldolgozása által jól körvonalazhatóvá vált a Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának legkorábbi fázisát megelőző, ún. formatív fázis. (Bánffy 2004) Meglepő módon ilyen korai lelőhely Alsó-Ausztriában is előkerült Brunn am Gebirge mellett. (Stadler–Kotova 2010)

Harmadrészt felfedezték a korábban már tárgyalt új mezolitikus lelőhelyet, Regöly 2-t. Ezekre az eredményekre alapozva született meg az a neolitikizáció régióként eltérő folyamatát rekonstruáló modell, amely szerint a Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája kialakulásában a balatoni régió, s az ott élt mezolitikus lakosság kulcsszerepet játszott. (Bánffy et al. 2007; Oross–Bánffy 2009; Bánffy–Oross 2010).

A mezolitikus és neolitikus közösségek viszonyát a pattintott kőiparokon keresztül lehet a legjobban vizsgálni, mivel ezek mindkettőnél fontos szerepet játszottak, s mindkettő régészeti emlékéanyagában jelen vannak. A hazai kutatásban az 1970-es években jelent meg ez a kutatási megközelítés, bár eleinte a csekély mennyiségű vizsgált anyagból csak óvatos következtetéseket lehetett levonni. (Bácskay 1976) Bácskay Erzsébet később is óvatosan kezelte a kapcsolat kérdését, s noha a trapézok jelenlétét már mezolitikus-epipaleolitikus komponensként írta le, a Körös-kultúra pattintott kőeszközei egyértelműen déli, balkáni jelleget mutattak, ráadásul az átfejlődés is töretlennek tűnt a Szatmár-csoporton keresztül az Alföldi vonaldíszes kultúrába. (Bácskay–Simán 1987, 125.) T. Biró Katalin is kockázatosnak tartotta a korai vonaldíszes leleteket a mezolitikumból származtatni. (T. Biró 1987, 134.) Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb kőanyagának vizsgálata is megerősítette, hogy az ipar minden tekintetben a Gellénházán előkerült késő Starčevo együtteshez hasonlít (T. Biró 2005), s az összefoglaló munkákban is a genetikus kapcsolatokat inkább a Vonaldíszes kerámia kultúrái és kora neolitikus elődek között valószínűsítette. (T. Biró 2002, 129.; T. Biró 2007, 63.)

Az 1980-as évek óta a Közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája kőiparainak elemzése kapcsán lengyel és cseh kutatók is foglalkoztak a származás kérdésével. Małgorzata Kaczanowska a geometrikus mikrolitok és trapézok jelenléte ellenére kétféle mezolitikus eredetet, mivel a készítésük nem a mikrobüren technikához kötődik. (Kaczanowska 1982; 2001) Janusz K. Kozłowski a Szatmár-csoport és a korai Alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája leletanyagai között végzett összehasonlítás nyomán gyakorlatilag teljesen kizárta a mezolitikus kőiparokból való kontinuitás lehetőségét. (Kozłowski, J. K. 2001) Inna Mateiciucová viszont ausztriai és morvaországi neolitikus és mezolitikus lelőhelyek anyagának elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy genetikus folytonosságot feltételez a helyi mezolitikummal, mivel a Közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája körében a közvetett ütés használata terjedt el a pengék előállításánál, szemben a balkáni/mediterrán terület kultúráival, ahol a nyomásos technikát alkalmazták. (Mateiciucová 2004, 2008)

Továbbra is kulcskérdés azonban, hogy a kultúra kialakulási területén, a Dunántúlon és Alsó-Ausztriában a késő mezolitikus lakosság játszhatott-e valamilyen szerepet a történeti folyamatban. (Kaczanowska–Kozłowski 2014) Ehhez járulhat hozzá Páli–Dombok lelőhely megtalálása, mert ráirányítja a további kutatások figyelmét a Rába völgyére, s azon belül a folyó paleomedreit övező egykori kiemelkedésekre.

Összegzés

A páli kavicsbányában felfedezett, és mentőásatással feltárt pattintott kő együttes az első régészeti bizonyítéka annak, hogy Északnyugat-Magyarország a kora-holocén idején is lakott terület volt. A kizárólag pattintott kövekből álló leletanyag egy feketés-sötétszürke eltemetett talajszedimentben került elő bolygatatlan helyzetben, határozott lelethorizontot alkotva. A régészeti megfigyelések alapján arra következtethetünk, hogy az őskori embercsoport a Rába-folyó árterének egy kisebb kiemelkedésén telepedett meg. A nagy mennyiségű apró szilánk és azok térbeli eloszlása helyben történő kőszköz-előállító tevékenységre utal. A kizárólag bakonyi radiolaritot felhasználó ipar összképe és a geometrikus mikrolitok megléte alapján az epipaleolitikum–kora mezolitikum idejére keltezhető a lelőhely. A folyamatban lévő természettudományos vizsgálatok és radiometrikus mérések remélhetőleg pontosítani fogják a korhatározást. Páli–Dombok lelőhely jelentősége nem csupán abban áll, hogy a Rába völgyét is bekapcsolja a korszak kutatásába, hanem egy olyan területen helyezi új megvilágításba a kora-holocén kori megtelepedettséget, amely a Közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának kialakulása és a Kárpát-medence neolitizációja szempontjából kulcsfontosságú.

Köszönetnyilvánítás

Először is Hatos János régésztechnikusnak kell köszönetet mondanunk azért az elkötelezettségért és kitartásért, amellyel a Kisalföld régiójában a mezolitikus lelőhelyek felkutatását végzi, valamint a feltáráshoz nyújtott segítségéért. Losonczy Mátnának a Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal régészeti felügyelőjének hálával tartozunk, nélküle nem valósulhatott volna meg a mentőásatás, s a felfedezés is valószínűleg homályban maradt volna örökre. Az ásatás lebonyolítása azonban nem lett volna lehetséges a páli kavicsbányát üzemeltető EKS-Gránit Kft. erkölcsi és anyagi támogatása nélkül. Külön köszönjük Surányi József ügyvezető igazgató és a bányában dolgozók segítségét. A területileg illetékes győri Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeumnak, és személy szerint Hargitai András régésznek is köszönjük az ásatáshoz nyújtott támogatást. Végül köszönet illeti Magyar Enikőt, Szakmány Györgyöt, Csippán Pétert a cikkben idézett információk közléséért.

JEGYZETEK

¹ BP = Before Present, azaz napjaink előtt.

² A betéteszközök kombinált szármak és fegyverek, ahol a fából, csontból vagy agancsból faragott foglalatba kovapenge-darabkákat ragasztottak be, s ezek adták az élet. Ezeket a pengedarabkákat gyakran geometrikus formákra (háromszög, szegmens, téglalap, trapéz) alakították.

³ BC = Before Christ, azaz Kr. e. Viszonyításképpen a BP és BC korok között nagyjából 2000 év a különbség.

IRODALOM

- BAILEY, Geoff – SPIKINS, Penny (Eds)
2008 *Mesolithic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. 467 p.
- BAR-YOSEF, Ofer – VALLA, François
1990 The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant. *Current Anthropology* 31/4. 433–436.
- BÁCSKAY Erzsébet
1976 *Early Neolithic chipped stone implements in Hungary*. Dissertationes Archaeologicae Ser. II. No. 4, Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös, Budapest. 128 p.
- BÁCSKAY Erzsébet – SIMÁN Katalin
1987 Some remarks on the chipped stone industries of the earliest Neolithic populations in present Hungary. *Archaeologia Interregionalis* 240. 107–130.
- BÁNYFFY Eszter
2004 *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement)*. *Varia Archaeologica Hungarica* 15, Archaeological Institute of the HAS, Budapest. 451 p.
- BÁNYFFY Eszter – OROSS Krisztián
2010 The earliest and earlier phase of the LBK in Transdanubia. In: Gronenborn, D. – Petrasch, J. (Eds.), *Die Neolithisierung Mitteleuropas, Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005 – The spread of the neolithic to Central Europe, International symposium, Mainz 24 June - 26 June 2005*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 255–272.
- BÁNYFFY Eszter – EICHMANN, William J. – MARTON Tibor
2007 Mesolithic foragers and the spread of agriculture in Western Hungary. In: Kozłowski, J. K. – Nowak, M. (Eds), *Mesolithic/Neolithic interactions in the Balkans and in the Middle Danube Basin. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006)*. BAR International Series 1726, Archaeopress, Oxford, 53–62.
- BELFER-COHEN, Anna
1991 The Natufian in the Levant. *Annual Review of Anthropology* 20. 167–186.
- BOCQUET-APPEL, Jean-Pierre
2008 Explaining the Neolithic demographic transition. In: Bocquet-Appel, J.-P. – Bar-Yosef, O. (Eds), *The Neolithic demographic transition and its consequences*. Springer, 35–55.
- BODU, Pierre
1996 Les chasseurs magdaléniens de Pincevent: quelques aspects de leurs comportements. – The Magdalenian hunters of Pincevent: Aspects of their behavior. *Lithic Technology* 21. 48–70.
- BONSALL, Clive – BORONEANȚ, Vasile – RADOVANOVIĆ, Ivana
2008 *The Iron Gates in Prehistory: New Perspectives*. BAR International Series 1893, Archaeopress, Oxford, 260 p.
- BORIĆ, Dušan
2007 Mesolithic-Neolithic interactions in the Danube Gorges. In: Kozłowski, J. K. – Nowak, M. (Eds), *Mesolithic/Neolithic Interactions in the Balkans and in the Middle Danube Basin. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006)*, Vol. 6., Session C18. BAR International Series 1726, Archaeopress, Oxford, 31–45.
- BORONEANȚ, Vasile
2005 The Tardenoisian in Romania – a false problem? *Studii de Preistorie* 2. 17–46.

- BORONEANȚ, Vasile – DINU, Alexandru
 2006 The Romanian Mesolithic and the transition to farming. A case study: the Iron Gates. *Studii de Preistorie* 3. 41–76.
- BRUKNER, Bogdan
 1966 Die tardenoisienischen Funde von „Peres” bei Hajdukovo und aus Bačka Palanka und das Problem der Beziehungen zwischen dem Mesolithikum und prakeramischen Neolithikum im Donaugebiet. *Archaeologia Jugoslavica* 7. Beograd, 1–12.
- BUDAI Tamás – GYALOG László (ed.)
 2009 *Magyarország földtani atlasza országjáróknak – 1:200 000 – Geological Map of Hungary for Tourists*. Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest, 248 p.
- CAVALLI-SFORZA, Luca
 2002 Demic diffusion as the basic process of human expansions. In: Bellwood, P. – Renfrew, C. (Eds), *Examining the farming/language dispersal hypothesis*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 79–88.
- CHILDE, V. Gordon
 1936 *Man makes himself*. Watts & Co., London, 275 p. (magyarul: *Az ember önmaga alkotója*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 175 p.)
- CLARK, Peter U. – MIX, Alan C.
 2002 Ice sheets and sea level of the Last Glacial Maximum. *Quaternary Science Reviews* 21. 1–7.
- COHEN, Kim M. – GIBBARD, Philip L.
 2011 *Global chronostratigraphical correlation table for the last 2.7 million years*. Subcommission on Quaternary Stratigraphy (International Commission on Stratigraphy), Cambridge, England. <http://quaternary.stratigraphy.org/charts/> (2015. augusztus 23.)
- CONARD, Nicholas J. – BOLUS, Michael
 2003 Radiocarbon dating the appearance of modern humans and timing of cultural innovations in Europe: new results and new challenges. *Journal of Human Evolution* 44. 331–371.
- DAVIS, B. A. S. – BREWER, S. – STEVENSON, A. C. – GUIOT, J. – Data Contributors
 2003 The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data. *Quaternary Science Reviews* 22. 1701–1716.
- DOMBORÓCZKI László
 2009 Settlement structures of the Alföld linear pottery culture (ALPC) in Heves County (North-Eastern Hungary): development models and historical reconstructions on micro, meso and macro levels. In: Kozłowski, J. K. (Ed.), *Interactions between different models of neolithization north of the Central European agro-ecological barrier*. Polska Akademia Umiejętności, Kraków, 75–121.
 2010 Report on the excavation at Tiszaszőlős–Domaháza-pusztá and a new model for the spread of the Körös culture. In: Kozłowski, J. K. – Raczky, P. (Eds), *Neolithization of the Carpathian basin: northernmost distribution of the Starčevo/Körös culture*. Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University, Kraków, 137–176.
- DOMBORÓCZKI László – RACZKY Pál
 2010 Excavations at Ibrány and the northernmost distribution of the Körös culture. In: Kozłowski, J. K. – Raczky, P. (Eds), *Neolithization of the Carpathian basin: northernmost distribution of the Starčevo/Körös culture*. Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University, Kraków, 191–218.

DÖVÉNYI Zoltán (szerk.)

- 2010 *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876 p.

EICHMANN, William J. – KERTÉSZ Róbert – MARTON Tibor

- 2010 Mesolithic in the LBK Heartland of Transdanubia, Western Hungary. In: Gronenborn, D. – Petrasch, J. (Eds), *The Spread of the Neolithic to Central Europe. International Symposium, Mainz 24 June - 26 June 2005*. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 211–233.

FEURDEAN, A. – PERŞOIU, A. – TANŢĂU, I. – STEVENS, T. – MAGYARI, E. K. – ONAC, B. P. – MARKOVIĆ, S. – ANDRIČ, M. – CONNOR, S. – FÁRCAŞ, S. – GAŁKA, M. – GAUDENY, T. – HOEK, W. – KOLACZEK, P. – KUNEŠ, P. – LAMENTOWICZ, M. – MARINOVA, E. – MICHZYŃSKA, D. J. – PERŞOIU, I. – PLÓCIENNIK, M. – SŁOWIŃSKI, M. – STANCIKAITE, M. – SUMEGI, P. – SVENSSON, A. – TĂMAŞ, T. – TIMAR, A. – TONKOV, S. – TOTH, M. – VESKI, S. – WILLIS, K. J. – ZERNITSKAYA, V.

- 2014 Climate variability and associated vegetation response throughout Central and Eastern Europe (CEE) between 60 and 8 ka. *Quaternary Science Reviews* 106. 206–224.

FRECHEN, Manfred – OCHES, Eric A. – KOHFELD, Karen E.

- 2003 Loess in Europe – mass accumulation rates during the Last Glacial Period. *Quaternary Science Reviews* 22/18–19. 1835–1857.

GALLUS Sándor

- 1942 Győr története a kőkortól a bronzkorig. In: Gallus S. – Mithay S. (szerk.), *Győr története a vaskorszakig*. Győr szab. kir. város közönsége, Győr. 7–79.

GÁBORI Miklós

- 1956 Mezolitikus leletek Sződligetéről. *Archaeologiai Értesítő* 83. 177–182.
 1958 A Remete-barlang ásásának eredményei. *Budapest Régiségei* 18. 9–52.
 1968 Mesolithischer Zeltgrundriss in Sződliget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20. 33–36.
 1984 A régibb kőkör Magyarországon. In: Bartha A. (szerk.), *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 69–115.

GRONENBORN, Detlef

- 2009 Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory. *Documenta Praehistorica* 36. 97–110.
 2010 Climate, crisis and the „neolithisation” of Central Europe between IRD-events 6 and 4. In: Gronenborn, D. – Petrasch, J. (Eds), *Die Neolithisierung Mitteleuropas, Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005 – The spread of the neolithic to Central Europe, International symposium, Mainz 24 June - 26 June 2005*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 61–80.

HALBRUCKER Éva

- 2010 *A középső kőkör kutatásának újabb eredményei Magyarországon*. BA záródolgozat, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, kézirat.

JÁRAI-KOMLÓDI Magda

- 2000 A Kárpátmedence növényzetének kialakulása. *Tilia* 9. 5–59.

JOHANSEN, Lykke – STAPERT, Dick

- 1998 Dense flint scatters: Knapping or dumping? In: Conard, N. J. – Kind, C.-J. (ed.), *Aktuelle Forschungen zum Mesolithikum – Current Mesolithic Research*. Urgeschichtliche Materialhefte 12, Mo Vince Verlag, Tübingen, 29–41.

KACZANOWSKA, Małgorzata

- 1982 Aus dem Forschungen über die Steinindustrie des Linienbandkeramikkreises. In: Chropovský, B. – Pavúk, J., (Eds), *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internationales Kolloquium Nové Vozokany 17.-20. November 1981*. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra, 63–68.

- 2001 Feuersteinindustrie des westlichen und östlichen Kreises der Linearbandkeramik-kultur – ein Vergleichsversuch. In: Kertész, R. – Makkay, J. (eds), *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua, Budapest, 215–223.
- KACZANOWSKA, Małgorzata – KOZŁOWSKI, Janusz K.
2014 The origin and spread of the Western Linear Pottery Culture: between forager and food producing lifeways in Central Europe. *Archaeologiai Értesítő* 139. 293–318.
- KALICZ Nándor
1995 Die Älteste transdanubische (mitteleuropäische) Lininenbandkeramik. Aspekte zur Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47. 23–59.
- KALICZ Nándor – MAKKAY János
1976 Frühneolithische Siedlung in Méhtelek-Nádas. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6. 13–24.
- KAMINSKÁ, Lubomíra
2014 *Staré Slovensko 2: Paleolit a mezolit*. Archaeologica Slovaca Monographiae STASLO 2, Archeologický ústav SAV Nitra, Nitra, 366 p.
- KERTÉSZ Róbert
1996 The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. In: Kertész, R. – Makkay, J., *At the Fringes of Three Worlds. Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley*. Damjanich Museum Press, Szolnok, 5–34.
2002 Mesolithic Hunter-Gatherers in the Northwestern Part of the Great Hungarian Plain. *Praehistoria* 3. 281–304.
2005 Tarnaörs–Fodor tanya: egy új mezolit lelőhely az Észak-Alföldön. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 9. 1–53.
- KERTÉSZ Róbert – DEMETER Orsolya
2011 Adatok a dunántúli kora mezolitikum kőiparának nyersanyagvizsgálatához: Szekszárd–Palánk. In: T. Biró K.–Markó A. (szerk.), *Emlékkönyv Violának: Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére / Papers in honour of Viola T. Dobosi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 113–128. <http://mek.oszk.hu/09200/09253/kerteszb.pdf>
- KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál
2001 Theories, critiques and a model: Why did the expansion of the Körös-Starčevo culture stop in the centre of the Carpathian Basin? In: Kertész, R. – Makkay, J. (Eds), *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua, Budapest, 193–214.
- KOMŠO, Darko
2006 Mezolitik u Hrvatskoj – The Mesolithic in Croatia. *Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda* 30. 55–92.
- KOZŁOWSKI, Janusz K.
2001 Evolution of lithic industries of the Eastern Linear Pottery culture. In: Kertész, R. – Makkay, J. (eds), *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua, Budapest, 247–260.
2004 Early Upper Paleolithic Levallois-derived industries in the Balkans and in the middle Danube Basin. *Anthropologie (Brno)* 42/3. 263–280.
- KOZŁOWSKI, Janusz K. – KOZŁOWSKI, Stefan K.
1983 Le Mésolithique à l'est des Alpes. *Preistoria alpina* 19. 37–56.
- KOZŁOWSKI, Stefan K.
2001 Eco-Cultural/Stylistic Zonation of the Mesolithic/Epipalaeolithic in Central Europe. In: Kertész, R. – Makkay, J. (eds.), *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua, Budapest, 261–282.

- KRAUS Dávid
2011 *Duna környéki epipaleolit és mezolit leletanyagok*. MA szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, kézirat.
- KRIVÁN Pál
1962 Chronologie der spätpaläolithischen Siedlung in Szekszárd. *Światowit* 24. 211–226.
- KROLOPP Endre
1962 Die Malakofauna der niedrigeren Aueterasse im Grundprofil von Szekszárd. *Światowit* 24. 203–210.
- LEITNER, Walter
1984 Zum Stand der Mesolithforschung in Österreich. *Preistoria alpina* 19. 75–82.
- LEMMEN, Carsten – WIRTZ, Kai W.
2010 Socio-technological revolutions and migration waves: re-examining early world history with a mathematical model. In: Gronenborn, D. – Petrasch, J. (Eds), *Die Neolithisierung Mitteleuropas, Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005 – The spread of the neolithic in Central Europe, International symposium, Mainz 24 June – 26 June 2005*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 25–37.
- LEMMEN, Carsten – GRONENBORN, Detlef – WIRTZ, Kai W.
2011 A simulation of the Neolithic transition in Western Eurasia. *Journal of Archaeological Science* 38. 3459–3470.
- LENGYEL György
2014 Distant connection changes from the Early Gravettian to the Epigravettian in Hungary. In: Otte, M. – Le Brun-Ricalens, F. (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique*. E.R.A.U.L. 140 – ArchéoLogiques 5, Université de Liège – Centre National de Recherche Archéologique, Luxembourg, 331–347.
- MAGYARI E. K. – JAKAB G. – BÁLINT M. – KERN Z. – BUCKÓ K. – BRAUN M.
2012 Rapid vegetation response to Lateglacial and early Holocene climatic fluctuation in the South Carpathian Mountains (Romania). *Quaternary Science Reviews* 35. 116–130.
- MARTON Tibor
2003 Mezolitikum a Dél-Dunántúlon – a somogyi leletek újraértékelése. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9. 39–48.
- MATEICIUCOVÁ, I.
2004 Mesolithic tradition and the origin of the Linear Pottery Culture (LBK). In: Lukes, A. – Zvelebil, M. (eds), *LBK dialogues. Studies in the formation of the Linear Pottery Culture*. BAR International Series 1304, Archaeopress, Oxford, 2004. 91–107.
2008 *Talking Stones: The chipped stone industry in Lower Austria and Moravia and the beginnings of the Neolithic in Central Europe*. Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 4, Masarykova univerzita, Brno. 357 p.
- MCCARTAN, Sinéad – SCHULTING, Rick – WARREN, Graeme – WOODMAN, Peter (Eds)
2009 *Mesolithic horizons. Papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*. 2 vol. Oxbow Books, Oxford–Oakville. 1007 p.
- MESTER Zsolt – FARAGÓ Norbert – KIRÁLY Attila
2014 The first *in situ* Old Stone Age assemblage from the Rába Valley, Northwestern Hungary. *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 2.* 351–362.
- OROSS Krisztián – BÁNFFY Eszter
2009 Three successive waves of neolithisation: LBK development in Transdanubia. *Documenta Praehistorica* 36. 175–189.
- OROSS Krisztián – SIKLÓSI Zsuzsanna
2012 Relative and absolute chronology of the Early Neolithic in the Great Hungarian Plain. In: Anders, A. – Siklósi, Zs. (eds), *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect. Volume III: The Körös Culture in Eastern Hungary*. BAR International Series 2334, Archaeopress, Oxford, 129–159.

- PIGEOT, Nicole
1987 *Magdaléniens d'Étiolles. Économie de débitage et organisation sociale (l'unité d'habitation U5). XXVe supplément à Gallia Préhistoire*, Éditions du CNRS, Paris, 168 p.
- PINHASI, Ron
2003 A new model for the spread of the first farmers in Europe. *Documenta Praehistorica* 30. 1–47.
2006 Neolithic skull shapes and demic diffusion: a bioarchaeological investigation into the nature of the Neolithic transition. *Documenta Praehistorica* 33. 61–70.
- PUSZTAI Rezső
1957 Mezőlitikus leletek Somogyból. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 96–104.
- QUITTA, Hans
1960 Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. *Prähistorische Zeitschrift* 38. 153–188.
- RACZKY Pál
1983 A kora neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és a Felső-Tiszavidéken. *Archaeológiai Értesítő* 110. 161–194.
- RACZKY Pál – SÜMEGI Pál – BARTOSIEWICZ László – GÁL Erika – KACZANOWSKA, Małgorzata – KOZŁOWSKI, Janusz K. – ANDERS Alexandra
2010 Ecological barrier versus mental marginal zone? Problems of the northernmost Körös culture settlements in the Great Hungarian Plain. In: Gronenborn, D. – Petrasch, J. (Eds.), *Die Neolithisierung Mitteleuropas, Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005 – The spread of the neolithic to Central Europe, International symposium, Mainz 24 June - 26 June 2005*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 147–173.
- SCHMIDER, Béatrice (dir.)
1992 *Marsangy. Un campement des derniers chasseurs magdaléniens, sur les bords de l'Yonne*. E.R.A.U.L. 55, Université de Liège, Liège. 275 p.
- SNIR, Ainit – NADEL, Dani – GROMAN-YAROSLAVSKI, Iris – MELAMED, Yoel – STERNBERG, Marcelo – BAR-YOSEF, Ofer – WEISS, Ehud
2015 The Origin of Cultivation and Proto-Weeds, Long Before Neolithic Farming. *PLoS ONE* 10/7. e0131422.
- STADLER, Peter – KOTOVA, Nadezhda
2010 Early Neolithic settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria and the problem of the origin of (western) LBK. In: Kozłowski, J. K. – Raczky, P. (Eds), *Neolithization of the Carpathian basin: northernmost distribution of the Starčevo/Körös culture*. Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University, Kraków, 325–348.
- STIEBER József
1962 Studien an den Holzkohlenresten aus der spätpaläolithischen Kulturschicht von Szekszárd–Palánk. *Światowit* 24. 227–230.
- SÜMEGI Pál – KROLOPP Andre – HERTELENDI Ede
1998 A Ságvár-Lascaux interstadiális ökoszisztéma rekonstrukciója. *Acta Geographica, Geologica et Meteorologica Debrecina* 34. 165–180.
- SÜMEGI Pál – KROLOPP Andre – RUDNER Edina
2002 Negyedidőszak végi ökoszisztéma változások a Kárpát-medencében térben és időben. *Földtani Közlöny* 132/különszám. 5–22.
- SÜMEGI Pál – NÁFRÁDI Katalin – MOLNÁR Dávid – SÁVAI Szilvia
2015 Results of paleoecological studies in the loess region of Szeged-Óthalom (SE Hungary). *Quaternary International* 372. 66–78.
- SVOBODA, Jiří A.
2007 The Gravettian on the Middle Danube. *Paléo* 19. 203–220.

T. BIRÓ Katalin

- 1987 Chipped stone industry of the Linearband pottery culture in Hungary. *Archaeologia Interregionalis* 240. 131–167.
- 2002 Advances in the study of Early Neolithic lithic materials in Hungary. *Antaeus* 25. 119–168.
- 2005 The lithic finds from Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb. *Antaeus* 28. 217–251.
- 2007 Early neolithic raw material economies in the Carpathian Basin. In: Kozłowski, J. K. – Nowak, M. (Eds.), *Mesolithic/Neolithic interactions in the Balkans and in the Middle Danube Basin. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006)*. BAR International Series 1726, Archaeopress, Oxford, 63–75.

T. DOBOSI Viola

- 1972 Mesolithische Fundorte in Ungarn. *Alba Regia* 12 (1971). 39–60.
- 1975 Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely katasztere. *Archaeologiai Értesítő* 102. 64–76.
- 1995 Eger–Kőporostető. Révision d'une industrie à outils foliacés. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10-15 septembre 1991*. Paléo – Supplément N° 1, Les Eyzies. 45–55.
- 2005 Cadastre of Palaeolithic finds in Hungary. State of art 2005. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 49–81.
- 2009a A hazai felső paleolitikum vázlatja. *Tisicum* 19. 13–28.
- 2009b Filling the void: lithic raw material utilization during the Hungarian Gravettian. In: Adams, B. – Blades, B. S. (Eds.), *Lithic Materials and Paleolithic Societies*. Wiley–Blackwell, 116–126.

TOMKA Péter

- 2000 Gräberfeld aus dem 9. Jh. in Páli–Dombok. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 177–210.

VÉRTES László

- 1962 Die Ausgrabungen in Szekszárd–Palánk und die archäologischen Funde. *Światowit* 24. 159–202.
- 1963 *A Szekszárd–palánki jégkorvégi őstelep*. A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Tudományos Füzetek 3, Szekszárd. 11 p.
- 1965 *Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. A Magyar Régészet Kézikönyve 1, Akadémiai Kiadó, Budapest. 385 p.

WENINGER, Bernhard – CLARE, Lee – ROHLING, Eelco J. – BAR-YOSEF, Ofer – BÖHNER, Utz – BUDJA, Mihael – BUNDSCHUH, Manfred – FEURDEAN, Angelica – GEBEL, Hans-Georg – JÖRIS, Olaf – LINDSTÄTTER, Jörg – MAYEWSKI, Paul – MÜHLENBRUCH, Tobias – REINGRUBER, Agathe – ROLLEFSON, Gary – SCHYLE, Daniel – THIESSEN, Laurens – TODOROVA, Henrieta – ZIELHOFER, Christoph

- 2009 The impact of Rapid Climate Change on prehistoric societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean. *Documenta Praehistorica* 36. 7–59.

ŽAÁR, Ondrej

- 2015 Topografia paleolitických a mezolitických lokalít na Slovensku. *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 57. 167–184.

ZVELEBIL, Marek

- 2001 The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe. *Documenta Praehistorica* 28. 1–26.
- 2002 Demography and dispersal of early farming populations at the Mesolithic-Neolithic transition: Linguistic and genetic implications. In: Bellwood, P. – Renfrew, C. (Eds.), *Examining the farming/language dispersal hypothesis*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge. 379–394.

PÁLI-DOMBOK: THE FIRST AUTHENTIC SITE FROM THE OLD STONE AGE IN THE RÁBA VALLEY

Páli-dombok site is the first archaeological evidence for the claim that the North-western part of Hungary was inhabited in the Early Holocene. The occupation was excavated in the midst of an active gravel quarry as an in situ, well defined find horizon in blackish-grey palaeosoil. It is supposed that the occupation took place at an elevated spot within the confines of the Rába River alluvial plain. The find collection almost exclusively consists of radiolarite lithic material. This raw material originates from the Bakony Mountains of Hungary. The spatial distribution of the overwhelming small flakes suggests local knapping activity. The occupation is supposed to take place in an Epipalaeolithic or Early Mesolithic age, based on geometric microlithic pieces and the overall character of the lithic material. Radiometric dating and other scientific analyses are now underway to control this hypothesis.

Páli-Dombok sheds light on a crucial piece of space and time. Through this site it is possible to look into the role of the Rába Valley in the Early Holocene population history of the Carpathian Basin, eventually, the formation of the Linearbandkeramik culture and the neolithisation of Central Europe.

Mester et al.

Ilon Gábor

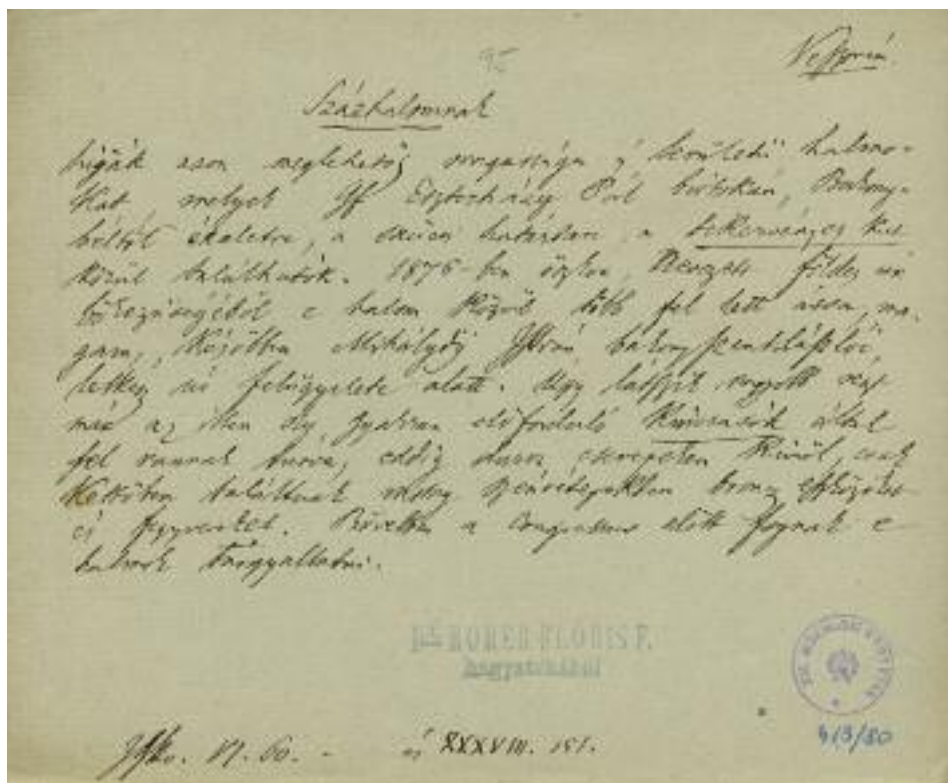
KIK ÉS MIKOR TEMETKEZTEK A BAKONY HALOMSÍRJAIBA? Magángyűjtők és régészek Rómer Flóris nyomában

Bevezetés

A Bakony-hegységben ma nyitott szemmel túrázók vagy sétálók figyelmét is felkelthetik a nagyjából szabályos kör alaprajzú, különböző átmérőjű (5–35 m) és magasságú (0,1–2,5 m) mesterséges földhalmok. (Ilon 2014, 1a. Tabella / Liste) Ezekből a mai napig 1373 darabot¹ vettünk nyilvántartásba, de számuk hajdan ennél jóval több lehetett. Korábban és mások érdeklődését is kivívták, ezért nem kevés sírhalmot már a XIX. század közepe előtt megbolygattak a sírrablók., Ezek a földhalmok ennek következtében idővel „felszívódtak” a természeti környezetben, így e rablások megnehezítették a tudományos érdeklődéssel érkező lehetőségét, akik között az első Rómer Flóris volt. A mesterséges földhalmokat, így ezen halomsírokat is 1995 óta a természetvédelmi, 2001 óta pedig az örökségvédelmi törvény védi.

Rómer Flóris *A Bakony* című munkájában ezt írja: „...a műemlékek száma a kőkorból oly csekély, miszerint abból még alapos gyanuink sem lehetnek. [...] Ezen kortól tán nem messze állnak azon sírhalmok, melyek a *csurgói, bántai, gyepesi*² határban láthatók; a kétes *fenyőfői* — a *hathalmi* — és a Kőrös- és Somhegy közt a *szűcsi* határba eső kérdéses *Százhalom* valószínűleg ide tartoznak.” (1860, 12.) Később így folytatja (Rómer 1860, 205.): „... *Szűcsön* megállapodtam, fürkésztél az itt néhány év előtt felásott sírok maradványai után. Alig pendítettem meg e tárgyat, midőn a plébánián 10 db filcsont gyönggyel — melyek valami holtnak ékei lehetek — ajándékoztattam meg tárunk³ számára. A talált csákányok egyike a nemzeti múzeumé lett, a másik mint hallám Lórintén őriztetik.”

Ilyen előzményeket követően 1875 őszén⁴ az itt birtokos pápai gróf Esterházy Pál költségén a Tekervényes kút melletti halomsírmezőből „...több fel lett ásva magam, később Mihály István⁵ bakonyszentlászlói lelkész felügyelete alatt. ...*kincsásók által vannak túrva, eddig durva cserepeken kívül csak kettőben találtatnak vastag szénrétegben bronz eszközöket és fegyvereket.*”⁶ (1. kép, 2. kép 2.) Rómer Flóris a mindig nála lévő, évenként megnyitott aktuális jegyzőkönyvébe természetesen írt és rajzolt is. Az utóbbinak köszönhetően egy csésze és több bronztárgy (pl. kés, lándzsacsúcsok)⁷ formáját ismerjük. (2. kép 1.) A *csészének* csak két jó párhuzamát idézem: Farkasgyepű–Pöröserdő Mithay Sándor által 1976-ban feltárt halomsírjából (Ilon 1988, 4. ábra 4.) és Németbánya–Felsőerdei dűlő tell településéről. (Ilon 1996, IV. tábla 1.) A *kés* (pengéje egyenes élű, ívelt hátú) nagyrészt azonos példányai közül is csak kettőre hivatkoznék, amelyek szintén temetkezésekből származnak: Balatonfűzfő 6. számú harcos sírjából (Ilon 2012, Taf. 5.) és Isztimér–Csőszpuszta halomsírjának temetkezéséből. (Kustár 2000, Taf. 22.) A

1. kép
Rómer feljegyzése Bakonyzúcsóról, 1875

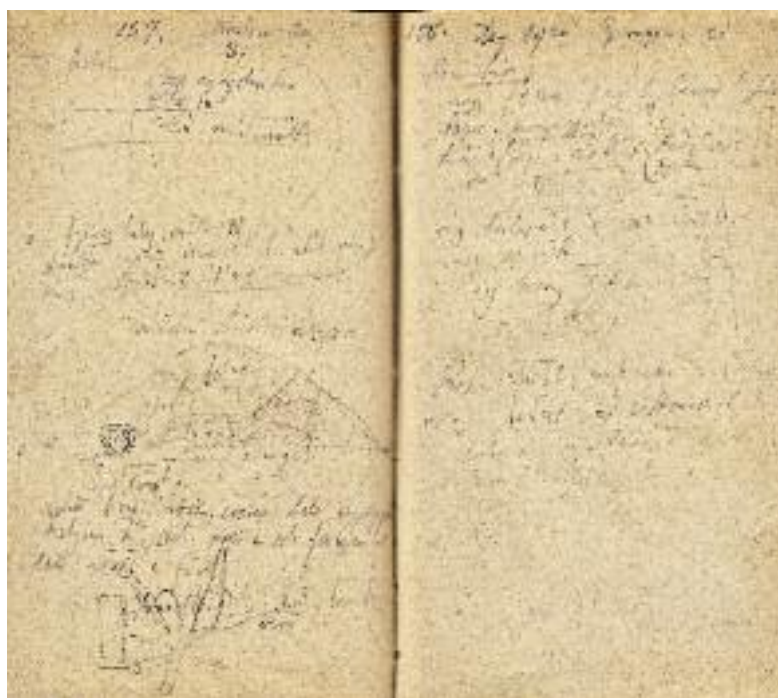
kisebb lándzsahegy talán egy hajító fegyverhez tartozhatott, amelyhez hasonlóról Farkasgyepű–Pöröserdő II. lelőhelyről, a XX. század elején feltárt valamelyik halomsír ásatásából van tudomásunk. (Jankovits 1992a Abb. 28. 2.)

Rómernek a bakonyzúcsi Százhalom fenti feltárási eredményei már 1878-tól bekerültek a nemzetközi szakmai köztudatba, hiszen az 1876. évi budapesti nemzetközi kongresszusra készített, a Kárpát-medencei halomsírokat ábrázoló térképen szerepelt, majd a hazai kutatást összefoglaló Comptes-Rendus kötetben — a bakonybéli Vall halomsírmezéjének felméréseivel (Rómer 1878, 121, Fig. 47. I.) és a Gáthegy halomsírgéjének 1875. évi kutatásával (Rómer 1878, 123.) együtt — (Rómer 1878, 104, 135, 138, 140, Fig. 74.) megjelent.

Tudni illik, hogy ezeket a késő halomsíros–korai urnamezős kori (Kr. e. 1330 és 1250, a régészeti beosztás szerint Bz D–Ha A1) halottakat elhamvasztották. Égett csontmaradványaik szétszórva kerültek vagy a halom sírgödrébe, vagy felhordás közben a halom földjébe, néhány négyzetméternyi területre. (Bakonyjákó I/4. sír, Balatonfűzfő 6. sír, Némethánya II/1. sír: Jankovits 1992b, Abb. 5.; Ilon 2012, Taf. 1. 3-4.; Ilon 1986, 3. ábra) Más esetben kőlapokkal határolt és fedett területre

1

2

2. kép
Rómer jegyzőkönyvi rajzai a halmok tárgyairól

(Ugod 7. halom: Mithay 1988, 10. ábra), és néha — az időszak vége felé — kőkamrába szórva, vagy ép, nagy edénybe (Németbánya II/3. halom 1. és 2. sír: Ilon 1986, 83., 1. ábra, II. tábla 2.; Ilon 1996, 114.; Ilon 2014, 110.) helyezték a kalcinátumokat. Bizonyosan vannak olyan halmok, amelyekben — a maradványok antropológiai meghatározása szerint — csak egy ember nyugszik (Ilon 2014, 107–108.) és olyanok, ahol elképzelhető a többes — a korábbi hagyományokat őrző — (családi vagy közösségi) temetkezés. (Kőszegi 1984, 132.) Az utóbbi esetekben (pl. Bakonyjákó, Farkasgyepű: Jankovits 1992a-b), azonban az embertani feldolgozás máig nem történt meg, mert a kalcinátumok eleve múzeumba sem kerültek, ha mégis bekerültek, akkor mára elkallódtak. Pedig a nyitott kérdések eldöntéséhez ma már például a genetikai vizsgálatokat is segítségül hívhatnánk, amelynek kivitelezése „csak” pénzügyi fedezet kérdése.

Mai gyűjtők Rómer Flóris nyomában

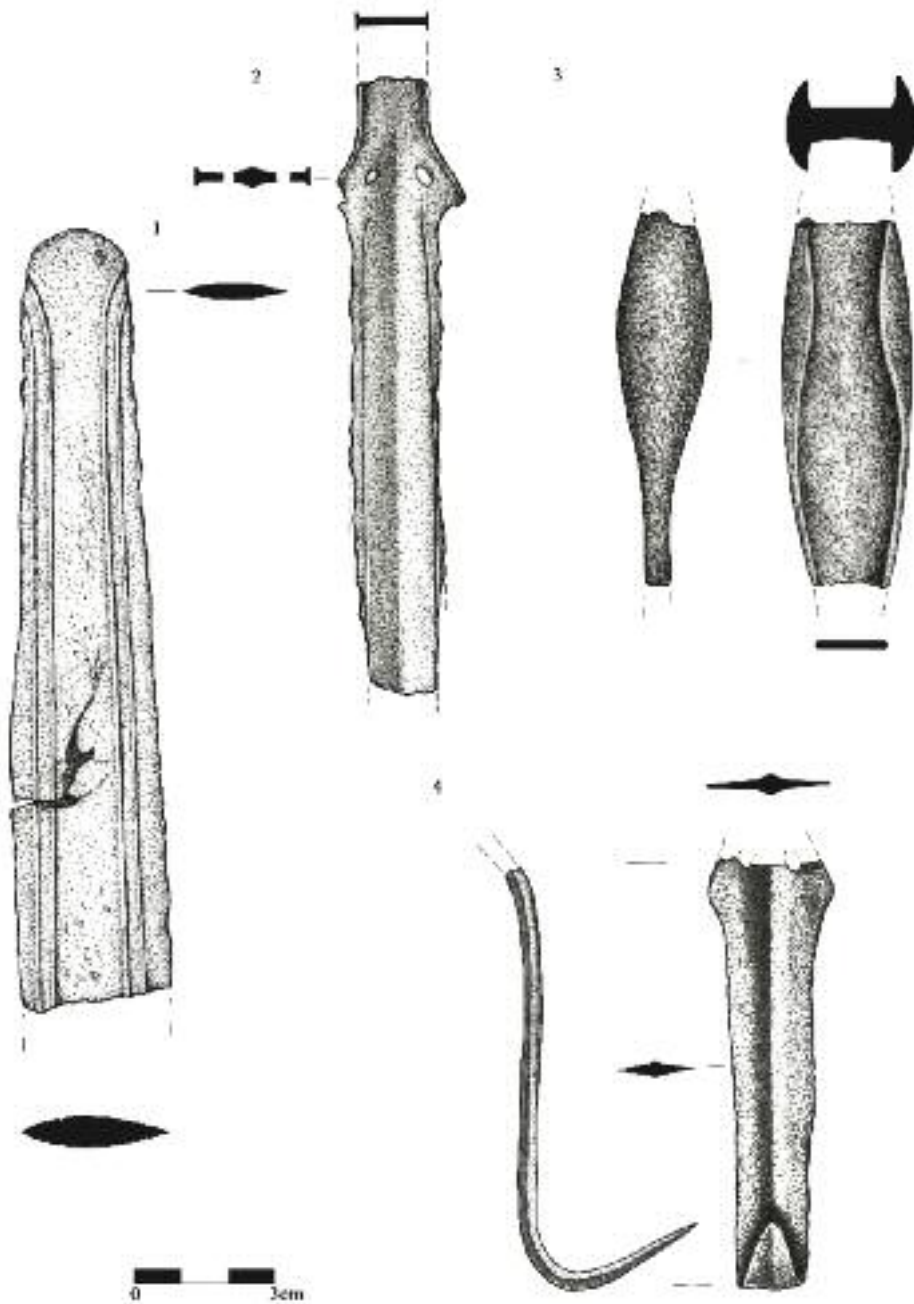
A múlt emlékeinek gyűjtése nem csak a reneszánsz fejedelmek, avagy az újkori királyi családok, netán egyházi méltóságok és iskolák tanárainak és a társadalom bizonyos rétege tagjainak különleges érdeklődéséből fakadt, de ez a szenvedély régóta megérintette a „hétköznapi” embereket is. Ma sincs ez másként. Nem meglepő tehát, hogy Rómer nyomán a Zircen élő *Wolf Ernő* is érdeklődik környezetének archeológiai emlékei iránt és gyűjti a bakonyi sétái során a szeme elé kerülő tárgyi emlékeket, s szerencsénkre — lelőhelyüket dokumentálva: fotó, térkép — meg is őrzi azokat. Szíves engedélyének köszönhetően ismertethetem a Bakonyból származó — a címbeli témához tartozó — „kincseit”.

Bakonybél határa

Az 1990-es évek második felében szerzett meg — egy a neve elhallgatását kérő férfitől — egy bronzkard töredéket. Mivel a találás körülményeit és annak pontos helyét sajnos nem tudjuk, így kérdéses, hogy településről, vagy sírból származik-e.

Bronzkard (3. kép 1.) Pengetőredéke kevésbé hangsúlyozott bordával rendelkezik, amelyet a Heft^s közelében 2–2, majd lejjebb 1–1 vércsatorna kísér. Eredetileg a penge felső harmadában kiszélesedő, egyébként levél alakú. A felszínre kerüléskor (ásó vagy eke?) sérült meg és repedt el, vagy a találó „érdeklődésének” következménye a törés. A törésfelület ugyanis nem patinásodott. Külön érdekessége, hogy egy (talán alabárddá?) átalakított kardról van szó. A mostani „kard” szokatlan, nem hegyes „hegyénél” volt az átalakított, eredeti fegyver Heftje, amit a vércsatornák vonalvezetése árul el. Hossza: 165, a töredék legnagyobb szélessége: 35 mm, súlya: 132 g.

A pengeforma — a felső harmadban kiszélesedő, levél alakú és átmetszete, valamint vércsatornái — alapján legközelebbi párhuzamai lehetnek: Balatonfűzfő 6. sír (Ilon 2012, Taf. 2. 3.), Barcs–Dráva, Dunaújváros–Duna és Veszprém (Kemenc-

3. kép

1: Bakonybél, 2: Porva, 3: Zirc, 4: Bakony, ismeretlen lelőhely (Rajz: Tóth Zoltán Ferenc)

zei 1988, 49–50., Taf. 22. 223, Taf. 23. 225., 233.), valamint a Béky Albert sárvári magángyűjtő tulajdonában lévő töredékek. (Ilon 2015) A kard talán Peter Schauer (1971, 119–125.) Traun típusa, ami Kemenczei Tibor A típusa 4. variánsának (Kemenczei 1988, 49–50.) felel meg és a Ha A1 periódusra keltezett.

Porva–Pálínkaház-pusztá (MRT 4. 67/10. lelőhely)

A késő bronzkori települési hely lokalizálását és leírását — „több fekete színű foltot figyeltünk meg” — Dax Margitnak és Torma Istvánnak köszönhetjük. Néhány edénytöredék (MRT 4. 221, 6. tábla 38–39.) alapján adták meg a keltezt. A topográfusok feltételezésének helyességét igazolja a most közlésre kerülő bronztőr, amelyet Wolf Ernő 2000 körül talált és gyűjteményében ma is őriz.

Bronztőr (3. kép 2.). Heftjén 2 nitszeg helye őrződött meg, de elképzelhető, hogy a markolatlemezen még egy vagy kettő lehetett. A markolatlemez vége és a tőr hegye is hiányzik. A pengeborda erőteljes, rombikus átmetszetű, s azt 1–1 vércsatorna kíséri, ami a Heft felé összetart. Az éle helyenként sérült, amelyek között recens is van. A szép patina csak néhol maradt meg. Több folton lepattogott, valószínűleg a felszínre kerülést követően. A felületén látható sok kis gödröcske talán öntési hibára, vagy régebbi megégésre utalhat. Hossza: 130, markolatlemez szélessége a végén: 15, Heft legnagyobb szélessége: 25, penge szélessége a közepén: 18 mm, súlya: 36 g.

Legjobb párhuzamai: Vindornyaszőlős láphulla/sír/áldozat (MRT 3. 308, Taf. 16. 13), valamint Nagyvejke és Palotabozsok depóinak (Kemenczei 1988, 30–31, Taf. 10. 125., 127., 130.) ún. hosszútörői. A „fegyver” a Dunántúlon és a Tisza-vidéken terjedt el (Kemenczei 1988, Taf. 55B). Ez a markolatlapos török B típusának 5–6. variánsa, amelyeket Kemenczei Tibor a korai urnamezős kultúra emlékei közé sorol, és a Kisapáti-Lengyeltóti kincshorizont (Ha A1) emlékeinek tart. (Kemenczei 1988, 32)

A településhez tartozó temetőként Dax és Torma a Zirc–Csengő (MRT 4. 81/14. lelőhely, 268–269, 55. kép) területén található 115 halomból álló sírmezőt határozták meg. Állításuk szerint a megbolygatott — némelyik kőborításos sírt tartalmaz — halmok valamelyikéből származik az a 3 nitszeges (hossza: 143 mm, Lsz. 55.42.1.) bronztőr (Peschiera típusú: Kemenczei 1989, Abb. 10. C/3), amelyet korábban Patek Erzsébet (1968, 166, Taf. LXVII. 3) szórványként a tündérmajori (MRT 4. 81/7. lelőhely, 267, 19. tábla 6, 10.) halomsírokhoz kötött. A temetkezéseket néhány azonosítható tárgy alapján Patek Erzsébet a Ha A periódusra keltezte.

Zirc–Tündérmajor I. (MRT 81/6. lelőhely)

A késő bronzkori települést, a veszprémi múzeum hajdani igazgatója, Laczkó Dezső már 1911-ben megfigyelte, amit Torma István 1967. évi bejárása lokalizált, hitelesített és megerősített. A lelőhelyről egy nagyméretű, nyéllyukas, durva kidolgozású kőbaltát ajándékoztak (1969) a múzeumnak. Valószínűleg a Farkasgyepűről (2 db) és Németbánya belterületéről a pápai múzeumba került (Ilon 1996, XVI. tábla

1, 6, XVII. tábla 1), valamint egy bakonyi ismeretlen lelőhelyről (Ilon 2013, XLV. tábla 242) és a Vas megyei Köcsk határából magántulajdonban lévő⁹ ismertekkel megegyező formájú és típusú méltóságjelző tárgyról lehet szó. A településhez tartozó temetkezési terület a Tündérmajor II. alatti kis (6–7 darabból álló) halomsírmező lehet. Itt Jankó László¹⁰ 1911. évi ásátásán két halomban kövekkel határolt urnasírokat találtak. Az egyikben két tál mellett két bronztű (Dainsdorf típusúak: Kemenczei 1989, Abb. 10. C/1, 5), egy karperec és egy pápaszemes fibula (Kemenczei 1989, Abb. 10. C/2) volt. A másikban egy profillált tál és hamvak (MRT 4. 267).

A település területén 2000 táján Wolf Ernő egy szárnyas balta töredékét találta meg.

Szárnyas balta (3. kép 3.) Foka és éle hiányzik, de nagy valószínűséggel felső-középső szárnyállású, átmeneti forma lehetett. Mivel bronzpestis támadta meg, a találó a patinát letisztította. Felülete rendkívül lyukacsos, ami hibás öntésre vagy másodlagos égésre utalhat. Szélessége a szárnynál: 25, hossza: 80 mm, súlya: 78 g.

Legjobb párhuzamai a Bakonyból újabban Balatonfűzfő 6. sírjából (Ilon 2012, 139, 143, 145, Taf. 2. 1), korábban Bakonyszűcs VIII. halomsírjából (Jankovits 1992a, 6, Abb. 3) kerültek elő, amelyek a Bz D – Ha A átmenetére, illetve a Bz D időszakra datáltak. Idézett, korábbi írásom (Ilon 2012) példái és az ott idézett szakirodalom mentesítenek a felesleges ismétléstől.

Béky Albert sárvári magángyűjtő pedig — a témánk szempontjából most érdekes — az alábbi tárgyat örzi és járult hozzá a közléshez. Szívességét e helyütt is köszönöm.

Bronztőr (3. kép 4.), amelyet egy pápai börszén vásárolt 2013-ban. Markolatlapja hiányzik, a törés a két egymás melletti nitszegnél történt. A törésselület patinás, azaz régi. A hegy közelében a penge kampószerűen meghajlított. A hajtás nem recens, hiszen a patina mindkét pengeoldalon az eredeti helyén maradt. Hangsúlyozott, trapéz átmetszetű pengebordával rendelkezik, amely a Heftig tart. A trapéz alakú, eredetileg 4 nitszeges Heft meglévő legnagyobb szélessége: 30, hossza behajlított állapotában: 95 mm, súlya: 46 g.

Legjobb párhuzamai: Vindornyaszőlős láphulla / sír / áldozat (MRT 3. 308, Taf. 16. 13), Nagyvejke és Palotabozsok depóinak (Kemenczei 1988, 30–31, Taf. 10. 125, 127, 130) ún. hosszútörői. A „fegyver” a Dunántúlon és a Tisza-vidéken terjedt el (Kemenczei 1988, Taf. 55B). Ez a markolatlapos török B típusának 5-6. variánsa, amelyeket Kemenczei Tibor a korai urnamezős kultúra emlékei közé sorol és a Kispáti-Lengyeltóti kincshorizont (Ha A1) emlékeinek tart (Kemenczei 1988, 32).

A tőr meghajlítása, azaz használhatatlanná tétele valószínűleg rituális okból történt. (Nebelsich 1997) Ugyanígy a hegye hajlított Nyírtura (Kemenczei 1988, Taf. 10. 128) törének, illetve letörték azt Pápa, Balsa, Orci, Siófok, Palotabozsok és egy magyarországi (Kemenczei 1988, 29–31, Taf. 10. 115, 121, 123–124, 130, Taf. 11. 135), valamint horvátországi (Slavonski Brod: Clausing 2004, Abb. 5. 14) tőr esetében.

A tárgy — az árusítási hely alapján — a Bakony-vidék, vagy a Kisalföld valamelyik késő bronzkori lelőhelyéről (halomsír, település, depó?) származhat.¹¹

A régészettudomány Rómer Flóris nyomában

A hazai kutatásban a most vizsgált időszaknak és témának legkiemelkedőbb teperi és teoretikus-összegző kutatói voltak Patek Erzsébet (1968, 1970), Mozsolics Amália (1973, 1985, 2000) Kemenczei Tibor (1988, 1989) és Kőszegi Frigyes (1960, 1984, 1988). Patek és Kőszegi monografikus feldolgozásokkal járultak hozzá az urnamezős időszak emlékeinek megismeréséhez és értelmezéséhez. Patek Erzsébet legfontosabb feltárása¹² az 1970. évi bakonyszűcsi Százhalom halomsírmezején volt, ott, ahol Rómer Flóris korábban már ásott (lásd fent!). A késő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra kezdetének hazai magterülete a Bakony és környéke, amely eredetét tekintve érdemben kötődik a délnyugat-szlovákiai Čaka kultúrához. A vizsgált területen található régészeti leletanyagot a szakirodalomban az alábbi neven ismertették:

1. Jánosháza–Farkasgyepű csoport (Kőszegi 1960, 178–179.);
2. késői vagy továbbélő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra (Kőszegi 1960, 178–179., 181.; Kőszegi 1988, 19–20., 58–59.; Kemenczei 1989, 207.; Ilon 1996);
3. Urnamezős kultúra nyugat-dunántúli csoportja (Patek 1968, 25–51.);
4. Čaka kultúra vagy kör egyik csoportja (Paulík 1963, 335–337.; Hänsel 1968, 168.; Müller-Karpe 1975, 9., 11., 13–14.).

Kőszegi Frigyes (1960, 157., 178–180.) több mint fél évszázada megállapította, hogy a Dunántúlon a bronzkor és az urnamezős kor átmenete zökkenőmentesen történt és a Ha A1 időszakban befejeződött. Ennek hordozója a Dunántúl, így a Bakonyhegység területén is a továbbélő késő Halomsíros kultúra korai (Bz D) és késő fázisa (Ha A1) volt. Ezzel szemben Patek Erzsébet (1968, 10–11.) nyugat-északnyugati irányból érkező bevándorlással magyarázta az Urnamezős kultúra megjelenését.

A késő bronzkor (Halomsíros és Urnamezős kultúra) időszakának több száz kincsleletét Mozsolics Amália (1973, 1985, 2000) monográfia sorozatban gyűjtötte össze és interpretálta, ahogy ezt Kemenczei Tibor (1988, 1991) a fegyverek közül a törökkel és a kardokkal tette.

A hazai szakirodalomban a Dunántúl ezen időszakát tárgyaló legújabb összefoglalást Kiss Viktória (2007), Nagy Marcella (2011), Jankovits Katalin és Váczi Gábor (2013), valamint e sorok írója (Ilon 2014) jegyzik. Nagy Marcella nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a dunántúli urnamezős kor kezdete tárgyában a két korábbi elképzelés (Kőszegi, Patek) összeegyeztethető, azaz a helyi átfejlődés és az infiltráció együttesen (Nagy 2011, 81.) érvényesülhetett. Én ezt elfogadhatónak tartom, és azt gondolom, hogy a Bakony-vidéken, és attól nyugatabbra a Dunántúlon, valamint Kelet-Ausztriában és Délnyugat-Szlovákiában az ún. Čaka kultúra

vagy kör egységes leletanyaga figyelhető meg. Majd (Bz C/D átmenete: Kr. e. 14. század közepe: Della Casa–Fischer 1997; Teržan–Črešnar 2014, 681–687, Fig. 24) e leletanyag egyes elemei Szlovéniában és Közép-Horvátországban a Virovitica csoportban (Dular–Šavel–Tecco Hvala 2002, 195., Abb. 32.; Karavanić 2011, 31., Fig. 13., Fig. 15/B/5b, d, B/6c; Murgelj 2014, Pl. 4., Pl. 6/4.), továbbá az észak-boszniai Barice-Gredani csoporton át (Dular–Šavel–Tecco Hvala 2002, 206–213., 217.; Gavranović 2014, 249., Abb. 2.) Szerbiáig (Dmitrović 2014) az Urnamezős kultúra délkeleti perifériájáig nyomon követhetők. A Čaka kultúrára jellemző, kézzel formált és némely esetekben árkolt és fényezett edények Macedóniából és Dél-Albániából, de az epirusi Liatovouni–Molossia temetőjében (LH IIIB-C kori: Douzougli–Papadopoulos 2010, 22., 64., Fig. 31.) is ismertek. Ez a görög területen idegen, itáliai és balkáni (Eder 2007, 278–279.) elem is az erősödő közép-európai befolyást jelzi Epirus területén. (Douzougli–Papadopoulos 2010, 18–19.) Az ilyen — árkolt, kézzel formált — kerámia megvan pl. az északnyugat görögországi Chalkikikében található, jól kutatott és feldolgozott Kastanas 13. rétegétől (LH IIIC virágzó korszak kezdete C14 mérés alapján 1170 hist. BC és 1180 cal BC: Weninger–Jung 2009, 379., 387., Fig. 6.). A kézzel készített-fényezett közép- és dél-itáliai típusú és a LH IIIC korai fázisára (13. század utolsó évtizedei – 12. század eleje = Kastanas 14b-a) keltezhető mykenei edénytöredékek és ezek helyi változatai (pl. Teichos Dymaion /Achaia/, Korákou /Korinthos/, Tiryns: Jung–Mehofer 2012, 181., 184.; a Szíria nyugati tengerpartján található Tell Kazelban, de Ugarit /1197/75, IIIC kezdete/ pusztulási rétegében is: Jung 2009, 42–43., Abb. 3., Abb. 5. 6; Weninger–Jung 2009, Fig. 14.) számos helyen megtalálhatók. A korongolt, szürke Velatice jellegű dél-itáliai árut pl. Tell Kazelben másolták. (Jung 2012, 112., Fig. 10; Jung–Mehofer 2012, 181.) A röviden felvilantott momentumok a Görögországba betelepülő, északról érkező, de dél-itáliai eredetű bevándorlókra (Jung–Mehofer 2012, 182.) is utalnak.

Ugyanakkor a közép-európai és Kárpát-medencei eredetű bronztárgyak (pl. kardok) is megtalálhatók a Balkán-félszigeten és a Levantei-tenger környékén. Így pl. a horvátországi Novi Grad na Savi és Staro Topolje depóiban (Clausing 2004, Abb. 62/A, 76/A/2), és az albániai Barç 1. halom 162., a 13. század második fele – 12. század átmenetére keltezett halomsírából (Bodinaku 1995, 265, 266., Fig. 4. 7.), valamint Kavijéből. (Prendi 1982, 226., Abb. 12. 1–7.) Előkerült azonban a mykenei világ északi perifériáján található Liatovouni–Molossia temetője 59. sírából (Douzougli–Papadopoulos 2010, Fig. 6. 1.) is. Az ugyancsak periferikus fekvésű achai Spaliareika 2. (SH IIIC középső/virágzó-késői kori) sírjának Naue II. kardja (Giannopoulos 2008, 233–237., Taf. 32. 48., Tab. 3. = Kilian-Dirlmeier B csoport = Kemenczei C típus 3-4. variáns /1988, 355., Taf. 34. 307. – Mosonszolnok, Taf. 314., Taf. 35.) Kárpát-medencei párhuzamai az ország középső és keleti részén, a Kÿjatice és a Gáva kultúra uralmi területén található meg. E kardtípus általam ismert egyik legtávolabbi, keleti előfordulása a törökországi Bodrun környéke (Müller-Karpe 1980, Taf. 180. J). A

Spaliareika 2. sír másik kardja (Kilian-Dirlmeier C csoport 3. variáns = Kemenczei D típus 2-3. variáns /1988, 66., Taf. 39. 355. – Hódmezővásárhely, Taf. 39. 357. – Paks környéke?) Kárpát-medencei párhuzamainak többsége szintén az ország középső és keleti részén lelhető fel és az idősebb és középső urnamezős időszakra datálható. Megtalálható a hajdani jugoszláviai Horvátországban és Makedóniában, valamint Albániában. (Vinski-Gasparini 1983, Sl. 35. 16; Clausing 2004, Abb. 72. 1; Müller-Karpe 1980, Taf. 258. D, 259. E; Prendi 1982, 226, Abb. 12. 2.) A görögországi ilyen darabokat Kemenczei (1988, 67.) a LH IIIC = idősebb urnamezős periódusba helyezte, míg pl. Spaliareika 2. sírjának ilyen kardját és Krini–Agiósz Konstantinos 2. sír ugyanilyen (Allerona típusú) fegyverét Theodoros Giannopoulos (2008, 125–127., Taf. 59–60. 1, Tab. 3.) a SH IIIC középső/haladó illetve középső/késői (?) fázisára. Az ilyen típusú szálfelegyver az árkádiai Palaikastroban (Müller-Karpe 1980, Taf. 250. D), Kallitheában és Nemeában (Müller-Karpe 1980, Taf. 250. B/3, D), valamint a krétai Moliana A és B sírjában (Müller-Karpe 1962, 259., 285., Abb. 5. 3–5.; Müller-Karpe 1980, Taf. 219. A/2), de még távolabb, a szíriai Hama urnasírjában (Müller-Karpe 1980, 755–756., Taf. 145. B/11) is megtalálható. A mykenei Akropolis Schliemann kardja és Kallithea A-B sírjainak kardjai (Bouzek 1985, Fig. 61. 4–5., Pl. 8. 2, Pl. 9. 1., 3.) ugyancsak az invázió útját jelzik. Ma már az is világos, hogy a késő halomsíros – korai urnamezős kori Naue II. kardok, amelyek Sandars G és Kemenczei Tibor C típusa 1. variánsát (Kemenczei 1988, 55–56., Taf. 28–30.) jelentik, Itálián át (Olmo di Nogara 41. sír, Tsountas I. kincs 5 kardjából egy urnamezős típus) is eljutottak Görögország területére, ahol a mykenei ún. késői paloták vagy a paloták pusztulási korszakában (LH IIIB = Kastanas 15. szintje) a hadseregben rendszerezítették. (Jung–Mehofer 2012, 176–177., Fig. 1–3.) Esetleg északi zsoldosok forgatták? — kérdezem. Az itáliai és a mykenei görögországi kardok archeometriai vizsgálata után pedig kimondható: számos mykenei példány — készítéstechnikailag — igénytelenebb, és készítésükhöz újraolvasztott, több helyről (itáliai, ciprusi és görög) származó nyersanyagot használtak fel. (Jung–Mehofer 2012, 183–184.)

Az urnamezős expanzió és az elit közötti kapcsolatok azonban a Kárpát-medencétől nyugatra is kimutathatók. Ezt a számos fegyver közül pl. Stätzing, Basel és Mönlas Naue II/a / Allerona / Letten típusú kardja (Müller-Karpe 1962, 269., Abb. 6. 5.; Schauer 1971, 166–167., Taf. 73. 494, 74. 497, 145. A) igazolja. Ugyanakkor pl. a gombaformájú díszítéssel ellátott, két felhúzott füllel rendelkező, Bz C2/D – Ha A = SH IIIB = SD I – II. edények (Skyphos) dívatja a kosovói Donja Brnjica II/9. sírjától (Teržan 1995, 331., 333., Abb. 6. 1.) a velemi Szt. Viden és Sopronon (Polgár 2014, 205–207., Abb. 3.1., 4. 1., Abb. 5.) keresztül Alsó- és Felső-Ausztriáig, a Baierdorf-Velatices időszakig kimutatható.

Naue II/a típusú kardok már a késő halomsíros korra kialakultak. Ezek előfordulása az Égeikumban egyértelműen a tengeri népekhez (Kr. e. ~1250-től aktivizálódtak és indították hadjárataikat), a LH IIIB vége és IIIC¹³ köthető. (Szalai 2000, 161., 164.) A mykenei „érdeklődést” a Kárpát-medence területe iránt a korábbi (LH IIIB) — az Égeikumban kialakult, de a tengeri népek által is használt — kardtípus-

nak (Sandars D2) a szabolcsi Ajak I. kincsében (keltezése: ópályi horizont, Bz D1: Mozsolics 1973, 117., Taf. 37. 1a-b; Kemenczei 1988. Taf. 16. 176.) történő megjelenése igazolja. Arra okvetlenül fel kell hívnom a figyelmet, hogy az ajaki kard markolatának íves, legyezőszerű záródása megegyezik a Mosonszolnok–Haidehofpusztai (Jung 2009b, Fig. 4/23), a szentgáli (Jankovits 1992b, Abb. 20. 3.), a Bakonyjákó–somháti II. halom 1. sírjának (Bz D: Kemenczei 1988, Taf. 16. 177.; Kemenczei 1989, Abb. 3. A4; Jankovits 1992b, Abb. 11. 6.), a bakonyszűcsi 160. halom (Patek 1970, Taf. 3. 3; Jankovits 1992b, Abb. 20. 1; Kemenczei 1989, Abb. 5. A1) és a koroncói depó (Kemenczei 1988, Taf. 16. 179.; Kemenczei 1989, Abb. 12. 3.) ún. Peschiera C Villa Capella típusú török záródásával. Párhuzamaik a lausitzi kultúra Velká Lehota / nagylehotai (Szlovákia) halomsírjában (Müller-Karpe 1980 Taf. 385. B/1; Jankovits 2008, 89.), Itáliában, a görög szárazföldön (Schauer 1985, Abb. 39.), de a Földközi-tenger szigetein (pl. kősztelén ábrázolva Korzikán: Guilaine — Zammit 2005, Pl. 2), Egyiptom és Izrael területén is megtalálhatók (Itália: Müller-Karpe 1980, Taf. 272. 1., 12., Mykene: Taf. 232. 2–4., Pylos: Taf. 237. B/5, Ciprus: Taf. 184. 3., Kréta: Taf. 202. 3., Egyiptom: Taf. 115. B/1-2, Izrael: Taf. 110. F/542-5). Használatuk a korai mykenei (Kr. e. 15. század) daraboktól a 12. századi urnamezős példányokig terjed. (Jankovits 1992b, 327.)

Mi volt a bizonyíthatóan fegyveres migrációk, illetve inváziók célja? — kérdezhetjük. És a válasz? A területszerzés és egyes nyersanyagok (pl. szarvasmarha, só, ércek, borostyánkő) beszerzése, másként elrablása, ugyanakkor a nyersanyag szállítási útvonalainak, azaz a csere ellenőrzése és védelme. Ezzel természetesen együtt járt a terület- (pl. az elit erősített települési központjaival és a nagycsalád, törzs élterének) és a birtokolt javak (pl. szarvasmarha, só, ércek, borostyánkő) védelme. (Jockenhövel 2006, 118–120.)

A következőkben — a helyszíke miatt csak röviden, eltekintve pl. a gazdálkodásmód, a településhálózat, a társadalomszerkezet, avagy a nő viselet és temetkezési rítus elemzésétől — a Bakony-vidékről csak és elsősorban a késő halomsíros — korai urnamezős kori harcosok felszerelését mutatnám be. Talán a legérdekesebbek és a történelemben is először (Jockenhövel 2006, Abb. 1) jelentkező fegyverzetük a kompozit, azaz különböző anyagokból (textil /?/, bőr, fém) összetett, a testet védő fegyverzet elemei. Ilyenek a sisakok, a mellpáncélok, lábvérték és pajzsok, ahol a sokszor csak 1 mm vastag fém alatti bőr — és a kényelmet biztosító textil — játszotta a meghatározó szerepet. (Kristiansen 2002, 326–327.) A fegyverzet megismerése szempontjából nagyon fontos a Bakony északi peremén, a kialsalföldi Pázmándfalu határában 2011-ben két, egymástól 3 méterre talált, a bakonyi halomsírokkal nagyjából egykorú (Ha A1) bronz kincslet. Részletes feldolgozásuk ugyan még nem történt meg, de már előzetes ismertetésükből (Szabó 2013, 811., Fig. 17.) tudjuk, hogy ezekben kardok, kések, lándzsahegyek, az egyikben pedig sisak fülvédője és mellpáncél töredéke voltak. A másik hasonló jelentőségű kincs a Fejér megyei Nadapon látta meg a napvilágot.

A legkorábbi *sisakot* a mezopotámiai Ur temetőjének 755. sírjából ismerjük, amely rézlemezből készült (Born–Hansen 2001, 59., Abb. 53.). Az első, bronz fülvédővel rendelkező sisakokat a Kr. e. 15. századi Knossosból, Tirynsből és Dendra 12. sírjából (Mykenei II-IIIa időszak: Jankovits 2000, 191.; Müller-Karpe 1980, 773., Taf. 242.) közölték. Az utóbbi sisak alapanyagát vaddisznóagyar-lapkák képezik. A kisalföldi Pázmándfalu kincsleletében tehát sisak fülvédője volt (Szabó 2013, 811., Fig. 17.). (4. kép) A nadapi kincs kúpos sisakja (Ha A1: Makkay 2006, 139., Pl. I.) esetében is bőr alapra applikálták a bronzlemezt (Kemenczei 1979, 88.), a tetejére pedig szegecsekkel egy tollforgó tartót erősítettek. Ez a típus csak a Dunától nyugatra található meg és az Urnamezős kultúrához köthető. (Kemenczei 1979, 82.) A Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, tetejükön plasztikus csillagdíszes, félgömb alakú sisakjai (a Hampel József által közölt és az 1977-ben vásárolt: Hampel 1886, LXVI. tábla 5; Kemenczei 1979, 80., Abb. 1–5.) az urnamezősöket másoló lausitzi műhely termékei és szintén a Ha A1-re datáltak. (Born — Hansen 2001, 62., Abb 55–56.) A csillagdíszet a lausitzi kultúra edénművességéből vették át, és ezt a sisak típust Kelet-Szlovákia, valamint Észak-Magyarország lausitzi, kyjaticsei és gávai műhelyei gyártották.

Nyakvédő lemez, amelyet textilre + bőrre applikálhattak, Szentgáloskéréről (Mozsolics 1985, 26., 195., Taf. 114. 1.) ismert. Ennek a rendkívül szükségeszerű védőelemnek a legkorábbi darabjairól a Kr. e. 15. századból, Egyiptomból és Görög-

4. kép
Pázmándfalu fegyverdepója (mellpáncél, kard, tőr, lándzsák, kés, véső) feltárás közben
(Fotó: Sándor Lajos)

ország területéről (Dendra 12. sírjának páncélja) van tudomásunk. (Müller-Karpe 1980, 773., Taf. 242.; Jankovits 2000, 191., 193., Abb. 2.)

Mellpáncélhoz kapcsolódó, vállat védő bronzlemez lehetett Farkasgyepű–Pöröserdő II. töredéke. (Jankovits 1992a, Abb. 30.) A páncél egésze bizonyosan fém keménységűre kikészített marhabőrből volt, amely finoman követte a harcos testének alakját (vállszélesség, izomkötegek), azaz egyedi gyártmány lehetett. A szív és a tüdő felső lebenyének védelmét a marhabőrre rögzített kúpos, kerek bronzlemezek fokozták. Ilyen felvarrható, füles korongokat Kurd (Mozsolics 1985, 28., 141., Taf. 24. 2.) bronzkincséből ismerünk. A viselés kényelmét textil bélés szolgálhatta. Ilyen mellpáncél-rekonstrukciót Északnyugat-Görögországból, a thessáliai Konitsa folyó völgyében található *Liatovouni–Molossia temetője* 59. sírjából közöltek. Az elhunyt valószínűleg a közösség, később héroszként tisztelt „alapító atyja” lehetett, s valamikor a 1225–1125 közötti évszázadban (LH IIIB-C) — többek között 2 karddal és két lándzsával — temették el. (Douzougli–Papadopoulos 2010, Fig. 6: az egyik Kemenczei Tibor C típusa 1. variánsa — néhány példa a régiókból: Kemenczei 1988, Taf. 27. 258 /Mosonszolnok/, 28. 263 /Rába/) *Maga a közösség — a publikálók megállapítása szerint — talán északi származású lehetett és az ún. dór népvándorlással hozták összefüggésbe.* (Douzougli — Papadopoulos 2010, különösen 23–35.) Fent már említettem, hogy Pázmándfalu kincsletében is volt egy mellpáncél töredék. (Szabó 2013, 811., Fig. 17.) (4. kép) Az innen nem túl távoli délnyugat-szlovákiai Čaka, Čierna nad Tisou / Tiszacsernyő, Ducové / Ducó (Szlovákia), valamint Kér (Somogy m.) példányai az ún. „kelet-alpi–kárpati” páncélcsoportot képviselik. (Točik–Paulík 1960, Obr. 15–16.; Schauer 1982b, 118., 125., Abb. 3–5., Abb. 9.) Megjegyzem — véleményem szerint —, díszítésük alapján a csoport a helyi, korábbi (pl. klasszikus Halomsíros) kultúrából is levezethető, nem feltétlenül kell görögországi előképekre gondolni. Bizonyított az is, hogy ebben az időszakban a bőr pikkelypáncélt (Schauer 1980, 242–243.) is alkalmazták.

A *bőrpajzs* közepére akár egy nagy korong — lásd kurdi kincs (Mozsolics 1985, 28., 141., Taf. 24. 2.) — is kerülhetett, majd köré 3–4 koncentrikus kör sorban kisebb bronzveretek / korongok, amelyek szintén felvarrásra alkalmas füllel voltak el látva. (Mozsolics 1985, Taf. 229. 2–7.) Ép bőrpajzs az írországi Cloonbrinből (Molloy 2009, Fig. 1.) van, de egy töredék a csehországi Milavce Bz D periódusra (Kr. e. 14. sz. második fele) datált C halomsírjából is származik. (Jankovits 2000, 195.) Fapajzsra — szerintem ez inkább fa + bőr kompozit lehetett — is van adat, amelyek közül a wollmesheimi Ha A1 korú 1. sírt emelném ki. Itt összesen 10 bronzszegecs őrződött meg in situ, fában. (Clausing 2005, 28–29., 78–79., 159., Taf. 21. 23–25.) A sok (70, 34, 16) bronzszegecs alapján fapajzsokat vélnek azonosítani Čaka, Očkov és Velatice (Clausing 2005, 79–80.) temetkezéseiben. A „fapajzsokat” hosszú időn át, gyakorlatilag az egész urnamezős korban (BzC2/D — Ha B1) kedvelték. (Clausing 2005, 80.) Lemezpajzsok, avagy bőr(+fa?)pajzsok összefüggő lemezborításának (?) töredékeiről a korabeli Kárpát-medencéből az alábbi helyek-

ről tudunk: Bodrogkeresztúr, Nyírtura és Keszőhidegkút. (Bouzek 1985, Fig. 47.) A kerek pajzs — átmérőjük az európai késő bronzkorban 33–78 cm — talán a leg szélesebb körben elterjedt. Például az idézett Kárpát-medencei, mykenei („harcos vázán” ábrázolva: Sandars 1978, 189.), írországi és egyiptomi darabok (Sandars 1978, 109.) mellett Közép-Itáliában (Schauer 1982, Taf. 23. 2.) és a mai Spanyolország (Guilaine–Zammit 2005, Fig. 61. 3–4.), de Bulgária (Georgiev 1982, 189., Abb. 1. 1.) és Csehország¹⁴ (Schauer 1982, Taf. 11.) területén is használták. A pajzskészítés ábrázolását Théba 100. sírjának reliefje révén (Müller-Karpe 1980, Taf. 16. 3. részlete) tanulmányozhatjuk.

A korszak *lábvértjeit* a vizsgált évszázadban a Bakonyból nem, de a közvetlen környékéről ismerjük. Például Rinyaszentkirály, Nagyvejke, Nadap, Esztergom, (Jankovits 1997, Fig. 1.1, Fig. 2–5.), valamint Várvölgy–Szebike tető (Zala m.) közöletlen depója. Természetesen az urnamezős expanziók következtében egész Európában a Kárpát-medencén túl megtalálhatók, pl. Franciaországtól Itálián és Horvátországon át a mykenei felségterületig, beleértve Ciprus és Kréta szigetét, de Athént (Bouzek 1985, 113., 115., Fig. 50–51, 53; Clausing 2003; Clausing 2004, Abb. 3–4.; Jankovits 1997, Fig. 7., Fig. 9.; Jankovits 2000, Abb. 1. 6–7.) is.

A *kardot bőr hüvelyben* (LH IIIC pl. Spaliareika: Moschos 2009, 361.) és *bőrszíjon, a vállon* (is) *hordták*, ahogy ezt Homérosz is leírja. A hüvelyt rátekerített fémszalaggal,¹⁵ vagy fém veretekkel erősítették meg (5. kép) (Sághegy II., a vizsgált időszaknál kb. 200 évvel fiatalabb urnamezős depójában — Mozsolics 2000, 37–38., Taf. 17. 2, 4.). A mi éghajlati viszonyaink között a bőr csak szerencsés esetben (nedves környezetben, azaz mocsár, kút, barlang) őrződhet meg. A dániai Hvidegård sírjában így megmaradhatott a *bőrbevonatos, fémszerelvényekkel ellátott fahüvely*. (Born–Hansen 2001, Abb. 101.) Fahüvely és fémszerelékek voltak a szászországi Stade-Wiepenkathen IV. halom 2. sírjában. (Mörtz 2012, 175, Abb. 4, 5. 3.)

A Bakony-vidékének ebben a korszakában a gyalogos harcok következő típusait (5. kép) vélem megkülönböztetni a sírok és néhány kincslelet fegyverkombinációi alapján:

1. *kard + szárnyas harci balta + íjtegez és nyílhegyek + kés* (Balatonfűzfő 6. sír: Ilon 2012);
2. *kard + szárnyas harci balta + lándzsa + tőr* (Bakonyszűcs 1876: Ilon 2014, 4. Tabelle; Koroncó depó: Kemenczei 1989, Abb. 12);
3. *kard + tokos harci balta + lándzsa + mellpáncél* (Kisapáti depó: Ilon 2014, 1/c. Tabelle 74);
4. *kard + lándzsa + tőr* (Veszprém, Arany J. u. depó (?): Kemenczei 1988, 50., Taf. 23. 233.; Ilon 2014, 1/c. Tabelle 77.),
5. *kard + lándzsa* (Bakonyjákó VI. halom 2. sír: Kemenczei 1988, 47., Taf. 20. 205.; Ilon 2014, 3/a. Tabelle; Csögle–Kispáskom: Kemenczei 1988, Taf. 20. 206.; 1989, Abb. 9/A; Gic depó: Novák — Váczi 2010; Mosonszentjános: Kemenczei 1989, Abb. 5/B; Pénzesgyőr: Ilon 2014, 4. Tabelle),

6. kard (Bakonyjákó–Somhát: Kemenczei 1989, Abb. 3/A; Jánosháza: Fekete 2004, 4. kép)

7. lándzsa + tőr (Bakonyjákó IV. halom: Ilon 2014, 3/a Tabelle; Bakonyszűcs–Százhalom 160. halom: Patek 1970, Taf. III; Ugod 1984: Ilon 2014, 4. Tabelle).

5. kép

Korai urnevezős kori harcosok, többségében Bakonyi lelőhelyekről származó fegyverekkel
(A szerző összeállítása alapján a rekonstrukciós rajzot készítette: Tóth Zoltán Ferenc)

Természetesen az sem zárható ki, hogy ezek a fegyverkombinációk nem a harcok hajdani fegyverzetét jelzik, hanem a közösség manipulálásának következtében (rituális vagy más okból) alakultak így. Ezzel ellentétben viszont megállapítható, hogy pl. Čaka II. halom 2. hamvasztásos sírjában a *kard + szárnyas harci balta + lándzsa + mellpáncél* kombináció volt. (Točik–Paulík 1960, Obr. 14, Obr. 27.) Fel-tűnő, ugyanakkor az általános urnamezős tendenciának megfelel (Sperber 2011, 37.), hogy a védőfegyverzet itt nem került a temetkezésekbe. (Vagy nyom nélkül elpusztult, mert bőrből volt?) Mindenesetre úgy tűnik, hogy később (Kr. e. 13. század vége – 12. században) a védőfegyverek a Közép-Duna-vidéken (pl. Volders / Tirol, Čaka, Ducové / Szlovákia) és a Dunántúlon (pl. Farkasgyepű, Nadap, Nagyvejke), valamint a korai mykenei városokban koncentráltak. (Schauer 1982b, Abb. 5; Sperber 2011, 39.)

Ezek a bakonyi és a Kárpát-medence területéről jól ismert, Kemenczei Tibor által az A típusba sorolt kardok (Kemenczei 1988, 44–50.) ugyanazon típusba tartoznak, mint az előbb idézett északnyugat-görögországi Liatovouni–Molossia sírjában talált, de ugyanezek a formák Itáliából is dokumentáltak. (Jung–Mehofer 2013)

A korszakban és a Bakony területéről, valamint környékéről, a lovon vagy kocsin¹⁶ harcolókról alig tudunk valamit. A térségben feldolgozott késő bronzkori telepeken (pl. Börcs: 33, Kajárpéc: 30, Mosonmagyaróvár: 9 – Bartosiewicz 1996, 1. tábla; Németbánya: mindössze 3 db – Vörös 1996, 2. táblázat) ugyanis eleve kevés a lócsont, ami inkább presztízszállatkénti tartásra utal. A ló irányítása szempontjából alapvető gímszarvasagancsból készített zablaldalpalcát a Bakonyból nem ismerem. Ugyanakkor a nem túl távoli Vas megyei Górból (Ilon 2001, Taf. III. 1.), a velemi Szent Vidről és a Celldömölk melletti Sághegyről származók kb. 150–200 évvel fiatalabbak a bakonyi sírok többségénél. (Mozsolics 1953; Bökönyi 1953; Ilon 2001, 246.) Csak az urnamezős kor legvégéről (kb. Kr. e. 800–750.) van tudomásom bronz szíjelosztó veretekről és vas lószerszám töredékekről Bakonyszentkirály halomsírjaiból. (Ilon 2014b) A harci- vagy díszkocsi lehetséges használatát mindössze a nagydémi kincs kocsitengely végének 3 db gulipánfejes szege jelzi. (Hampel 1896, CXC. tábla 18a) A Bakonytól kissé nyugatabbra a velemi II. bronzdepó (Kr. e. 9. század) 4 db, kisméretű kultusz kocsihoz (?) tartozó bronz kerékagya ezt megerősíti. (Mozsolics 2000, Taf. 114. 2–5.) Távolabb a komjáti / Komjatice (Szlovákia) kincs kocsitengely végének bronz burkolata és annak gulipán fejes szegei, valamint a zsujtai szintén gulipán fejes bronz, kocsiírdűv-g-dísz (Hampel 1886, LVI–LVII. tábla) és két, különböző, de eredeti méretű, küllős bronzkerék az erdélyi Arcalia/Árokajla határából (Kristiansen–Larsson 2005, Fig. 102.) utalnak e dísz- és/vagy harci eszközre. Mindezek az adatok nagyon kevés lovas és kocsin harcolót sejtetnek, azaz — úgy vélem — a Kárpát-medence egész területén e két harci módszert csak a vezetők legkisebb és legmagasabb köre alkalmazta. A gyorsan és valószínűleg szervezeten, tömegben és futva mozgó, íjjal, lándzsával és védőfegyverekkel

felszerelt gyalogos harcosok sikerrel vették fel a harcot a Közel-Kelet elsősorban harcikocsis (2 ló, hajtó, 1 fegyveres — egyiptomi; 2 fegyveres — hettita) egységekre épülő hadseregeivel. (Kristinsson 2010, 47.)

A szarvasmarha lenyűzött, feldolgozható bőre önmagában is értéket jelentett, egyúttal a tulajdonos gazdagságát is kifejezhette. A bőrt¹⁷ az élet szinte minden területén felhasználták. Például összetett, azaz kompozit (fa, bőr, bronz) pajzs (késő bronzkor: Molloy 2009, Fig. 1.),¹⁸ (bőr, bronz) mellpáncél (késő bronzkor: Schauer 1982b, 335., 337., Abb. 1.; Douzougli–Papadopoulos 2010, 31., 33. Fig. 8.), kardhüvely (Moschos 2009, 361.), vagy fémműves bőrköténye, cipőtalp, öv, igavonó állat hámja, lószerszám szíjai, vödör, zsák (pl. bányászok érc-, sóhordó), favázás csónak bevonó anyagaként (az őskőkortól a mai napig: Pomey 2011, 28.), de sátorlapként (római kor: Groenman–van Waateringe 1974, 68–72.) is használhatták.¹⁹ A szilajon tartott állat szőre pedig a nemez alapanyagaként vehető számításba (felhasználása pl.: viselet, sátorlap). Ehhez a bőr nyersanyaghoz kapcsolható a szimbolikus — ökörbőrt imitáló — formában kiöntött fém nyersanyag, amely nem csak a tárolás egyik módjaként, de a fém üzleti tranzakciójának lebonyolítására is alkalmas volt. Ezek *miniatűr formái* — utalva a nagyméretű égekumiakra — a Balkánon (Kloster Ivanič, „Makarska”: Müller-Karpe 1980, Taf. 383. A/7; Forenbacher 1995, Fig. 2.) át a Kárpát-medencéig (Vas megye: Góráilon 1992/, Vát²⁰) jutottak el és voltak használatban. Ezek a tárgyak és a mögöttes innováció pedig a kapcsoltok igazolásának egy újabb elemét jelentik. De találunk olyan ékszert is (pl. a Külsővatról, Németbányáról, Győr környékéről és Nadaprról ismert Čaka fibula: Ilon 1984, I. tábla 4; 2014, Taf. 7. 7; Hampel 1886, XLI. tábla 2; Makkay 2006, Pl. XXVII. 208), ami csakis innen, északról kerülhetett a cephaliái Diakatabába. (Bouzek 1985, Fig. 76. 7.)

A pajzsok legnépszerűbbike, a kerek a 16–15. században már a közel-keleti (Észak-Szíria, Felső-Mezopotámia, Hurri) forrásokból jól ismert. Ezt a formát természetesen a tengeri népek is használták. (6. kép) Lásd II. Ramses Abu Simbel-i és Abydos-i templomainak csataábrázolásait (Jung 2009b, Fig. 2.), valamint III. Ramses Medinet Habu-i templomában a tengeri csatát. (Schauer 1980, Taf. 18.) A harcosok megjelenítését pl. az egyiptomi fáraók fent már említett templomainak faláról, pylosi freskókról, mykenei pecsétlőkről és a híres mykenei „harcos vázáról” (7. kép) (Bouzek 1985, Fig. 52), kősztelékről Észak-Itáliától Spanyolországig, de skandináviai sziklarajzokról (Jockenhövel 2006, Abb. 3–5.; Ekdahl 2012, Abb. 4–12.) is ismerjük. A kontinens íjászainak karddal, vagy karddal és pajzssal történő látványos ábrázolásai pl. a szardíniai Uta-Monti Arcosa bronzszobrocskáit, az észak-bulgáriai barlangrajzok és az északi sziklarajzok. (Jockenhövel 2006, Abb. 5. 4; Sperber 2011, Taf. 4–5.; Georgiev 1982, 189, Abb. 1. 1.; Ekdahl 2012, Abb. 10.)

A fegyverek általában nagy távolságra eljutottak a rabló- vagy zsoldos harcosal, de csere és/vagy ajándékként a társadalom elitjében, vagy csak egyszerűen le-

6. kép

Sardana, krétai és szardíniai, azaz sardana harcosok (Sandars 1978, 161, Fig. 112. nyomán)

7. kép

Sardana gyalogos az ún. mykenei harcos vázán (Sandars 1978, 178, Fig. 119. nyomán)

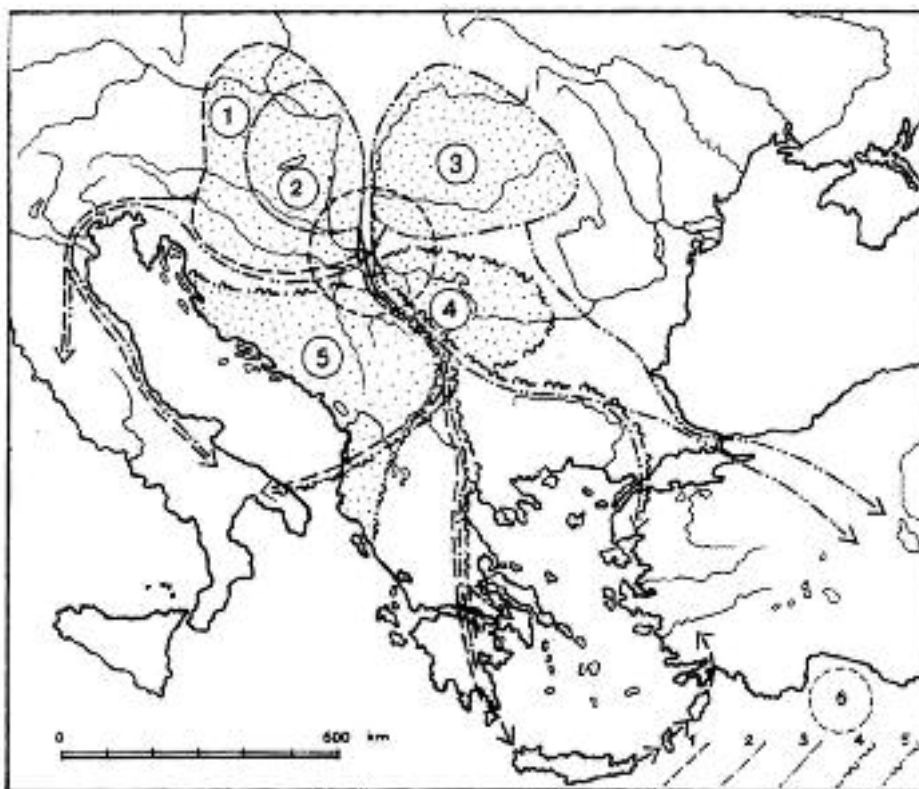
másolták az eredetit. Látványos példái ennek — a fentiekben vizsgált „hétköznapi” fegyvereken túl — az Egyiptomból (Müller-Karpe 1980, Taf. 38. B/4, 64. A/8), Szíriából (Müller-Karpe 1980, Taf. 143. C), Izraelből (Müller-Karpe 1980, 122. Taf. D/5; Galili — Gale — Rosen 2011, Fig. 9), de a Skandináviából²¹ is ismert ún. sarló- és görbekard. Nyilván csak az utóbbi helyen értelmezhető különleges, az elithez kapcsolható presztízs fegyvernek. A Földközi-tenger keleti medencéjében nem csak számos — az előbb már idézett — példánya, de rengeteg ábrázolása (Medinet Habu: Müller-Karpe 1980, Taf. 67. 4., 69. 2., 73. 2., 4.) is létezik.

A fegyverek által okozott sérülésekről a csontok vallanak. Például nyílcsúcsok a nyak- vagy gerincsigolyákban, kardpenge vágása a koponyán, a kardgomb által betört fej. (Jockenhövel 2006, 111–115., Abb. 8–10.) A németországi Tollense-völgyében cca. 1200 körül történt urnamezős kori csata nyomai: betört koponyák, combcsont ízületi részébe fúródott nyílhegy, halmokba rakott, összevagdalt hosszúcsontok (Jantzen–Brinker et alii 2011, 428., Fig. 4., 7–8.). A mészárlás — kardokkal és buzogányokkal/fabunkókkal — itt hasonló lehetett, mint amelyet III. Ramses Medinet Habu-i templomának reliefje megörökített. (Müller-Karpe 1980, Taf. 67. 3–5.)

Bernhard Weninger és Reinhard Jung (2009, Fig. 14.) szerint az égeikumi késő bronzkor záró szakaszának periodizációja — Kastanas C14 adatai alapján a következő: LH (késő Helladikus) III C korai 1-2 = 1210/1200 – 1170/1160 között, LH III C kifejtett 1-2 = 1150/1140-ig, LH III C késői 1-3 = 1100-ig, LH III C legkésőbbi = 1185/1080-ig. A Kr. e. 13. században és a 12. század elején a Levante környéki országok írott forrásai szerint az ún. tengeri népek az Égeikum keleti részén, Egyiptomban és Szíriában jelennek meg. Pl. III. Ramses uralkodása idején 1180 BC körül 6 városban (pl. Hatti /1190 BC/, Quadi, Arzawa) történtek komoly pusztítások (Jung 2009, 31–32, Abb. 3). A ciprusi Enkomi településén a IIB települési szinten figyeltek meg a francia ásatók egy pusztulási réteget, amelyet a késő Helladikus IIIB időszak végével, illetve a késő ciprusi (LZ) IIC periódussal lehetett szinkronizálni. Az ugariti palota ásatási területén pedig jól megfogható volt a támadók két nyílzápora (25 és 30 lövedék), de még utcai harc nyomát is meg lehetett figyelni. Ugyanakkor a védőknek a palotában deponált nyílhegyeit és parittyaköveit is megtalálták. A támadók a szárazföldön kívül, természetesen a vízen is érkeztek. Egy késő mykenei kori 50 evezős hajó kb. 60 harcost tudott szállítani. (Jung 2009, 36–37., 39., 42.)

Az erőszakos rablóhadjáratokkal — lásd ehhez Jozef Paulík (1990) térképét (8. kép) — párhuzamosan azonban számos helyen konstatálható, hogy letelepültek. Például a szíriai Tell Kazel K2 rétegét a tengeri népek egy csoportja már nem, mint pusztítók, hanem mint telepesek „hozták létre”. Ezt a kézzel formált, szürke, helyi készítésű mykenei kerámia igazolja, vagyis az Égeikumból és az Dél-Itáliából érkezők, igyekeztek a helyi lakossággal együtt élni. (Jung 2009, 43–44.)

Európának az Urnamezős kultúra által uralt teljes területén a hamvasztással történő temetkezés volt az elfogadott, a „divatos”. A Földközi-tenger keleti medencéjében azonban nem. Így ezen új szokás (Childe 1930, 216.), ami először (LH IIIC

8. kép

Az északi régészeti kultúrák 12. századi migrációja a Földközi-tenger keleti térsége felé
(Paulík 1990, Abb. 9. nyomán)

késői fázisában) a társadalom Naue II. típusú kardokat használó elitjénél (Jung 2007; Moschos 2009, 367., 370.) jelent meg, majd (a 12–10. században: Eder 2005, 280.) széles körben terjed el — ami északról, több útvonalon érkezőket sejtet (hegyi: Albánia és tengeri: Adria). Ezt pl. a borostyánkővek európai lelőhelyei (Beck 1982, Harding 1974; Horváth 1999; Maran 2013; Marková 2003), az Uluburunnál elsüllyedt hajó rakománya (Pulak 2005), de a Neua II. kardok, lándzsák, borotvák, csipeszek és a Čaka típusú fibulák igazolják. Ezeket az útvonalakat a 13. végén – 12. század elején a mykenei adminisztráció ellenőrizte. (Moschos 2009, 372, 374.)

Összefoglalás

A régészettudomány vizsgálódását, eddigi eredményeit röviden az alábbiak szerint összegezhetem. A bakonyi halomsírok többségébe (több százba?) a késő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra tárgyi emlékeivel jellemezhető emberek temetkeztek. Jó néhány településüket, egyetlen barlangi lelőhelyüket (Szentgál–Mecsek-hegy Kő-lik

– Ilon 1991), valamint néhány tucat bronz kincsletüket ismerjük. A kutatók egy csoportja a múlt század elejétől (Childe 1930, 192., 222.; Hänsel 1981) máig azt feltételezi, hogy hatásuk (természetesen más északi, azaz közép-európai területekről indulókkal együtt: Childe 1930, 213.; Sandars 1978, 91–95.) — nevezzük rabló hadjáratnak, területfoglalásnak, a demográfiai fölösleg helykeresésének — Itálián és a Balkánon keresztül érintette a Földközi-tenger keleti medencéjét is, például Mykenet, Kisázsia tengerpartját, de Egyiptomot is. Ezt nem csak az elsüllyedt hajóroncsok tárgyai (pl. a török partoknál: Uluburun /Kr. e. 1342–1314/, Cape Gelidonya /kb. Kr. e. 1200/, az izraeli partvidéken: Hishuley Carmel, Kfar Samir, Hahotrim–Bass 1967; Pulak 2005; Galili–Gale–Rosen 2011), de a fentiekben említett területeken gyűjtött más tárgyi emlékek is igazolják. Ilyenek pl. a fegyverek közül a IIa típusú (Naue), a kontinentális Európában és a Levante térségében is általánosan használt kardok (Sandars 1978, 89., 92–93., 207., IV. table), és a „lausitzi”, később Gáva, de nevezzük inkább helyidegen, északi jellegű, kannelúrázott és csavart fülű kézzel formált kerámiák (Sandars 1978, 193–195.; Hänsel 1981, 214–215., Abb. 6–11.; Paulík 1962, Abb. 14. 2., 36. c). *Ezt az erőteljes aktivitást és mobilitást egy erősen tagolt társadalom generálta, nem utolsó sorban annak katonai elitje. Ennek a vizsgált térségben hét réteget (lásd fenn) vélem kimutathatónak.*

A korszak rendívvül szerteágazó kapcsolatrendszerét a Levantei-tengeren, azaz a dél-törökországi Uluburun partjainál elsüllyedt kb. 15–16 méter hosszú, a Kr. e. 1342–1314 tájára (18. egyiptomi dinasztia vége: Echnaton, Tutenhamon, Haremhab fáraók — Pulak 2005, 90) keltezett késő bronzkori, semita kereskedőhajó rakománya remekül bizonyítja, hiszen abból a Földközi-tenger keleti medencéjének áruit tárták fel. Úgymint: 24 db szíriai eredetű kőhorgonyt, kánaáni amfórákat (bennük tömjén, fajansz- és borostyánkő gyöngyök voltak), hegyikristály gyöngyöket, ciprusi és mykenei edényeket, kék és türkiz színű szíriai és egyiptomi üveg öntecseket (175 db, kb. 2 kg/db, összesen kb. 350 kg — Pulak 2005, Abb. 22), elefántcsontból készült madarat, 14 db vízilófogát (Pulak 2005, 77–78, Abb. 28, 37), struccotját (ebből luxus edényt készítettek), kisázsiai eredetű ón- és ciprusi ökörbőr, valamint cipó alakú réz öntecseket, ólomlemezeket, karika alakú aranyöntecset, Puntból, azaz a mai Szomáliából származó ébenfát (Pulak 2005, 71, Abb. 23), továbbá fegyvereket (pl. itáliai típusú kardot — Pulak 2005, 86, Abb. 41).

A Földközi-tenger felé a szárazföldön migráló/vándorló/a rablóhadjáratokban szerepet vállaló Kárpát-medencei (7. kép) (Sandars 1978, 83; Paulík 1990, Abb. 9.) és más közép-európai és balkáni, valamint égeikumi és a Levantei-tengert határoló szárazföldi-törzsi csoportokon kívül a gazdagabb területek (Kelet-Mediterrán /Ciprus, Kréta/, kisázsiai régió, Egyiptom) megtámadásában a Szardíniáról (nevük a forrásokban: *serden/sardena*), Szicíliaról (*sikler/sekeles/sekelo*) és mykenei területről (Danaia – *danaoi*) vízen, hajókkal mozgó, de a filiszteusok (Kréta és Kánaán/Palestina – *palastu/peleset*) és az achaiok (*aqaiwasa/achawia/achaiwoi/ahhiyawa*) földjéről (Dél-Anatólia) induló emberek (összefoglaló néven: „*tengeri népek*”) is résztvettek. A sar-

danák a Kr. e. 14. század utolsó évtizedeiben Ugarit és Byblos városállamainak zsoldosaiként álltak alkalmazásban és ismerték meg a területet, majd később (Kr. e. 13. század elején) II. Ramses elitcsapatában is harcoltak (Eder 2005, 277; Lehmann 2005, 284, 286, 288–289, Abb. 9). III. Ramses helyőrségeiben *denyen*, *sekeles* és *weses* harcokkal (Sandars 1978, 165) együtt találhatók meg. A kádesi (Qades) csatát Kr. e. 1286/85. (vagy 1274) évben II. Ramses és a hettita uralkodó II. Muvatallisz összesen több mint 5000 harci kocsival és 38000 gyalogossal vívták meg. A hettita hadseregben *lukka*, az egyiptomiban elitcsapatként *sardana* zsoldosok küzdöttek (Healy 1993, 43, 64/E–65). 1220-ban Merneptah fáraó győzött le egy országát megtámadó líbiai, *sardana*, *lukka*, *ekwesh*, *sekeles* és *teresh/tursa/taruisha/tyrsenoi*²² szövetséges hadsereget. Ellenségeinek nevét győzelmi sztéléjének felirata őrizte meg. 1209/8-ban líbiaiak támadták meg — északi (*aqaiwasa/ahhiyawa*) szövetségeseikkel — az egyiptomi államot. A konfliktusok következő csúcspontja 1189-ben és 1186-ban, III. Ramses uralkodása idején volt, amikor ismét a líbiaiak támadtak *denyen*, *kehek*, *peleset*, *sekeles*, *tjeker* és *weses* szövetségeseikkel a Nílus deltában. Az összeütközés ekkor szárazföldi és tengeri ütközetet is jelentett (Sandars 1978, 29–31, 104–105, 119, 124–129, 133; Lehmann 2005, 285, 289, Abb. 9). A „tengeri népek” támadása tehát ciklikusan ismétlődött (Kristinsson 2010, 295), illetve a térségben maradt és itt élő fegyveres bandák rendszeresen megtámadták a városokat (Sandars 1978, 50, 53). A mykenei palotáknak a Kr. e. 13. század közepén falakkal, bástyákkal történő megerősítése (Jung 2005, 273), majd teljes pusztulása (Kr. e. 1080 körül = LH IIIC késői: Sandars 1978, 204., III. table; Weninger–Jung 2009, Fig. 14.) a politikai, társadalmi és gazdasági életben cezúrát jelentett. Azonban sok helyen — helyi és regionális vezetők irányításával — megindult az újjáépítés (dinamizmus pl. Tirynsben: Maran 2014, 177.), a települések kontinuitása figyelhető meg. A korábban „sötét korként” értelmezett időszakban tehát új alapok (gazdasági, társadalmi és politikai) teremődtek és ez az új világ a Kr. e. 11. század második felében stabilizálódott. Az északról a mykenei területre bevándorolt csoportok érkezését sokkal később a görög mítoszokban a trójai háborút követően a dórok, a tessalok, a boiok stb. megtelepedéseként magyarázták (Sandars 1978, 95; Eder 2005, 279–281; Lehmann 2005, 283; Maran 2008).

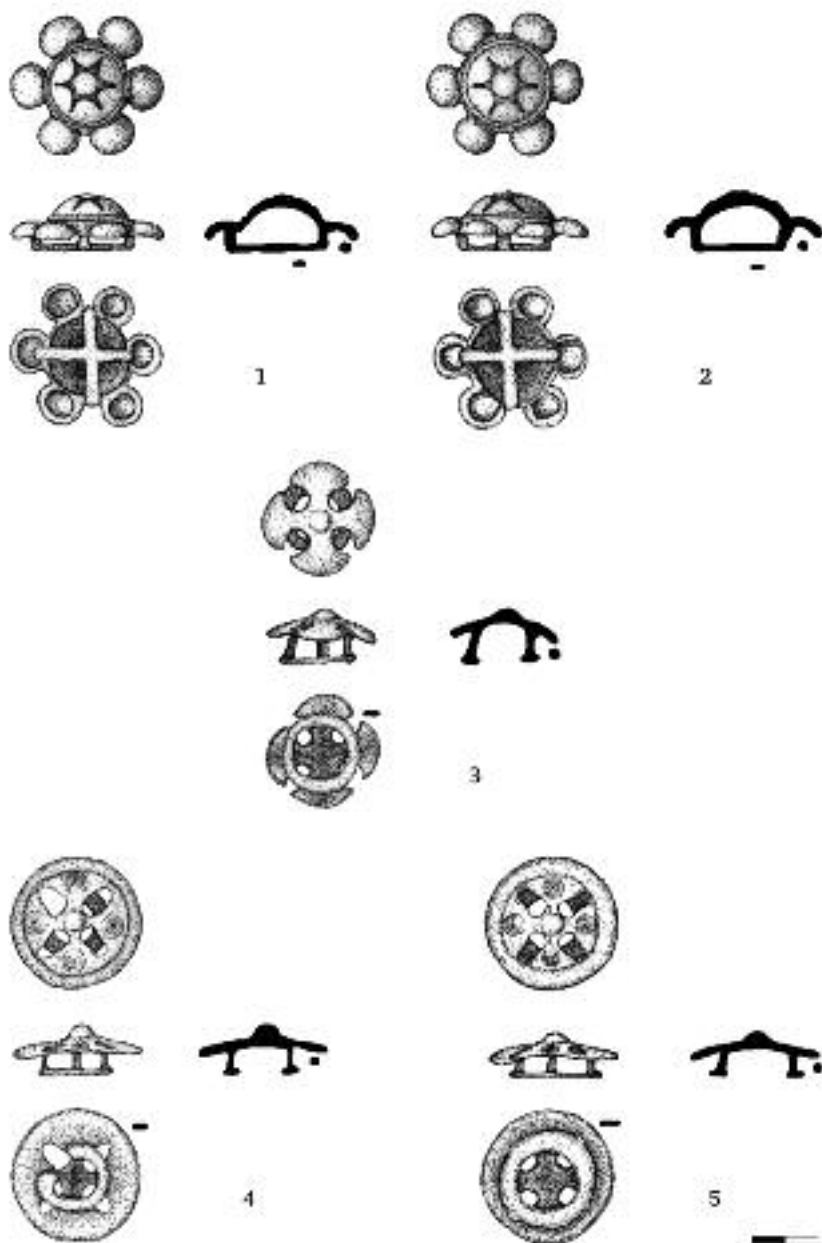
Epilógus

Alig két éve azonban nem kis meglepetésemre, a korábbi munkásságommal — és persze más, idézett kutatókéval — is részben ellentétben álló ténnyel találkoztam, s ma már világos, hogy nem minden, a Bakony peremén — vagy nem csak ott? — található halomsír tartozik az eddig tárgyalt késő bronzkori késő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra emlékműanyagához (pl. Patek 1968, Torma 1969; Kőszegi 1988; Jankovits–Váczai 2013).

1. A *halmok egy csoportja* — amelynek nagyságrendjét ma még nem ismerjük — tárgyi emlékeik alapján a késő bronzkor legvégére (Kr. e. 800 körülre),

annak záró évszázadára keltezhető. Egy *keletről érkező lovas nomád nép* a korábban kimmereknek, majd preszkítáknak nevezett emberek *temetkezéseinek emlékei* is ilyenek. Hogy ezzel a ténnyel is számolnunk kell, azt Wolf Ernő zirci magángyűjtő figyelmességének köszönhetően tudjuk. (Ilon 2014b) Ő az 1990-es évek második felében Bakonyszentkirály határában, a Zörög-hegytől D–DNy-ra bronz- (9. kép) és vastárgyakat, valamint cserép edénytöredékeket gyűjtött két — 1870-ben! — megbolygatott halomsír kidobott földjének felszínéről. A hajdani veszprémi múzeumigazgató, Laczkó Dezső 1908. évi feljegyzésében ez áll: „Az egyiket [értsd: *halmot* — a szerző megjegyzése] egyik Esterházy grófné felnyitatta. Belseje több köbméternyi kőhalom. A kővel körülhányt üregből zabla, tarajos (?) sarkantyú,²³ s egyéb vasból készült [olvashatatlan szó] részletek, azután hamu, 1 nagy kettős-fülű urna és egy agyagmécses került elő. A cseszneki pap állítása szerint idevaló [olvashatatlan szó — talán tárgy?] a Mihálydy-gyűjteményben is. Egy nagy és egy kisebb halom még érintetlen.” A Laczkó Dezső által említett halmot 1870-ben gróf Lazanszky, született gróf Eszterházy Angéla ásatta meg. (Mihálydy 1970, 164.; 1871, 185–186.) Nem meglepő tehát, hogy Rómer könyvében (1860, 99.) megemlíti a hölgyet, akiről így ír a bakony-szombathelyi részről: „...távolabbra fekszik Lazanszky Angelika grófhölgy földszinti díszes, igen alkalmas kastélya” Az adatok tehát több mint egy évszázad távlatából is összeilleszthetők!

2. A *halmok másik csoportját az előzőknél még fiatalabb, kora vaskori (Kr. e. 800 — 450) ún. Hallstatt-kultúrának* már évtizedek óta és a nemzetközi kutatás által is jól ismert halomsírai jelentik. Ilyenek a Bakony peremén pl. a somlóvásárhelyi kocsis (Egg 1996; Horváth 1969), vaszari lovasok (Mithay 1980) és a (fehérvár)csurgói temetkezések. Utóbbiakról Rómer így ír: „...fenyővel tarkított cseres rejti kirándulásunk főtárgyát, az oly hírnevesekké lett csurgói Kunhalmokat. Ezen nevezetes és magasságukra nézve kitűnő szabályos kupidomú halmok, melyet Pados barátom az Uj M.[agyar] Múzeumban részletesen leírt, majdnem egy sorban fekszenek, ha jól emlékszem délről északnak. Számra van köztük hét nagyobb és egy — a hatodik — kisebb; ezt Pados oltár helyének véli. Legnagyobb a harmadik délről kezdve, és ezt óriási műnek lehet mondani, mivel mind magassága, mind kiterjedésre nézve bizony legfeltűnőbb. Ezen halmok ketteje a méltóságos uraság költségén több úr hozzájárulásával felásatott Pados és egy mérnök úr felügyelete alatt. Vezetőm szíveskedett az ásatás minden mozzanatára figyelmeztetni; amennyit lehetett, még az óriási hamvedrek töredékeiből gyűjteni, összeszedtem, és így iparkodánk a falutól délre...” (Rómer 1860, 68.) Feltárásról készített remek rajzát szöveggel együtt a Comptes-Rendus kötetben (Rómer 1878, 124–125., Fig. 48.) tette közzé. Majd az 1980-as években Jungbert Béla, a székesfehérvári István király Múzeum régésze tárta fel

9. kép
 Bakonyszentkirály-Zörög-hegy feldúlt „preszkíta” halomsírnak lőszerzámveretei
 (Rajz: Radics András)

itt, az Eresztvényi erdőben részben ugyanazokat és újabb halomsírokat (Jungbert 1983, 1984, 1985), továbbá kutatta a föld-fasáncokkal erősített Kisvárhegyi magaslati települését (Jungbert 1991, 1992), ahol természetesen házakat is dokumentált.

3. A hazai régészeti kutatás — ellentétben a nyugatival (Childe 1930, 215; Jockenhövel 2006, 2007; Mordant et al 2007; Kristinsson 2010, 45; Kristiansen 2012) — az utóbbi másfél évtizedben feleslegesen tartózkodik a térbeli etnikai és kulturális dinamizmus, valamint a mobilitás fogalmának használatától, ezzel együtt a mögöttes tartalom elfogadásától. A most vizsgált történelmi periódust — az urnamezős kort (Kristinsson 2010, 40–57.) —, így annak kezdetét is a nagyfokú mobilitás jellemezte. E jelenségsorozat motorját pedig a marginális és a periférikus zóna lakóinak a centrum/magterület felé történő mozgása határozta meg. (Sherratt 1993; Kristinsson 2010, 14., 46., 302.)

JEGYZETEK

- ¹ Nyilvántartásom nem tartalmazza: Balatonfüred–Berektrét, Bakonytamási–Hathalom (szerintem kora vaskori) 7, Csót–Magyalos –és Vasúti-dűlő 2–2, Dáka–Macskadomb őskorinak meghatározott, de a szakirodalomban hivatkozott Gyarmat–Halom-dűlő elhordott sírhalmait sem. Kemenesszentpéter (több római), Lovászpataona (köztük kora vaskori), Magyargencs, Malomsok, Marcaltó, Mezőlak, Mihályháza, Nagycsád, Nagydém (bár késő bronzkori kincs, de a híres kora vaskori temetője is van), Nagygyimót, Nemesszalók, Nyárád, Pápa, Takácsi, Vanyola, Vaszar (bizonyosan kora vaskoriak) határának halmait sem. Az elhagyás magyarázata, hogy kutatatlanok, vagy több feltárásának köszönhetően tudjuk, hogy kora vaskoriak, vagy római koriak.
- ² Az idézetben belüli kurzíválás e sorok szerzőjének kiemelése, amely a figyelem felkeltését szolgálja.
- ³ A győri bencés gimnázium múzeumi gyűjteményére történik az utalás, amely a ma Rómer Flóris nevét viselő múzeum gyűjteményének magvát képezi.
- ⁴ Úgy gondolom nem véletlen, hogy erre a kutatásra az 1876. évi Budapesten megrendezésre kerülő, általa szervezett nemzetközi régészeti kongresszus előtt került sor.
- ⁵ Mithay Sándor: Mihály István gyűjtőtevékenysége. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13 (1978) 7–15.
- ⁶ Forster Gyula Nemzeti Vagyongazdálkodási és Örökségvédelmi Központ (Budapest), Tudományos Irattár, Rómer-hagyaték, Leltári szám. K-413. Bardoly Istvánnak a kutatásomhoz gyűjtött segítségét e helyütt is köszönöm.
- ⁷ Forster Gyula Nemzeti Vagyongazdálkodási és Örökségvédelmi Központ (Budapest), Tudományos Irattár, Rómer-Jegyzőkönyvek, XXXIII. 154, 156–158. Sajnos a 157. oldal alján a kard töredéket csak megemlíti, de nem rajzolta le.
- ⁸ A markolatnak a penge felső részéhez csatlakozó, kiszélesedő része.
- ⁹ A tárgyat 2000 augusztusában rajzoltattam le, amit a Savaria Múzeum Régészeti adattárában őriznek.
- ¹⁰ Mithay Sándor: Emlékezés Jankó Lászlóra (1875–1954). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 5–9.
- ¹¹ Ugyancsak az ő tulajdonában van egy ugyanilyen típusú másik tőr, amelyet egy másik cikkemben (Ilon 2015, Fig. 2. 4.) tettem közzé. Az előbbihez hasonlóan ezt is egy pápai börszén és feltételezhetően szintén egy rabló ásatótól vásárolta.
- ¹² A feltárt sírt a Bz D periódusra keltezte. (Patek 1970, 47.)
- ¹³ A késő helladikus (azaz a görög szárazföldi) kronológia utolsó fázisa.
- ¹⁴ Az újabb kutatás szerint a pilzeňi, Ha B1 korú. (Clausing 2005, 78.)

- ¹⁵ Ilyen megoldást Jénából (Thüringia) ismerünk még. (Born–Hansen 2001, Abb. 102.)
- ¹⁶ Kocsikészítő műhely ábrázolását egy thébai sírból ismerjük. (Müller-Karpe 1980, Taf. 20. 5)
- ¹⁷ A rézkori Ötzi ruházatának bőr alapanyagai: barnamedve (sapka), gímszarvas + őz + zerge + kőszáli kecske + jávorszarvas (köpenye), borjubőr (a leggings tartóelme), gímszarvas (leggings), házi kecske (ágyékviselete). A lábbeli őz és gímszarvas. A nyíltegez kőszáli kecske vagy őz bőréből készült. (Groenman–van Waateringe 1992, 122–123., 126–128., Fig. 3a). Hallstatt bronz- és kora vaskori sóbányájában a konzerválódott bőrök az alábbiak: juh (70,5 %) és szarvasmarha (8 %). Popa 2008, 105. A római korból is ismerünk fa és marhabőr felhasználásával készített pajzsot, illetve harci mént védő bőrpáncélzatot és nyerget. Utóbbi kecske vagy juhbőrből készítették. (Groenman–van Waateringe 1974, 67., 72–76.)
- ¹⁸ 15. századi egyiptomi falfestmény-ábrázolás van pajzskészítőkről (Theba), ahol a megnyúzott állatbőr is látható. (Healy 1993, 32.)
- ¹⁹ A bőrfeldolgozás egyik legkorábbi ábrázolását a thébai 100. (Rehmire) sírjának relíeje őrizte meg. (Müller-Karpe 1980, Taf. 15. 6.)
- ²⁰ A 86. sz. főút községet elkerülő szakaszán került elő, a Farkas Csilla vezette feltáráson. Közlése folyamatban.
- ²¹ A dániai Norre, Rørby és Viby ismert példányai a most vizsgált időszaknál korábbiak, a hettitaktól, a Kr. e. 17. századból származnak. A kardok és hettita ábrázolásuk: Schauer 1985, Abb. 7; Kristiansen–Larsson 2005, Fig. 116., Fig. 118., Fig. 127. A tárgytypus útját egy nyugat-ukrajnai (Nikolajev) töredék jelzi. (Schauer 1985, Abb. 7. 1.)
- ²² Kr. 1250–1220 között a hettita forrásokban szereplő, az anatóliai Troad mellett élő nép. Később az etruszokkal Észak-Itáliába települnek. (Sandars 1978, 111–112.)
- ²³ Ez valami félreértés lehet, vagy a halom anyagához keveredett tárgyról van szó.

IRODALOM

HORVÁTH, Tünde

- 1999 Contribution to the study of hungarian amber-finds. *Savaria Pars Archaeologica* 23/3. 277–289.

ILON Gábor

- 1984 Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon. Das neuere Auftreten eines Fibeltyps im Nordwesten Transdanubiens. *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17. 65–79.
- 1986 Egy sírépítménytípus a Bakony-vidéki későbronzkorban. Ein Grabbau-Typ in der Spätbronzezeit der Bakony-Gegend, *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 18. 83–93.
- 1988 Későbronzkori település és temetkezés Farkasgyepűn. Spätbronzezeitliche Ansiedlung und Beerdigungen in Farkasgyepű. *Pápai Múzeumi Értesítő — Acta Musei Papensis* 1, 19–30.
- 1992 Keftiubarren ingot from Urn-Grave culture settlement at Górkápolnadomb (C. Vas). *Acta Archaeologica Hungariae* 44. 239–259.
- 1995 A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése (1970–1994). Ergänzung zum 4-ten band des damaligen Pápaer Kreises für archaologische Topographie Ungarns 1970–1994. *Pápai Múzeumi Értesítő — Acta Musei Papensis* 5. 63–137.
- 1996 A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Németbánya határában. Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber–Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németbánya. *Pápai Múzeumi Értesítő — Acta Musei Papensis* 6. 89–208.
- 2001 Siedlungswesen und Bestattungssitten in Górk. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit. In: Lippert, A. (Hrsg.) *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg.* (Universitätsforschungen

- zur Prähistorischen Archäologie, 78.) Bonn, 243–267.
- 2012 Eine weitere Bestattung der frühurnenfelderzeitlichen Elite — das Grab Nr. 6 aus Balatonfüzfő (Ungarn, Komitat Veszprém). In: Kujovský, R. — Mitáš, V. (Eds.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. (Academiae Scientiarum Slovaca, Communicationes, XIII.) Nitra, 137–150.
- 2013 *Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében. Sammler am Fuße des St. Veit Berges bei Velem. Führer in der Privatsammlung von István Kern*. (Pannon Kulturális Örökség Füzetek, 4.) Kőszeg.
- 2014 Der Anfang der Urnenfelderzeit (Bz D) im Bakonygebirge (Ungarn). Das Gräberfeld und die mehrschichtige Siedlung der Spät-Hügelgräberzeit und der Früh-Urnenfelderzeit in der Gemarkung von Némethánya. In: Dizdar, L. D., Dizdar, M. (Eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22. 2011. (Zbornik Instituta za Archaeologiju, 1.) Zagreb, 101–177.
- 2014b „Preszkíta” lovas temetkezések Bakonyszentkirály határából. „Pre-scythian” horse burials found at the boundary of Bakonyszentkirály. *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 28. 75–94.
- 2015 Bronzkori szúrófegyverek Vas megyei gyűjtők tulajdonában. Thrusting weapons dating to the Bronze Age in the property of private collectors in Vas County In: *Fekete Mária Festschrift*, Pécs, In print.
- JANKOVITS Katalin
- 1992a Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta Archaeologica Hungaricae* 44. 3–81.
- 1992b Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologica Hungaricae* 44. 261–343.
- 1997 La ricostruzione di due nuovi schinieri del tipo a lacci dell’Ungheria. *Acta Archaeologica Hungaricae* 49. 1–22.
- 2000 Neue Angaben zu dem Depotfund von Pila del Brancon, Nogara (Verona). Zu Bronzeblechen vom Depotfund. *Acta Archaeologica Hungaricae* 51. 189–205.
- 2008 Die Gräber mit den Waffenbeigaben: Die so genannten Kriegergräber in der Späthügel-Frühurnenfelderkultur (Bz D – Ha A1) in Transdanubien. In: Czajlik, Z. – Mordant, C. (Eds.): *Nouvelles approches en anthropologie et en archeologie funeraire*. Budapest, 83–91.
- JANKOVITS Katalin – VÁCZI Gábor
- 2013 Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd–Tringer-tanya (Komitat Fejér) in Ost-Transdanubien. *Acta Archaeologica Hungaricae* 64, 33–74.
- JANTZEN, D. – BRINKER, U. – ORSCHIEDT, J. – HEINEMEIER, J. – PIEK, J. – HAUENSTEIN, K. – KRÜGER, J. – LIDKE, G. – LÜBKE, H. – LAMPE, R. – LORENZ, S. – SCHULT, M. – TERBERGER, Th.
- 2011 A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany. *Antiquity* 85. 417–433.
- JOCKENHÖVEL, Albrecht
- 2006 Zu Archäologia der Gewalt: Bemerkungen zu Agressieon und Krieg in der Bronzezeit Europas. In: *Anados*. Studies of the Ancient World. 4-5/2004-05 (Tnava), 101–132.
- 2007 Zu Mobilität und Grenzen in der Bronzezeit. In: Rieckhoff, S. — Sommer, U. (Hrsg.): *Auf der Suche nach Identitäten: Volk — Stamm — Kultur — Ethnos*. Int. Tagung Univ. Leipzig 2000. (BAR Int. Ser. 1705.) Oxford, 95–106.
- JUNG, Reinhard
- 2005 Die mykenischen Palastzentren und das mykenische Staatssystem. In: Yalçın, Ü. – Pulak, C. – Slotta, R. (Hrsg.): *Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren*. Bochum, 265–274.
- 2007 ‘Δωρ μου Φωτιά’. Woher kamen die Brandbestattungsriten der spätbronzezeitlichen Ägäis? In: Galanaki, I. – Tomas, H. – Galanakis, Y. – Laffineur, R. (Eds.): *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory across Borders* (University of Zagreb, 11-14 April 2005). (Aegaeum 27.) Liège – Austin, 215–230.

- 2009 „Sie wernichteten sie, also ob sie niemals existiert hätten” — Was blieb von den Zerstörungen der Seevölker? In: Meller, H. (Hrsg.): *Schlachtfeldarchäologie. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 2, 31–48.
- 2009b I “bronzi internazionali” ed il loro contesto sociale fra Adriatico, Penisola Balcanica e coste Levantine. In: Borgna, E. – Guida, C. P. (Eds.): *From the Aegean to the Adriatic: social organizations, modes of exchange and interaction in postpalatial times* (12th – 11th BC. Udine, 1-2 dicembre 2006. Roma, 129–157.
- 2012 Can we say, whats behind all those sherds? Ceramic innovations in the Eastern Mediterranean at the end of the second millennium. In: Maran, J. – Stockhammer, Ph. (Eds.): *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Inrecultural Encounters*. Oxford, 104–120.
- JUNG, Reinhard – MEHOFER, Mathias
- 2013 Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: cooperation, trade or war? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43. 175–193.
- JUNGBERT Béla
- 1991 Fehérvárcsurgó–Kisvárhegy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 43. 9.
- 1992 Fehérvárcsurgó–Kisvárhegy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 44. 8–9.
- KARAVANIĆ, Snježana
- 2011 The End of the Middle Bronze Age and the beginning of the Urnfield Culture in Central Croatia. In: Gutjahr, Ch. — Tiefengraber, G. (Hrsg.): *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. Internationale Archäologie, Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15, Rahden/Westf.* 11–36.
- KEMECZEI Tibor
- 1979 Neuer Bronzehelmsfund in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. *Folia Archaeologica* 30. 79–89.
- 1988 *Die Schwertwer in Ungarn, I.* Prähistorische Bronzefunde IV, 6. München
- 1989 Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräberbronzezeit. In: *Beiträge zur mitteleuropäischen Bronzezeit*. Berlin-Nitra, 207–228.
- 1991 *Die Schwertwer in Ungarn, II.* Prähistorische Bronzefunde IV, 9. Stuttgart.
- KISS Viktória
- 2007 The Middle Bronze Age in the Western Part of Hungary (On overview). In: Tiefengraber, G. (Hrsg.): *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 148.) Bonn, 15–35.
- KŐSZEGI Ferenc
- 1960 Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (H A–B). *Acta Archaeologica Hungaricae* 12. 137–186.
- 1984 *A történelem küszöbén*. (Univerzum könyvek) Budapest.
- 1988 *A Dunántúl története a későbronzkorban. The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*. (BTM Műhely I.) Budapest.
- KRISTIANSEN, Kristian
- 2002 The tale of the sword — swords and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology* 21(4), 319–332.
- 2012 The Bronze Age expansion of Indo-European languages: an archaeological model. In: Prescott, Ch. — Glørstad, H. (Eds.): *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxford, 165–181.
- KRISTIANSEN, Kristian — LARSSON, Thomas
- 2005 *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge.
- KRISTINSSON, Axel
- 2010 *Expansions. Competition and Conquest in Europe since the Bronze Age*. Reykjavík.

- KUSTÁR Rozália
2000 Spätbronzezeitliches Hügelgrab in Isztimer–Csőszpuszta. *Alba Regia* XXIX. 7–53.
- LEHMANN, Gustav Adolf
2005 Das Auftreten der „Seevölker“. Invasoren im östlichen Mittelmeerraum des 14.-12./11. Jh. v. Chr. In: Yağın, Ü. — Pulak, C. — Slotta, R. (Hrsg.): *Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren*. Bochum, 283–289.
- MAKKAY János
2006 Late Bronze Age hoard of Nadap. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* XLVIII. 135–184.
- MARAN, Joseph
2008 Nach dem Ende. Tiryns – Phönix aus der Asche. In: Hattler, C. (Red.): *Zeit der Helden. Die „dunkeln Jahrhunderte“ Griechenland 1200 – 700 v. Chr.* Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe. 20. 10. 2008 – 15. 2. 2009. Karlsruhe, 63–73.
2013 Bright as the sun: The appropriation of amber objects in Mycenaean Greece. In: Hahn, H. P. – Weiss, H. (Eds.): *Mobility, Meaning and and the Transformation of Things*. Oxford, 147–169.
2014 Urgeschichte – Frühgeschichte: Geschichte? Das Beispiel des mykenischen Griechenland. In: Dally, O. – Hölscher, T. – Muth, S. – Schneider, M. R. (Hrsg.): *Medien der Geschichte Antikes Griechenland und Rom*. Berlin–Düsseldorf, 170–189.
- MARKOVÁ, Klára
2003 Austauschentwicklung in Karpatenbecken im Lichte der Bernsteinfunde. (vorläufige Anmerkungen). In: Kacsó, C. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Kulturercheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensposium für Alexandru Vulpe. Baia Mare 10.-13. Oktober 2001*. Baia Mare, 353–364.
- MIHÁLDY István
1870 Archaeologiai levelek. XXXIII. *Archaeologiai Értesítő* III. 185–186.
1871 Archaeologiai levelek. XIX. *Archaeologiai Értesítő* V. 163–164.
- MITHAY Sándor
1980 A vaszari koravaskori temető és telephely. *Archaeológiai Értesítő* 107. 53–78.
1988 Beszámoló az Ugod–Katonavágási későbronzkori ásatásokról. Bericht über die spätbronzezeitlichen Ausgrabungen in Ugod–Katonavágás. *Pápai Múzeumi Értesítő — Acta Musei Papensis* 1. 7–18.
- MORDANT, Claude – ROTTIER, Stéphane – SALIGNY, Laure
2007 Dynamisme et espaces culturels. De la notion de mobilité au sein des populations, du Bronze moyen à l'étape initiale du Bronze final en France orientale XV-XIII. siècle AV. J.-C.). In: Richard, H., Magny, M., Mordant, C. (Dir.): *Environnements et Cultures à l'Age du Bronze en Europe occidentale. Acta du colloque „Emprises, déprises et rythmes agricoles à l'Age du Bronze“ Congrès national des Sociétés historiques et scientifiques Besançon 2004*. (Documents préhistoriques, 21.) 143–157.
- MOSCHOS, Ioannis
2009 Evidence of Social Re-organization and Reconstruction in Late Helladic IIIC Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea. In: Borgna, E. — Cassola Guida, P. (Eds.): *Dall-Egeo ad Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età post-palaziale (XII-XI sec. a.C.* Roma, 345–414.
- MOLLOY, Barry
2009 For Gods or men? A reappraisal of the function of European Bronze Age shields. *Antiquity* 83. 1052–1064.
- MOZSOLICS Amália
1953. Mors en bois de zerf sur le territoire du bassin des Carpathes. *Acta Archaeologica Hungaricae* 3. 69–111.
1973 *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópá-*

- lyi. Budapest.
- 1985 *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely.* Budapest.
- 2000 *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló.* Kiel.
- MÖRTZ, Tobias
- 2012 From Zero to Hero — Ein Beitrag zur Rekonstruktion spätbronzezeitlicher Waffengarniture. In: Heske, I. — Horejs, B. (Hrsg.) *Bronzezeitliche Identitäten und Objekte. Beiträge aus den Sitzungen der AG Bronzezeit auf der 80.Tagung des WSWA in Nürnberg 2010 und dem 7. Deutschen Archäologiekongress in Bremen 2011.* (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 221.) Bonn, 161–190.
- MURGELJ, Ida
- 2014 The beginning of the Virovitica cultural group in Dolenjska — The example of Podsmreka 2. In: Dizdar, L. D. — Dizdar, M. (Eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube.* Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20-22. 2011. (Zbornik Instituta za Archaeologiju, 1.) Zagreb, 17–28.
- MÜLLER-KARPE, Hermann
- 1962 Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland. *Germania* 40. 255–287.
- 1975 Neuere Forschungen zur Geschichte des 13. und 12. Jh. in Zentraleuropa. *Jahresbericht des Inst. für Vorgeschichte der Univ. Frankfurt a.M.* 7–23.
- 1980 *Handbuck der Vorgeschichte. Bronzezeit.* IV/2: Text 2, IV/3: Tafeln, München.
- MRT 3.
- 1970 *Magyarország régészeti topográfiája 3.* Veszprém megye. A devecseri és sümegi járás. Bakay K. (Ed.) Budapest
- MRT 4.
- 1972 *Magyarország régészeti topográfiája 4.* Veszprém megye. A pápai és a zirci járás. Torma I. (Ed.) Budapest
- NAGY Marcella
- 2011 A korai urnevezős időszak kronológiai vázlata a Kárpát-medence nyugati felében. Urnevezős kori temető- és településrészlet Sárvár-Felsőmezőn. Die chronologische Skizze der frühen Urnenfelderzeit in dem westlichen Teil des Karpatenbeckens. Friedhof und Siedlungsteil aus der frühen Urnenfelderzeit in Sárvár-Felsőmező. *Savaria* 34/1. 67–94.
- NEBELSICK, Louis D.
- 1997 Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer — Ein Deutungsversuch. In: Hänsel, A. — Hänsel, B. (Hrsg.): *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas.* Berlin, 36–41.
- NOVÁK Mariann – VÁCZI Gábor
- 2010 Késő bronzkori fegyverlelet a Bakonyból — Megjegyzések az urnevezős művelődés fegyverdeponálási szokásaihoz. A Late Bronze Age weapon find from the Bakony region, Hungary — Notes on the weapon deposition practices of the Urnfield culture. *Őrégészeti Levelek — Prehistoric Newsletter* 12. 94–114.
- PABST, Sabine
- 2014 Der Beginn der Fibeltracht im Karpatenbecken und das Verhältnis der Bz D/HA A1-zeitlichen Hortfundhorizonte. In: Dizdar, L. D. — Dizdar, M. (Eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube.* Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20-22. 2011. (Zbornik Instituta za Archaeologiju, 1.) Zagreb, 81–99.
- PAULÍK, Jozef
- 1962 Das Velatice-Baierdorfer Hugelgrab in Očkov. *Slovenská Archeológia* 10, 5–96.

- 1963 K problematike Ćakanskej kultury v Karpatskej kotline. *Slovenská Archeológia* 11, 269–338.
- 1990 *Mohyly z mladšej doby bronzovej. Jungbronzezeitliche Hügelgräber in der Slowakei.* (Ausstellungskatalog Slov. národné múzeum) Bratislava.
- PATEK Erzsébet
- 1968 *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.* Budapest.
- 1970 Ein spätbronzezeitliches Grab von Bakonyszűcs–Százhalom. *Acta Archaeologica Hungaricae* 22. 41–49.
- POLGÁR Péter
- 2014 Eine spätbronzezeitliche Sonderform bei Sopron (NW-Ungarn). In: Dizdar, L. D. – Dizdar, M. (Eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube.* Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22. 2011. (Zbornik Instituta za Archaologiju, 1.) Zagreb, 201–208.
- POMEY, Patrice
- 2011 Defining a Ship: Architecture, Function, and Human Space. In: Catsambis, A. – Ford, B. – Hamilton, L. D. (Eds.): *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology.* Oxford.
- POPA, Gabriela
- 2008 Leder, Fell und Haut — wichtige Rohstoffe für den prähistorischen Bergbau. In: Kern, A. – Kowarik, K. – Rausch, A. W. – Reischreier, H. (Hrsg.): *Salz — Reich. 7000 Jahre Hallstatt.* Wien, 102–105.
- PRENDI, Frano
- 1982 Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1, Berlin, 203–233.
- PULAK, Cemal
- 2005 Das Schiffwrack von Uluburun. In: Yalçın, Ü. – Pulak, C. – Slotta, R. (Hrsg.): *Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren.* Bochum, 55–102.
- RÓMER Flóris
- 1860 *A Bakony, természetráji és régészeti vázlat.* Győr.
- 1878 *Compte-Rendu de la huitième session, Budapest 1876. II/1.* Budapest.
- SANDARS, Nancy K.
- 1978 *The sea peoples. Warriors of the ancient Mediterranean. 1250–1150 BC.* London.
- SCHAUER, Peter
- 1971 *Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I.* (Prähistorische Bronzefunde IV, 2.) München.
- 1980 Der Rundschild der Bronze- und Frühe Eisenzeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 27. 196–248.
- 1982 Deutungs- und Rekonstruktionsversuche bronzezeitlicher Kompositpanzer. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12. 335–349.
- 1982b Die urnenfelderzeitlicher Bronzeepanzer von Fillinges, Dép. Haute-Savoie, Frankreich. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 25. 92–130.
- 1985 Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen Nordischen Kreis. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 32. 123–195.
- SHERRATT, Andrew
- 1993 What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in Lather Prehistory. *Journal of European Archaeology* 1.2. 1–57.
- SPERBER, Lothar
- 2011 Bronzene Schutzwaffen in Gräbern der Urnenfelderkultur. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 76. 5–45.

V. SZABÓ, Gábor

- 2013 Late Bronze Age Stolen. New Data on the Illegal Acquisition and Trade of Bronze Age Artefacts in the Carpathian Basin. In: Anders A., Kulcsár G. et alii (Eds.): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. (Prehistoric Studies, I.) Budapest, 793–815.

SZALAI Tamás

- 2000 Mit tudunk mondani a Halomsíros-kultúra abszolút dátumairól? Was können wir über die genaue Datierung der Hügelgräberkultur sagen!? *Komárom-Esztergom megyei Múzeumok Közleményei* 7. 149–172.

TERŽAN, Biba

- 1995 Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen*. (RGZM Monographien, 35.) Bonn, 323–372.

TERŽAN, Biba – ČREŠNAR, Matija

- 2014 *Absolute dating of the Bronze and iron Ages in Slovenia*. (Catalogi et Monographie, 40.) Ljubljana

TOČIK, Anton – PAULÍK, Jozef

- 1960 Vyskum mohyly v Čake 1950-51. Die Ausgrabung eines Grabhügels in Čaka in den Jahren 1950-51. *Slovenská Archeológia* 8. 59–106.

TORMA István

- 1969 A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményei. Über vorgeschichtliche Ergebnisse der archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitats Veszprém. *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 8. 75–82.

VINSKI-GASPARINI, Ksenija

- 1983 Kultúra polja sa žarama sa svojim grupama. In: Benac, A. (Ed.): *Praistorija jugoslovenskih zemalja. Bronzano doba. Vol. IV*. Sarajevo, 547–667.

VÖRÖS István

- 1996 Németsbánya késő bronzkori település állatsontleletei. Die Tierknochenfunde des spätbronzezeitlichen Tells von Németsbánya. *Pápai Múzeumi Értesítő — Acta Musei Papensis* 6, 209–218.

WENINGER, Bernhard – JUNG, Reinhard

- 2009 Absolute Chronology of the End of the Aegean Bronze Age. In: Deger-Jalkotzy, S. – Bächle, E. A. (Eds.): *LH III C Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. (Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission, 30.) Wien, 373–416.

WHO AND WHEN WERE BURIED IN THE TUMULI OF BAKONY? PRIVATE COLLECTORS AND ARCHAEOLOGISTS ON RÓMER'S TRAIL

In the introductory part of the study the textural and illustrated documentation is shown that Rómer made in 1875 about his excavations at the site of Bakonyszűcs-Százhalom (Fig1–2). Almost a hundred years later Erzsébet Patek unearthed three-quarter part of one tumulus in 1970.

In the second part of this paper four bronze objects (2 swords, one winged axe and one wind axe fragment) found by two private collectors (Ernő Wolf from Zirc and Albert Báky from Sárvár) at unknown sites (possibly from Bakonybél, Porva, Zirc and near Pápa respectively, Fig. 3) are discussed. These belong to the Late Bronze Age late Tumulus – early Urnfield culture.

The third part of the paper looks into the already known armed social layer unearthed in the Bakony area from several hundreds of tumuli. It is supposed that 7 armed infantry groups can be differentiated that can be described with the following weapons and weapon combinations: sword, winged axe, bow, quiver and arrow-heads, spear, dagger, knife and breastplate (Ilon 2012; Ilon 2014, 1/c, 3/a and Table 4). Of course, it can not be excluded that these weapon combination indicate not the warriors' actual weaponry, but they were assembled as a means of manipulating the community (from ritual or other purpose).

A group of researchers (Childe 1930, 192, 222; Hänsel 1981) has postulated since the beginning of the 20th century until now that the impact of cultures setting off from the Carpathian Basin and other Central European areas including the late Tumuli culture (Childe 1930, 213; Sandars 1978, 91–95) which can be called raid, land occupation or finding place to the demographical surplus, reached the Eastern part of Mediterranean through Italy and the Balkan. The resulted wide connection network is justified not only by the sunk wrecks (i.e. at the Turkish costs at Cape Gelidonya from ca. 1200 BC., Uluburun from 1342–1314 BC.; at the Israeli costs at (Hishuley Carmel, Kfar Samir, Hahotrim–Bass 1967; Pulak 2005; Galili–Gale–Rosen 2011), but also by objects found in the before-mentioned areas. Such are i.e. the IIA type sword (Naue) used generally in the continental Europe and the Mediterranean (Sandars 1978, 89, 92–93, 207, and Table IV) and the channelled, twisted handled, hand-formed, glazed ceramics and the coarse hand-formed ceramics of grooved decoration called “of Lausitz” and later Gává (Sandars 1978, 193–195; Hänsel 1981, 214–215, Abb. 6–11; Paulík 1962, Abb. 14. 2, 36. c). So, in the migrating/wandering actions – i.e. in the raids of the “Sea People” – from the European mainland towards the Mediterranean the people of the Central European and Balkan “archaeological cultures”/tribes also took part (Fig. 8). This activity and mobility was generated by the demographically growing, socially differentiated late Bronze Age society, especially by its military elite.

The last part of the study emphasises the fact that in case of tumulus 1373 of Bakony previously generally connected with the late Tumulus – early Urnfield culture (Patek 1968; Torma 1969; Kőszegi 1988; Jankovits–Váczi 2013; Ilon 2014, see Table/List) care should be taken in the future, since recently it has come to light that a group of tumuli (i.e. Bakonyszentkirály: Fig. 9; Ilon 2014b) hides the objects of a “culture” of a horse-nomad people coming from the east and formerly called Cimmerians, later Pre-Scythian and newly East-Carpathian. Another group of the tumuli at the rim of the Bakony Mountains, which have been known for more than 50 years, represents the funeral mounds of the even younger early Iron Age Halstatt culture (i.e. Somlóvásárhely, Vaszar, Fehérvárcsurgó). Rómer published his excellent drawing with explanations of the latter in his *Compte-Rendu* book (Rómer 1878, 124–125, Fig. 48). In the same site the same and also other tumuli were unearthed in the 1980s (Jungbert 1983, 1984, 1985) and even the elevated settlement of Kisvárhegy fortified by mounds was excavated (Jungbert 1991, 1992).

The study finally indicates that the Hungarian archaeology – in contrast to the western one (Childe 1930, 215; Jockenhövel 2006, 2007; Mordant et al 2007; Kristinsson 2010, 45; Kristiansen 2012) – for one and a half decade has refrained from using the terms of spatial ethnical and cultural dynamism and cultural mobility and doing so it has rejected the content behind them. Consequently, now it should be stated that the period in question, i.e. the whole Urnfield Age – including its early period – was characterised by a high rate of mobility. The engine of this series of events was driven by a movement of the inhabitants of the marginal and peripheral areas towards the central/core area (Sherratt 1993; Kristinsson 2010, 14, 46, 302).

Gábor Ilon

Prohászka Péter

RÓMER FLÓRIS ÉS BRIGETIO EMLÉKEINEK KUTATÁSA

Bevezetés

A mai Komárom-Ószőny alatt rejtőző ókori város és legiós tábor, Brigetio kutatásának megkezdése, mint annyi más régészeti korszaké és lelőhelyé, ugyancsak Rómer Flóris nevéhez kötődik.¹ Ugyan a vidéken előforduló romok, antik emlékek már a középkortól felkeltették az utazók és történetírók figyelmét, akik némely kőemléket leírtak munkáikban, mégis az első régészeti kutatások Rómer nevéhez fűződnek.² 1859-től többször tért vissza a lelőhelyre, gyűjtötte, rajzolta az előkerült leleteket és mérte föl a római romokat, sőt kísérletet tett megóvásukra, dokumentálásukra. Legnagyobb célját, egy önálló múzeum életre hívását, azonban sem győri, sem pedig pesti működése alatt nem tudta elérni. Ez majd csak bencés rendtársának, Gyulay Rudolfnak sikerült, amikor 1886-ban létrehozták a Komárom-vármegyei és Komáromvárosi történelmi és régészeti egyletet. (Szamadó 1997, 152.) Rómer Brigetio romjai és emlékei iránti érdeklődéséről a hagyatékában található levelek, rajzok tanúskodnak. Különösen fontosak az úti jegyzőkönyveiben tett feljegyzései, amelyek alapján azon évek és napok is megállapíthatóak, amikor felkereste Komáromot és Ószőnyt.³ Ipolyival, valamint a vidéken mérnökként és útmesterként működő Kosztká Károllyal és Malek Károllyal folytatott levelezése fontos és eddig kiaknázatlan információkat kínál Brigetio kutatásához.⁴ Ezekhez társulnak még azok a hivatalos levelek és jelentések, amelyek különféle intézmények adattáraiban találhatóak, valamint a helyi napi-, illetve hetilapokban megjelent beszámolók és tudósítások. E tanulmányban azonban elsősorban Rómer Flóris ószőnyi kutatásainak és a Brigetioval kapcsolatos irodalmi működésének bemutatására teszünk kísérletet, míg az általa kezdeményezett kutatások egy önálló monográfiában kerülnek közreadásra.⁵

Az első ószőnyi utak és *A Bakony*

Rómer Flóris Ipolyi hatására 1858-tól kezdett el foglalkozni a régészettel, így a szünidei kirándulásain szorgalmasan gyűjti a cserepeket, a különféle leleteket, valamint keresi fel a régészeti lelőhelyeket és mindenkit, akinek birtokában a múlt emlékei találhatóak. (Papp 2006, 79.) Győr környékének bejárása után, 1859. későnyarán, pontosan július 13-án jut el a Komárom közelében fekvő Ószőnybe, ahol az antik világ emlékei nagy számban fordulnak elő. Erről a kirándulásáról beszámol a *Szünnapi levelekben* a *Győri Közlöny* hasábjain (Rómer 1859),⁶ majd pedig szerkesztve került kiadásra *A Bakonyban*.⁷ (Rómer 1860, 27–34.) Ugyanekkor ismerkedik meg az Ácson lakó egykori honvédtisztrel, Malek Károllyal, a Győr–Buda közti főutat felügyelő útbiztossal. Mint írja: „Figyelmemet ki nem kerülhette az Ácson lakó és a Szőnyön kiá-

sott műemlékekre gondosan ügyelő Malek utibiztos úr udvarában hosszabb idő óta felállított többféle római faragvány, melyek, hogy minél előbb kerüljenek muzeumunkba, már a szükséges lépéseket kellő helyen meg is tettem.” (Rómer 1860, 30.) Maleknak köszönhetően számos római feliratos kőemlékre lesz figyelmes, melyeket úti jegyzőkönyvében rajzban is rögzített (1. kép).⁸ Ráadásul Malek levelekben tájékoztatja az újabb leletekről. Az egyik, 1860. december 17-én kelt levelének összefoglalását az ószőnyi Pannonia szőlőben előkerült római kő feliratával⁹ és egy középkori edény rajzával együtt közli a *Győri Régészeti és Történeti Füzetekben*.¹⁰ (Rómer 1861a, 92.) Malek 1861. áprilisban történt elhelyezését követően azonban távozott azon személy, aki felügyelte és összegyűjtötte a római emlékeket Ószőny környékén.¹¹

A *Győri Közlönyben* és *A Bakonyban* megjelent beszámolóban ismerteti Brigetio fekvését, a római emlékek legfontosabb lelőhelyeként ismert Pannonia dűlőt, valamint néhány itt előkerült kőemléket. (Rómer 1860, 29–34.) Így a Schönwisner által már ismertetett szarkofágot, melynek feliratát ki is egészítette,¹² vagy a Minervának és Geniusnak állított oltárokat.¹³ Ugyancsak kitér a Zichy gróf udvarában fekvő szarkofág feliratára, amit M. Aurelius Candidusnak a legio I. Adiutrix veteránjának és feleségének készítettek,¹⁴ a Jupiter Optimus Maximusnak a Nagymagtárnál található oltárára,¹⁵ valamint egy, a Dunaparton álló szarkofágra.¹⁶ Rómer említést tesz még a tisztalakban található feliratos római téglákról, valamint a *terra sigillata* edényekről. (Rómer 1860, 33–34.) Mint megjegyzi: „Minden árvíz után számtalan pénzt, cserép- téglá- veder- mécsesdarabot találnak a szőnyi dunaparton. Feltűntek a gyönyörű pecsétviasz-színű, legszebb díszítményekkel ékesített táltöredékek [...] a szobák festett pallói és oldalfalai.” (Rómer 1860, 34.) Rómer ezekben az években kezd el foglalkozni a római és középkori feliratos emlékekkel, amelyek közlésében versenyre kel Paúr Ivánnal is. Leírásai és feloldásai egyre megbízhatóbbak, pontosabbak, mely önképzésnek köszönhetően közel egy évtizeddel később már a Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékeinek kiadásával alkot máig is maradandót. (Rómer–Desjardines 1873)

1. kép

Rómer rajza a brigetioi leletekről a VII. úti jegyzőkönyvében (Forster Központ, Rómer hagyaték)

Az Archaeologiai Bizottság felkérése Brigetio emlékeinek vizsgálatára

Az 1858-ban alakult Archaeologiai Bizottság hasonlóan a bécsi székhelyű k. k. Zentralkommissionhoz törekedett arra, hogy a múlt emlékei iránt érdeklődők felkérésével információkat nyerhessen egyes lelőhelyekről, illetve leletekről. (Papp 2006, 78.) Rómer a *Szűnnapi levelek* és *A Bakony* révén országos népszerűsége tett szert. Ennek, valamint az Archaeologiai Bizottságban meghatározó szerepet játszó Ipolyi Arnold barátságának köszönhetően kapta meg az első felkérést a Bizottságtól Brigetio emlékeinek vizsgálatára. E felkérést Ipolyi Arnold közvetítette 1861. májusi levelében,¹⁷ mivel a Bizottság értesült a szőnyi leletek széthordásáról és pusztulásáról. Ipolyi a következő sorokat intézte Rómerhez:¹⁸ „Főtisztelendő Uraságod szólíttassék fel, miszerint tárgyavatottságánál és buzgóságnál fogva, de ugy is mint e bizottmánynak választott tagja, és mint a ki ezen nevezetes régészeti lelőhelynek nem csak közelében lakik, de annak egyszersmind legtájékozottabb ismerője jelenleg, szólíttassék fel aziránt: méltóztatnék az archeologiai bizottmányt tudósítani, vajjon csakugyan történtek- és legujabban e nemű felfedezések, miben állottak azok, elenyésztek-e végkép, vagy megszerezhetők volnának- és mi módra hahogy műbecsüknél fogva arra érdemesek.

Általában igen kívánatosnak látja az Archaeol[ogiai] Bizottság e mellett az iránt is egyuttal megkeresni Főtisztelőségedet, ha hogy a Szőnyben fenlevő antik sarkophagok s emlékek számáról, azoknak műbecséről, a mennyire t. i. netalán feliratokkal és domborművekkel jeleskednek, ugy egyeb ott ne talán fenlevő anticagliakról, mindeneknek állapotáról, vajjon t. i. biztosan elhelyezve vagy romlásnak kitéve és kinek birtokában vannak, azoknak megszerzése s biztosítása a nemzeti Muzeum számára mű- és emlékbecsüknél fogva kívánatik és kieszközelandő volna birtokosaiktól — mind eziránt részletes s okadatolt véleményt adni ne terhelletnék.” Ipolyi e levelében kérte, hogy e szakvélemény először neki küldje el, amely meg is történt.¹⁹ 1861. június 17.-i levelével együtt Ipolyi már a javításokkal együtt küldi vissza Rómernek a jelentést,²⁰ amely azonban nem maradt meg sem Rómer hagyatékában, sem pedig a levéltári anyagban. Nagy valószínűséggel az Archaeologiai Bizottság iratanyagával pusztult el. Ipolyi azonban hivatkozik rá a *Magyar régészeti krónikában*: „Rómer tudósítása szerint ugyanis eddig az ottani úti biztos Malek úr, a kiásott emlékek fentartására a legnagyobb gondot fordított, de újabban hivatalából kiesvén, a leletekre azóta kevés figyelem fordított. Reményleni lehetett azonban akkor, hogy Komárom megye első alispánja Sárközy József úr, ki Kömlődön saját érdekes Muzeumában mindent összegyűjtött, mit környéken találni lehetett, e tekintetben rendelkezni fog. Valamint Gróf Zichy János is, kinek ezen tárgyak birtokában vannak, segédkezet fog nyújtani megőrzésükre.” (Ipolyi 1862, 291.) Rómer győri tartózkodása alatt, mint arról az 1866-os tanulmányában megemlékezik, többször megfordult a lelőhelyen: „Négy évvel előtt, mikor még Győrött éltem, Bregetium területén gyakran megfordultam, és Malek Károly úti biztos által, kit ezen terület tudományos szempontból

érdekelt, minden előjött műemlékről értesültem...” (Rómer 1866, 150) Minden biznnyal a jelentéshez készített jegyzeteit őrzi III. számú úti jegyzőkönyve, mely 1861. évi kutatásainak feljegyzéseit tartalmazza.²¹ A jegyzőkönyv 8. és 13. lapjai között található rajzok és feljegyzések jul. 15-én készültek, ami valószínűleg egy elírás lehet. Rómer az aqueductust és a különféle kőemlékek lelőhelyeit jegyezte fel, valamint az Ószőnyben előkerült téglabélyegeg rajzait (2. kép). Itt emlékezett meg ismét Malek útmester ácsi udvarában található kövekről és egyéb leletekről.²² Rómer maga is utal Mogyorósy János tatabi gyűjtő levelének a Győri Történelmi és Régészeti Füzetekben történt közreadásakor arra, hogy a Nemzeti Múzeum kérte a vármegyét a leletek megszerzésére és megmentésére. (Rómer 1861b, 286–287.) Sőt a levélhez fűzött szerkesztői megjegyzésben maga ajánlkozott az ásások és kutatások elvégzésére: „Egyébiránt magam is szívesen ajánlkozom utasítást adni, sőt ha a különben az ásással járó költséget a nemzeti intézet megtérítené, többször lerándulnék a helyszínre, hogy előadandó esetekben a műkincsek leírását vagy lerajzolását eszközöljem.” (Rómer 1861b, 287.) Ebből azonban egyelőre nem lett semmi, mivel mind az anyagi, mind pedig a régészeti háttér ekkor még hiányzott a megvalósításhoz.

2. kép

Rómer rajza a brigetioi leletekről a III. úti jegyzőkönyvében (Forster Központ, Rómer hagyaték)

Rómer látogatásai Ószőnyben és tudományos eredményük

1861 őszén Rómer ugyan elhagyta Győrt és Pestre költözött, kapcsolata azonban kezdetben nem szakadt meg a vidékkel. (Hampel 1891, 15. (415.)) Már a következő évben visszatér Brigetióba, hogy adatokat gyűjtsön *A Magyarország területében Pannoniában fennmaradt néhány római várnáról* című tanulmányához, melyben Ószőny (Brigetio), Fenékpusztá és Óbuda (Aquincum) felszínén látható ókori romokat, sáncokat azonosítja a Marsigli 1716-ban megjelent művében található ábráival a pannoniai castromoknak. (Rómer 1863) Tanulmányával ugyanekkor kezdi meg a pannoniai római Limes kutatását is, méghozzá úttörő módon személyesen keresve fel a sáncokat, romokat, feljegyezve megfigyeléseit, gyűjtve az előkerült leleteket. (Hampel 1891, 32. (432.))

A felső-pannoniai várak — római táborok, erődök — között tárgyalta Brigetio maradványait, amit személyesen mért fel és készített róla rajzot (3. kép), mint írta: „Legközelebb mult héten felrándultam Ó-Szőnyre, hogy a többször látogatott castromnak Marsili-féle rajzát, a fennmaradt sánczokkal összehasonlítsam, és ha mit lehetne kiigazítani, az utókor számára följegyezzem.” Módszere meglehetősen egyszerű volt: „Természetes, hogy tudósításom mérnöki pontosságot nem igényelhet, mivel egyedül lépésekkel mértem meg a terjedelmes térséget.” (Rómer 1863, 46.) Ez a rajz szolgált alapjául a Közleményekben megjelent alaprajznak (4. kép). Rómer részletesen bemutatta Brigetiot és környékét földrajzi, hidrológiai szempontból, és összevetette Marsigli leírásával a felmért sáncokat.²³ (Rómer 1863, 45–46.) Tanulmánya alapjául szolgáló megfigyeléseit és adatait a IX. úti jegyzőkönyve bírja, amelyben részletesen feljegyezte a római földhányások méretadatait is.²⁴

3. kép

Rómer rajza a brigetioi táborról (Forster Központ, Rómer hagyaték)

4. kép

Brigetio és környékének rajza Rómer tanulmányában (Rómer 1863, I. tábla)

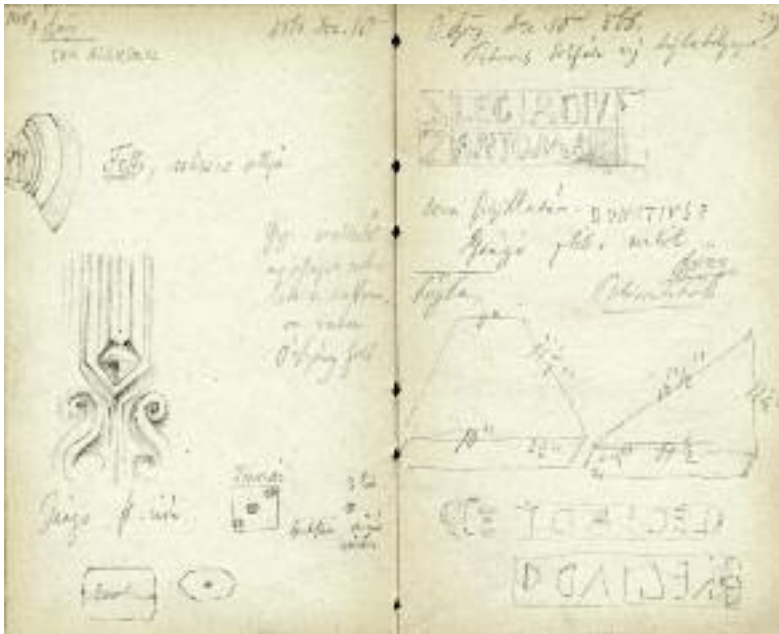
Rómer e tanulmányának megjelenése után csak 1865. november 1-jén látogatta meg ismét Brigetio romjait, melynek oka a következő volt: „... az Akadémia udvarában a sz. Ferencz-rend tartományi főnökével, főtisz. Piry Czirjék atyával találkoztam. A tudományt kedvelő régi jó barátom arra figyelmeztetett, hogy Ó-Szőnyön ismét nagyban ásnak, és hogy a Dunaparton a felírásos kövek egész halmai fekszenek.” (Rómer 1866, 151.) Szőnyi kirándulásáról a XVIII. úti jegyzőkönyve bír rajzokkal és feljegyzésekkel, melyeket az *Archaeologiai Közlemények*ben megjelent tanulmányában legnagyobb részt közölt.²⁵ Felkeresve Zichy uradalmi lakát, Rómer számos szobrot rajzolt és írt le. (Rómer 1866, 152–153.) Több római feliratot (mint pl. a RIU 514, RIU 589, RIU 603, RIU 385) jegyzett le és közölt a tanulmányban. (Rómer 1866, 154–157.) A kirándulás során Rómer Kún Miklóssal megtekintette Izsa-Leányvár sáncait (Rómer 1866, 155.), majd visszatérve a környékbeli házaknál található köveket, valamint téglabélyegeket jegyezte le. Figyelmét nem kerültk el a Dunaparton található bélyeges *terra sigillata* edények töredékei, amelyekből szintén többet közölt. (Rómer 1866, 158.) November 16-án két római szobának a padlóját ásatta meg, azonban jelentősebb lelet nem került elő, mégis fontos megfigyeléseket tett Brigetio pusztulása/felhagyása tekintetében: „Azonban csak ezen egy napi ásatás is léggé tanusítani látszott azt, hogy legalább a Dunaparti házak lassankint omlottak össze, és hogy azon kavics és homok rétegek, melyek a pázsit alatt néhány lábnyira a padlatok fölött elterülnek, valami nagyobb áradásoknak eredményei, melyek után a még fennlevő falak beomolván, századok alatt a legfelső televény földet adák.” (Rómer 1866, 159.) Rómer még néhány kisebb tárgyat mutatott be Markusovszky Gusztáv gyűjteményéből. (Rómer 1866, 159–160.) A numizmatikai leletanyagra is figyelemmel volt, így saját gyűjtéseiről és mások gyűjteményeiről lajstromokat készített. (Rómer 1866, 160–161.)

Megállapítása a szőnyi leletekkel és a kutatásokkal kapcsolatban lesújtó, ugyanakkor egy lehetőséget is felvetett a lelőhelyen zajló földmunkák figyelemmel kísérése: „Mindezekután, mik eddig Szőnyön találtattak, s miket még naponkint fölfedeznek, nem csoda, hogy bennem azon vágy ébredt, bár legalább jövőre legyen gondoskodva arról, miszerint tudományos kincseink minden nyom nélkül el ne vesszenek. A mi eddig el volt hanyagolva, az igaz többé nem pótolhatjuk; azonban tudományos testületünknek kötelessége legalább mostantól fogva, eszközökről gondoskodni, hogy ez mintegy szégyenünkre továbbá ne történhessék [...] továbbá hogy az országos főmérnöki hivatal honfiailag megkerestessék, szíveskedjék a Szőnyhöz legközelebbi, talán a győri vagy esztergomi országos mérnök urat avval megbízni, hogy hivatalos utazásának alkalmával a felhánt vonalokat jegyzőkönyvébe bejegyezni, és időről időre elnökének beküldeni ne terheltesék, hogy az archaеol. Bizottmány ennek útján az ásások mibenlétéről tudomást kaphasson.” (Rómer 1866, 160–161.) E javaslatának megvalósulására azonban még majd egy évtizedet várnia kellett. Rómer szőnyi kirándulásáról és megfigyeléseiről az Akadémia 1865. november 27-ki ülésén számolt be (Rómer 1866, 151.), majd e beszámoló szerkesztve és rajzokkal ellátva megjelent az *Archaeologiai Közlemények* 1866. évfolyamában. (Rómer 1866)

Újabb látogatása a tanulmány megjelenését követően nem várat sokat magára és már 1866. december 10.-én ismét kirándulást tett Szőnybe, ám ezúttal Torma Károly kíséretében. Az ekkor tett megfigyeléseit XXII. úti jegyzőkönyve tartalmazza.²⁶ A kirándulás során több római sírkövet, valamint egyéb kisebb leleteket rajzolt le (5. kép).²⁷ A feliratos emlékek a kiadatlan pannoniai feliratok tanulmányban kerültek részben közlésre. (Rómer 1875) Rómer ezt követően 1868. június 28-án látogatja meg ismét Ó-Szőnyt, ahova ezúttal gőzhajóval érkezik. A villámlátogatás eredménye számos római felirat lejegyzése volt.²⁸

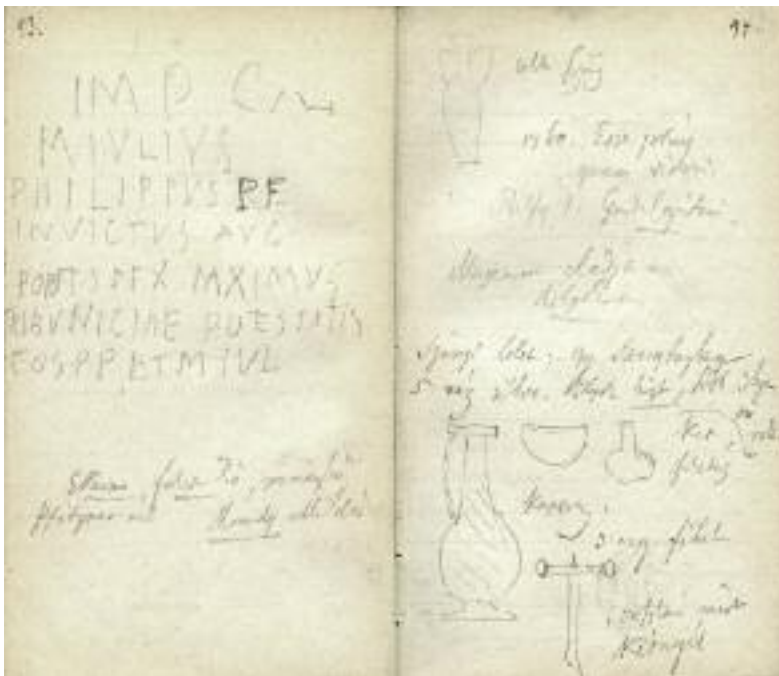
Mind a kisebb leletek, mind pedig a kőemlékek az egyre intenzívebbé váló építkezések és mezőgazdasági munkák során igen nagy számban kerültek elő, majd kerültek külföldre, amelyről a Nemzeti Múzeum mellett az Akadémia Régészeti Bizottsága is értesült. 1870. november 29-én Rómer ismét Ószőnybe utazott, amely háttérben az újabb leletek előkerülése állhatott. Ezekről a leletekről a XXXI. úti jegyzőkönyvében találhatók feljegyzések.²⁹ Segítője ezúttal Dobák János komáromi állami főmérnök volt, aki számos leltre hívta fel a figyelmét, így például egy szarkofág mellékleteire (6. kép).³⁰

A Magyar Tudományos Akadémia többször tett kísérletet arra, hogy a helyi, illetve a megyei méltóságokat megnyerve gondoskodjon az előkerült leletekről, elsősorban a római kőplasztikákról és feliratos emlékekről, ami az anyagi források, valamint a lelkes amatőrök hiánya miatt nem vezetett eredményre. Így például 1870 decemberében az Akadémia — bizonyosan Rómer hatására — megpróbálta elérni Komárom vármegye közönségénél, hogy az megfelelő tároló helyet alakíttasson ki az előkerült leletek, kőanyag tárolására. E felszólítás azonban a megye részéről az anyagiak hiányában elutasításra talált.³¹

5. kép

Rómer rajza brigetioi leletekről a XXII. úti jegyzőkönyvében (Forster Központ, Rómer hagyaték)

6. kép

Rómer rajza brigetioi leletekről a XXXI. úti jegyzőkönyvében (Forster Központ, Rómer hagyaték)

1871-ben április 23-án Rómer ezúttal Hampel Józseffel látogatott el Szőnybe, ahol két mérföldkövet tekintettek meg, tisztázták felirataikat, melyeket aztán Rómer közölt az *Archaeologiai Értesítő*ben.³²

Az egyre jelentősebb mértékű földmunkák pusztításai miatt 1874. júniusában Rómer a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága megbízásából kereste fel Zsigmondy Gusztáv mérnök társaságában Brigetio romjait, hogy mind a bizottságnak, mind pedig a Nemzeti Múzeum igazgatójának jelentést tegyen a tapasztaltakról, illetve javaslattal éljen a problémák megoldására. A kirándulás során igen sok tégl- és edénybéllyeget, valamint néhány római kőemlék feliratát rögzíti,³³ melyeket az *Archaeologiai Közlemények*ben tesz közzé. (Rómer 1875) 1874. júniusi kiküldetése alkalmával ugyanakkor több római feliratos emléket megszerez a Nemzeti Múzeum, valamint a Pesti Egyetem régészeti gyűjteménye számára. (Rómer 1875, 37., 46., 48.) Az ószőnyi romokkal és leletekkel kapcsolatos javaslatának fogalmazványa szerencsére fennmaradt a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának iratanyagában:³⁴

„Tekintetes Igazgatóság!

Zsigmondy Gusztáv kir. mérnökkel ki levén küldve a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága által Ó-Szőnyre és vidékére, hogy az ottan, a terjedelmes ásatások alatt talált régiségeknek biztosítására és a régi Brigetiumnak helyszínelésére nézve a felforgó körülményeket tanulmányozván ezen két czélnak elértetésére véleményt nyujtsunk be; befejezván ezen utazásunkat a helyszínelésre nézve a küldőinknek a jelentést már benyujtottuk; de mivel az Ó-Szőnyön talált kő- és egyéb régiségek, nagyobb mérvben, és mintegy rendszeresen összevásároltatván külföldre vitetnek, kötelességemnek tartom, mint muzeumi tisztviselő a Tekint. Muzeumi Igazgatóságot ezen kedvezőtlen körülményre figyelmeztetni 's egyszersmind arra kérni, miszerint mielőbb a kellő intézkedések megtörténjenek, hogy az ószőnyi leletek az országon kívül ne vitessenek. Azért

- A) a csak nehezen elvihető kőemlékekre nézve már megkértem az emlékek országos bizottsága, miszerint a nm. közlekedési minisztérium által hasson Kosztka Károly állami mérnök urra, kinek úgy is hivatalos teendője, hogy havonkint legalább egyszer Ó-Szőnyre kirándulván, figyelembe vegye a napfényre került régiségeket, és azokat az országos bizottságnak bejelentse. — Ezen urat ki különben is nagy előszeretettel és kellő szakképzettséggel bír a m. n. muzeumi igazgatóságának meg kellene kérni, hogy mindazon tárgyakról, melyek ezen osztályba tartoznak a n. muzeumhoz legalább rövid jelentést tegyen; az emlékeket intézetünk számára biztos helyre vitesse, és az ide való szállításokról előleges költségvetést fölterjeszen, sőt a szállításnál is közbenjárni szíveskedjek.
- B) A kisebb műtárgyakra, érmekre stb. nézve már Ó-Szőnyön a lakosság anynyira van a várból kiránduló tiszték által igénybe véve, miszerint sokszor a

legérdekesebb leletek, arányilag csekély, de azonnal lefizetendő áron, megvételvé, kereskedési cikkek gyanánt külföldre vitetnek. Sajnálunk kell, hogy eddig sem találkozott Komáromban ezek iránt érdeklő hazafi, ki intézetünk javára a tárgyakat megvehette volna; ezen a bajon nem is lehet másképpen segítenünk, mint hogyha a helyszínen, vagy Komáromban van biztosunk, ki valamint a szükséges becsületességgel, úgy a kellő szakismerettel is bír, hogy így a gyakran nagy becsű tárgyak a nemzetnek biztosítsanak. Ilyen egyént vélek nevezett Kosztka Károly urban találni, kinek tiszta hazafiassága, szeplőtlen magaviselete, és a római régiségek iránti előszeretete párosulván a szükséges szakismerettel elég biztosítékot nyújt arra, hogy őt a múzeum számára leendő vásárlásokkal megbízassuk, sőt ezek eszközlésére hivatalosan megkérjük.

A mód, melyen a vásárlásokat kivinni lehetnem véleményem szerint ez? Ha akármilyen nagyobb becsű vagy árú tárgy lenne eladandó, azt Kosztka úr nekünk ujjonnal az ajánlott tárgy áráról való jelentést, egy vázlat mellékletével beküldendé, mire innen a válasz vevésre vagy nem vevésre rögtön következnek. —

A kisebb, ép, vagy újabb alakú vagy csekély áru tárgyakra nézve ezen elővgyázat nem szükséges; a nevezett úr által beküldendő ajándékok elégségesen tanuskodnak e tekintetben való helyes kapacitásáról.

Egyelőre Kosztka urnak a tárgyak méltányos árainál nem kellene fukarkodni, sőt az embereket, kikkel állami mérnök minőségében rendszeren érintkezik, kinek alattvalója. Az utmester helyben lakik, úgy mint előbb, midőn a tárgyakat maga számára, meg nem vevén, elmaradtak, ismét újra némi generositással kellene magához szoktatni.

Természetesnek tartom, hogy a régiségtár évi költségvetésében ezen fölötte érdekes helynek leleteire nézve egy állandó összegnek külön kellene fentartatni; — és hogy Kosztka urnak az ezen érdeklőben tett fáradozást, és költséget melyek külön jelentésben részleteztetnének, a muzeum részéről megtérítettetnének.

Ha ezen tervem a tek. Igazgatóság helyesléssel találkozónék, kérem Kosztka urat ezen szándékáról értesíteni. Hogy az intézetnek javára munkálkodását mielőbb elkezdhesse!

Budapesten Julius 1én 1874.”

[Rómer Flóris]

Rómer javaslata egy mérnök — ezúttal Kosztka Károly — megbízására azonban nem volt újdonság. Már az 1865-ben tartott akadémiai előadásában, majd annak 1866-ban megjelent szövegében ugyanis felvetette, milyen jelentős eredmények érhetőek el a leletek megmentésében és dokumentálásában egy helyben működő állami mérnök megbízásával, aki azokról az Akadémiát, illetve a Nemzeti Múzeumot folyamatosan tájékoztatja. (Rómer 1866, 160–161.) Elképzelése ekkor

már szerencsére támogatásra talált mind a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójánál, mind pedig a Műemlékek Ideiglenes Bizottságánál. A kiváló rajztudással bíró mérnök, Kosztka Károly és fia, ifj. Kosztka Károly az ezt követő esztendőkből rendszeresen, nagy alaposággal és rajzokkal kísérve számoltak be az Ószőnyben és környékén előkerült régészeti leletekről.³⁵ Sőt a Nemzeti Múzeum anyagi támogatásának köszönhetően az előkerült leletek egy részét sikeresen vásárolták meg a múzeum számára. Rómer Kosztka Károly jelentései alapján számos ószőnyi feliratos emléket közölt az *Archaeologiai Közleményekben* megjelent kiadatlan római feliratok között. (Rómer 1875, 33., 50., 52., 54–55.)

Rómer Flóris ugyan Komáromban vagy Szőnyben nem tudott egy egyesületet életre hívni Brigetio római emlékeinek megóvására, mivel ekkor még hiányoztak azok a helyi, tetterős férfiak, akik egyesületbe tömörülve gyűjtötték és mentették volna a római kor emlékeit. Sikerült azonban elérnie, hogy legalább egy hozzáértő férfiú kísérje figyelemmel az előkerült emlékeket és vállalkozzon azok dokumentálására, megmentésére az 1870-es évek derekán. E vállalkozás is csupán addig működött, amíg Rómer Budapesten tartózkodott és gondoskodott arról, hogy Kosztka a megfelelő anyagi és erkölcsi támogatásban részesüljön. Nagyváradra távoztával e kezdeményezése is lassan feledésbe merült, és Kosztka Komáromból történt távozását követően jó egy évtizedet kellett várni arra, hogy az újonnan alakuló komáromi régészeti egylet figyelemmel kísérje és mentse Brigetio emlékeit.

JEGYZETEK

- ¹ Rómer életrajzában az egyes korszakok és lelőhelyek kutatásáról: Hampel 1891; Banner 1958; Bardoly 1988; Papp 2006, 74–77. vö. Számadó 1997, 151. Brigetio régészeti „felfedezéséről” Hampel a következőket írta (Hampel 1891, 32. (432.)): „A római limes hosszában létező számos erődített helyet fődözött föl, számos belföldi útmaradványt constatált, és a legfontosabb két pannoni város Bregetio és Aquincum helyrajzára az ő kutatásai és ásatai vetették meg az alapot.”
- ² Brigetio kutatástörténetéhez: Paulovics 1941, 118–125.; Barkóczi 1946, 67–68.; Barkóczi 1951, 5–10.; Számadó 1997.
- ³ Az úti jegyzőkönyvekről részletesen: Tombor 1954. A jegyzőkönyvek mutatója: Bolla 1980.
- ⁴ Malek egyik leveléből az adatokat kiadta: Rómer 1861a, 92.
- ⁵ Lásd: Prohászka s. a.
- ⁶ A cikk valószínűleg a VII. és X. úti jegyzőkönyvekben található feljegyzéseken alapult: Forster Gyula Örökségvédelmi Központ Tudományos Irattár (Budapest) (a továbbiakban: Forster Központ) VII. úti jegyzőkönyv: 28–32. és X. úti jegyzőkönyv: 57–58., 132–135.
- ⁷ Valószínű, hogy a Bakony megírásánál a 4. úti jegyzőkönyvében tett feljegyzéseit is felhasználta Komárom középkor- és kora újkori emlékeivel kapcsolatban: (a továbbiakban Forster Központ) 4. úti jegyzőkönyv. Itt szerepelnek például az ifj. Fülöp Mihály szőlője végén, a Dunaparton talált téglabélyegeg: 103–106.
- ⁸ Lásd még: Forster Központ X. úti jegyzőkönyv: 132–135.
- ⁹ CIL III 4337; RIU 2., 488.
- ¹⁰ Malek német nyelvű eredeti levele Rómer hagyatékában található: Forster Központ, Rómer hagyaték 560/35.
- ¹¹ Malek Rómerhez írt levele elhelyezésével kapcsolatban: Forster Központ, Rómer hagyaték 560/36.
- ¹² Rómer 1860, 30. vö. RIU 2., 569.
- ¹³ Rómer 1860, 30. vö. RIU 2., 443 és 388.
- ¹⁴ Rómer 1860, 31. vö. RIU 2., 526.

- ¹⁵ Rómer 1860, 33. vö. RIU 2., 415.
¹⁶ Rómer 1860, 34. vö. RIU 2., 522.
¹⁷ E felkérésről Ipolyi megemlékezik a *Magyar régészeti krónikában* is: „A Nemzeti Múzeum igazgatósága, valamint az Akadémia Archaeologiai Bizottmánya meg is tette e tekintetben a hivatalos lépéseket, részint a megyei hatóságokhoz fordúlva, részint Rómer tanár tagját a jelentéstétellel megbízva.” (Ipolyi 1862, 291.)
¹⁸ Országos Széchenyi Könyvtár (Budapest) (a továbbiakban OSZK) Levelestár, Ipolyi Arnold Rómer Flórisnak.
¹⁹ OSZK Levelestár, Ipolyi Arnold Rómer Flórisnak.
²⁰ OSZK Levelestár, Ipolyi Arnold Rómer Flórisnak.
²¹ Forster Központ III. úti jegyzőkönyv: 8–13.
²² Forster Központ III. úti jegyzőkönyv: 11–12.
²³ A táborral kapcsolatban ld.: Paulovics 1941, 155–160; Barkóczi 1951, 13–17.
²⁴ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) 9. úti jegyzőkönyv: 41–52.
²⁵ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) 18. úti jegyzőkönyv: 136–147.
²⁶ Forster Központ XXII. úti jegyzőkönyv: 148–149.
²⁷ Forster Központ XXII. úti jegyzőkönyv: 148–149.
²⁸ Forster Központ XXIV. úti jegyzőkönyv: 167–170.
²⁹ Forster Központ XXXI. úti jegyzőkönyv: 82–96.
³⁰ Forster Központ XXXI. úti jegyzőkönyv: 94.
³¹ *Komáromi Lapok* 1. (1871) 18. szám, július 29. 74–75.
³² Rómer 1871. Rómer cikkének kézírata újraközölve: Borhy 2014.
³³ Forster Központ XXXV. úti jegyzőkönyv: 165–171.
³⁴ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár 197/1874.
³⁵ Ezek kiadását lásd: Prohászka s. a.

IRODALOM

- BANNER János
 1958 Rómer Flóris emlékezete. *Régészeti Dolgozatok* 1. 1–21.
- BARDOLY István
 1988 Rómer Flóris élete. *Műemlékvédelem* 32. 223–240.
- BARKÓCZI László
 1949 A brigetioi tábor és canabae topographiája. (Antiquitas Hungarica, 3.)
 1951 Brigetio. *DissPann II/22*. Budapest, 1951.
- BOLLA Veronika
 1980 Rómer Flóris útikönyvjegyzőkönyvei (regiszter). Kézirat. (Előszó Sódor Alajos.) Budapest.
- BORHY László
 2014 Genio Romano Mérőföldkövekből emelt emlékmű Komárom határában. In: Kovács P. – Fehér B. (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica* 6. Budapest, 120–130.
- DUKRÉT Géza – MARÓTI Éva – TÓTH László
 2002 Rómer Flóris. In: Bodó Sándor – Víga Gyula (főszerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. (Szerk. Élesztős László) Budapest, 748–752.
- ERDÉLYI Gizella
 1958 Rómer Flóris jegyzeteiből. *Régészeti Dolgozatok*, 1. 49–56.
- IPOLYI Arnold
 1861 Magyarország régészeti krónikája. *Archaeologiai Közlemények* 2. 286–292.
- FRAKNÓI Vilmos
 1891 Rómer Flóris emlékezet 1815–1889. *Századok* 25. 177–199.

- G. SÁNDOR Mária
1960 Rómer Flóris munkássága a műemléki kutatások tükrében. *Műemlékvédelem* 4. 7–10.
- HAMPEL József
1891 *Emlékbeszéd Rómer Flóris rendes tagról*. Budapest.
- KANOZSAY Margit
1958 Rómer Flóris az epigráfus. *Régészeti Dolgozatok*, 1. 33–43.
- KANOZSAY Margit
1959 A Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1861-1865. *Arrabona* 1. 38–44.
- KŐHEGYI Mihály
1967 Rómer Flóris levelei Ipolyi Arnoldhoz. *Arrabona* 9. 195–217.
- PAPP Júlia
2006 Rómer Flóris (1815–1889). In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): *„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. (Enigma, 47.) Budapest, 73–90.
- PAULOVICS István
1941 Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny). *DissPann* II/11. Budapest, 118–164.
- PÓCZY Klára
1988 Rómer – Aquincum romjaiért. *Műemlékvédelem* 32. 209–213.
- PROHÁSZKA Péter
s. a. *Kosztá Károly és Brigetio régiségei*.
- RIU 2.
Barkóczi László – Mócsy András: *Die römischen Inschriften Ungarns* 2. Budapest.
- RÓMER Flóris
1859 Úti jegyzetek Ó-Szőny, római régiségek. *Győri Közlöny* 1859, Nr. 71.
1860 *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat*. Győr.
1860a Egyveleg. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 1. 85–96.
1860b Egyveleg. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 1. 286–287.
1862 Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok I. *Archaeologiai Közlemények* 3. 151–168.
1863 Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. *Archaeologiai Közlemények* 3. 35–53.
1866 Az újabb időben Ó-Szőnyön kiásott római régiségek. *Archaeologiai Közlemények* 6. 151–163.
1871 Érdekes római mérföld-mutatók Komárom megyében. *Archaeologiai Értesítő* 5. 40–42.
1875 Kiadatlan római feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 10. 24–57.
- RÓMER Flóris – DESJARDINES, Ernst
1873 *A m. n. múzeum feliratos emlékei*. Budapest.
- SZÁMADÓ Emese
1997 Brigetio kutatástörténete. *Forschungsgeschichte Brigetios*. Komárom-Esztergom. *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei* 5. 149–174.
- TOMBOR Ilona
1954 Rómer Flóris útijegyzetei. *Művészettörténeti Értesítő* 3. 276–278.

FLÓRIS RÓMER AND THE RESEARCH OF BRIGETIO

The beginning of the excavation of the Roman Age town and legion camp Brigetio hidden under the present-day Komárom-Ószőny – like the initial research of so many other archaeological period and site – is also connected to Flóris Rómer. From 1859 on he repeatedly returned to the site to collect and draw the unearthed finds and survey the Roman ruins, which notes can be found in his travel-records. His papers and writings were based on these travel-records. The first descriptions of the Roman finds at Brigetio were published in the Győri Közlöny bulletin and in his Bakony book. These publications led the Archaeological Committee to invite him to make a report about the condition of the finds of Ószőny. After his move to Pest he kept on returning to Ószőny-Brigetio in 1862, 1865, 1866, 1868, 1871 and 1874. His survey of the fortifications of the legion camp in 1862 was published in the Archaeologiai Közlöny bulletin. His repeated efforts to preserve and document the Roman relics were realised only in 1874, when due to his support, Károly Kosztka state engineer of Komárom was commissioned to supervise the earthworks, document and save the finds. However, after Rómer's move to Nagyvárád and Kosztka's leave of Komárom this initiative was forgotten, and more than a decade had passed before the newly created archaeological association of Komárom kept an eye and save the relics of Brigetio.

Péter Prohászka

László Csaba

RÓMER FLÓRIS ÉS A GYŐRI SZÉKESEGYHÁZ

A szabadságharcban való részvétele miatt nyolc esztendei várfogságra ítélt Rómer Flóris császári kegyelem révén 1854 áprilisában szabadult a csehországi Josephstadt várából. Rövid ideig tartó bakonybéli tartózkodást követően házitanítóként tevékenykedett a Szuborits majd Erdődy családnál. Egykori tanulmányainak színterére, Győrbe, rövid kőszegi kitérő után, 1858-ban került vissza a főgimnázium tanáráként. A városnak és tágabb környékének bejárásáról, megismeréséről az ismert, napjainkig teljességében fel nem dolgozott jegyzetfüzetei, levelei tanúskodnak. A továbbiakban, rövid dolgozatunkban a győri székesegyház épületével kapcsolatos megfigyeléseit a jegyzetfüzetekben leírt sorrend szerint ismertetjük, nem térvén ki a kincstárral, a püspökvárral kapcsolatos megfigyéseire.

Rómer Flóris folyamatosan jegyezte le kitalakú jegyzetfüzeteibe az útjai során megfigyelteteket, ezért fordulhat elő, hogy egy helyszínen később járván ismét felfigyelt a megörökítésre érdemes jelenségekre, emlékekre. A 46 jegyzetfüzetet Rómer az utolsó kötetben mutatózta. A győri székesegyházzal kapcsolatos megfigyeléseit a II. és VIII. számú jegyzetfüzetekben rögzítette.¹ A bejegyzésekhez, rajzokhoz Rómer ceruzát használt, a néhány füzet belső oldalán lévő, tintával beírt évszámokat feltehetően utólag, a mutató készítésekor jegyezte le.²

A vázlatok és rövid megjegyzések a város főtemplomáról, a Szent István alapította püspökség székesegyházáról, a Rómer és Ráth Károly szerkesztette *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* első, 1861-es számában közölt rövid ismertetésének alapjául szolgáltak. (Rómer 1861, 272–277.)

A székesegyházra vonatkozó megjegyzések látszólag rendszertelenül követik egymást, a szentély alaprajzára utaló „Polygon” kifejezés és a méretek felvétele után a háromlépcsős támpillérek rajza és méreteinek megadása következik, majd a csigalépcsőről és ablakairól közöl információkat. (Jegyzetfüzet, II. 53.) (1. kép) Eszerint a szentély felől érkezvén a déli bejáraton jutott a templomba, majd a karzat

1. kép
Jegyzetfüzet, II. 53.

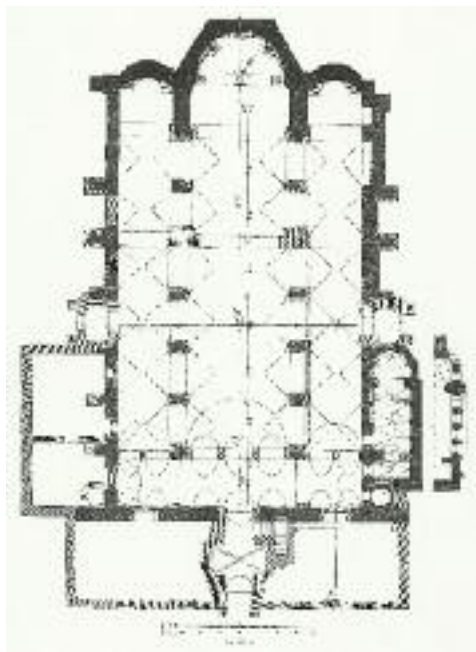
2. kép

Főhajó északi gádorfal, gótikus boltozat és diadalív maradványa (A szerző felvétele)

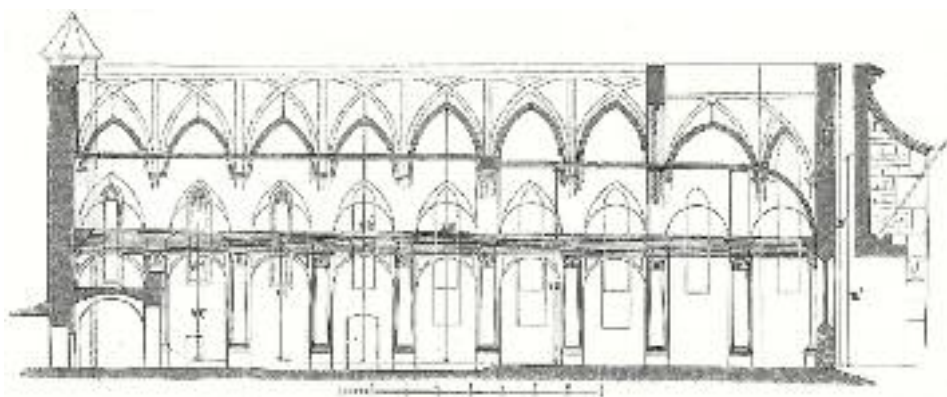
alatti kis ajtón,³ csigalépcsőn át, annak méreteit, a fokok számát is feljegyezve jutott fel a padlásra. A főhajó gádorfalain lévő gótikus homlokívek leírását, méreteit, vázlatát részletezve rajzolta le a diadalív indításának csomkját, megjegyezve, hogy az egyik homlokív alatt még vakolást észlelt. (2. kép) A régi szentély hosszát 5,5 ölben határozta meg. A szentély fölötti homlokív profilját kettős horonyként rajzolta. Lejegyezte, hogy az északi apszis nagyméretű faragott kövekből falazott, míg a homlokívek felett téglá a falazat. Az északi mellékhajóból lejutván a barokk sekrestye boltozatára, tetőszéke alá, észlelte a három befalazott gótikus ablakot és lerajzolta a középső nyílás profilját. (Jegyzetfüzet, II. 54.) Látható magasságukat, „belső világukat” 2,5 ölre mérte. Úgy tűnik, hogy a székesegyház további vizsgálatát rövid pannonhalmi kitérő után folytatta.

Rómernek a 2. jegyzetben idézett munkáját felhasználva Henszlmann ismertette részletesebben a székesegyház általa vélelmezett építéstörténetét, gótikus részleteit. (Henszlmann 1880, 11–29.) A tanulmányban közölt, Stornó Ferenc készítette felmérés, máig az egyetlen publikált rajz a gótikus boltozat maradványairól. (3–4. kép) A homlokívek — így nyilvánvalóan az egykori boltzáradékok is — nem azonos magasságúak. A megszokottól eltérően a szentély boltozata magasabb volt a hajójánál. Ez alátámasztja azt a korábbi megállapítást, mely szerint a szentély, a stallumok alatt a középkorban altemplom húzódtott.⁴ A különböző magasságú boltszakaszok csatlakozásánál volt középkori, a mainál egy boltszakasszal nyuga-

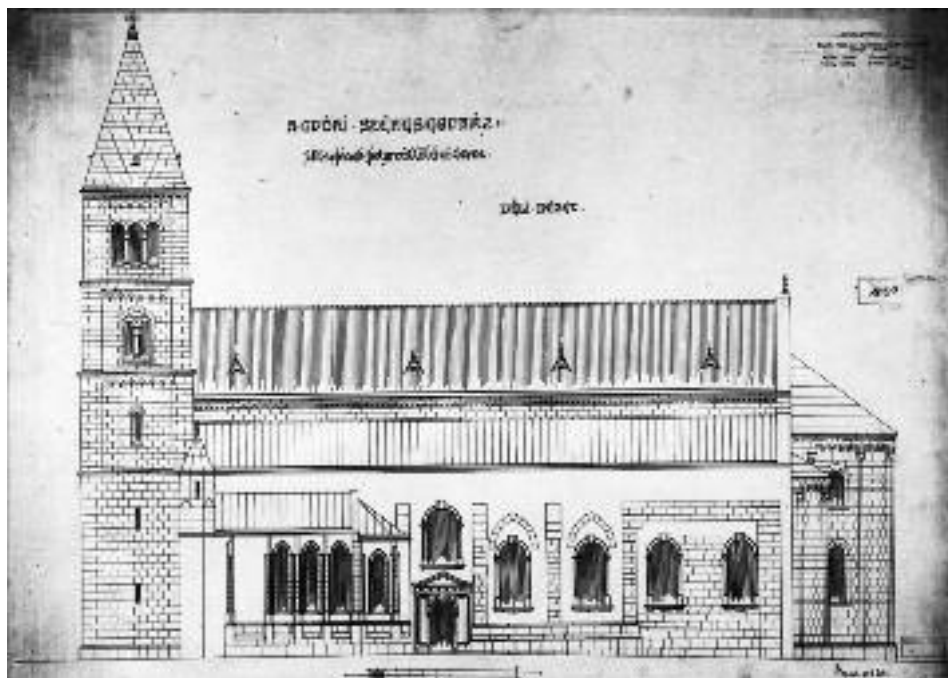
tabbra lévő diadalív indulását már Rómer megfigyelte. A diadalíven és a boltmezőkön csak meszelések láthatók, falképek nincs nyoma. A homlokívek erősen átégettek, egyértelmű profil nehezen vehető le. A gótikus építkezés periodizációjára történeti forrás kevésbé utal. A Szentháromság kápolna felújítása során tett megfigyelések szerint a románkori templom háromhajóssá bővítését még a XIV. század 60-as, 70-es éveiben kezdték meg. (Kozák–Levárdy–Sedlmayr 1972, 99–156.) A Hédervári János püspök (1386–1415) idejében történt felszentelés után, a XV. század végén, kisebb belső átalakításra került sor. A kőszobrászati megfigyelések szerint átalakították az ablakkávákat és vélhetően mérműveket cseréltek.⁵ A XVI. század végén elpusztult középkori boltozat pótlására két ütemben került sor. A főhajó nyugati szakaszának boltozása Naprági Demeter püspök (1606–1619) idejére helyezhető, míg a keleti rész, a mai szentély boltozására és egyúttal az altemplom kriptává alakítására, a járószint leszállítására Draskovich György püspök kormányzása idejében, 1639 és 1645 között került sor. A székesegyház déli homlokzatán a XVII. századi ablakok felett megmaradt gótikus kőkereteket már a XX. század eleji külső felújításkor

3. kép
Stornó Ferenc alaprajzi felmérése
és rekonstrukciója, 1880

4. kép
Stornó Ferenc felmérte hosszmetset és rekonstrukció, 1880

5. kép
Aigner Sándor átalakítási terve, 1908

bemutatták.⁶ (5. kép) A keretek mérművei és az osztók, legkésőbb az ablakok mai formájának kialakításakor, a XVII. század közepén semmisültek meg. Az északi oldalon — az egyetlen archív fénykép tanúsága szerint — nagy valószínűséggel nem voltak a déliekhez hasonlóan nagyméretű, kőkeretes, gótikus ablakok. A templom északi falát feltehetően csak a nyugati szakaszon törte át a Rómer által is rajzolt három mérműves, mintegy méter széles és legalább öt méter magas ablak.

A rövid kitérő után visszatérünk Rómer jegyzeteihez. A szentmártoni nap után ismét a sekrestye padlásán észleltek következnek. Rajzolta a keleti és a középső, majdnem teljesen épen megmaradt mérműveket, megjegyezvén, hogy elfalazásuk téglával történt. A nyugati sarokhoz közeli ablaknál a mérmű roncsolt, csupán némi kontúrt vett fel a rajzon. Az ablakok felett észlelt egy „egyszerű”, napjainkban is látható párkányt, valamint a falon „verhenyes” vakolatot.⁷ Az északi mellékszentély-nél a padlás felől figyelt meg két félköríves rézsűs kisablakot.⁸ (6–7. kép)

A „sekrestye hozzáépítése által az ablakok elfedettek” megjegyzés után Rómer ismét a templom egyik külső, gótikus ablakát rajzolja, majd következik két oldalán „püspök kápolna” és „hédervári” megjegyzésekkel, egy profilrajzzal.⁹ (8. kép)

Amennyiben a rajzok, bejegyzések sorrendje egyezik a megfigyelések időbeli sorrendjével, a padlásán tett kétszeri szemle után ismét a templom külső oldalait vette szemügyre. A II. jegyzetfüzetben (57. p.) a templom építéstörténetére vo-

6. kép
Gótikus ablak a az északi hajófalban
(A szerző felvétele)

7. kép
A sekrestye feletti középső ablak
(A szerző felvétele)

8. kép
A jegyzetfüzet, II. 57–58. oldalai

natkozó adalékot jegyzett fel Rómer. A leírás: „oldalkő a templom délkeleti szögleten..... ZECSENYEPISCO... ANNO 1660 vagy 69 a kő töredék 4.5 ', mindkét oldalon hiányzik. eredeti alsó párkány mindenhol hiányzik”. A Széchenyi püspök építkezésére utaló, Rómer által már másodlagos helyzetben látott szemöldökkövet a XX. század eleji homlokzati átalakításkor emelték ki, és napjainkban a toronytól északra lévő kiállítótérben látható. A másfél méternél nagyobb szemöldökkő egykor feltehetően a nyugati torony alatti főbejáratot díszíthette. Szeder Fábián leírásában idézi Károlyi Lőrinc 1747-es munkáját, mely szerint 1680-ra elkészült a templom felújítása, amint azt a „tornyos és Templom ajtain lévő felírás 's címer bizonyítja”.¹⁰

A székesegyház főszentélyének északi oldalán a püspöki trónus felett Maulbertsch 1772-ben festett grisaille képe látható.¹¹ A „Szent István megalapítja a győri püspökséget” témájú képen a király előtt térdelő alak egy kéttornyos, háromhajós templom rajzát tartja. A templom 1772-es állapotát megőrkítő festményről készített Rómer rajznak külön jelentőséget ad, hogy az még a XX. századi restaurálás — kiegészítés előtti eredeti állapotot ábrázolja. A rajz, noha néhány elemében emlékeztet a székesegyházra, nem tekinthető egyértelműen hiteles ábrázolásnak. A nyeregtetővel fedett, huszártornyos, magas ablakokkal áttört főapszisos templom déli oldalán a fő tömegből kinyúló építményben a Héderváry-kápolnát vélhetjük felfedezni. A nyugati homlokzat előtti kettő, hagymasisakos torony azonban a festői képzelet terméke. A templom délkeleti sarkán negatív irányban ábrázolt falvisszaugrás, sarok a valóságban pozitív, vagyis kiugrás van a déli homlokzati falban a gótikus pillérektől keletre. (9. kép)

9. kép
A déli mellékhajó (A szerző felvétele)

10. kép
A gótikus ablak és az északi csigalépcső
(A szerző felvétele)

nevéen Szent László — kápolna¹² feletti padlástérben megfigyelte és lerajzolta a gótikus főpárkányt, a déli hajófal és a kápolna fala közötti esővíz elvezető „kőcsatornát”, a kápolna gótikus nyugati végfalát és egy gótikus — hiányzó mérműves, az északi sekrestye felettiéekkel egyező, 3 láb szélességű és profilú ablakot.¹³ Az ablak alsó részét a kápolna XVII. századi, Rava-féle nyugati bővítéskor falazták el.¹⁴ Az ablak, a csigalépcső és a kápolna egykorú. A gótikus — lemez, horony pálca tagozatú — főpárkányt a XX. század eleji Aigner-Csányi-féle építkezéskor bontották ki, és falazták fel a neoromán párkánnyal lezárt új hajófalat. A kápolnának a templomtól független, önálló tetőzetét a hajófal és a kápolna között esővíz elvezető kőcsatorna alapján határozta meg, kis vázlatban is ábrázolva. Alaprajzban felvázolta a sokszögű

A kanonoki sekrestye délnyugati sarkában a barokk boltozat felett megmaradt északi csigalépcső orsófalának maradványait elsőként Rómer rajza örökítette meg. (10. kép) A csigalépcső, egyezően a déli oldalon máig használatossal, a székesegyház hosszfa és a nyugati toronypár csatlakozásánál szolgált a mellékhajók padlásának megközelítésére. Az északi fal nézetrajzán megörökítette egy korábbi tetősík — általa grádicsnak vélt — lenyomatát és az ablakprofil. (Jegyzetfüzet, II. 58. lásd 8. kép)

A jegyzetfüzet következő oldalán ismét a homlokzatra vonatkozó megjegyzések következtek. Az északi mellékhajó magasságának méretei mellett megjegyzi, hogy azt nagyméretű kövekből épített. A következő bejegyzés ismét a déli oldalról szól. (11. kép) A Szentháromság — mai

11. kép
Jegyzetfüzet, II. 59. oldala

12. kép
A VIII. jegyzetfüzet 74. oldala

csigalépcsőtorony és a vele egykorú nyugati támpillér kapcsolatát. A kápolna belső tere leírásának hiánya arra utal, hogy az eddigi feljegyzések az 1860-as esztendő tavasza előtt készültek.¹⁵

A székesegyház északi oldalán a középső gótikus lépcsős támpillérbe illesztve egy bronz dombormű látható, melyen Szent István párnán térdelve egy egytornyos kis templomot ajánl fel a felhők között trónoló, ölében a Kis Jézust tartó Boldogasszonynak. A párnán az 1033-as évszám olvasható. Ennek alapján tette Károlyi Lőrinc nagyprépost a győri egyházmegye megalapítást az 1033-as évre. (Károlyi 1747) Rómer rajzán „Győri kép a templom támpján, ész. oldalon Sz. István régi keretben Antiqui. Sabariensis” szöveg olvasható. (Jegyzőkönyv, VIII.74.) (12. kép) A kis templom sematikus rajza a legnagyobb jóindulattal sem azonosítható a székesegyházzal, de még egy átlagos barokk templom képével sem. Rómer idézett cikkében Schönwisnerrel, Szeder Fábiánnal egyetértésben elveti a domborműnek az egyházmegye alapításra vonatkozó hitelességét. A domborművet és az alatta a kváderkőbe vésett szöveget: MATER DEI MEMENTO MEI 1460 a XIX. század második harmadáig réz keretezés övezte.¹⁶ A XX. század eleji felújítások idején már csupán egy kis ívelt fém védőtető óvta a domborművet és a kőbe vésett betűket. Ez a védőtető, az ablakok külső rétege és a felettük volt fémlemez szegély, az 1970-es évek elején befejeződött tatarozásnak esett áldozatul. (13. kép)

A Szentháromság-kápolna felújításáról Rómer feljegyzései a VIII. jegyzetfüzet három oldalán olvashatók.¹⁷ Miként írta „a kápolna vakolatának leütésével előjött”-ek az ülőfülkék, a szentségtartó fülke. (14. kép) A középkori kórus alatti háromkaréjos fülkét és kápolna alaprajzát lerajzolta, utóbbin jelölve az északnyugati sarokban koráb-

ban volt kályha fűtőnyílását és előtte a padozatban lévő sírkövet.¹⁸ A délnyugati sarokban nyílt egy külső bejárat a kápolna XVII. századi meghosszabbításában. Leírta, majd 1860-ban publikálta a déli falban az ülőfülkék befalazásakor elhelyezett Schwarzenberg és Morosini emlékköveket. (Rómer 1860, 630–631.)

Rómer Flórisnak, 1861-ben Pestre költözvén, a Simor János püspök által a későbbiekben végeztetett restaurálási munkálatok napi figyelemmel kísérésére nem volt módja. A székesegyházban 1867-ig végzett átalakításokról — új tabernákulum, barokk szobrok cseréje a főoltárnál, a két mellékhajó hosszfalainál lévő oltárok felszámolása — így hiányoznak a jegyzetei, rajzai. Különösképpen hiányoljuk egy Rómerhez hasonló egyéniség megfigyeléseit az 1911–15. közötti külső átalakítások, majd az 1938–39-es belső felújítások történetének megírásához.

13. kép
A bevésett felírt és a barokk dombormű napjainkban (A szerző felvétele)

14. kép
A jegyzetfüzet, VIII. 85–84 oldalai

JEGYZETEK

- ¹ A jegyzetfüzeteket és Rómer hagyatékának egy részét az egykori Műemlékek Országos Bizottságának jogutódja a Forster Központ gyűjteményében őrzik. A jegyzetfüzetek borítóján a kötésbe nyomott arab számok vannak, a római számos számsor feltehetően a MOB gyűjteményébe kerüléskor alakult ki és terjedt el a szakirodalomban.
- ² Erre utal, hogy a VIII. jegyzőkönyv 87. oldalra Briccius sírkő után tintával írt megjegyzés olvasható: „Közlém a Vasárnapi ujságban”. Rómer cikke „Régészeti levelek Ipolyi Arnoldhoz III. A hédervári kápolna Győrben. síremlékek. Emlékfóliatok.” címmel, az újság 1860. december 23-i, 52. számában olvasható.
- Az első jegyzetfüzet belső oldalán a kihulló jegyzetlapok tárolására szolgáló tasakon fekete tintával írt évszám: 1861. A IV. füzet belső fedelén ugyancsak fekete tintával írta az 1860-as évszám olvasható. Az V. számú jegyzetfüzetben az évszám 1862, a következőben nincs évszám, a VII. füzetben 1857, a IX. számúban 1862, majd a X. számúban 1858–59. Nem folytatván a sort az eddigiekből úgy tűnik, hogy az előre megszámozott oldalakon következő feljegyzések, rajzok készítése idejének meghatározásához további források szükségesek.
- A számos részpublikáció mellett ezidáig csak az első jegyzetfüzetről készült tudományos igényű feldolgozás. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiadványaként a Forráskiadványok sorozatban jelent meg, a Valter Ilona és Velladics Márta által sajtó alá rendezett kötet: Rómer Flóris Jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye (1861). (Sajtó alá rendezte Valter Ilona, Velladics Márta) OMVH, Budapest, 1999. (Forráskiadványok).
- ³ A csigalépcső ajtajának küszöbe ekkor még (1939-ig) két lépcsőfokkal volt magasabban a karzatalj szintjénél.
- ⁴ Levárdy 1970, 83–109. A főszentély alatti kripta jelen formáját — a két mellékhajóban lévővel egyezően — a székesegyház 1939-es belső felújítása során alakították ki.
- ⁵ Kőfalvi Imre megfigyelései szerint a sekrestye feletti késő gótikus ablakok mérműveit és a kávak egyes elemeit is ekkor cserélték. Nem zárható ki, hogy a templomhajó feletti boltozat is ekkor készült. Itt a homlokívek átmetsző profilúak — amennyire az égett felületen megállapítható. A kanonoki stallum, a szentély feletti kőelemek a téglafalazathoz tapasztottak, míg a hajó feletti szakaszon a fállal együtt építettek, felettük téglahederekkel. A barokk boltozat feletti falak jövődő alapos vizsgálata segíthet az építéstörténet egyértelművé tételében.
- ⁶ A székesegyház déli homlokzatának Aigner Sándor készítette — a MOB által 1980-ban jóváhagyott — terve. (Forster Központ, Tervtár, lsz. 2059.)
- ⁷ A Rómer által látott állapot napjainkig gyakorlatilag nem változott. A jegyzetfüzetben nincs utalás a visszafaragott gótikus támpillérekre.
- ⁸ Az északi apszis felső, román kori ablakát Rómer még eredeti helyén látta, az ablakot később a Csányi-féle átépítés során magasabbra helyezték. A másik, ma befalazott ablak északnak néz, és eredeti helyén van máig.
- ⁹ A Rómer 1860 tanulmányban (p. 275.) Rómer a sekrestye feletti ablakokat újabbaknak tekinti „a dócziféle püspökvári imoláénál”. A Dóczy-kápolna Rómer által rajzolt mérműve azonban, az 1858–60-as Lippert-féle restaurálás során készült. Az egykori mérművek töredékeinek darabjait az 1982-es ásatásunk során a kápolna előtt, az 1561-ben boltozott nagy kazamata feletti betöltésben találtuk meg.
- ¹⁰ Szeder 1833, 145. Jelen tudásunk szerint a Széchényi püspök építtette torony bejáratát a Zichy Ferenc idejében végzett felújítások nem érintették. A mai klasszicista nyugati homlokzat Handler Jakab 1823-as torony megerősítési terve alapján épült. A XVII. századi torony elé ekkor került megerősítésként a mai homlokzati fal és nyilvánvalóan ekkor alakították át a más homlokzati síkon lévő korábbi bejáratot. Széchényi püspök építkezése utaló címeres táblát az elődök iránti tiszteletből ekkor helyezték a középső ablak feletti faltükröbe.
- ¹¹ A képet 1934-ben Királyfalvy Kraft Károly restaurálta és egészítette ki.
- ¹² A kápolna 1860-61-es felújítását követően helyeztette át Simor püspök a Szent István hajó oltáráról a kápolnába a Szent László hermát, majd szentelte fel a szent király tiszteletére a kápolnát.
- ¹³ Jegyzőkönyv, II. 59. Az ablak szélesség 3 láb. A kőpárkányt és a gótikus falat, megtartván az ablakot, a 20. század eleji átépítéskor bontották vissza a kővályú szintjéig.
- ¹⁴ A bővítésben van a kápolnának a mellékhajó karzataról barokk szerkezetű ajtón át megközelíthető karzata. A kápolna 1972-ben befejezett felújításakor ezen szakaszon nem végeztek falkutatást.

- ¹⁵ A Szentháromság-kápolna restaurálását feltehetően a Püspökvárban lévő Dóczy-kápolna felújításának befejezte után, 1860 elején kezdték meg. Az építész mindkét esetben Lippert József volt.
- ¹⁶ A pártázat sarkain Keresztelő Szt. János, János evangélista, Szt. Jeromos és Sz. László képeket írt le Szeder Fábián. (Szeder 1833, 143–444.) A pártázatos állapot képét Schönwisner közölte (*Antiquitatum et Historiae Sabariensis*. Pest, 1791.)
- ¹⁷ A VIII. jegyzetfüzetet ez esetben Rómer fordítva tartván, a számozás sorrendje megfordult, a leírás a 85, 84, 83. lapszám szerint következett. Ennek alapján írta meg a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent cikket (Rómer 1860, ld. 2. sz. lábjegyzet).
- ¹⁸ Ceretei Miklós püspök sírköve felett 1833-ban még lábakon álló kályha szolgált a káptalan tagjainak téli ájtatosságaihoz. Rómer idejében barokk gyóntatószék fedte a sírkövet. Ma a sírkő a templom 1939-es belső felújítása során előkerültekkel együtt a torony északi oldalán lévő, kiállítótérként használt egykori kincstárban látható.

IRODALOM

HENSZLMANN Imre

- 1880 Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei. 2. kötet. Győr, Soprony, Pozsony, Sz.-György, Bazin, Modor és Nagy-Szombat. Budapest.

KÁROLYI Lőrinc

- 1747 *Speculum Jauriensis Ecclesiae*. Győr.

KOZÁK Károly – LEVÁRDY Ferenc – SEDLMAYR János

- 1972 A győri székesegyház Szentháromság- (Héderváry) kápolnája. *Arrabona*, 14. 99–156.

LEVÁRDY Ferenc

- 1970 A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése. *Arrabona*, 12. 83–109.

RÓMER Flóris

- 1860 Régészeti levelek Ipolyi Arnoldhoz III. A hédervári kápolna Győrben. Siremlékek. Emlék-főiratok. *Vasárnapi Ujság* 7. évf. 1860. 52. szám (december 23.) 629–631.
- 1861 A győri főegyház. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* I. Győr, 272–277.

SCHÖNWISNER István

- 1791 *Antiquitatum et Historiae Sabariensis*. Pest.

SZEDER Fábián

- 1833 A győri székestemplom. *Vallási és Egyházi Tár*, 1833. IV. 141–167.

FLÓRIS RÓMER AND THE CATHEDRAL OF GYŐR

Flóris Rómer, the Benedictine monk returned to the scene of his studies and his earlier profession as a teacher: Győr in 1854 after having served his term in dungeon. He started his field studies and recording his observations in the city and later in the whole country as a teacher of the Benedictine Arch-grammar School of Győr. His notes, which were preserved in some 50 note-books, in many cases the only source of buildings, art crafts and bells which have been perished since than.

He studied the cathedral of Győr several times. He was the first to describe and draw the 15th century Gothic vaults, cornice and spiral stairs and the walled Gothic windows to be found in the loft above the present day vault of the church. His observation of the contemporary nature of the Saint Ladislaw chapel and the southern aisle with Gothic windows that had been walled in the middle of the 17th century were proved true by excavation of some 100 years later.

The exact foundation year of the Győr Diocese is not known from authentic sources, but it must have happened before 1009. However, there is an inscription of the year 1033 on one of the reliefs of the northern pillars. Rómer – similarly to several contemporary scholars – rejected the authenticity of both this relief and the year shown on the Maulbertsch fresco of the northern wall of the sanctuary. With the description of the carved stone once having been placed above the main western entrance and today being placed in the exhibition area of the cathedral Rómer contributed to the dating of the construction of the tower to the 17th century.

After Flóris Rómer's move to Pest in 1861 he stopped to record further information of the cathedral into his notebooks.

Csaba László

Kondorosy Szabolcs

ELVESZETT PIPÁK RÓMER FLÓRIS NAGYVÁRADI ÁSATÁSÁNAK LELETEI

Cseréppipák az Iparművészeti Múzeumban

Levárdy Ferenc adott hírt elsőként több cseréppipáról, melyeket az Iparművészeti Múzeumban őriznek, s nyomukra itt, e mégiscsak váratlan helyen minden bizonnyal pipák után való elkötelezett kutatásai nyomán jutott. (Levárdy 1994, 93., 96.) Szavai szerint ezek nagyváradi példányok, melyek Bunyitay Vince gyűjtéséből kerültek a gyűjteménybe. A leltárkönyvben ajándékozóként feltüntetett Bunyitay Vince 1879-től Váradon élt, mint közismert egyháztörténész, majd kanonok — nyilván innen adódott a pipák előkerülési helyére vonatkozó következtetés. Ezt a valószínű feltevést ismételte meg a 2001-es pipakiállítás kísérőkötetében megjelent tanulmány. (Tomka 2000, 127–128.)

A gyűjteményben őrzött pipák körül felmerülő kérdések azonban ennél jóval összetettebbek. Legtöbbjükhöz semmiféle adat, Bunyitay neve sem kapcsolódott, így feleletre várt az is, hogy egy lelőhelyről származnak-e? Utal-e (még) valami eredetükre? Hogyan kerültek Bunyitay tulajdonába? Ezek megválaszolásából s a pipák ismertetéséből összegzés született s már közlésre befogadták (Kondorosy, megjelenés alatt), amikor egy rég keresett — még csak nem is szakirodalmi — forrás kivezetni látszott az egyre bizonyosabb, de mégiscsak valószínű feltevések köréből. Ez figyelmem az 1883-as nagyváradi ásatásra terelte.¹

Az 1883-as nagyváradi ásatás

A nagyváradi várban „a katonai laktanya [...] tág, öt oldalú udvart fog körül. E laktanyának nyugati szárnyát, megviselt állapota miatt, földig le kellett bontani, és midőn új fölépítése végett új alapzatot ástak” 1881-ben, találtak rá 2,6 méter mélységben egy templom nyugati homlokzatának maradványára. A bejelentést követően azonnali intézkedés, kiszállás, felmérés következett, s minthogy a bemutatott felmérési rajzok alátámasztani látszottak, hogy a rég keresett középkori Szent László székesegyházra bukkantak, negyednapon „a nm. minister úr, ugyan az nap a közös hadügyministerhez táviratot menesztett, melyben kéri, hogy a laktanya további építkezése beállíttassék és az ásatások az igen tág udvaron, hová a templom terjed, engedtesse meg”. (Henszlmann 1881, XXVIII–XXIX.) A katonaság képviselőivel létrehozott bizottság megállapodott a következő évi feltárásról. A szükséges anyagi fedezet biztosítását, minthogy a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) erre nem lévén képes, a nagyváradi püspökség és a káptalan vállalta megosztva magára. E döntéshez az ősi szentegyház iránti tiszteleten túl jelentősen hozzájárulhattak a káptalan történész tagjai, Rómer Flóris és Bunyitay Vince. Ennek következtében a káptalan jelölhette ki az ásatás vezetőjét, Rómer Flórist, aki a magyar régészet szaktekintélye, s emellett a káptalan és a MOB tagja is volt.

A feltárás a tervek ellenére a következő évben nem kezdődött el, mivel a kazárnya egy szárnyának építése nem haladt megfelelően, s az anyag az ásatásra kijelölt területen feküdt (meszesgödörök, gerendák leásva a fal hosszában). Ugyanígy tovább halasztódott 1883 tavaszán az alvállalkozók hanyagsága miatt, majd az augusztus végi – szeptember eleji hadgyakorlat okán.

Az ásatás végül 1883. szeptember 26-án vette kezdetét, az 1881-ben tervezetthez képest kisebb területen. A régi székesegyház teljes feltárása nem volt lehetséges, mert a vár kútja a szentély területére esett, s annak esetleges sérülését elkerülendő a környéken a katonai parancsnokság nem engedélyezte a földmunkákat. (Rómer 1883)

A kijelölt területet Rómer négy osztályra (szelvényre) osztotta. Szakmai körökben és a közvéleményben is felfokozott várakozások éltek egyik legjelentősebb középkori székesegyházunk megtalálása s a várható leletek kapcsán. Ezek azonban csak részben teljesültek annak későbbi időkből bekövetkezett széthordása és feldúlása miatt. Rómer az ásatási jelentés első részét az Archeológiai Értesítőben még az évben közzétette. Ebben az előzményekre is kitérve, a szeptember 26-tól 29-ig terjedő pár napról számolt be, s hangsúlyosan az előkerült sírköveket mutatta be és értékelte. A folytatást a II. közlésben ígérte. Erre azonban a haláláig hátralévő hat évben nem került sor. Ennek oka csak részben lehet az, hogy az ásatás kívánt folytatására addig nem nyílt mód. (Csak közel 20 év múltán, 1912-re hárult el a kút jelentette akadály — a víz bevezetésével — s ekkor történt meg a szentély feltárása.)

Az 1883-as ásatásról így mindmáig nem jelent meg teljes beszámoló. Rómer Flóris azonban több feljegyzést készített. Egyfelől naplót vezetett az ásatásról, melyben röviden a munka mindennapjait, a technikai nehézségeket, a főbb vagy jellemző leleteket, a kövek feliratát, vendégeket stb. jegyezte föl, s szokása szerint kis vázlatokkal kísérte.² A napló sorait Rómer utóbb szakaszonként áthúzta, így tett csaknem az egész szöveggel. Valószínűleg ekképp jelezte magának, hogy valamely végső(?) összegzés megírásakor mindent figyelembe vett-e. Ilyen összefoglaló pedig több is született. Az ásatás befejezése után pár nappal, 1883. november 11-én írt egy beszámolót, mely éppen az első jelentést követő időszak leírását tartalmazza.³ Hogy ez az összeszedett, mi több, igen jó stílusban fogalmazott írása eljutott-e az Archeológiai Értesítő akkori szerkesztőjéhez, Hampel Józsefhez, nem tudni. Készült az ásatásról egy végjelentés 1883. november 25-én a „káptalan levéltára számára”.⁴ A legteljesebb beszámolót pedig, mely e végjelentést és egyéb dokumentációt is magában foglal, a nagyváradi állami levéltár őrzi. (Balogh 1982 II., 287.) De került nagyváradi ásatásra vonatkozó Rómer-feljegyzés a Műemlékek Országos Bizottságához (majd jogutódjához) is. (Kerny 1991, 106.)

Mégsem tették közzé a nagyváradi vár feltárására vonatkozó források között e hiányzó ásatási beszámoló egyik formáját sem, mondván: „az 1883-as ásatásra vonatkozó feljegyzések jórésze ugyanis is megjelent”. (Kerny 1989, 195.) Ám a hivatkozott Rómer cikkek korántsem tartalmazzák a kéziratban hallgató jegyzetek számos elemét. Legszembeszökőbben a leletek ismertetése hiányzik (a megbecsült

kőemlékek kivételével), annál is inkább, mivel ezeket — pontosabban a közülük említésre és így néhány rajzuk közlésére méltónak tartott kályhafiókokat — mindmáig elveszetteknek tekintik. (Balogh 1982 II., 330., 67.)

A leletek

Jóval nagyobb figyelem és megbecsülés övezte a leleteket a maga korában. „A nagyváradi várban mult évben eszközlött ásatásoknál oly diszes kályhadarabok vették fel, melyek a legszebb magyar motívumokat tüntetik elő igen élénk színekben és diszes mázzal, melyekről az arany és ezüst fénye sem hiányzik. E kályhatöredékek, valamint az azokkal együtt talált igen diszes török pipák, melyekből az ásatást eszközlött Rómer Flóris apátkanonok urnál egész gyűjtemény van összeállítva, nyilvános tanúságot tesznek arról, mily magas emelkedést nyert volt a magyar agyagműipar a XVII. század derekán.” (P. Szathmáry 1885, 45–46.)

Természetesen e közismerethez Rómernek a leletek iránti értő megbecsülése vezetett, mely e híradásból is kilálglik. Erről máig ható bizonyossággal és legkézzelfoghatóbban az előkerült tárgyakról készített vázlatai tanúskodnak, melyek pipákat, cserépszindelyeket, téglákat, kályhafiókokat, cserepeket, üvegeket, vasakat, bronzokat és érmekeket ábrázolnak. A vázlatok jelentős része nem utólag készült, hanem már az ásatás napjaiban.

A leletek legnépesebb csoportja a cseréppipáké. Rómer finom régészeti érzékét, korát messze meghaladó széles látókörét jellemzi, hogy már 1871-ben így ír: „[A régi pipákkal] sok tréfát űztek az archaeologia gúnyolói, és csakugyan valami igen nagyot vélnek tudományunkon sújtani, ha holmi nagy és régi idomtalan kazánokat Atila vagy Tuhutum pipájának csúfolnak [...] Curiosum gyanánt mellékelünk egy régi pipát, melynek eredetije egyik angol muzeumban őriztetik, hozzátévéen azt, hogy saját muzeumunk is bír már több, kétségkívül régi pipával, melyeknek gyűjtésére barátinkat figyelmeztetjük és fölkérjük.” (Rómer 1871, 212.) Hogy a fölhívásnak volt-e eredménye, nem tudjuk, de pl. a szegedi vár 1882-es bontása során 25 cseréppipa került a város múzeumába, (Kondorosy 2008, 331), miközben ez egy évszázad múltán már és még nem természetes. Sajátos módon a pipák iránti megkülönböztetett figyelem és gyűjtés (mely más leleteknek rég kijár) máig az értő régészeti munka fokmérője. Az ásatásokon előkerülő pipák sajnos napjainkban is jobbra mindennapos használati kerámiákkal közös gyűjtőhálókból végzik, melyekből majdani kigyűjtésük emberpróbáló feladat lesz.

Pipák az ásatási feljegyzésekben

Az ásatásról szóló, közzétett és kéziratban várakozó feljegyzések szövegében Rómer több helyen említ pipákat: [szeptember 27.:] „Találtak 2 kaponyát, 3 pipát 1 réz darabot, 1 őz agancsot” (495. Oct. Hung., 2)⁵; [szeptember 28.:] „Találtak: Török pipákat, kályhadarabokat, csont fűző, hajra kerekkel” (495. Oct. Hung., 3)⁶; [október 29.:] „2,5 méterre nézve kevés lelet, többnyire vasak, kályhafiókok, 2 pipadarab” (495. Oct. Hung., 18); [IV. osztály:] „temérdek sok, és igen szépen zo-

máncozott kályhafiókot, pipa töredéket, végeiken zománcozott kerek barna színű téglát találtak, míg a fölőbbi rétegekben ezeknek alig leltük meg nyomát is; mert még a bombatöredékek is hiányoztak.” (1413. Quart. Hung., 22).

Perdöntöek az Iparművészeti Múzeumban őrzött anyag és a nagyváradi ásatás pipáinak azonosításában Rómer rajzai voltak. Ezek 14 oldalra terjednek ki. (1413. Quart. Hung. 35-48.) (1–3. kép) Olykor Rómer teljes rajzát készítette el a pipáknak, annyira gondosan, hogy az elegendő teljes biztonsággal való azonosításukhoz. Másoknál csak egy jellemző részletet, motívumot vetett papírra, szöveggel kísérve, s vannak csak pár szóval jellemzett darabok. Az is megfigyelhető, hogy a példányok némelyike többször jelenik meg, tehát Rómer ásatás közben is készített róluk rajzot, s csoportosításuknál ismét megjelenítette vagy leírta ezeket. E csoportosítást szükség esetén többször is elvégezte. Így például a „zománczosok” első gyűjtőlapján hat, második említésüknél 11, végső összegzésükkor 21 + 1 pipa szerepel. A csoportosítás a mázon kívül az alapanyag színe szerint történt, illetve egy esetben egy típust külön összegzett (arab felíratos, ma: hajóorros típus). Több típust felismert, s ezeknek összesített számát adta meg (ma: gömbös rozettás típus, fenyőágas típus).

A gyűjteményi és az ásatási anyagból a rajzok alapján 39 példányt lehetett egyedileg azonosítani. További 18 példány a pipák nagyobb hányadán máig megőrződött egykorú cédula alapján köthető egyértelműen az 1883-as feltáráshoz. E felkötött cédulák tartalma Rómer feljegyzései alapján értelmezhető: az előkerülés osztályának (szelvényének) számát és mélységadatát hordozza (pl.: III. o. 2. m.). Ilyennel rendelkezik a rajzokból azonosított 39 példány közül is 18. További hat példány a csoportosításokba tartozik (pár szóval körülírt leírásnak megfelelő). A gyűjteményben őrzött 68 pipa közül így 63 azonosítható. A további öt darab XIX. századi, s ezek valószínűleg más úton kerültek a múzeumba.

Eszerint a nagyváradi régi Szent László székesegyház területén 1883-ban előkerült pipák Rómer Flóris halála (1889) után kanonoktársa, Bunyitay Vince egyháztörténész kezelésébe mentek át. Ezért valószínűleg 1889 és 1915 (Bunyitay Vince halála) jutottak az Iparművészeti Múzeumba. Itt a pipák csekély részét Bunyitay ajándékaént leltározták (ezekről sajnos eltávolították az ásatáson kapott, az előkerülés adatait tartalmazó cédulát), de igazi eredetüket már ekkor sem tudták/jegyezték föl. Így az is elképzelhető, hogy Bunyitay halála után kerültek Budapestre, de mindenképp Nagyvárad elszakítása előtt. A többi pipa cédulával, vagy azt is elvesztve egy évszázadra szem elől veszett.

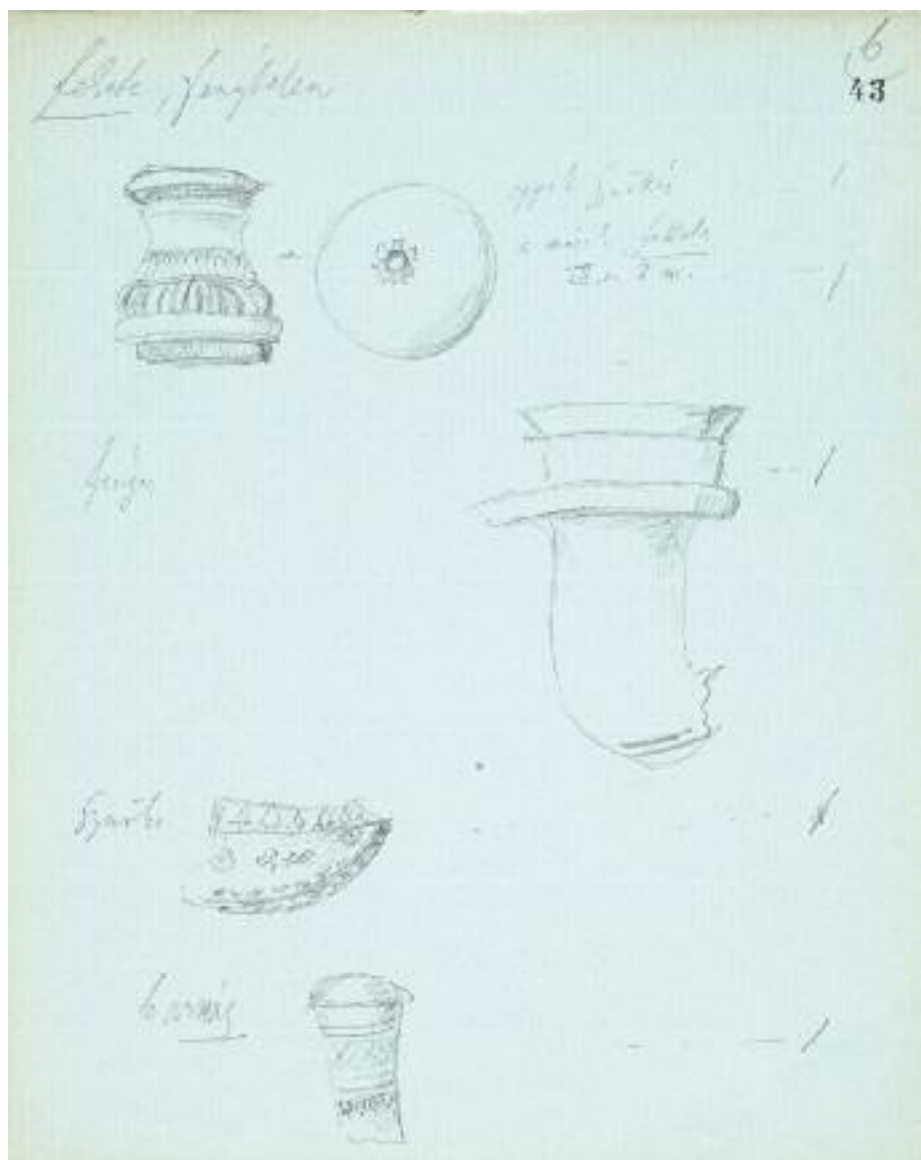
Az elveszett pipák

Rómer részletes rajzai és alapos feljegyzései alapján kétségtelen, hogy nem mindegyik pipa maradt meg napjainkig e gyűjteményben. Egykori átvételi jegyzőkönyv vagy hasonló feljegyzés híján nem deríthető ki, hogy mind átkerültek-e az Iparművészeti Múzeumba.⁷

1. kép

Cseréppipák leírása és rajzai Rómer Flóris nagyváradi ásatási beszámolójából
 A 6. és 9. kivételével elvesztek. A 3. és 5. pipa valószínűleg a fehér, csillagos típusba tartozik.
 A 10. pipa a hajóorros típus darabja.
 (OSzK Kézirattár 1413. Quart. Hung)

2. kép

Cseréppipák rajzai Rómer Flóris nagyváradi ásatási beszámolójából
Mind ismeretlen forma. A 3. pipa talán XIX. századi. Mára mind eltűntek.
(OSzK Kézirattár 1413. Quart. Hung)

3. kép

Cseréppipák leírása és rajzai Rómer Flóris nagyváradi ásatási beszámolójából

Az utolsó pipa kivételével mára eltűntek. A 3. pipa az M1 típus tagja.

Az 5. pipa félgömbös gerezdelt csészés forma.

(OSzK Kézirattár 1413. Quart. Hung)

A csoportok példányszámát összegezve kereken 90 darab adódik, s Rómer Flóris alaposságának ismeretében ezt végső értéként kell elfogadni. Ez esetben viszont a pipáknak csaknem harmada, 27 példány elkallódott az idők során. Rómer rajzos táblái azonban kivételes lehetőséget teremtenek az eltűntek rekonstrukciójára. Ezekre alább lapszámuk és azon belüli sorrendjük szerint utalok.

Legkönnyebb esetet azok jelentik, melyekről teljes ábrázolás maradt fent. Ezekből 14 található. Közülük a többség egyedi példánynak tetszik (2. kép), de vannak azonosítható típusúak. Így a hajóorros típusba sorolható töredék (1. kép (42)/10), mely a fehér alapanyagú pipák közé sorolva bukkan föl („nyaka nyolcszögletű”, „török”, „III. o. 2 mért.”), s melynek öt további példánya került elő az ásatáson. Vannak olyanok, melyek leírásuk, esetleg részletrajzuk alapján nagy valószínűséggel megfelelő ismert alakoknak. A gömbös rozettás típusnak szokatlan, vöröses anyagú formája lehet a hatszirmú rozettával díszített, „8 águ, leveles nyaku” példány (44/2). A fehér csillagos típushoz valószínűleg két példány is sorolható. Az egyik „kerekded”, díszítése (feltehetően a fej oldalán) négy kis virág, négyzetes elrendezésben, meg két pontsor (fogaskerék) (1. kép (42)/3). A másik egy tagolatlan nyaktöredék, dereka felé szűkülő nyakkal, két-három fogaskerék vonallal (1. kép (42)/5). Jól azonosítható az M1 tömegtípus három tagja. Az egyik fekete színű, „kerek nyak”-a van, s kéményét jobboldalt domború pontrozetta díszíti (3. kép (45)/3). Két másik a megszokott „vörös, fénytelen” alapanyagból áll, s fő díszítése „nyakán 3 sor ...”, azaz fogaskerék vonal (46/2).

Mindezen azonosítható példányok alaposan kibővítik az eddig ismert nagyváradi székesegyházi pipák körét, s árnyalják a belőlük adódó értékeléseket. (Kon-dorosy, megjelenés alatt)

Végül vannak a hosszabb-rövidebb leírással jellemzett példányok, melyek pontosabb rekonstrukciója (egyelőre) bizonytalan. Ilyen például a „Fekete, alúl széles, lapos, kerek pipa; fenekén bélyeggel szakállan buttag[?], alúl VIII huzásokkal, felül [...] diszszel (38/3) vagy „kerek nyak, egyszerűen golyvás”(3. kép (45)/1). E nem azonosítható pipák közé körülbelül 10 példány tartozik.

A pipák keltezése

A pipák a nagyváradi székesegyház területén kerültek napfényre. Földbekerülésük körülményeit ez a helyszín alapvetően meghatározza. A székesegyház már 1600 körül részben beomolva állt. Ugyanezt látta Miskolczy István 1609-ben: romlásnak indult, szentélye elpusztult, tetőzete beszakadt. (Balogh 1982 II., 136-137.) A templomot Bethlen Gábor 1618 körül lebontatta, s köréje építtette az új, ötszögletű belső vár(palotá)t. (Bunyitay 1880, 30.) Ez egy helyütt a templom egyik saroktoronyának alapjai fölé épült (ezt találták meg 1881-ben a régi szárny lebontása után, midőn az új alapozásához fogtak volna).

A templom területe tehát a XVII. század első évtizedeitől már deszakralizált térség, majd egyszerű udvar. Az ásatás idején a templom téglapadlóját 2,4–2,6 méter

vastag feltöltés fedí. (Fol. Hung. 1110/VIII, 29., 37.) Ez származhat a belső vár alapozási munkáiból, a székesegyház elteretett omladékaiból, az ostromok romjaitól, s a későbbi időkben. A templombeli sírok nagy részét az idők során kifosztják, a sírköveket összetörik. Ez részben a székesegyház bontásával egyidejűleg történt, a külső védművek (várfalak) építések, felújítások, amiről a várfalba épített sírkő töredékek és a gótikus tagozatok tanúskodnak (1413. Quart. Hung., 26-30.) E keresztényietlen, barbár tett csak felsőbb engedéllyel vagy szemet hunyás mellett eshetett meg, az Erdélyi Fejedelemségben is lángra lobbant vallási türelmetlenség sötétségében.⁸ Sírkövek felszedésére (kiásására) később is sor került, amikor a téglapadlót már legalább 1 méter vastag törmelék fődte (Flórenci András püspök sírköve 1,5 méter mélységből került elő, tehát legalább 1 méterrel eredeti szintje fölött) (Fol. Hung. 1110/VIII, 29.), vagy még több, ha a követ nem húzták ki egészen a gödörből vagy utóbb visszalökték/visszacúsított oda. Itt valószínűleg pusztán fosztogatás volt a cél (a sírkövet végül újra temetkezésre használták: nyolc koponya volt alatta). (Fol. Hung. 1110/VIII, 64.).

Az idézett ásatási feljegyzések szerint a pipák és kályhafiókok rendszerint együtt kerültek elő. Ugyanakkor források tanúskodnak arról, hogy 1642-ben a várbeli építkezésekhez nagy mennyiségű kályhacsempét szállítanak Váradra. (Balogh 1982 II., 330.) Ha ezen reneszánsz kályhacsempék kerültek napfényre a székesegyházból, akkor szemétre kerülésük a török hódoltság előtt nem képzelhető el. Nem került elő továbbá a templom ásatásából 1608 és 1657 közötti pénz, míg a korábbi századokból több is, (1413. Quart. Hung., 68–69.), s ez is azt támogatja, hogy Várad eleste (1660) előtt nem került sor a templom területének jelentős feltöltésére, már csak azért sem, mert ez egyben az újonnan épülő várpalotát is (1620–1650-es évek dereka) (Balogh 1982 II., 325.) temetni kezdte volna. Mindez valószínűsíti, hogy mértékadó szintemelkedés és a török kori pipák javarésznének földbekerülése 1660 után történt. Adatok szólnak arról, hogy Váradon török pipákat már 1660 előtt használtak (Emődi 1998, 31.) s Rómer pipáinak egy része is ide tartozhat – ezek a templom padlójához közeleső példányok lehettek.

A pipákon szereplő mélységadatok csak néhány értéket képviselnek (legszembezőbb, hogy 2 méter után 3 méter a következő), ezek egy-egy bontással átfogott mélységtartomány alsó határértékét jelentik (az ásatás nem hatolt 3 méternél mélyebbre). (Fol. Hung. 1110/VIII, 37.) A pipák túlnyomó része nagy mélységből került elő: (1,5-) 2 méterről csaknem a fele, (2-) 3 méterről közel a negyede. (I. táblázat) E mélységi helyzetüknek végső jelentőséget nem lehet tulajdonítani. Valószínűleg javarésznük valóban 1,5-3 méter közt került a feltöltésbe, s helyén maradt. Másik részük viszont kimozdulhatott helyéből, ahol a gödörásásokkal és a török várbörtön e területen való felépítésével (Balogh 1982 I., 72.) felborult az időbelileg valamelyest tagolt rétegsor. Hogy melyik pipa érintetlen, melyik bolygatott, az viszont ma már megállapíthatatlan. A török pipák leletsűrűsége alapján e 1,5–3 méter közti mélységtartomány tekinthető a Várad visszavételével (1689) záródó rétegsornak.

	0,5 m	1 m	1,3 m	1,5 m	2 m	3 m	összesen
I. osztály	1			1	2	1	5
II. osztály	1				3	5	9
III. osztály	3	1	4	1	10	3	22
IV. osztály							„temérdek”
összesen	5	1	4	2	15	9	36

I. táblázat

A pipák előkerülési helye, osztálya és mélysége (37 ismert adat)

Emellett szól az is, hogy ebben bombákat is nagy számban találtak. Az ásatás nagyon gondos, a napló többször rétegeket is említ, de régészeti objektumok elkülönített feltárájáról még ekkor nincsen szó, ami ilyen zaklatott területnél még fontosabb lenne. Így például a III. osztály pipáit mélységadataik szerint elrendezve, 3 méter mélyen és legfelül is (0,5 m) az első magyar tömegtípus (M1) példányait találjuk, ami akkor is zavarra utal, ha a típus legkésőbb a XVII. század utolsó negyedében megjelenik. (Kondorosy 2007, 259.)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára vezetőjét, Földesi Ferencet a képek közlési díjának elengedéséért.

JEGYZETEK

- ¹ Az Arcanum Digitális Tudománytár nyújtotta a széleskörű keresés lehetőségét. Az első találat korabeli hírlapi tudósítás volt, s ez után könnyen adódott számos új, immár szaktudományi igényeknek is megfelelő adat.
- ² OSzK Kézirattár 495. Oct. Hung. Ezen kézirat a rajta lévő pecsét tanúsága szerint eredetileg a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában volt (1895/27 sz.).
- ³ OSzK Kézirattár 1413. Quart. Hung.
- ⁴ OSzK Kézirattár Fol. Hung. 1110/VIII. Ez az iratcsomó korábban szintén a Magyar Nemzeti Múzeumban, az oklevéltárban volt: „Tom. VIII. A nagyvárad ásatásokra vonatkozó hivatalos iratok gyűjteménye s az ásatások eredményeinek ismertetése 1882-83-ból. Folio. 89.” (Forster 1905)
- ⁵ Ugyanezt írja november 11-i beszámolójában: „Találtak koponyákat, három pipadarabot, különféle réz-töredéket.” (Rómer 1883, XIX)
- ⁶ Ugyanazon értelemben: „Találtak ismét sok alakos kályhadarabot; de semmi egészet; pipákat, köztük arabs írásukat is, csont-fűzőt a hajtekeres összetartására, beégetett karikákkal és ponttal középkőn.” (Rómer 1883, XX)
- ⁷ A gyűjtemény napjainkban is fogyatkozik: egy török pipa 2004. októberi első vizsgálódásaim és 2008 márciusa között tűnt el.
- ⁸ Nem magyarázható mindez a várbeli építkezések építőanyag igényével, mely a székesegyház lebontása apológiájának egyik eleme (Balogh 1982, 79-80). Az érvelés több pontja vitatható, ám erre e lábjegyzet aligha alkalmas hely.

IRODALOM

- BALOGH Jolán
1982 Varadinum – Várad vára. Művészettörténeti Füzetek 13. Budapest, 1982. I.–II.
- BUNYITAY Vince
1880 A váradi ősz székesegyház. Archeológiai Közlemények XIII., 7–32.
- EMŐDI János
1998 Adalékok a váradi vár építéstörténetéhez. In: Emődi János: Történeti adatok Nagyvárad múltjából II. Nagyvárad, 9–79.
- FORSTER Gyula
1905 (szerk.:) Magyarország műemlékei 2., A Műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Budapest.
- HENSZLMANN Imre
1881 Jelentés a nagyváradai fölfedezésről. Archeológiai Értesítő I. (Új folyam), XXVIII–XXXI.
- KERNY Terézia
1989 A váradi vár kutatása és feltárása Rómer Flóris hagyatékában és a Műemlékek Országos Bizottságának iratanyagában. In: Kerny Terézia (szerk.): Várad i kőtöredékek. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 384 p.
1991 Rómer Flóris hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben. Archeológiai Értesítő, 118. 105–109.
- KONDOROSY Szabolcs
2008 A szegedi vár pipái I. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Ethnographica, 6. 331–364.
2009 Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból. Budapest Régiségei XLI, 249–280.
megjelenés alatt Cseréppipák az Iparművészeti Múzeumban.
- LEVÁRDY Ferenc
1994 Pipázó eleink. Y-Metró Kft, Budapest-Pécs-Velburg, 176 p.
- P. SZATHMÁRY Károly
1885 Régi magyar tűzhely. Vasárnapi Újság 1885, XXXII. 45–46.
- RÓMER Flóris
1871 Archeológiai Értesítő IV. évf. 8 szám, 212.
1883 Előleges jelentés a nagyvárad i várban 1883-ban történt ásatásról. Archeológiai Értesítő Ú. f. III., XVI–XXIV.
- TOMKA Gábor
2000 Régészeti feltárásokból származó XVII-XVIII. századi cseréppipák. In: Haider E.-Orgona A.-Ridovics A. (szerk.): A magyar pipa története. Budapest-Keszthely, 2000, 25–33.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

495. Oct. Hung. – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 495. Oct. Hung.
1413. Quart. Hung. – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 1413. Quart. Hung.
Fol. Hung. 1110/VIII. – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/VIII.

LOST PIPES THE FINDS OF FLÓRIS RÓMER'S EXCAVATION IN NAGYVÁRAD

Flóris Rómer's last and extensive excavation was carried out in Nagyvárad at the site of the on-time cathedral in 1883. The well-managed excavation fell short of the public expectations that were connected to one of the most important medieval Hungarian cathedrals, since only few remains survived. Even though, the unearthed carved stones and tombstones have remained significant elements of our medieval carved stone relics. However, the other finds have been forgotten. Recently, some pipes kept at the Museum of Applied Arts in Budapest have been proved to belong to this category of finds. The key proofs were the drawings which were preserved among Rómer's excavation records. Rómer's drawings represent the pipes in lifelike way and they are easily identifiable. It is indicative to Rómer's careful working method that he fastened little cards onto each pipe with indications to the circumstances of their finding. The original collection of finds consisted of 90 pipes, but this number have reduced to 63 pieces by today. However, even some of the lost examples can be described and valued well and they can even be typified according to Rómer's excellent drawings and notes.

Szabolcs Kondorosy

Hermann Róbert

RÓMER FLÓRIS A SZABADSÁGHARCBAN avagy, az életrajzírás nehézségei¹

Rómer Flóris (1848–1849-ben Római Ferenc) szabadságharcos pályafutásának megírása egyáltalán nem könnyű feladat. Töredékes önéletrajza azzal végződik, hogy 1848 októberében „előbb önkénytesnek, majd rendes utásznak” csapott fel, elhagyta a kolostort és a fényes udvari szolgálatot, „hogy a pozsonyi kaszárnyában a magyar király katonái közé, közlegényképpen beálljak...” (Kumlik 1907, 45.) Az olmtzi várfogságban Berzsenyi Lénárd honvéd ezredes által festett portréján jóval bővebben ismerteti pályafutását, de a részletekre ebben sem tér ki. (Barsi – Simon V. 1988, 373.)

Katonai pályafutásának elejéről egy 1848. október 1-jei levelét, illetve a november 13-án a honvéd utászkarba történő beállásra felszólító kiáltványát ismerjük; katonai pályafutása végéről pedig a pozsonyi cs. kir. haditörvényszék 1849. november 24-i ítélete tanúskodik. Haditörvényszéki eljárásának anyaga nagyjából eltűnt, csak az iratjegyzék, a tárgyalásvezetői előterjesztés és az ítélet maradt fenn, s ezek éppen az 1848. október elejétől 1849. augusztus közepéig terjedő időszakról nem adnak érdemi tájékoztatást.

Miután korábbi életrajzírói, így Hampel József, Fraknoi Vilmos és Kumlik Emil nem juthattak hozzá az elsődleges forrásokhoz, jobbára korabeli legendák, családi hagyományok alapján dolgozták fel Rómer pályafutásának ezt a tudományos életműve szempontjából kétségkívül csekély jelentőségű, de az életút alakulása és a személyiség érése szempontjából mégiscsak meghatározó szakaszát. A későbbi szerzők is főleg az ő adataikat használták, vándoroltatva a tévedéseiket — időnként tovább bonyolítva a bennük foglaltakat.²

A további probléma az, hogy erről a szűk egy évről nemcsak magától Rómer-től, de más forrásból sem igen rendelkezünk pontosabb, közvetlenül Rómer tevékenységére vonatkozó adatokkal. Ugyanakkor a feladat mégsem egészen reménytelen, ha ismerjük a szabadságharc hadseregének hadszervezetét, s benne azoknak az alakulatoknak a történetét, amelyekben Rómer ezekben a hónapokban megfordult. Ezek hadi krónikája ugyanis „kiadja” Rómer ekkori pályafutásának történetét is, s hozzásegít ahhoz, hogy a Rómer 1848–1849-es életszakaszával kapcsolatos történetekről és adatokról megállapíthassuk, hogy a legendák körébe utasítandók-e, vagy van valamilyen valóságalapjuk.

Hozzáteendő, hogy miután Rómer mindvégig az utászkarnál szolgált, amely nem tipikusan harcoló alakulat, ezért viszonylag kevés forrás alapján kell rekonstruálnunk Rómer hadi útvonalát, hiszen míg egy-egy honvédszászlóalj vagy huszárezred elég gyakran kerül elő a hivatali iratokban, jelentésekben vagy az egyéb elbeszélő forrásokban, az utászkornál sokszor azt is nehéz megállapítani, hogy egyáltalán ott voltak-e egy ütközetben vagy sem.

Rómer 1848-ban, az előző évben elhunyt József nádor azonos nevű fiának, az 1833-ban született József királyi hercegnek tartott természettani előadásokat. Közéleti érdeklődéséről és értékválasztásáról tanúskodik az a tény, hogy tagja volt az 1848. szeptember közepén alakult pozsonyi Hazafiúi Egyletnek (más néven Demokratikus Egyletnek), amelynek egyik vezéralakja a később mártírhalt halt Rázga Pál evangélikus lelkész volt. Itteni működésének részletei nem ismertek, magáról a tagság tényéről is csak a hadbírószámai irataiból tudunk.³

A budapesti út

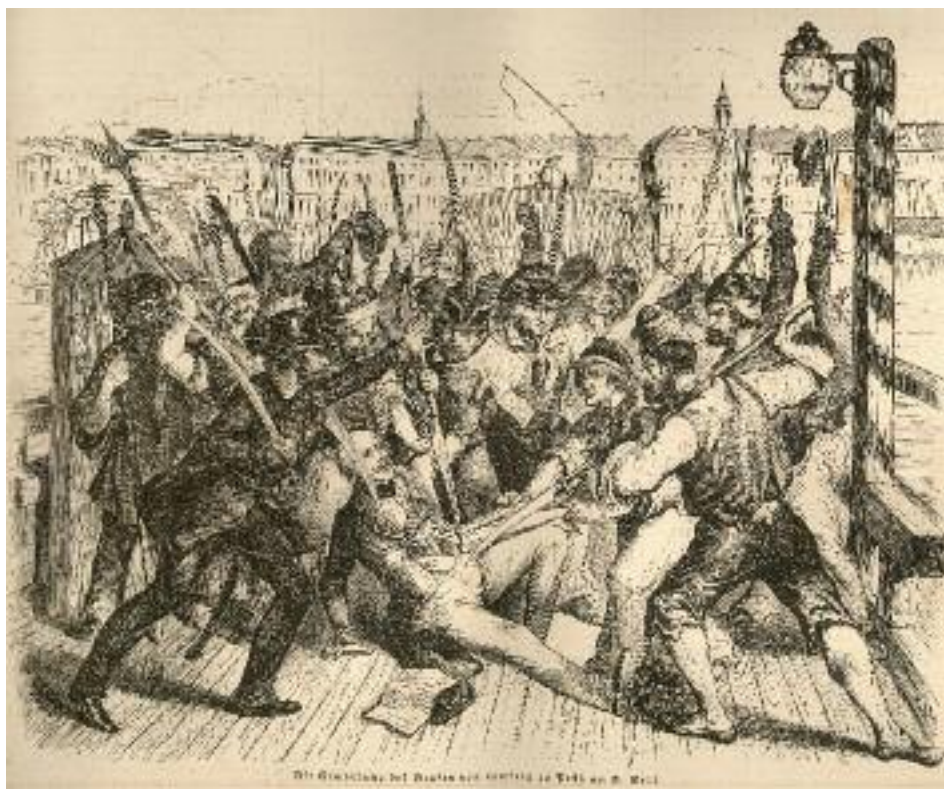
Rómer szeptemberben Budapestre utazott; levele szerint akkor hagyta el Pozsonyt, amikor a hivatalos Közlönyben megjelent a kormányzat rendelete arról, hogy a tanári pályázatok elbírálását október végéig felfüggesztik. Miután ez a rendelet a lap szeptember 23-i számában jelent meg, Rómer pedig minden jel szerint 25-én vagy 26-án hagyta el Pozsonyt, valószínűsíthető, hogy a levél utalása nem a megjelenés napjára vonatkozik, hanem arra a napra, amikor a lap Rómer kezébe került.⁴

Rómer Budapestig a szeptember 25-én Pozsonyba érkezett bécsi Akadémiai Légió 160-200 önkéntesével utazott gőzhajón, s 26-án velük együtt szállt partra a magyar fővárosban. Útközben jól összebarátkozott a halálfejes jelvényű kalpagot viselő legionistákkal, akik egész úton szónokoltak és daloltak, s rá akarták venni Rómert, hogy tábori lelkészként menjen velük a táborba. (Böhm 1970, 195.) Rómer azonban elhárította a hívást, Pesten a Gyurikovits-féle „Kávéforrás” fogadó 2. emeletén szállt meg. A Graetzl Józsefhez írott levélből kiderül, hogy egy bizonyos Gloss nevű, pozsonyi sóhivatali (sópénztári) hivatalnoktól ajánlólevélre várt egy bizonyos Markovits nevű úrhoz, s arra kérte Graetzl-t, hogy sürgesse meg az irat elküldését, s küldje el valakivel Rómerhez. Önéletrajzi töredékéből tudjuk, hogy október elején megkínálták József főherceg mellett a másodnevelői állással; de nem egészen világos, hogy az ajánlólevél ehhez kellett volna, vagy valami más cél érdekében kérte. A tanári pályázatokkal kapcsolatos rendeletre vonatkozó utalása alapján ez utóbbi valószínűsíthető, s későbbi hadbírószámai irataiban is találunk arra vonatkozó utalást, hogy „egy civil tanári állás elnyerése reményében” hagyta el a rendet. (Kumlik 1907, 45.; Rákóczi 1972, 321.)

Szeptember 28-án délután két óra tájban éppen ebédjénél ült Pesten a Dunaparton a „Nagypipa” vendéglőben úgy két óra körül, amikor kiáltozást hallott: „Itt van Lamberg, el kell fogni az árulót.” Láta, amint a várost pillanatok alatt előzönlötték a kaszások, s futottak, illetve fiákereken igyekeztek Budára. Ő maga is Budára sietett, s ott a híd végénél volt, amikor sietve egy fiáker érkezett, amelyben azt mondták, hogy Lamberg ül, akire pillanatok alatt két szurony és öt kasza meredt a betört ablakon. Mikor megvallotta, hogy ő Lamberg, akkor azt kiáltották: „No akkor ki veled, kutya!” A beszámoló szerint Lamberg ekkor felkiáltott: „Az Istenért és felebaráti szeretetért hagyjatok békét, én senkit se bántottam!” Az ez-

rekre menő csőcselék erre ordítással és átkozódással válaszolt, és egy, a 34. (Porosz herceg) gyalogezredből a közelmúltban a honvédekhez átállott közhítevész szuronyával átszúrta, miközben állítólag egy bécsi légionárius a fején sebesítette meg. Rómer szerint a dühöngő tömeg megindult áldozatával Pest felé, a híd közepén a Dunába akarták dobni, de a tömeg azt kiabálta: „Nem érdemli meg, hogy magyar folyóba temessék, akasszátok fel a kutyát.” A holttestet lábánál fogva vonszolták, s ő olyan közel került hozzá, hogy látta a gróf fülében az arany fülkariát. Rómer szerint a „mészárlás” alig tartott három percig, ami nyilván úgy értendő, hogy Lamberg ennyi időn belül már halott volt. „Így ítél a nép” – fejezte be a beszámolót. (1. kép)

Ezután arra kérte Gratzl-t, mondja meg Lényeinek (Leitgelnek), hogy kérje el a superiortól Rómer 30 forintnyi bérét, s küldje el Pestre, mert hihetőleg hosszabb ideig marad itt. A hadszíntérről nincsenek újabb hírek. Kérte, írja meg, hogy a főherceg még Pozsonyban van-e; ha igen, korábban tér vissza ő is oda. „Mindenhol el vagyunk árulva. — Ha valami újat tudok, azonnal megírom” — fejezte be a levelet.⁵

1. kép
Lamberg meggyilkolása 1848. szeptember 29-én

A Piller-zászlóalj tagja

Szeptember 30-án végre kiderült, hogy a magyar hadsereg az előző napon, szeptember 29-én Pákozdi és Sukoró között megállította Jellačić támadó hadseregét. Ezen a napon, tehát szeptember 30-án délelőtt 10 órakor a képviselőház ülésén ifj. Pázmány Dénes elnök hangsúlyozta, hogy immáron nem annyira több katonára, mint inkább arra van szükség, hogy a nép felkeljen. Ennek szükségességét így indokolta: „A mi derék seregünk, minden tisztek számítása szerint, vitézül fogja visszaverni mindenkor a megtámadást, de tömegek azért szükségesek, hogy ha Jellačić szétterítené embereit, seregünk ne legyen kénytelen csupán védelmi állásban maradni. A bizottmány véleménye tehát az, hogy Pesten tartassék népgyűlés, s mint-hogy itt sok ember van, ki mivel mehet, menjen.” A javaslatból határozat lett, s délután kettőkor került sor a Nemzeti Múzeumnál arra a népgyűlésre, ahol nagyszámú önkéntes jelentkezett. Ők részben még aznap, részben pedig másnap, vagyis október 1-jén indultak — azonban nem az ellenség elé, hanem a főváros védelmére — Budaörsig. Ott hozták létre ugyanis azt az *önkéntesekből* álló tábort, melynek várható létszámát Pázmány szeptember 30-án este Csány Lászlóhoz, a dunántúli tábor kormánybiztosához írott levelében 3–4000 főre becsülte. A sereg élére Piller János őrnagyot (volt cs. kir. serezhadnagy), a budai nemzetőrség egyik zászlóaljparancsnokát állították.⁶

Rómer október 1-jén írt újabb levelet Gratzl Józsefnek:

„Nem bírok ellenállni a vágynak, hogy a táborba vonuljak. Örökké a gyávaság vádját emelném magam ellen, ha elmulasztanám az alkalmat, amely most nyílik, hogy erős karomat a hazának felajánljam; noha lelkesedés, kitartás által még többet remélek tenni. Örömmel megyek a harcba, és remélem, sértetlenül érek vissza. Ha látnád a lelkesedést, örökönnyeiket sírnál; és ezen, a haza tűzhelyéhez való szeretetben fekszik szabadságunk és biztos győzelmünk alapja. Egyedül anyám iránti szeretetem, ami mindenkinek felett áll, tarthatna vissza. Azonban tudom, hiányomat kétszeresen pótolod. És ha visszatérek, kétszeres szeretettel fog átölelni engem; mivel a szent, legigazabb ügy méltó harcosa leszek. Szívesen követném legforróbb ösztönömet Pozsonyba, azonban a tőletek való búcsú elgyengítene, s hamis ítéleteknek szolgáltatna ki. Itt senki sem tud szándékomról, maga Gyurikovits, barátságos háziuram is távol van és csak ma este tudja meg elhatározásomat. — Ami még kellemtelenül érint, az az, hogy gyűjteményeim nem tudom biztonságban; sőt hogy azok esetleg egyenesen olyanok kezébe kerülnek, akik azokat nem becsülik. Nővényeim, állataimat és kőzeteimet szülővárosom egyik intézményére hagyományozom, ha egyébként ez az egyszerű nyilatkozat ehhez elegendő.

Mindenkit szívélyesen üdvözlök, aki drága nekem. Örömmel megyek a harcmezőre, hogy ezen időre mindörökké elégedetten gondoljak, vagy hogy elhibázott életcélom adóját megfizessem. Átok meg nem érdemelt ellenségeimre — áldás minden barátára.

Szombat este 4 óraker, 848. október 1. Elvonulás pontban 5 óraker. Csókol a Te [...] Tumán kívül adósa nem vagyok senkinek. Ruháim, bizonyítványaim, óram Gyurikovitsnál. Abaffy úrhölgy ezüstje, kinek a kezét sokszor csókolom, 1. szobámban van a bőrdobban. Holler⁷ és Lényei egy kicsit vigyázhatnának a dolgaimra. Sokszor üdvözlöm őket.

A pénzt mindenesetre küldd utánam, amiből aligha fogok valamit visszahozni.”⁸

Rómer tehát az október 1-jén útnak indulók csoportjához csatlakozott. A Piller vezette csoport útvonaláról az elkövetkező napokból viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy ez Rómer valószínűsíthető útvonala — azaz nem tudjuk bizonyítani, hogy Rómer mindvégig ott volt-e e csoportosításban. A kiinduló csapat összetételéről tájékoztat Pázmándy október 6-án Csányhoz írott levele, amely szerint „Piller seregénél sok pesti és budai nemzetőr vár, köztük posta hivatalnokok, ezeket haza kellene eresztetni, mert szükség van rájuk.”⁹

Október 2-án Csány tudatta Pázmándyval, hogy a hadsereg vezérkari főnökének, Kohlmann József őrnagynak a véleménye szerint „a Biára rendelt Piller seregének Bicskére kell vonulni”, s kérte, hogy a fővárosból ilyen utasítást küldjenek neki.¹⁰ Móga János altábornagy, a magyar fővezér ugyanezen a napon úgy intézkedett, hogy a 4000 főre becsült csoport a hadsereg 6. hadoszlopaként még aznap induljon útnak Bicskére, s 3-án szállja meg Csákvárt, emellett előnyomulása közben a felkelő népet vonja erősítésként magához.¹¹

Október 3-án Móga úgy intézkedett, hogy Ivánka Imre őrnagy vegye át az oszlop parancsnokságát, és még aznap érje el Bicskét és Németegyházát. Az oszlopot Ivánka két dunáninnyi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljával, négy löveggel és egy század lovassággal kellett megerősíteni. Október 4-én reggel 6 óraker a menetet Tatára kellett folytatnia, s ott megállnia.¹² Az aznap kiadott hadrendben (Ordre de Bataille) Piller csapata nem 4000, hanem csak 2000 fővel, ugyanakkor két ágyúval szerepel.¹³ Aznap, október 3-án este Piller serege meg is érkezett Bicskére, a hír szerint közel 4000 emberrel.¹⁴ Ezen a napon járt le egyébként a Jellačićsal kötött háromnapos fegyverszünet.

Az október 4-i elhelyezési kimutatás szerint az immáron Ivánka vezette sereg Bicskén állomásozott, 5603 fővel és hat löveggel.¹⁵ Az aznap kiadott diszpozíció szerint az Ivánka-féle 6. hadoszlopnak Németegyházáról rekvirált kocsikon azonnal Tatára kellett indulnia, onnan pedig a Szőny és Neszmély közötti főúton működni úgy, hogy azt az ellenség előtt érje el. Ha ez nem volna lehetséges, Ivánkának az ellenséget hátba és oldalba kellett támadnia.¹⁶ Erre a mozdulatra azért volt szükség, hogy megakadályozzák Jellačić-ot a komáromi erőd jobb parti sáncainak elfoglalásában.

Ivánka október 5-én Tatáról küldött jelentést az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Ez a jelentés azért fontos, mert kiderül belőle, hogy a Piller alatti csapat tömegeit nem a fővárosi önkéntesek, hanem a Szolnokról érkezett népfelkelők alkották: a fővárosból négy századba beosztva 450, Szolnokról pedig 2000 ember érkezett, s ehhez járultak még a ceglédi, nagykőrösi és kecskeméti önkéntes lovasok 260 fővel; a hadoszlop teljes létszáma 5310 fő volt 405 lóval és 12 löveggel.¹⁷ (2. kép)

2. kép
Ivánka Imre őrnagy arcképe

Móga október 5-én kiadott diszpozíciója szerint Ivánka 6. hadoszlopának aznap el kellett érnie Szőnyt, Ács felé előőr-
söket kellett kiállítania, s pozícióját
ellenséges támadás esetén keményen kel-
lett védenie.¹⁸ Ez meg is történt.¹⁹ Ivánka
október 5-én az újszónyi táborból írott je-
lentése szerint főoszlopa Ó- és Újszöny kö-
zött táborozott, elővédje Ácsnál állt, s ez-
zel még az éjszaka folyamán Gönyűig,
másnap pedig Győrig akart nyomulni; eza-
latt pedig a főoszlop vezérletét Pillerre kí-
vánta bízni.²⁰

Október 6-án délelőtt Ivánka hadosz-
lopa elérte Győrt, 7-én este pedig már Ab-
dánál állt.²¹ Móga aznap kiadott diszpozí-
ciója szerint másnap reggel 7 órakor a
hadsereg elővédjeként Moson felé kellett
indulnia, de Öttevényen túl fél mérföld-
nyire meg kellett állnia, bevárnia a további
parancsokat; a nap végén az elővéd előőr-
-

seit Horvátkímleig kellett előretolni.²² Október 8-án Ivánka csapata már Magyaró-
váron volt, október 9-én pedig elérte Parndorfot.²³

Érdekes módon, a Piller-féle csapat nem szerepel az október 11-én Parndorfon
kiadott hadrendben; pontosabban, egy négy századra osztott, 600 főnyi, szolnoki zász-
lóját találunk benne, a zömhöz beosztva.²⁴ Kandó Kálmán kormánybiztos aznap írott
jelentése szerint a sereg azon részét, „mely kaszával vala fegyverezve, s rosszul öl-
töztetve”, hazabocsátották. Ez megmagyarázhatja a hirtelen létszámcsökkenést.²⁵

A zászlóalj aztán mégis az elővédhez került. Az Ivánka dandárját átvevő Görgei
Artúr ezredes október 15-én írott jelentésében közölte a fővezérséggel, hogy a kapott
állomány-kimutatás szerint elővéd-dandárjához tartozik Piller János őrnagy hat szá-
zada, illetve Piller ütege 8 löveggel. Görgei azt is jelentette, hogy a Piller-féle zászló-
alj többsége olyan, a fővárosban a legnagyobb sietséggel összeszedett iparosokból áll,
akik csupán 2–3 napos hadjáratra készültek, s nincsenek megfelelő ruházattal ellátva,
további távolmaradásuk pedig komoly károkat okozhat a fővárosnak.²⁶

Október 15-én Móga János fővezér azt jelentette a hadügyminisztériumnak,
hogy a Piller vezénylete alatti pesti felkelő zászlóalj, „amely csupán rövid időre hitte
elhagyni otthonát”, valószínűleg rövidesen hazatér. Ezért egyelőre ezt a zászlóaljat
az osztrák határ másnapi átlépése alkalmával főtartalékként hagyja hátra.²⁷ Ez va-
lóban így is történt, a másnapi támadás alkalmával Piller zászlóalja hátramaradt
Parndorfon, a visszavonulás után pedig kivonták az arcvonalból.²⁸ Ezt követően nagy

valószínűséggel hazaindult, mert a továbbiakban az alakulatnak a forrásokban nincs nyoma. Maga Piller a táborban maradt; Csány október 26-án javasolta karsegédi (hadsegédi) és alezredesi kinevezését Kossuthnak, aki ezt másnap meg is erősítette.²⁹

Összefoglalva, Rómer első katonai szolgálata nagyjából október 1–16. között követhető — feltéve, ha mindvégig a Piller-féle oszlopnál volt. Ennek létszáma, mint láttuk, egyébként elég nagy ingadozást mutatott. Hampel József szerint Rómer a Jellačić ellen a Nemzeti Múzeumnál tartott szónoklatok hatása alatt a szerviták udvarán alakult pesti önkéntesek sorába állott és bár tiszti ranggal kínálták meg, mint közlegény vett részt a parndorfi táborozásban. Amikor a zászlóaljat feloszlatták, a zászlóval visszatért Pestre. (Hampel 1891, 5.)

Ez némileg bonyolítja a kérdést, ugyanis a „Pesti önkéntes csapat”, majd „Fővárosi csapat” néven alakult, négyszázadnyi alakulat, amelyet Vasvári Pál vezetett, szintén részt vett a bán üldözésében, s október 15-én, a Lajta első átlépése előtti napon hagyta el a tábor. Hampel életrajzi utalása vonatkozhatna erre az alakulatra is (amelynek 1. százada egyébként időközben szintén csatlakozott Ivánka és Piller seeregéhez), ennek azonban ellene mond az a tény, hogy Vasvári csapata csak október 2-án, késő éjjel indult el a fővárosból, míg Rómer — október 1-jei levelének tanúbizonyosága szerint — október 1-jén délután 5 órakor indult a táborba. (Urbán 2009, 229–251.)

Mindenesetre, ha Hampelnek hinni lehet, Rómer visszatért a fővárosba (bár afelelől lehetnek kételyeinek, hogy az alakulatnak volt-e zászlaja, mint Hampel említi). Elképzelhető, hogy így történt (ezt már önmagában az is magyarázta volna, hogy holmijai nagy részét az elindulásakor a fővárosban hátrahagyta), majd ezt követően tért vissza Pozsonyba. (3. kép)

Pulszky Ferenc emlékirata szerint ő maga október végén Pozsonyban találkozott Rómerrel, amikor az az ottani erődítési munkálatokban vett részt. (Pulszky 1958. I. k. 441.) (Ezekre azért volt szükség, mert Morvaországból időközben Baltasar Simunich altábornagy vezetésével egy cs. kir. dandár tört be a Felvidékre, s észak felől fenyegette Pozsonyt.) Pulszky persze nem feltétlenül megbízható tanú, amit az is mutat, hogy szerinte Rómer már ekkor utásztiszti egyenruhát viselt (holott tiszt csak december 1-jén lett); de a lényegre akár pontosan is emlékezhet. Ok-

3. kép
Pulszky Ferenc arcképe

tóber 21-én ugyanis éppen ő jelentette az OHB-nak, hogy „az erősítési munkák itt már megkezdettek”; a Kossuthhoz intézett október 22-i jelentéséből pedig az is kiderül, hogy 21-én „reggel 30 ember volt ott, délután egy pár száz”.³⁰ Rómer tehát — ha Pulszky ekkor, s nem novemberben látta őt — legalábbis alapszinten megszerezte azt a tudást, amelyre katonai pályafutásának következő szakaszában, utászkatonaként, majd -tisztként szüksége volt. Pulszky tanúbizonyságát egyébként megerősíti Heiller Károlynak, Rómer pap-kollégájának — Kumlik Emil által lejegyzett — visszaemlékezése is, amely szerint a hetekig folyó sáncolási munkálatok során Rómer „nemcsak mérnöki, de önkéntes napszámosi munkákat is végzett”. (Kumlik 1907, 51–52.)

A honvéd utászkar szervezése

Rómer 1848–1849-es katonai pályafutásának utolsó, tőle származó dokumentuma az az 1848. november 13-án Pozsonyban kibocsátott, a *Pressburger Zeitung* november 16-i számában megjelent felhívása, amelyben egykori tanítványait a honvéd utászkarba való jelentkezésre szólítja fel. Ahhoz azonban, hogy ezt az okmányt el tudjuk helyezni az eseményekben, szükséges néhány szót szólnunk a honvédsereg műszaki csapatainak létrejöttéről.

A cs. kir. hadsereg, mint valamennyi modern haderő, 1848-ban rendelkezett műszaki szakcsapatokkal: 8 árkász- és 6 aknászs századdal, valamint 3 utászsászlóaljjal. Az árkász- és aknászs századok létszáma 150 fő volt. Az utászsászlóaljak közül kettő hat, egy pedig négy századból állott. A műszaki csapatok összlétszáma kb. 4400 fő volt. Ahogy a tüzérségnél, úgy a műszakiaknál sem találunk magyarországi kiegészítésű alakulatokat; ugyanakkor a honvédsereg felső vezetéséből több tucat személy (Görgei Artúr, Kosztolányi Móric, Ivánka Imre, Szodtfriedt Ferdinánd/Nándor, Alfons Calzada, Pongrácz István, Szabó Imre, Meszéna István) végzett a korneuburgi, majd a tullni utászkar iskolán. (Vidos 1938; Vidos 1939.)

A honvédsereg szervezése során, 1848. május-júliusában először gyalogzászlóaljakat állítottak fel, s megkezdődött a honvédtüzérség szervezése is. A lovasságot egyelőre a cs. kir. hadsereg magyarországi kiegészítésű huszárezredei képviselték. A különböző saját szakcsapatok alakításának gondolata először 1848. augusztus végén, az önkéntes mozgó nemzetőrség szervezése kapcsán vetődött fel. A négy, az önkéntes mozgó nemzetőri tábor parancsnokává kinevezett őrnagy közül hárman (Ivánka, Görgei és Kosztolányi Móric) rendelkeztek utászkarai képzettséggel (Kosztolányi Korneuburgban, Ivánka és Görgei Tullnban végzett). Feltételezhető, hogy magát a tervezetet is Ivánka és Görgei készítették, hiszen 1848. augusztus második felében mindketten a miniszterelnök katonai irodáján szolgáltak.

A négy őrnagynak kiadott részletes utasítás alapszövege már augusztus 27-én készen volt, azonban azt végül is Batthyány Lajos miniszterelnök távollétében szeptember 7-i dátummal Szemere Bertalan belügyminiszter adta ki. Eszerint minden

őrnagy „egy ügyes egyént keressen maga mellé, mely néhány ács segítségével vagy nyolc szekeret úgy készítsen el, hogy azokon kisebb folyók átmenetelére szükséges hídrészleteket lehessen vinni.” Az őrnagynak kellett a mozgó hídkészlethez tartozó személyzetet is kiképeztetnie.³¹

A dunáninneni önkéntes mozgó nemzetőrség parancsnokává kinevezett Ivánka Imre őrnagy Vácra érkezése után azonnal létrehozta a tábor „törzsét.” Egyik segéd tisztjévé Kazinczy Lajost nevezte ki, akit még a tullni utászkar iskolából ismert. Ivánka emlékiratában nincs nyoma annak, hogy már Vácott megkezdte volna az utászkar szervezését, s hogy Kazinczy ilyen megbízást kapott volna. (Görgei tiszáninneni önkéntes mozgó tábora esetében legalább a szervezés megkezdésével kapcsolatban rendelkezünk adatokkal.)

A dunántúli haderőnél a honvéd utászkar szervezésével kapcsolatos első intézkedés Móga János altábornagy 1848. szeptember 25-én kelt hadseregparancsa. Eszerint „minden zászlóaljnál egy utászi testület alakíttassék 20 főből, kiknek 16-a ásóval, 4-e csákánnyal ellátandó.”³² A következő adat Móga János altábornagy Győrben, 1848. október 7-én másnapra kiadott diszpozíciójában található. Eszerint Csány László kormánybiztos megígérte, hogy gondoskodik a hídveréshez szükséges faanyagról azon esetben, ha az ellenség a Lajtán vagy más folyóvizeken lerombolta volna maga mögött a hidakat. „Kazinczy [Lajos] százados egyben megbíztatik, hogy ez ügyben a továbbiakat megtegye — a csapatok rendeljék ki hozzá a hídveréshez szükséges és ahhoz értő embereket.”³³

Görgei emlékiratai szerint Kazinczy október 21. előtt „egy rögtönzött utász-különítménnyel” jelentkezett nála, hogy a Lajtán lévő, néhány napja éppen a hadsereg-parancsnokság rendeletére lerombolt hidakat helyreállítsa, s a munkát rövid idő alatt be is fejezte. (Görgey 1988, I. 198.)

Kossuth október 26-án arról írt az OHB-nak, hogy „pioníraink [utászaink] nincsenek, pedig ha előnyomulunk, két folyón kell átmennünk”. (Kossuth 1952, XIII. 289.) Október 27-én a hadsereg Bécs felé történő előnyomulása ellen érvelő memorandumukban Móga János altábornagy, fővezér és Kollmann József ezredes is azt írták, hogy hiányoznak a hajóhidak, s minden, a hadvezetéshez megkívántató anyag; emellett a hadseregnél nincsenek utászok, hidászok és vadászok. Kazinczyt dicséri Kossuth október 28-i jelentése az OHB-hoz: „...el voltunk készülve hídverési szerekkel a Fischáni átkelésre, de az ellenség ezt is elhagyta, barikádokkal zárván el a hidakat, előnyomulásunk hátráltatására.” A készülétekre azonban nem volt szükség, mert a nép maga tisztította meg a hidakat a magyar sereg előtt. (Kossuth 1952, XIII. 297., 306.)

A schwechati csatát követően Kazinczy Lajos november 2-án javasolta az időközben a feldunai hadsereg főparancsnokává kinevezett Görgeinek, hogy állítsanak fel egy utásziskolát.³⁴ Valószínűleg ő kezdeményezte Görgeinél az eddig csak alkalmilag összeállított utász-különítmény szabályos zászlóaljja szervezését is. (4. kép)

4. kép
Kazinczy Lajos arképe

Görgei november 5-én kérte Kossuthot, hogy a nagy hiányt, melyet egy építési zászlóalj nemléte a seregnél eddig is okozott, azáltal pótolják, hogy Kossuth engedélyezze ezen elkerülhetetlenül szükséges zászlóalj mielőbbi alakítását annál inkább (...), mivel ez már most is a Győr városa határában elkezdendő sáncolásoknál működhethetnek, s sok ki nem jelelhető nehézségeket eloszthatna.” A zászlóalj 6 századból, állna, melyet egy kinevezendő őrnagy vezényelne.³⁵ Kossuth még aznap írott válaszában helyeselte az utászkar felállítását, s egy őrnagy zászlóaljparancsnokként való előterjesztése Görgeire bízta. Ezzel a levélváltással vette kezdetét a feldunai hadsereg utászkarának megszervezése.³⁶

Ugyanezen a napon Görgei kiáltványt adott ki a feldunai hadsereg műszaki szakcsapatának létrehozása tárgyában:

„A felállítandó magyar honvéd építészkar (Pionier-Corps) érdekében felszólíttatnak Pozsony város és az egész szomszéd vidék mindennemű kézművesei, ú[gy] m[int]: építészek és kőművesek, asztalosok és ácsok, lakatosok és kovácsok, általában minden, az építés körül jártas honpolgárok, nemkülönben mindennemű, itt különösen ki nem tett kézművesek, — hogy hazájukat az annyira szükséges magyar katonai építészkar roppant fontosságú ügyében szolgálni siessenek.

Hasonlóan felszólíttatnak minden, a régi hadseregben szolgált pionierok, sapeurök, mineurök [utászok, árkászok, aknászok] és minden egyéb nemű technikai testületeknél szolgált katonai egyének.

Az ajánlkozó hazafiak jelentkezzenek a táborkari irodába: Primási palota, 1-ső emelet, Calzada kapitány úrnál naponként reggeli 8 órától 11-ig.

Nemkülönben felszólíttatnak minden szülék, kik ép fiaikat a haza szolgálatára szánni készek, hogy azokat (18-dik korévüktől fölfele) ugyanezen honvéd építészkar közé hadfiakul a megnevezett helyre Calzada kapitány úrhoz beküldjék. A jelentkezendő ifjak azonnal hadfi zsoldot kapnak.”³⁷

Ugyanígy felhívást adott ki a hadsereghez „hogyminden egyén, mely az Austria Pionier oskolába valami hadi intézetbe nevelkedett”, jelentse magát a hadsereg vezérkari irodáján Kazinczy Lajos századosnál.³⁸ November 14-én pedig már amiat adott ki napiparancsot, mert arról értesült, hogy az utászképzettségű személyeket parancsnokaik nem engedték jelentkezni a honvéd utászkarba. „Miután ez egye-

nesen a kiadott parancs ellen van, köteles mindenki szoros felelősség terhe alatt a jelentéseiket az érintett zászlóaljhoz át küldeni de újjólag a vitézek közt ki is hirdetni. Ki-ki hazáját szereti és mint mester, ahol tetemes szolgálatot tenni képes, mielőtt [mielőbb] jelen[t]kezzék.”³⁹

Kossuth november 7-én, pozsonyi tartózkodásának utolsó napján kinevezte az első négy utászszázad tisztikarát, századonként egy-egy századost és főhadnagyot, és két hadnagyot. A négy kinevezett százados mindegyike (Alfons Calzada, Soupper Sándor, Kiss Ferenc, Alfred Pusztelnik) a szabadságharc végéig kitartott a honvédsereg kötelékében. Rajtuk kívül is több olyan tiszt neve fordul elő, akiből a szabadságharc folyamán az utászkar jeles tisztjei lettek: Butz Károly, Rochlitz Béla, Karl Wehle.⁴⁰ November 9-én Calzada, Butz és Rochlitz századosok terjesztettek fel Görgeihez tiszteket kinevezésre.⁴¹

5. kép
Görgei Artúr arcképe

November 7-én Görgei jelentette a hadügyminisztériumnak, hogy az utászosztag rendkívül sürgős felállításával Kazinczy Lajos századost bízta meg, „aki az osztrák utásziskolában képeztetett, s minden arra szükséges ismerettel tökéletesen rendelkezik.” Kazinczy képességeinek hosszas dicsérete után kérte annak mielőbbi őrnagyi kinevezését.⁴² Görgei november 24-én ismét kérte Kossuthtól Kazinczy őrnagyi kinevezését. „Kazinczy – őrnagy” — válaszolta Kossuth november 27-én.⁴³

November 9-én Görgei megküldte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak Kazinczy jelentését, „melyben az utászati kart illető terv részleteit megrostálás végett hozzám beküldötte”, s kérte, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány mielőbb közölje vele erre vonatkozó határozatát. Ő maga teljes pártolásra méltónak” minősítette azt.⁴⁴ November 14-én Kazinczy Csányhoz is beadta tervét „egy utászkar alakítása iránt.” Csány november 18-án azt írta róla Görgeinek, hogy ha ő is pártolja, elküldi az Országos Honvédelmi Bizottmánynak.⁴⁵

Görgei november 4-én utasította Fuchs hadnagyot, hogy másnap reggel 9 órakor az alatta álló 50 bányással jelentkezzen a vízi kaszárnyánál (Wasser Caserne) Calzada századosnál.⁴⁶ Ugyanezen a napon Csány Lászlónak szóló levelében az „építészeti kari zászlóalj alakítására” Kazinczy parancsnokság alá mesterembereket kért besoroztatni.⁴⁷ (5.kép)

Kazinczy nem volt elégedett a létszám növekedésével, mert november 17-én felhívást intézett a pozsonyi mesteremberekhez:

„Polgárok!

Néhány napja már, hogy a közönség elé bocsájtattok, miszerint az első magyar utász zászlóalj alakuland. — A hon felkérde [!] fiait az özsvesereglésre, s ezek jöttek is, — de nem oly számmal, mint azt a szenvedő anya emlőin nevelt gyermekeitől reménylette.

Mit haboztok? mire vártok, ti pozsonyi ügyes hajósok! ácsok! molnárok! kőművesek! kovácsok! lakatosok!

Itt az alkalom! mutassátok meg, hogy magyarok vagytok! jöjjetek, győzzük le a nehézségeket, teremtsünk szeretett hazánknak utász zászlóaljat, mely minden várákosnak megfeleljen! és magát vitéz seregünk működéseivel hasznossá tegye. Jertek tehát, jertek! ti mesterlegények! a hon megjutalmazza gyermekét, ki kötelességét teljesíti! ellenben Isten átka és mennyköve sújta [!] az árulót, és azt, ki honától megtagadja segítségét!

Felpénz 20 p. ft. a vízi kaszárnyában, az első utász zászlóalj irodájában fogad benneteket.

Pozsonyban, november 17-én 1848.

Kazinczy Lajos százados⁷⁴⁸

Rómerből Római — az utásztiszt

Rómer ezekben a napokban, egészen pontosan november 9-én jelentkezett az utászkarba, s november 13-án fogalmazta meg azt a felhívást, amely aztán a *Pressburger Zeitung* november 16-i számában látott napvilágot. Ebben volt diákjait arra szólította fel, hogy kövessék az ő példáját, s jelentkezzenek az alakuló utászkarba. Hivatkozott arra, hogy a máris komoly elismerést aratott magyar honvédtüzérség is „eddigelé legnagyobb részét fiatal diákokból állott”. Ha a kollégiumok megvolnának, nem lenne szükség felszólítására, hiszen a diákok bizonyára seregesen követnék. „Most azonban a szabadság bajnokai számára állnak készen a tantermek, akadémiánk kaszárnyává alakult át, és Isten tudja, mikor kezdődnek megint az előadások.” Majd egy praktikus érvet fogalmazott meg: „Hogyha azonban leköteleztetésünk három esztendeje alatt mégis hasznosat tanulni, magatokat a matematikai és gépészeti tudományokban kiképezni akarjátok, kövessétek az én példámat!” Azaz, Rómer azzal évelt, hogy az utászkarai szolgálat az általa oktatott tudományok gyakorlati megtanulását teszi lehetővé. Ha ő egy altiszti állás kedvéért otthagyná a biztos tanszéket, hogy teljesen a haza szolgálatának szentelje magát, „miért nem ragadnátok meg ti, határozott életpálya nélküli ifjak a legszebb alkalmat arra, hogy jobbat tegyetek, mint nyomorult filiszterek módjára az unalomtól és tétlenségtől megpenészedjete.” Rómer tehát egyszerre érvel azzal, hogy az utászkarai szolgálat haza-

fiúi kötelesség, valamint azzal, hogy ez egyben a diákok számára az idő hasznos eltöltését is jelenti. Tanulságos az aláírás: „Dr. Római, azelőtt a természet-tan tanára, őrmester a 2. században.”⁴⁹

Kumlik Emil Rómerről szóló életrajzában több szemtanúi beszámolót is idéz Rómer jelentkezéséről. Flock Gyula szerint Rómer a Klarissza utca szabó-tanya kocsmájában az akadémia és a gimnázium tanulói között toborzott az utászzászlóalj részére. Ziehrer Géza szerint — aki együtt szolgált Rómerral az utászoknál — ekkortájt kezdett szakállt és bajuszt növeszteni. Ziehrer szerint miután Rómer „már a fegyverfogásban és az altishti szolgálat körül némi gyakorlatot sajátított el”, őrmesteri kinevezést kapott. Miután a belépés és a felhívás kiadása között négy nap telt el, ez kissé gyors karriernek látszik, de valószínűbb, hogy Rómer már a belépéskor őrmester lett — ti. ez is altishti rendfokozat. (Kumlik 1907, 51.) Rómer egy 1860-ban Reményi Edének, az akkor már európai hírű hegedűművésznek írott leveléből úgy tűnik, hogy egy ideig maga Reményi is ennél az alakulatnál, Rómerral együtt szolgált, sőt, Rómer Miskolcon áthaladva magánkörökben megjósolta, hogy Reményiből híres művész lesz.⁵⁰

November 18-án az utászkar létszáma 650 fő volt. Görgei a sáncolások befejezésére Győrbe akarta küldeni a zászlóaljat, s aznap elrendelte, hogy legyen menetkészültségben.⁵¹ November 19-én Kazinczy még Pozsonyból terjesztette fel zászlóalja szükségleteinek jegyzékét. Ebből a jegyzékből kiderül, hogy 1287 főre tervezte a létszámot, s hogy ekkor még ezt az alakulatot tartotta 1 utászzászlóaljnak.⁵² Ugyanezen a napon Görgei intézkedett, hogy az immáron 794 főből álló zászlóalj november 20-án gőzhajón Győrbe induljon.⁵³ Ziehrer Géza emlékezése szerint az alakulat Gönyűig ment hajóval, majd onnan gyalog vonultak be Győrbe. (Kumlik 1907, 51.) November 21-én Kazinczy Lajos százados, az 1. utászzászlóalj parancsnoka már Győrben adta ki újabb felhívását, amelyben minden hozzáértőt — különösen a mesterembereket — az utász-, hidász- árkász és aknászkarba történő jelentkezésre szólított fel.⁵⁴

Győr sáncolásáról a schwechati csatát követően döntött Kossuth és Görgei. Ecker János győri polgár november 6-án jegyezte fel naplójába, hogy Győr 10.000 gyalogosból és 2500 lovasból álló helyőrséget kap, s ezért körül fogják sáncolni a várost. A sáncolásokkal megbízott tábornok (itt nyilván Josef Kollmann/Kohlmann ezredesre gondolt) már meg is érkezett. Az egyik városi tanácsos azt javasolta Kollmannnak, hogy a Rába és a Rábca felduzzasztásával áraszsa el a város környékét, mint 1809-ben a franciák akarták. (Ecker 1973, 129.) Lukács Sándor kormánybiztos november 8-án jelentette az OHB-nak, hogy Kollmann ezredessel megkezdték Győr megerősítését, 9-én 3000, 10-étől naponta 6–8000 ember vesz részt a sáncolási munkálatokban, s „Győr körülsáncolva hatalmasan fog hárommannyi erőnek imponálni”. A beérkező csapatok elszállásolásáról is célszerűen intézkedett, a legnagyobb 50-60 házat két napon belül laktanyává alakíttatja, hogy a katonaság folyton egy tömegben lakjon. (Hermann 1998, 181.)

Ecker János feljegyzései szerint a sáncolási munkálatok kezdetben meglehetősen fejetlenséggel folytak: nem voltak irányítók, s a vidékről becsődített több száz munkás napokig tétlenkedett. (Ecker 1973, 129–131.) Lukács november 8-án adta ki első rendeletét a polgári lakosságnak a sáncolási munkálatokban való részvétellel kapcsolatban, de a továbbiakból úgy tűnik, a lakosság nem viseltetett túlzott lelkesedéssel a földmunkák iránt. A kormánybiztos a városi tanács tagjait és a hivatalnokokat is felszólította, hogy példaadás végett személyesen vegyenek részt a sáncolási munkákban. Lukács november 28-án már azzal fenyegette meg a sáncolásnál meg nem jelenő lakosokat, hogy nyilvánosságra hozza nevüket. A lakosság azonban továbbra sem valami lelkesen vett részt a munkálatokban. (Szávay 1896, 397., 399. 403., 430.; Ecker 1973, 133–134.)

Kollmann november 11-én küldött jelentést Kossuthnak a sáncolásokról. Eszerint összesen 5 ponton van szükség erődítési munkálatokra. A Duna-ág túloldalán két, a Rábca és a Kis-Duna között két, Újvárosnál a Rába és a Rábca között két, a Rába jobb partján három váracsot (négy- vagy ötszögű erődítményt) építenek, végül pedig a Győrből Gönyűre vezető úton található magaslatokat erősítik meg. Az öt pontból négyen már megkezdték a munkákat. (Hermann 1998. 184–185.) A tökéletesebb védelem érdekében a Marcal és a Rába Sopron megyei töltéseit is több ponton átszakították, ami miatt aztán Sopron megye tiltakozott az OHB-nál. (Hermann 1998. 194., 196., 217., 221., 223–224.) November 17-én Csány hallomás alapján arról írt, hogy „Győr erősítése célszerűen folytattatik”. Ugyanakkor figyelmeztette Kossuthot, hogy a Délvidékről felrendelendő erősítések nélkül az sem tartható hosszabb ideig. (Kossuth 1952, XIII. 481.; Csány 1998, II. 36.)

Kollmann november 24-én jelentette Kossuthnak és Görgeinek, hogy az utászászlóalj átvette a győri sáncmunkák végzését.⁵⁵ November 26-án Görgeinek jelentette véleményét és tervét a hadseregnek jelenlegi állásából Győrbe történő visszavonulásáról,⁵⁶ december 4-én pedig megküldte Győr és környéke térképét Görgeinek, amelyen az elkészült sáncolások láthatók.⁵⁷

November 30-án Lukács jelentette, hogy eddig 11 sánc készült el, a többi készen lesz december 4-ig.⁵⁸ Egy decemberi jelentéséből tudjuk, hogy végül összesen 13 sáncot építettek, a Dunán két hajóhidat vertek, amelyek közül december 3-án egy már készen volt. (Hermann 1998, 210.) December 17-én azonban még mindig a sáncokhoz szükséges fahordásra szólította fel a lakosságot. (Szávay 1896, 405.) December 20-i jelentése szerint a Rábán és a Rábcán további három hajóhidat vertek, hogy megkönnyítsék az átmenetet egyik sáncból a másikba. (Hermann 1998, 223.) A sáncrendszerre aztán rövidesen szükség is lett, hiszen december 16-án megindult a Windisch-Grätz vezette cs. kir. főszereg támadása, s a támadó oszlopok éle december 19–20. körül már Győr környékére ért.

Ziehrer Géza szerint Rómer a győri sáncmunkák körül kifejtett tevékenységéért kapta meg az alhadnagyi előléptetést, s a kismegyeri, püspökerdei és szabadhegyi sáncolásokban vett részt. (Kumlik 1907. 53.) Ez akár igaz is lehet; Rómer

ugyanis december 1-jétől számítandó ranggal kapta meg hadnagyi kinevezését.⁵⁹

Időközben a fővárosban is megindul egy utászzászlóalj szervezése, Szodtfriedt Ferdinánd/Nándor őrnagy vezetésével. Szodtfriedt csak november 14-én fogalmazta meg felhívását, hogy azok, akik „az utászkarhozi alkalmaztatásért folya-
modtak”, további utasítás végett nála jelentkezzenek.⁶⁰ Ennek ellenére Nádós Sándor ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke november 27-én közölte, hogy a honvéd utászkar 1. zászlóalja Pesten Szodtfriedt őrnagy, a 2. Pozsonyban, Kazinczy Lajos őrnagy parancsnoksága alatt alakul, s „ezentúl ezen zászlóaljok a fent jegyzett számokkal jelölendők”.⁶¹

November 29-én a feldunai hadsereg hadrendje szerint a négy századból álló utászkar állománya 920 fő volt. December 15-én egy létszákimutatás szerint 1200 fő volt az utászok létszáma, december 29-én 1190 fő, amiből hat század (960 fő) volt utász és két század (230 fő) árkász.⁶²

Hampel, s az ő nyomán Kumlik Rómer-életrajza szerint, amikor a feldunai hadsereg december 26–27-én kiűrtette Győrt, a parancsok (azaz Görgei) ottfelejtette a két utászzászlóaljat, s noha a cs. kir. hadsereg már nagyon közel volt, Rómer „lélekjelenlétének és helyismeretének köszönhetően sikerült a két zászlóaljat a veszedelemből kimenteni”. (Hampel 1891, 6.; Kumlik 1907, 53.)

Míndez azonban alighanem a Rómerhez kapcsolódó negyvennyolcas mitológia része, bár némi valóságmagja mégis lehet. Az alakulatban szolgáló Matolai Etele emlékezései szerint egy napon éppen visszatértek a sáncolási munkálatokból a laktanyába, amikor éjjel felverték őket, s gyertyavilágnál sorakozva, indultak el a városból, amelynek határát szürkületkor érték el. (Matolai 1883, 42.) Annyi igazság tehát lehet a dologban, hogy miután Győrben az alakulat még nem volt beosztva egyik dandárhoz sem, valóban az utolsó pillanatban kaphatták meg az elvonulási parancsot. Ezt erősíti meg Kazinczy Lajos egy 1849. március 7-i jelentése, mely szerint „Győrből történt sebes kivonulásunkkor az iroda mindenestől elveszett, két nagy ládával együtt elveszett...”⁶³

Noha a december 29-i hadrend tanúsága szerint az alakulatot egy-két századonként osztották el a feldunai hadsereg Duna jobb parti dandárjai és hadoszlopai között, Matolai szerint az egész zászlóalj egy tömegben vonult vissza a Bábolna–Nagyigmánd–Felsőgalla–Németegyháza–Budaörs útvonalon Budára, ahol az alakulatot felfegyverezték. (Matolai 1883. 42–44.) December 31-én Kossuth Kazinczyt bízta meg, hogy utászaival a Duna jegén négy átjárót csináljon a sereg részére. (Kossuth 1952, XIII. 933., 936.)

Matolai Etele emlékiratából tudjuk, hogy Budán osztották ketté a zászlóaljat, amelyből ezentúl az I. honvéd utászezred 2. és 3. utászzászlóalja alakult. A hadrendek alapján úgy tűnik, a két alakulat további feltöltést is kaphatott, talán a fővárosban található utász-legénységéből. A két zászlóalj létszáma 800, illetve 730 fő volt, a 2. zászlóalj parancsnoka Alfons Calzada, a 3. zászlóaljé Kiss Ferenc százados lett. A Magyar Király fogadó előtt felállított két zászlóalj számára a fővárosban osz-

tották ki a szuronyos fegyvereket is. Répásy Kazinczyt a főváros január eleji kiürítése után a tartalék hadtest egyik dandárjának parancsnokává nevezte ki, s a két zászlóaljat az ő dandárjába osztotta be.⁶⁴

Az 1849. januári hadjáratban⁶⁵

A két zászlóalj a 3400 főnyi tartalék hadtest (ezzel a létszámmal inkább hadosztály) soraiban vonult vissza a Tiszántúlra. Matolai Etele emlékirata szerint január 4-én hagyta el a fővárost, s aznap Üllőre, onnan 5-én Monorra, majd Albertire és Ir-sára vonult. Valószínűleg január 6-án vonult tovább Ceglédre, 7-én pedig Abonyba. Január 8-án Szolnokra vonult, és másnap itt is maradt.⁶⁶ Csak 10-én vonult tovább Törökszentmiklóásra, s még aznap jelentette, hogy ott másnap pihenőnapot tart, s csapatai ezt követően foglalják el téli szállásaikat. Répásy a tartalék hadtesttel január 11-én és 12-én is Törökszentmiklóson maradt. Január 13-án Karcagra tette át főhadiszállását. Aznap jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy január 14-én az 1. (Kazinczy) dandárral és a főhadiszállással Nádudvarra, 15-én pedig Szoboszlóra vonul, s itt várja be a további rendeleteket.⁶⁷

Január 14-én Nádudvarról újabb jelentést küldött, ebben már határozottan arról írt, hogy az Albrich-dandár aznap Nagyivánba vonul, másnap ott marad, 16-án pedig Balmazújvárosra megy, ahová aznap (azaz 16-án) maga Répásy is szándékozott vonulni a Kazinczy-dandárral és a főhadiszállással.⁶⁸ Ez aztán meg is történt, a tartalék hadtest január 16-án Balmazújvároson foglalt állást.

6. kép
Perczel Mór arcképe

Répásy január 18-án jelentette az OHB-nak, hogy Kazinczy vezérlete alatt minden harcképes erejét Perczel parancsnoksága alá helyezte, a harcképtelenekből (azaz a fegyvertelenekből) pedig egy dandárt alkotott.⁶⁹ Kazinczy dandárja a 600-600 főnyi 2. és 3. utászászlóaljból, a 150 főnyi vadászcsapatból, az 1. (Császár) huszárezred 400 lovasából, valamint egy-egy hat- és tizenkét fontos gyalogütegből (8, illetve 6 löveggel), összesen 1750 főből állt. Nem tudni, hogy az utászászlóaljak és a vadászcsapat állományából hová tűnt összesen 540 fő; valószínűleg a 35. honvédszászlóaljba, illetve a többi fegyvertelen csapatba osztották be őket. Répásy Perczelnek küldte el Albrich Károly őrnagy dandárját is.⁷⁰

A Kazinczy vezette dandár január 19-én indult el Perczelhez, s a tábornok eredetileg Szekulits István hadosztályához rendelte, de végül mégsem ebbe a hadosztályba osztotta be, hanem önálló feladattal bízta meg. A források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy a Kazinczy-dandár Balmazújvárosról melyik útvonalon sorolt be a főerőkhöz, annyi bizonyos, hogy január 21-én már Kunhegyesen volt.⁷¹ (6. kép)

Január 22-én Perczel csapatai megkezdték a Szolnok elleni támadást. A terv az volt, hogy a Kazinczy Lajos alezredes vezette oszlop (benne Kazinczy Albrichéval egyesített dandárja és Perczel Miklós őrnagy dandárja) Kunmadarason és Kunhegyesen át Tiszabőre vonul, ott átkel a Tiszán, majd a Zagyván, s aznap délután 2 óra körül északról támadja oldalba az ellenséges állást. (Meszéna Ferenc emlékirata szerint a támadást erről az oldalról a rendelkezésre álló csapatok kétharmada hajtotta volna végre, s feladatuk az volt, hogy a Szolnok és Abony közötti kápolnánál foglaljanak állást.) Ezalatt Hertelendy Miklós alezredes két dandárból álló hadosztályának Törökszentmiklósról egyenesen Szolnok ellen kellett nyomulnia. A város elé érve két gyalogszázaljat, két század huszárt és két ágyút kellett kikülönítenie az ellenséges jobbszárny átkarolására, két század huszárt pedig a Kazinczy vezette hadoszlop az összeköttetés megteremtésére. Ezt követően, amint a Kazinczy vezette hadoszlop három ágyúlövessel jelt ad, a szolnoki Tisza-híd ellen kellett látszattámadást végrehajtania. A Hertelendy-hadosztály mögött tartalékként Törökszentmiklóson Szekulits István alezredes hadosztálya állt fel.⁷²

A Kazinczy Lajos alezredes vezette magyar jobbszárny január 21-én reggel indult el Kunhegyesről, Tiszabónél átkelt a Tiszán, majd Nagykörűben éjszakázott. Január 22-én nagy ködben, az enyhe idő miatt felengedett talajon lassan haladt előre a két dandár. A ködben azonban a katonák az orrukig sem igen láttak, s Kazinczy csapatai csak lassan tudták megtenni Szolnokig a kb. 28 kilométeres távolságot.⁷³

A magyar hadijelentések szerint a Hertelendy-hadosztály kb. délután két órakor kezdte meg a támadást, s Kazinczy hadoszlopa fél órával később (tehát kb. fél háromkor) érkezett meg. A Perczel Miklós vezette gyalogság a Zagyva jegén, két század lovasság és a tüzérség a Zagyva hídján átkelve nyomult be Szolnokra. (Mihálka 2002, 39.) Kazinczy pedig megmaradt hat század lovasságával és tüzérségével megpróbálta elvágni Ottinger visszavonulási útját Abony felé. Meszéna Ferenc és egy ismeretlen tábornoki tiszt azt állítják, hogy Kazinczy túl nagyot került Abony felé, s ezért nem tudta elvágni Ottinger útját, a hadoszlopban ott lévő fél tizenkét fontos üteg egyik tüzérének emlékezése azonban egyértelműen állítja, hogy lövegeikkel a diszpozícióban erre kijelölt kápolnánál foglaltak tüzelőállást. (Garzó 1978, 66.) Arról, hogy a két utászszázalaj játszott-e bárminemű szerepet az ütközetben, nincs adatunk.

Perczel január 24-én Szolnokon adta ki intézkedését a támadás folytatására. Eszerint január 25-én Hertelendy Miklós alezredes hadosztályának reggel 10 órakor kellett Abonyból Cegléd felé indulni, s homlokból, azaz szemből Ceglédet megtámadnia. A hadosztály jobbszárnyát egy század lovasságnak kellett fedeznie. Ehhez a hadosztályhoz csatlakozott Perczel Miklós őrnagy gyalogságból álló dandárja

is. A Törtelen lévő, Kazinczy Lajos alezredes vezette hadosztálynak szintén 10 óra-
kor kellett megindulnia, s Hertelendyvel egy vonalban haladva, kis kanyarodással
a nagykőrösi út felől támadnia.⁷⁴

A január 25-i ceglédi ütközetbe azonban — az ellenség gyors meghátrálása miatt
— ezúttal nemcsak a Kazinczy-hadosztály, hanem a támadást szemből végrehajtó Her-
telendy-hadosztály gyalogsága sem érkezett meg, s így nem is vehetett részt a küzde-
lemben. A ceglédi ütközetet követő napon Perczel hadteste visszavonult Szolnokra.

A hadügyminisztérium még január 24-én utasította Perczelt, hogy hadtestéből
egy 3000 főnyi hadosztályt szakítson ki, s küldjön a táborában lévő Henryk Dembiński
altábornagy parancsnoksága vezetésével Poroszló, illetve Tiszafüred felé. Miután
Szolnokon kiderült, hogy Tiszafüredet (és így Debrecent) nem fenyegeti veszély,
Perczel joggal érezhette úgy, hogy az említett hadosztály kiszakításának nem sok ér-
telme van. Dembiński azonban ragaszkodott ehhez, mire a két tábornok január 26-
án csúnyán összeveszett, Perczel lemondott, Dembiński pedig átvette a Középponti
Mozgó Sereg parancsnokságát, s intézkedett az említett hadosztály kiszakításáról is.

A Kazinczy Lajos alezredes parancsnoksága alá adott hadosztály két dandárra
oszlott, az egyiket Jenik Mór, a másikat Gyika Jenő őrnagy vezette, s ezekhez csat-
lakozott még Albrich Károly őrnagy különítménye. A hadosztály létszáma 5700
fő és 14 löveg volt, azaz Dembiński az eredeti utasításban szereplőnél mintegy más-
félszer nagyobb erőt indított útnak január 28-án kora reggel Törökszentmiklósról.⁷⁵
A 2. utászászlóalj Alfons Calzada őrnagy vezetésével Gyika dandárjába került. A Ka-
zinczy-hadosztály gyalogsága a Kunhegyes–Kunmadaras–Tiszaörs–Egyek–Tisza-
csege–Polgár (febr. 1-2.)⁷⁶–Tiszabüd–Tiszalök (febr. 5.)–Tardos útvonalon vonult Sze-
rencsre. (Szabó 2010, 144.; Garzó 1978, 67.) A lovasságot Dembiński előreküldte,
erről csupán annyit tudunk, hogy január 31-én érkezett Polgárra,⁷⁷ február 1-jén Da-
dán, 2-án Szentmihályon,⁷⁸ 4-én Tiszalökön állomásozott.⁷⁹ Február 4-én Dembiński
— egy időközben beérkezett hadügyminiszteri utasítás alapján — Klapka hadtestébe
osztotta a Kazinczy Lajos vezette hadosztályt.⁸⁰ A 2. utászászlóalj létszáma ezekben
a napokban 650–700 fő körül volt.⁸¹

Az 1849. februári hadjáratban Tiszalöktől Tiszafüredig

Kazinczy Tiszalöknél hidat veretett a Tiszán, s itt kelt át Dembiński parancsára
február 6-án reggel 6 órakor a csapataival.⁸² (A hídverést nyilván a 2. utászászló-
alj hajtotta végre.) Dembiński a Máriássy János és Kazinczy Lajos alezredes vezette
két hadosztállyal Miskolc felé indult, ahová másnap, február 7-én délután diadal-
menetben vonult be. (Szűcs 2003, 245.) A Kazinczy-hadosztály február 12-éig Mis-
kolcon maradt, s csak ekkor mozdult ki (Szűcs 2003, 245.) előbb Edelény felé, hogy
végre üldözőbe vegye a Kassáról szerencsésen kimenekült, Franz Schlik altábornagy
vezette cs. kir. hadtestet. Dembiński abban reménykedett, hogy onnan Szendrőn át
oldalba kaphatja az ellenséget.

7. kép
Henryk Dembiński arcképe

Schlik február 14-én Rimaszombat felé indította csapatait. Az utóvédül kirendelt, két határőrzászlóaljából álló Kriegerndandár délután fél egy tájban éppen átvonulófélben volt Tornalján, amikor Dembiński a Kazinczy-hadosztállyal, mintegy 5700 fővel és 14 löveggel váratlanul megjelent a bal oldalában, s tüzérségével lövetni kezdte. A támadásban a hadosztály egyharmada vett csak részt, kétharmadát Dembiński hátrébb, egy puszta, rejtett állásban állította fel. Valószínűsíthető, hogy ez utóbbiak között volt a 2. utászzászlóalj is.⁸³

A támadás hírére Schlik nyomban két üteget küldött Kriegernek segítségére, s a már elvonult, Franz Deym vezérőrnagy vezette dandárt is visszarendelte. Ezzel az erővel Dembiński balszárnyát támadta meg. Az osztrák ütegek keresztűzbe fogták Dembiński balszárnyát, mire az a közelben fekvő erdőbe húzódott vissza. A

visszavonulókat négy század vértés és két röppentyű üldözte. Közben az altábornagy utasította Kazinczyt, hogy támadja meg az ellenség jobbszárnyát. Amint a cs. kir. csapatok elérték azt a puszta, ahol a magyar hadosztály kétharmada állomásozott, a magyarok visszaverték, sőt, Dembiński szerint mindkét oldalról átkarolták az üldözőket. E harcban Dembiński szerint Kazinczy különösen kitüntette magát. Az ütközet a továbbiakban kölcsönös ágyúzásra korlátozódott: Dembiński nem támadott, Schlik pedig megelégedett azzal, hogy folytassa visszavonulását Rimaszombat felé. Február 15-én reggel az osztrákok még végrehajtottak egy látszólagos előnyomulást, Dembiński csapatai felé, de aztán 9 órakor visszavonultak. Dembiński azonban nem üldözte az ellenséget, mert attól tartott, hogy a Rimaszombatra vezető szűk úton az ellenség könnyedén feltartóztathatja, illetve hogy a Rimaszécsen lévő Colloredo-dandár oldalba támadhatja. 10 órakor riadóztatta a Kazinczy-hadosztályt, s Putnok felé vonult vissza, ahová 15-én délután 5 órakor érkezett meg.⁸⁴ (7. kép)

Kazinczy hadosztálya a tornaljai ütközet után február 17-éig Putnokon maradt, aznap Sajószentpéterre vonult, majd 18-án onnan Miskolcra át Harsányra mentelt.⁸⁵ Ütközben Kazinczy megbetegedett, s a hadosztály parancsnokságát 19-én Máriássy János alezredesnek adta át.⁸⁶

Február 22-én Máriássy hadosztálya Maklárt és Mezőkövesdet érte el, a következő napon pedig Maklárról Kerecsendig nyomult előre, s egy különítménnyel Kápolnát szállta meg. Február 24-én Dembiński arra utasította a Máriássy-hadosztályt,

hogy 25-én Kápolnára, nyomuljon előre. Február 26-án ebben a hadállásban érte a magyar főserget a Windisch-Grätz herceg, tábornagy vezette cs. kir. főserg támadása.

A 2. utászzászlóalj ekkor a Máriássy-hadosztályban szolgált. A korábban Albrich Károly őrnagy vezette dandár parancsnoka valószínűleg Jenik Mór őrnagy volt.⁸⁷ (Nem tudjuk, hogy Jenik mikor vette át Albrich Károly őrnagytól a dandárt.) A Jenik-dandárról csak annyit tudunk, hogy a 34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. zászlóalja és az olasz legénységű 16. (Zanini) gyalogezred nyolc százada alkotta a gyalogságát, s valószínűleg a 10. hatfontos gyalogüteg, illetve Máriássy szavai szerint „két ódon ágyú” a tüzéségét.⁸⁸ Az utászzászlóalj pontos létszáma nem ismert.

A Jenik-dandár február 26-án a Tarna bal partján, Kápolnánál állt fel, s valószínűleg nem vett részt az első nap harcaiban. Ezt követően Dembiński a Máriássy-hadosztály egészét visszavonta a Tarna keleti, alacsonyabban fekvő partjára, s eltorlaszoltatta a Tarnán átvezető hidat. (Máriássy a híd felrobbantásra való előkészítését javasolta, de ezt az altábornagy elengedte a füle mellett.) Február 27-én a fővezér utasítására Máriássy a Jenik-dandár egy részét (a 34. gyalogezred 1. zászlóalját) a magyar jobbszárny megerősítésére Verpelétre küldte, a 16. gyalogezred nyolc százada viszont Kápolnánál maradt. A 2. utászzászlóalj szerepléséről egyik helyről sincsenek adataink. Miután az utászokat általában nem harcoló alakulatként vetették be (bár szuronyos löfegyvereik erre is alkalmassá tették őket), eléggé bizonytalan, hogy Rómer alakulatának jutott-e közvetlen szerep a csatában, akár Kápolnánál, akár Verpelétnél.⁸⁹ (8. kép)

Ugyanakkor Thaly Kálmán feljegyzett egy anekdotát, mely szerint Rómer a csatában „két rendkívül hosszú”, tűzokádó kígyókra emlékeztető ágyúval volt kénytelen működni, amelynek „csövei oly szűkek voltak, hogy kaliberükbe egy használatban levő golyó sem fért be”, Rómer erre „gyorsan behatóan tanulmányozni kezdte a tudja Isten hány százados ágyúkat”, s elhatározta, hogy hatfontos golyókkal fog szerencsét próbálni. Ám a golyók túl kicsik voltak, mire Rómer rongyokba, pokrócdarabokba s kendőkbe göngyölte, s így lőtte ki őket. „A hatás, amely rémületes, oly gyilkoló volt. – Az ellenség rettentően félt csigaszerű ívekben s az égő rongyokkal együtt repülő lövegektől [lövedékektől], melyek ijesztő külsejükkel valóban inkább félelmet, mint kárt okoztak.”⁹⁰

A történet már önmagában két önellentmondással bír. 1. Ha az ágyúcsövek túl szűkek voltak, hogyhogy a honvédségnél az alaptípust jelentő hatfontos lövedékek még lötyögtek is bennük? 2. Hogyan lehetett a hatás „amely rémületes, oly gyilkoló”, ha a lövedékek „ijesztő külsejükkel valóban inkább félelmet, mint kárt okoztak”? Ugyanakkor valami valóságseleme mégis lehet a történetnek, hiszen maga Máriássy is említi emlékiratában az „ódon ágyúkat”; igaz, a csatában történt alkalmazásukról később nem szól.

A Jenik-dandár a csatát követően a magyar hadsereg többi csapatával együtt Kerecsendre, onnan pedig 28-án Mezőkövesdre vonult vissza. Az itt vívott lovassági összecsapást követően Dembiński újabb visszavonulást rendelt el, amelynek során

8. kép
A kápolnai csata 1849. február 27-én

a Klapka vezette I. hadtest Egerfarmosra retirált. Március 1-jén a Máriássy-hadosztály itt vívott vesztes utóvédi ütközetet a cs. kir. II. hadtest Csorich-hadosztályával, ahonnan az éj folyamán Poroszlóra, majd március 2-án Tiszafüredre vonult vissza. Március 3-án a hadtest csapatait dél felé indították, hogy részt vegyen a Damjanich- és a Vécsey-hadosztály Szolnok elleni támadásában, de csak a március 5-én vívott szolnoki ütközetet követően érkezett oda.

A tavaszi hadjáratban

Március 11–12-én a Máriássy-hadosztály Kisújszálláson állomásozott. A 2. utászászlóalj ekkor a Földváry Károly vezette dandárban szolgált a 34. gyalogezred 1. zászlóaljával, a 43. honvédszászlóaljjal, a 10 hatfontos gyalogüteggel és a 14. (Lehel) huszárezred egy századával együtt. A dandár létszáma 2118, a 2. utászászlóaljé ezen belül 508 fő volt.⁹¹ A hadtest március 15-én Tiszaföldváron kelt létszámkimutatásában már 590 fő szerepel. Ekkor azonban már nem hat, hanem csak négy századból állt az alakulat. Úgy tűnik, hogy a létszámcsökkenésre való tekintettel osztották fel a hat századot négyre.⁹² Ezt követően a hadtest március 16–18-án részt vett a Cibakházánál indított sikertelen támadási kísérletben, majd a Tisza bal partjára visszatérve, Tiszafüredre vonult. (9. kép)

9. kép
Máriássy János arképe

tal a Máriássy- (ténylegesen Kazinczy-) hadosztály Dipold Antal alezredes vezette dandárjában a 6., 26. és 52. honvédszászlóaljjal, valamint Zerdahelyi Ince hatfontos lovasütegeivel együtt.⁹⁴

Kérdés azonban, hogy hová lett a másik három század (úgy tűnik, a III. hadtesthez kerültek), s hogy Rómer az I. hadtestnél, vagy a III. hadtestnél szolgált-e?

Az I. hadtest az 1849. áprilisi tavaszi hadjárat hat jelentős összecsapása közül részt vett az április 4-i tápióbicskei ütközetben, az április 6-i isaszegi csatában, az április 19-i nagysallói ütközetben és a 26-i komáromi csatában. A III. hadtest egy része ezenkívül ott volt az április 2-i hatvani ütközet végén, illetve egésze harcolt az április 10-i váci ütközetben.

Rómer életrajzírói közül egy említi, hogy részt vett volna az isaszegi csatában, ahol is „visszaverte az osztrákok hátba támadását”. (Szende 2015, 76.) Nos, a magyar I. hadtest vonalán ilyen hadmozdulatra nem került sor, a III. hadtestet viszont előnyomulás közben valóban oldalba kapta a cs. kir. III. hadtest egyik hadosztálya. Az más kérdés, hogy sem egy, sem három utászzászárad nem lett volna elegendő egy ilyen mozdulat elhárítására. (10. kép)

A III. hadtest mellett szólna az a tény, hogy Hampel életrajza szerint Rómer részt vett az április 10-i váci ütközetben, illetve az óbarsi hídverési munkálatokban. A váci ütközetet az III. hadtest egyedül vívta, azaz, az I. hadtestnél lévő századok eleve kiesnek. Óbarsnál szintén a Damjanich vezette III. hadtest készült átkelni a Garamon április 17–18-án, de miután a híd csak nem készült el, végül ez a hadtest is az I. hadtest számára Kálnánál vert hídon kelt át. Ha tehát Rómer

Március 30-án Rómert főhadnaggyá léptették elő. Kinevezését a hivatalos Közlöny április 1-jén közölte.

Március 25-én Vetter Antal altábornagy, fővezér új beosztást adott a közvetlen parancsnoksága alatt álló I., II. és III. hadtestnek. Vetter a hadtesteknél megszüntette a hadosztály-kötéléket, helyette dandárokat hozott létre. A kimutatásban a 3. utászzászlóalj négy, s egy meg nem nevezett utászzászlóalj, de nyilván a 2. utászzászlóalj három századát találjuk. Ezek közül egy 107 fővel az I. hadtest Driquet-dandárjában szolgált, a 28., 44. és 47. honvédszászlóaljjal, az 1. (Császár) huszárezred négy századával, illetve egy hatfontos lovasüteggel együtt.⁹³ Ugyanígy egy század szerepel 112 fővel a hadtest április 9-én, Csomádon kelt hadrendjében is, ezúttal a Máriássy- (ténylegesen Kazinczy-) hadosztály Dipold Antal alezredes vezette dandárjában a 6., 26. és 52. honvédszászlóaljjal, valamint Zerdahelyi Ince hatfontos lovasütegeivel együtt.⁹⁴

10. kép
A váci ütközet 1849. április 10-én

Óbarnánál ott volt, alighanem inkább a III. hadtest soraiban csinálta végig a tavaszi hadjáratot. (Hampel 1891, 6.; Kumlik 1907, 54.) Április 10-én a III. hadtestben Knezić Károly ezredes hadosztályában, a Kökényessi Szaniszló alezredes vezette 4. dandárban két század utász szolgált.⁹⁵ Április 22-én az I. hadtestnél két, a III. hadtestnél viszont már négy század utászt találunk, 206, illetve 376, összesen 582 főnyi állománnyal, ami összességében alig néhány fővel kevesebb a március 12-i állománynál. A III. hadtest négy utászszázada mind a Knezić-hadosztály Kökényessi-dandárjában volt található.⁹⁶

A tavaszi hadjáratot követően a főszereg I. és III. hadteste Buda alá vonult, s május 4-21. között a II. hadtesttel és a VII. hadtest Kmety-hadosztályával körbezárta, megostromolta és elfoglalta a budai várat. Rómer életrajzírói (Hampel és Kumlik) szerint ő maga is részt vett május 21-én a Bécsi-kapunál a győztes rohamban, s létrán vezette fel katonái a várfalakra. Ez megint a III. hadtest mellett szól, ugyanis a Bécsi-kapu környékén ennek csapatai rohamoztak.⁹⁷ A győztes rohamról szóló egyik jelentés is említi a hadtest utászait, s más forrás is megerősíti, hogy a várba való behatolást követően az utászok nekiláttak a belülről eltorlaszolt Bécsi-kapu „kibontásának”⁹⁸ (11. kép)

Szintén Rómer életrajzírói említik, hogy „segítette építeni a komáromi és budai sáncokat”. Nos, Rómer Budánál legfeljebb a III. hadtest állásainak kiépítésében, majd pedig a várfalak május 22-én megkezdődő lebontásában vehetett részt, amit a 2. utászszázadalj és a kirendelt munkások hajtottak végre.

11. kép
Buda bevétele 1849. május 21-én

Életrajzírói szerint érdemeiért Rómert kapitányi, azaz századosi ranggal a Ludovika Katona Akadémiához (Magyar Hadi Főtanoda) nevezték ki tanárnak, azonban tanári székét nem foglalhatta el. (Hampel szerint egyenesen Buda visszavételekor a Fehérvári-kapunál kapta a kinevezést.) (Hampel 1891, 6.; Kumlik 1907, 54.) Börtönben írott rövid önéletrajzában a századosi kinevezést nem említi, ugyanakkor szól arról, hogy „a természeti tudományokból a magyar Ludoviceumhoz r[endes] tanárnak a hadügyminisztérium által” kineveztetett. (Barsi – Simon V. 1988, 373.) Mindez elképzelhető, annál is inkább, mert Mészáros Lázár altábornagy, a volt hadügyminiszter 1849 május-júniusában megkísérelte újjászervezni és újraindítani a Magyar Hadi Főtanoda 1849 januárjában rövid időre megindult, de a cs. kir. hatóságok által megszakított működését. Ugyanakkor az újabb szakirodalom nem tud Rómer kinevezéséről. (Ács 1999; Ács 2000.)

A nyári hadjárat a Vágtól Debrecenig

Május 25-én a III. hadtest állományában Urbanovszky százados vezetésével két század utász szolgált Czillich Ede alezredes hadosztályában, Almásy őrnagy dandárjában, összesen 211 fővel.⁹⁹ Május 28-án a 2. utászzászlóalj négy századának lét-

száma 678 fő volt, a távollévők, gyöngéledők és kórházban lévő leszámítása után 496 fő maradt.¹⁰⁰ Kiss Lipót százados, a 2. utászzászlóalj parancsnoka május 29-én jelentette, hogy az alakulat 5-6. százada a III. hadtesthez, a 7-8. század és a törzs az I. hadtesthez vonul be. A létszám — a Buda alatt hátrahagyott 70 főnyi különítmény leszámítása után — 463 fő volt.¹⁰¹ Rómer ekkor alighanem a 7. századhoz kerülhetett, mert a 8. század már Buda bevételekor is az I. hadtestnél szolgált.¹⁰² Június 7–8-án a két utászzászád Dipold Antal ezredes hadosztályában, Peter Driquet alezredes dandárjában szolgált 188 fővel.¹⁰³ (12. kép)

Az I. hadtest június elején a Vág vonalán, Sempte környékén foglalt állást. A hadtest június 9. és június 21. között több kisebb ütközetet vívott. Június 9-én Patánál megtámadta és Semptén át a Vág jobb partjára űzte Ludwig Wohlgemuth altábornagy tartalék hadtestének csapatait. A magyarok megpróbálták átkelni a Vágon, de ezt a cs. kir. tüzérség megghiúsította. A magyarok ezután visszatértek kiinduló állásaikba, mire a császáriak ismét megszállták Semptét, Patát és Sopornyt. Június 15-én Nagysándor csapatai visszafoglalták Patát és Sopornyt, 16-án pedig megtámadták a semptei sánctábor, de a cs. kir. csapatok visszaverték a támadást. Június 20-án az I. hadtest egy erőtlén támadást intézett Sempte ellen. Június 21-én a cs. kir. tartalék hadtest Perin-dandárja — Wohlgemuth altábornagy utasítására — kiürítette Semptét, és felszedte a Szeredre vezető hidat. Nagysándor csapataival ugyan megpróbált átkelni a Vágon, de a túlparton állomásozó cs. kir. tüzérség tüze megakadályozta ebben.

Az I. hadtest június végén Komjátiba, majd onnan Hullra vonult, s csak július 3-án rendelték a főserg komáromi táborába. A hadtest június 30-i létszámkimutatása szerint a 2. utászzászlóalj Kiss Lipót százados vezette 4. osztálya nem tartozott a hadtest egyik hadosztályához sem, hanem hadtest-közvetlen alakulat volt, 193 főnyi létszámmal.¹⁰⁴ (13. kép)

Rómer életrajzírói Buda visszavételét követően még három összecsapást említenek, amelyekben részt vett: a komáromi és a váci csatát, valamint a debreceni ütközetet. Miután az I. hadtest Komáromnál csatlakozott a Görgei vezette főserg táborához, a kormányzat utasítására minél előbb meg kellett volna indulnia Szeged,

12. kép
Nagysándor József vezérőrnagy arcképe

13. kép
A komáromi csata 1849. július 11-én

a honvédsereg összpontosításának helyszíne felé. Görgei javaslatára azonban a kormány július 5-én engedélyezte, hogy a levonulást a Haynau vezette cs. kir. főszereget áttörve, a Duna jobb partján próbálják meg végrehajtani. Az áttörés időpontját először július 9-ére tűzték ki, de miután nem sikerült időben mozgósítani a csapatokat, az ellenség figyelmének elaltatására július 11-ére halasztották. Ezen a napon a hadsereg Klapka György vezérőrnagy, a komáromi erőd parancsnokának irányításával széles arcvonalon indított támadást az ellenséges főszereg ellen.

A Nagysándor József vezérőrnagy vezette I. hadtest a magyar balszárnyon, Ószőny térségében, Mocsá felé nyomult előre, de meglehetősen csekély aktivitást mutatott az összecsapásban. Mire elérte Mocsát, az arcvonal többi szakaszán már vissza is verték a támadó magyar csapatokat, s az I. hadtest csak azzal tüntette ki magát, hogy az üldöző ellenséges lovasságot véres fővel kergette vissza.¹⁰⁵

A csatát követően a Görgei vezette feldunai hadsereg (I., III. és VII. hadtest, illetve Görgey Ármin alezredes különítménye) július 12–13-án elindult a Duna bal partján Vác felé, Vácnál július 15-én azonban már az Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy vezette orosz főszereg III. hadtestébe ütközött. Aznap ugyan sikerült Nagysándor I. hadtestének és Görgey Ármin különítményének kiszorítani a városból az ellenséget, de rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy Váctól délre olyan ellenséges túl-

erő sorakozott fel, amelyen az áttörés lehetetlen. Görgei ezért úgy döntött, hogy északkeleti irányba kitér az orosz főszereg elől, s megpróbálja egy nagy kerülővel elérni a Tiszát.

A magyar elvonulás 16-án este 9 órakor kezdődött. Az élen a VII., középen az I. hadtest haladt; a hátvéd szerepe a III. hadtestnek és Görgey Ármin különítményének jutott. Az elvonulást azonban két dolog is megzavarta. A sereghez csatlakozott polgári menekülők szekérszlopa a délutáni órákban szabályosan megszállta a várost, eltorlaszolta az utakat, s ezzel minden csapatmozgást lehetetlenné tett. Görgei és tisztjei erélyes intézkedések sorát tettek: az utakat eltorlaszoló szekereket felborították, s így tették szabaddá a hadsereg mozgását.

Az így keletkezett zavart súlyosbította, hogy az I. hadtest még az elvonulás előtt bevonta előőrseit, s egy orosz dzsidásdezred és néhány század kozák reggel négy óra tájban akadálytalanul beszáguldott Vácra, s rajtaütött az ott lévő csapatokon és polgári menekülőkön, sőt, négy löveget is elfoglalt.

A zűrzavarban Görgei és Leiningen-Westerburg Károly tábornok, a III. hadtest parancsnoka állították helyre a rendet. Görgey Ármin és a III. hadtest csapatai kiszorították a városból az oroszokat, és visszavettek három löveget, majd felvették a küzdelmet a közben meginduló orosz főerőkkel.

A sikeresen induló lovassági támadásból nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar csapatok megkezdték Vác kiürítését. Ezért reggel 7-kor az orosz III. hadtest is megkezdte előnyomulását. Leiningen és Görgey Ármin súlyos utóvédharcok árán biztosították a többi hadtestek elvonulását. Különösen a Váctól északnyugatra lévő fahídnál bontakozott ki súlyos küzdelem. Itt Görgei személyesen irányította az átvonulást és a híd szétszedését. A folyamatos harcban a sereg zöme Vadkertig vonult vissza. Rétságnál Poeltenberg vette át az utóvéd szerepét, s késő éjjelig sikeresen tartotta magát az üldöző Rüdiger lovassági tábornok csapataival szemben.¹⁰⁶

Az I. hadtest Görgei felvidéki hadjárata során nem került tűzbe. A hadtest július 27-én kelt létszámkimutatása szerint a Butz százados vezette utászosztály 214 főt számlált, s Pintér százados Hont megyei gerilláival együtt hadtest-közvetlen alakulat volt.¹⁰⁷

Görgei a Tiszán történt átkelés után, július 30-án, Nyíregyházán kettéosztotta seregét, s a legkevésbé leharcolt I. hadtestet oldalbiztosításként Hadházon, Debrecenen, Derecskén és Berettyóújfalun, a másik két hadtestet Nagykállón, Nyíradonyon, Vámospércsen, Nagylétán át Kismarjára indította.

A téves felderítési adatok alapján Pongrácz István őrnagy, a hadtest vezérkari főnöke azt javasolta, hogy az I. hadtest mielőbb induljon Debrecenbe, ott várja be az ellenséget, és ütközzön meg vele. A hadsereg vezérkarának szerepét ellátó Központi Hadműveleti Iroda ezt engedélyezte azzal, hogy a hadtest fogadja el és verje vissza az ellenség támadását, ha az Debrecenben érné, majd a korábban kiadott utasításoknak megfelelően folytassa visszavonulását.

Augusztus 2-án a Debrecenben és környékén állomásozó I. hadtest és a hozzá csatlakozott, Korponay János vezette, önkéntesekből és gerillákból álló, rosszul

felfegyverzett hadosztályával együtt meggondolatlanul bonyolódott harcba a Paszkevicz vezette orosz főerőkkel, s a mintegy négyszeres túlerőtől (15.000 magyar és 62.000 orosz) súlyos vereséget szenvedett. (Görgey 1988, II. 327–341.; Máriássy 1999, 181–195. és 233–237.; Gyalóky 1927, 48–82.) (14. kép)

Az ütközetben Rómer alakulatát is súlyos veszteségek érték: a július 27-i 214 főből augusztus 8-án már csak 114-en voltak a hadtest állományában. Nagysándor augusztus 6-i hadijelentése az eltűntek között sorolja fel Boeckh főhadnaggyal együtt. (Von der Revolution 2005, 653.) Sajnos, ezúttal sem tudjuk megállapítani, hogy az utászok pontosan hol foglaltak állást a csatarendben. Tekintettel azonban arra, hogy a Máriássy János ezredes vezette balszárny aránylag csekély veszteségeket szenvedett, valószínűsíthetjük, hogy az utászok a Bobich János vezette jobbszárnyon (vagy centrumban, mert a szélső jobbszárnyat Korponay csapatai alkották) álltak. Arányait tekintve, a hadtest eredeti alakulatai közül az utászoké volt a második legjelentősebb veszteség: nagyobb csak a honti gerillaké volt, akik eredeti létszámuk több mint háromnegyedét elveszítették, az 518 főből csak 120 fő maradt.¹⁰⁸ Rómer egy év múlva, 1850. augusztus 2-án is megemlékezett „a szerencsétlen debreceni csata” napjáról, amely az „elmondhatatlan szenvedések és nélkülözések” kezdete volt számára.¹⁰⁹

14. kép
A debreceni ütközet 1849. augusztus 2-án

Rómer fogsága és pere

Rómer azonban nem került fogságba. Hadbíróági vádirata szerint csak akkor hagyta el a forradalmi hadsereget, amikor értesült Görgei fegyverletételéről, amiből azonban az következik, hogy nem került vissza alakulatához. (Rákóczi 1972, 321.) Miután Debrecen környékén nemigen csatlakozhatott más magyar haderőhöz, alighanem egy ideig rejtőzködhetett, arra várva, hátha mégis sikerül visszajutnia alakulatához, s csak a fegyverletétel hírére indult haza, pontosabban, Árva megyébe, ahol rokonai és ismerősei éltek. (Fraknói szerint a magyar kézen lévő Komáromba akart bejutni. Fraknói 1891, 185.) Ez valamikor augusztus 14–15. után lehetett. Utólag nehéz megállapítani, hogy nem járt-e volna jobban: ha visszakeveredik alakulatához, s augusztus 13-án a szőlősi mezőn kapitulál? Ez esetben elképzelhető, hogy besorozzák a cs. kir. hadseregbe, de az is elképzelhető, hogy alkalmatlanként elengedik. Így azonban útközben, a nagyszaltnai postamester árulása folytán Zólyomban augusztus 27-én fogságba esett, és Selmecbányáról az ottani állomásbiztos — miután kihallgatta — Pozsonyba, szülővárosába szállíttatta.¹¹⁰

Pozsonyban már 1848 decembere óta működött egy cs. kir. Katonai Vizsgáló és Rögtönítélő Bizottság, majd július 12-étől egy cs. kir. hadbíróság, amely ekkorra már több végrehajtott halálos ítéletet is hozott.¹¹¹ A megtorlás irányelveit Julius Haynau tábornagy, fővezér 1849. július 1-jén Győrben, kiáltványban tette közzé. Eszerint a Magyarországon 1848. október 8., Erdélyben 1848. október 18. után „a magyar pártütéssel összeköttetésben” elkövetett „minden bűntettek és vétségek” a haditörvények hatályai alá esnek. A határnapokat az magyarázta, hogy a magyar országgyűlésen 1848. október 8-án olvasták fel az uralkodó október 3-i manifestumát (s ekkor nyilvánították azt törvénytelennek); Erdélyben pedig Puchner Antal altábornagy ezen a napon hirdette ki az ostromállapotot. (Mindez azt is jelentette, hogy Haynau és megbízói érvénytelennek tekintették Magyarország és Erdély unióját; hiszen Erdély képviselői ott voltak a magyar országgyűlésen is.)

Haynau ezért elrendelte haditörvényszékek felállítását, amelyek sommásan, tehát gyorsított eljárással ítéleztek. E haditörvényszékek joghatósága katonákra és polgáriakra egyaránt kiterjedt. A haditörvényszékek a következő ítéleteket hozhatták: 1.) halál, kötél, vagy lőpor és golyó által; b.) deportálás az országon kívülre; c) sánccsapat nehéz vagy könnyű vasban, vár-, fogház- vagy porkolábcsapat vasban vagy anélkül; d.) pénzbüntetés. A felségsértés miatti elítélésnél a vagyonelkobzás automatikusan a büntetéssel jár.

Az osztrák hadbíróságok szervezete szerint a teljes hadbírósnak tizennégy tagja volt: két-két közbíró, tizedes, őrmester, hadnagy, százados, őrnagy, egy tábornok vagy magasabb rangú törzstiszt, mint elnök; és a hadbíró. Minél magasabb rangú volt a vádlott, annál magasabb rangú volt a hadbíró elnöke, s annál magasabb rangúak voltak a hadbíró tagjai is. Jogi végzettséggel csak a hadbíró rendelkezett. Ő képviselte egy személyben a vádat és a védelmet, s ő látta el a tárgya-

lásvezetői teendőket is. Gyakorlatilag a hadbíró hozta a per végén az ítéletet. A tárgyalásvezetői előterjesztés (*votum informativum*) végén megírta, milyen súlyosbító és enyhítő körülmények állnak fenn a vádlott esetében, s ennek alapján milyen ítélettel kell sújtani. Az ítéletet meghozó haditörvényszéki tárgyaláson a hadbíróóság tagjai rövid tanácskozás után párosával (rendfokozatonként alulról felfelé haladva) jegyzőkönyvbe mondták ítéletüket. Ez általában megegyezett a hadbíró által javasolt büntetéssel.¹¹²

Rómer esetében a hadbíróóság elnöke Karl Kaempf alezredes volt, őt követően a legmagasabb rangú tisztek századosok voltak, azaz, a hadbíróóságnak az elnökön és a hadügyész-hadbírón kívül 12 tagja volt. (Kaempf ekkorra már több, végrehajtott halálos ítélettel végződő eljárás során volt a hadbíróóság elnöke.)¹¹³

Rómer pere szeptember 4-én kezdődött meg, s először szeptember 11-én hallgatták ki a hadbíróóság előtt, majd a tanúvallomások beszerzése után, november 22-én rákérdeztek vallomása egyes részleteire. Vallomását sajnos a periratok nagy részével együtt kiselejtezték, de a hadbíró-hadügyész vádirata alapján egyes elemei rekonstruálhatók. Eszerint Rómer bevallotta, hogy utásztisztként szolgált, s azt állította, hogy 11 csatában, valamint Buda visszavételében vett részt. Védekezésésként azt mondta, hogy azért hagyta el a rendet, mert vonzódott a világi élethez, meghasonlott kollégáival és előljáróival, meggyűlölte a rendet, s egy civil tanári állás elnyerésében reménykedett. Azt állította, hogy 1849 márciusában kérte elbocsátását a hadseregből, azonban ezt bizonyítani nem tudta. Jó érzelmeit még azzal bizonyította, hogy tagja volt ugyan a pozsonyi Hazafiúi, majd Demokratikus Egyletnek, de 1848 októbere után nem vett részt az üléseken.

Freyberger hadbíró-hadügyész százados a nyomozás során beszerezte a *Pressburger Zeitung* ominózus, november 16-i számát. Többször is ártírt a pozsonyi városkapitányságnak, és felvilágosítást kért Rómer korábbi magatartásáról; először szeptember 13-án, majd október 22-én, november 17-én és 19-én. Emellett november 22-én kihallgatta Weber Edvárdot, Krajcsevics Rudofot, Szüllő Gézát és Németh Mihályt. November 23-án készült el a vádirattal, amelyet november 24-én terjesztett a hadbíróóság elé.

A hadbíró igyekezett alapos munkát végezni. Rómer ellen három vádpontot fogalmazott meg: 1. belépését az utászkarba; 2. az 1848. november 13-i felhívását volt tanítványaihoz; 3. folyamatos szolgálatát a honvédseregben. A rend elhagyását és az utászkarba történt belépését azért tartotta súlyosnak, mert Rómer lépésének „végtelen morális hatása volt, mivel viselkedésével szabadabb gondolkodásmódnak nyitott teret, és híre az egész ifjúság körében rendkívül kedvelté tette. Nyilvánvaló is, milyen vonzerőt fejtett ki a meggondolatlan és később felizgatott ifjúság körében az a tény, hogy professzoruk a szerzetes-tanár kényelmes sorsát felcserélte a közkatona veszélyekkel és fáradságokkal teli életére.” Az említett felhívással Rómer „még fokozta a fent vázolt veszélyes példát”. A hadbírói előterjesztésben a vádak azzal támasztotta alá, hogy azok részint köztudomásúak, részint a corpus delictiként bemutatott

újsággal bebizonyítottak, részint a vádlott maga is elismerte őket. Enyhítő és súlyosbító körülményt nem talált, s mindezek alapján javasolta, hogy Rómert fegyveres zendülésben való részvétel miatt ítéljék nyolc év, vasban (azaz bilincsben) tölendő várfogságra. (Az eredeti fogalmazványban, illetve az ítéletben a nyilvános tanítástól való eltiltás is szerepelt, de ez a végső szövegbe már nem került bele.)

November 24-én Rómert ismét a Karl Kaempf alezredes vezette hadbíróóság elé idézték, ahol megkérdezték tőle, hogy emlékezik-e vallomására. Rómer válaszában megerősítette vallomását, s még hozzátette, hogy a hadseregbe belépésekor törvényes úton lenni hitte magát, mivel letették az esküt V. Ferdinánd királyra. Emellett megjegyezte, hogy atyja (ti. az apát) más ügyekkel (azaz) tantárgyakkal is meg akarta őt bízni, amit ő maga is kért a prelátustól, de az azt válaszolta, hogy azok a rendre szálltak, s majd azt adja belőlük neki, ami tetszik.¹¹⁴

Ezután Rómert elvezették, a hadbíróóság tagjainak felolvasták a nyomozati iratokat és a hadbírói előterjesztést, majd a hadbíró-hadügyész és az elnök kivételével a tagok rendfokozatonként szavaztak. Az őrmesterek kivételével mindannyian a hadbírói előterjesztésben foglalt büntetésre szavaztak. Az őrmesterek viszont a vád fenntartása mellett csupán öt évet javasoltak, mondván, hogy a magyar hadügyminisztérium mindenkit felszólított, hogy ha nem akarja elveszíteni állását, teljes engedelmességet tanúsítson; s mivel Rómer mindenáron el akarta hagyni a rendet. Végül a hadbíróóság elnöke, Kaempf alezredes is a nyolcéves büntetésre szavazott, s a hadbíró-hadügyész ennek alapján még aznap megfogalmazta az ítéletet. Ezt Wilhelm Andreas Alemann báró, cs. kir. vezérőrnagy, a pozsonyi katonai kerület parancsnoka még aznap megerősítette, s elrendelte az ítélet kihirdetését, ami még aznap meg is történt. (Rákóczi 1972, 321–323.) Érdekes, hogy az ítéletről szóló hírlapi közleményben Rómer ítélete együtt szerepelt egy Stark István nevű magyarkimlei paraszttal, akit fegyverrejtegetés miatt négyheti fogságra ítéltek.¹¹⁵

Ezt követően a hadbíróóság felírt Bécsbe a Legfelsőbb Katonai Törvényszékhez, kérve, hogy jelöljék ki a büntetés letöltésének helyét. A Törvényszék december 10-i válaszában közölte, hogy Rómert a morvaországi Olmützbe kell szállítani. Ez viszonylag hamar meg is történt, mert Rómer december 18-án már Olmützben volt.¹¹⁶ Ottani, illetve joststadti fogságának története — hála az onnan írott és fennmaradt leveleinek — sokkal pontosabban megrajzolható, de ez már egy másik tanulmány tárgya lehetne.¹¹⁷ (A sors fintora, hogy Rómer Olmützben együtt raboskodott Máriássy Jánossal, aki a szabadságharc folyamán többször parancsnoka volt.)

Rómer tizenegy csatája s ütközete

Rómer vallomásában azt állította, hogy 11 csatában, illetve Buda visszavételében vett részt. Ugyanakkor egyáltalán nem egyszerű feladat megállapítani, hogy melyik volt ez a 11 összecsapás. Rákóczi Katalin a Rómer peréről szóló tanulmányában ugyan megkísérelte tisztázni ezt a kérdést, de eredményei egyáltalán nem

megnyugtatóak, mivel rosszul azonosította Rómer alakulatának útját. A kérdést tovább bonyolítja, hogy életrajzírói is csak néhányat sorolnak fel ezek közül, illetve, mivel az utászok nem tartoztak a harcoló csapatokhoz, egyáltalán nem biztos, hogy valamennyi olyan ütközetben és csatában részt vett, amelyekben az a hadtest harcolt, ahová alakulata be volt osztva.

Hampel, s az ő nyomán Kumlik az 1849. április 10-i váci ütközetet, a július 11-i komáromi és a július 15–17-i váci csatát, valamint az augusztus 2-i debreceni ütközetet említi. Thaly Kálmán nyomán tudunk a február 26–27-i kápolnai csatában játszott szerepéről, Szenté László pedig az április 6-i isaszegi csatát említi. Ez eddig összesen hat összecsapás.

A 2. utászzászlóalj, illetve azon belül Rómer százada ezekkel együtt a következő összecsapásokban volt, illetve lehetett ott:

1849.

január 22. Szolnok

január 25. Cegléd

február 14. Tornaľja

február 26–27. Kápolna

március 1. Egerfarmos

április 4. Tápióbfcske

április 6. Isaszeg

április 10. Vác

április 19. Nagysalló

április 26. Komárom

június 9. Pata és Sempte

június 15. Pata és Soponya

június 16. Sempte

június 21. Sempte és Szered

július 11. Komárom

július 15–17. Vác

augusztus 2. Debrecen

Miután a Vág-menti hadjáratban játszott szerepéről semmilyen adatunk nem szól, ezért a június 9–21. közötti összecsapásokat feltételelesen kizárhatjuk. Ugyanígy kiesik a január 25-i ceglédi ütközet, amelybe a gyalogág, így a 2. utászzászlóalj nem érkezett meg; illetve az április 19-i nagysallói ütközet, amelyben az óbarsi hídverési munkálatok miatt Rómer aligha vehetett részt. A fennmaradó összecsapások száma így éppen 11 marad.

Rómer egyébként annak ellenére, hogy részletesen soha nem írta meg 1848–1849. évi emlékeit, később is büszke volt honvédi szolgálatára. Amikor 1860. március 3-án levelet írt Reményi Ede hegedűművésznek, a „Dr. Rómer Floris, tanár” aláírás alá zárójelben odabiggyesztette: „Római Ferenc utászkari főhadnagy”.¹¹⁸

JEGYZETEK

- ¹ Ezúton köszönöm a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét Kemény Krisztián főlevéltárosnak és Prohászka Péter régésznek.
- ² Lásd pld. Simon V. Péter összefoglalóját. (Barsi–Simon V. 1988, 374–375.)
- ³ Az Egyletre ld. Zakar 2003, 115–132.
- ⁴ Közlöny, 1848. szept. 23. A rendelet kibocsátásának oka Jellačić betörése és a kétséges katonai és politikai helyzet volt.
- ⁵ Rómer – Gratzl József, Budapest, 1848. szept. 29. Közli (tévesen azonosítva a címzettet) V. Waldapfel 1952, II. 128–130. és (helyesen azonosítva őt) Kőhegyi – Rákóczi 1968, 142–144.
- ⁶ A Pázmány idézet: *Pesti Hírlap*, 1848. okt. 1. 923. A népgyűlésről: *Marczius Tizenötödike*, 1848. szept. 30. 685.; *Kossuth Hírlapja*, 1848. okt. 1. 363. A budaörsi táborra Pázmány levelét: Kossuth 1952. XIII. 58.
- ⁷ Holler Engelbert Ferenc (1815–1881) 1845–1850 között gimnáziumi tanár Pozsonyban. (Bencés névtár, 73. p.)
- ⁸ Rómer – Graetzl, Pest, 1848. okt. 1. Közli V. Waldapfel 1950. II. 150–151. és Kőhegyi–Rákóczi 1968, 144. A levelet — némileg szabad fordításban — idézi Fraknói 1891, és Kumlik 1907, 46.
- ⁹ Pázmány – Csány, Pest, 1848. okt. 6. Közli Kossuth 1952. XIII. 99–100. és Görgey–Katona 1980, 312–314.
- ¹⁰ Csány – Pázmány, Martonvásár, 1848. okt. 2. Közli Kossuth 1952. XIII. 68–69. és Csány 1998, I. 338–339.
- ¹¹ Móga 1848. okt. 2-án, Martonvásáron kiadott diszpozícióját magyar fordításban közli Görgey–Katona 1980, 247–250.
- ¹² Móga 1848. okt. 3-án, Martonvásáron kiadott diszpozícióját magyar fordításban közli Görgey–Katona 1980, 284–285.
- ¹³ HL 1848-49. 2/209. A teljes létszám 4550 fő, 350 lovas, 2 löveg. – Érdekes módon, Ivánka emlékirataiban meg sem említi Piller csapatát, csupán a ceglédi, nagykőrösi és kecskeméti önkéntes lovasok csatlakozásáról számol be. (Ivánka 1881, 26–28.)
- ¹⁴ Bónis, Luzsénszky, Asztalos – OHB, Bicske, 1848. okt. 3. Közli Kossuth 1952. XIII. 81.; Csány – Pázmány, Bicske, 1848. okt. 3. Közli Kossuth 1952. XIII. 82–83. és Csány 1998, I. 345–347.
- ¹⁵ HL 1848-49. 2/216. és MNL OL OHB 1848:2103.
- ¹⁶ MNL OL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Komáromban lefoglalt iratok. No. 290.
- ¹⁷ Ivánka – OHB, Tata, 1848. okt. 5. éjjel 1 óra. MNL OL OHB 1848:2196.
- ¹⁸ HL 1848-49. 2/222.
- ¹⁹ Móga – HM, Kócs, 1848. okt. 6. MNL OL HM Ált. 1848:7979.
- ²⁰ Ivánka – Csány László, Újszöny, 1848. okt. 5. MNL OL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Komáromban lefoglalt iratok. No. 417. Ivánka aznap egy másik jelenést is küldött a táborban lévő nemzetgyűlési biztosokhoz; ebben seregét 5603 gyalogosra, 361 lovasra és 6 lövegre tette. Luzsénszky Pál és Asztalos Pál – OHB, Kocs, 1848. okt. 5. MNL OL OHB 1848:2223.
- ²¹ Lukács Sándor – OHB, Győr, 1848. okt. 6. délelőtt 11 óra. Közli Hermann 1998, 152–153. Kandó Kálmán – Belügyminisztérium Győr, 1848. okt. 7. este 8 óraker. Uo. 155–156.
- ²² HL 1848-49. 2/235.
- ²³ Ivánka – Móga, Magyaróvár, 1848. okt. 8. este 8 óra. HL 1848-49. 2/251a.; Kandó Kálmán – Belügyminisztérium, Miklósfalva, 1848. okt. 9. este 7 óra. MNL OL BM Közös ir. 12. doboz. Vegyes iratok, 1848.
- ²⁴ Eredeti tisztázat. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Handschriften-Sammlung. Series nova II. Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849. II. Bd. II. 59. f. Másolat: MNL OL H 147. Vegyes iratok. 9. doboz. Német fordítások és másolatok, 1848.
- ²⁵ Kandó Kálmán – Belügyminisztérium, Miklósfalva, 1848. okt. 11. reggel 11 óra. MNL OL BM Közös ir. 12. doboz. Vegyes iratok, 1848.
- ²⁶ Görgei október 15-i levelét ld. MNL OL Görgey-lt. b/8. fasc.
- ²⁷ Móga – Hadügyminisztérium, Parndorf, 1848. ok. 15. Közli Kossuth 1952, XIII. 225–226.
- ²⁸ Ld. Cserző Bence cikkét, Bruck, 1848. okt. 20. Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 26. No. 192. 772.
- ²⁹ Közli Kossuth 1952, XIII. 290–291. és Csány 1998, I. 249.
- ³⁰ Mindkét jelentést közli Kossuth 1952, XIII. 260. és 267.
- ³¹ A négy őrnagynak adott utasítást ld. MNL OL ONóHt 3465., közli Urbán Aladár: Utasítások és tervezetek az 1848-as nemzetőrség szervezésére. HK 1956/3-4. 350–352.

- ³² Kosztolányi-lev. kv. No. 144.
- ³³ Eredeti tisztázat, az aláírás kivágva. Valószínűleg a Csány Lászlónak küldött példány. HL 1848-49. 2/235. Hátoldalán Repetzky Ferenc sk. feljegyzése: „[Diszpo]zícia a hadseregről [október 7.] 1848 Győrben”.
- ³⁴ MNL OL Görgey-lt. b/31. fasc. Iktatókönyv. No. 45.
- ³⁵ MNL OL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 38., közli Hermann 2001, 80–81.
- ³⁶ MNL OL Görgey-lt. b/11. fasc. közli Hermann 2001, ld. még uo. Iktatókönyv No. 47.
- ³⁷ Nyomtatvány. MNL OL 1848-49. és emigrációs nyomt. d. sz. és H 148. Nyomtatványok. d. sz. Magyar és német nyelven.
- ³⁸ Csapó – Hermann – Jánosi 1998, 28. Külön, részletesebb nyomtatványként ld. MNL OL 1848-49. és emigrációs nyomt. 14. csomó. 144. pallium. d. n. Javított fogalmazvány. MNL OL Görgey-lt. b/1. fasc. „100 Exemplar”.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ MNL OL HM Ált. 1848:9538.
- ⁴¹ MNL OL Csány-ir. BIK No. 427.
- ⁴² MNL OL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 63/b.
- ⁴³ Kossuth 1952, XIII. 569.
- ⁴⁴ MNL OL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 78., közli Hermann 2001, 89. A terv eredetijét nem ismerjük.
- ⁴⁵ MNL OL Csány-ir. BIK No. 626., FIK No. 231.
- ⁴⁶ MNL OL Görgey-lt. Hadparancs jkv. No. 31.
- ⁴⁷ MNL OL Csány-ir. BIK No. 389.
- ⁴⁸ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Nyomtatványgyűjtemény.
- ⁴⁹ Német eredetiben közli Kumlik 1905, 133–133. (A magyar kiadás nem közli.) Nem egészen pontos magyar fordításban közli Kumlik 1907, 49–50., s az ő nyomán Banner 1959, 9–10. Egyébként eszerint a *Pressburger Zeitung* november 31-i (!) száma közölte volna a felhívást. Ez a tévedés aztán folyamatosan vándorolt Römer különböző életrajzaiban.
- ⁵⁰ Römer – Reményi, Győr, 1860. márc. 3. Közli Uzsoki 1960, 189–190.
- ⁵¹ MNL OL Görgey-lt. Elnöki lev. No. 50. (kihúзва, helyette másik átírat ment el). Hadparancs jkv. No. 117.
- ⁵² MNL OL Csány-ir. IBA No. 743.
- ⁵³ MNL OL H 147. Vegyes iratok. 10. doboz. A tiszáninneni önkéntes nemzetőri kerület iratai. 5. tétel. Úti levelek. No. 22. d. n.
- ⁵⁴ Kazinczy felhívását ld. Rózsa – Spira 1973. 241. és Pásztor 1979. 69.
- ⁵⁵ Hermann 1998, 197–198. (Kossuthnak). A Görgeihez intézett jelentés kivonatát ld. MNL OL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 268.
- ⁵⁶ MNL OL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 126.
- ⁵⁷ MNL OL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 276.
- ⁵⁸ MNL OL Csány-ir. BIK. No. 892.
- ⁵⁹ Ezzel a ranggal szerepel a 2. utászászlóalj 1849. februári rangjegyzékében. HL 1848-49. 14/137.
- ⁶⁰ MNL OL H 99. A Közlöny iratai. 1. doboz, 1. tét. d. sz. Fogalmazvány.
- ⁶¹ MNL OL H 99. A Közlöny iratai. 1. doboz, 1. tét. No. 148. Fogalmazvány. Az idézett sor sk.
- ⁶² MNL OL KPA 536.
- ⁶³ Kazinczy – OHB, Tiszafüred, 1849. márc. 7. MNL OL HM Ált. 1849:6049.
- ⁶⁴ Matolai 1883, 47. A létszámról ld. a feldunai hadtest dec. 29-i és a tartalék hadtest jan. 13-i hadrendjét. MNL OL KPA 536. (dec. 29.); uo. OHB 1849: 379. (jan. 13.) Utóbbi közli Hermann 2015, 254.
- ⁶⁵ A hadjáratra ld. Hermann 2015.
- ⁶⁶ Répásy – Hadügyminisztérium, Szolnok, 1849. jan. 9. No. 57. MNL OL HM Ált. 1849:358.
- ⁶⁷ Répásy – OHB, Karcag, 1849. jan. 13. este 9 óra. MNL OL OHB 1849:474.
- ⁶⁸ Répásy – OHB, Nádudvar, 1849. jan. 14. MNL OL OHB 1849:614.
- ⁶⁹ Répásy – OHB, Újváros, 1849. jan. 18. No. 102. MNL OL OHB 1849:688.
- ⁷⁰ A harcrendet ld. MNL OL OHB 189:688., közli Hermann 1995, 137–138.
- ⁷¹ A Kazinczy-dandár Szekulits alá rendelkezésére ld. Szekulits jan. 19-i napiparancsát, MNL OL R 306. Katonai iratok. 18. csomó. Az 56. honvédszázlóalj parancskönyve. Másolatát ld. HL 1848-49. 9/388. A Kazinczy- és Albrich-dandárok menetére ld. Répásy jan. 18-i és 19-i jelentéseit az OHB-hoz, MNL OL OHB 1849:688., 734.; valamint Jakob Reichhardt századosnak, a német légio 1. százada parancsnokának január 16-án és 18-án Nagyivánban, 20-án és 21-én Kunhegyesen kelt jelentéseit a légio parancsnokságához. HL 1848-49. 9/436., 10/2., 124., 196., 198.

- ⁷² A tervre ld. Meszéna – Szerelmei 1849. Ezt kiegészítik Meszéna – Antos 2009, 188., valamint az utólagos hadműveleti napló adatai, Hermann 1995, 124–125.
- ⁷³ Jakob Reichhardt százados, a német légió 1. százada századparancsnoka jan. 21-én Kunhegyesen jelentette a légió parancsnokságának, hogy aznap reggel 5 órakor kapták a parancsot a Tiszabőre vonulásra. HL 1848-49. 10/196. A megkerülő hadoszlop útjára ld. a Perczel-hadtest utólagos hadműveleti naplóját, közli Hermann 1995, 124. (csupán Kazinczy hadosztályát említi); Meszéna – Antos 2009, 188. (említi mind Kazinczyt, mind Perczel Miklóst); Mihálka 2002, 39. (azt állítja, hogy Perczel az egész táborn Tiszabőnél vitte át a Tiszán, s 22-én ő állította fel a támadó sereget); Borcsik 2002, 180.; Garzó 1978, 66. A Perczel-dandár tényleges mozgását rekonstruálta Kedves 2002, 100.
- ⁷⁴ Perczel: Hadi intézkedés. (A Hertelendynek küldött példány.) Szolnok, 1849. jan. 24. HL 1848-49. 10/405., 10/405a. Közli Borus 1975. 96-99.; Bóhm – Farkas – Csikány 1998, 65.
- ⁷⁵ Az indulásra ld. Dembiński – OHB, Törökszentmiklós, 1849. jan. 29. MNL OL OHB 1849:1234. A létszámmra ld. a függeléket. A hadosztály összetételére ld. még Hermann 1995, 126–127.
- ⁷⁶ Kazinczy – HM, Polgár, 1849. febr. 2. MNL OL HM Ált. 1849:2389
- ⁷⁷ Dembiński – Hadügyminisztérium, Szentimre, 1849. jan. 30. MNL OL HM Ált. 163. doboz. Iktatatlant iratok. Dátum szerint. Dembiński jan. 30-án Egyekről írt Klapkának, hogy másnap délelőtt szándékozik Polgárra érni. Közli Dér – Hajagos – Hermann 2004, 239.
- ⁷⁸ Ld. erre Dembiński febr. 1-jén és 2-án Polgárról Klapkához intézett átiratait. Közli Dér – Hajagos – Hermann 2004, 266. és 276.
- ⁷⁹ Jenik Mór – felső-tiszai hadtest parancsnoksága, Lök, 1849. febr. 4. Eszerint reggel 7-kor érkeztek a településre. HL 1848-49 12/185.
- ⁸⁰ Dembiński – Klapka, Rakamaz, 1849. febr. 4. MNL OL Klapka-ir. 1. cs. 3. tétel, 1849. februári fasc.
- ⁸¹ MNL OL Dembiński-ir. 3. kötet. No. 8/c. (1849. február 10.); uo. H 105. Farkassányi Sámuel kormánybiztos iratai. 5. doboz, 577. f. Dátum nélkül.
- ⁸² Ld. erre Dembiński igazoló irata 2.; Dembiński emlékirata (febr. 6.); Kazinczy 1849. okt. 1-jei haditörvényszéki vallomását (amely nem tartalmazza a pontos dátumot); valamint Klapka 1851. I. (febr. 5-ét ír); Garzó 1978. 67.
- ⁸³ Dembiński igazoló irata 4. szerint a támadásra déli 12 órakor, Szabó 2010, 144. szerint délután 3-4 óra között került sor.
- ⁸⁴ Az ütközetre ld. Kocziczka 1850, 207–210.; Borus 1975, 137–138.; Pribelszki 1992, 131. Almásy Sándor főszolgabíró – Klapka, Eger, 1849. febr. 16. HL 1848-49. 13/600.; Kósa György – Keglevich Gyula gróf, h. n., 1849. febr. 16. HL 1848-49. 13/603.
- ⁸⁵ Dembiński – Klapka, Miskolc, 1849. febr. 17. reggel fél 9 órakor. MNL OL Klapka-ir. 1. cs. 3. tétel, 1849. februári fasc.; SZABÓ 2010. 144.
- ⁸⁶ Máriássy – Klapka, Mezőkeresztes, 1849. febr. 19. este 8 óra. HL 1848-49. 14/161. Máriássy a saját, a borsodi önkéntesek távozása miatt dandárrá leolvadt hadosztályát Sulcz Bódog őrnagynak adta át. – Dembiński febr. 19-én arról írt Klapkának, hogy tartsa magát és „a Máriássy- (korábban Kazinczy)-hadosztályt” menetkészen, hogy az első parancsra Miskolcra vonulhasson. Dembiński – Klapka, Miskolc, 1849. febr. 19. este 6 óra. MNL OL Klapka-ir. 1. cs. 3. tétel, 1849. februári fasc.
- ⁸⁷ Jenik február elején még egy lovasdandár parancsnoka volt, de Pietro Spegazzini hadnagy 1849. május 8-án Debrecenben kelt vallomása őt nevezi meg a dandár parancsnokaként. MNL OL HM Ált. 1849:14766.
- ⁸⁸ Máriássy 1999. 94., ill. 95., azon belül a 141-142. szerzői jegyzet. Az ódon ágyúk valószínűleg azok a lovas lövegek („lovag ágyúk”) lehettek, amelyek a dandár 1849. február 10-i harcrendjében szerepelnek. MNL OL Dembiński-ir. 3. kötet. No 8/c. Ordre de Bataille der ungarischen Theissarmee das heisst an der oberen und mitten Theiss. Az említett harcrendben a Gyika- (később Driquet-) dandár állományában szerepel a 16. gyalogezred nyolc százada, valamint a 2. utászszázalój, és egy század vadász/lövész (Schützen) is.
- ⁸⁹ Máriássy 1999, 97. A csatára ld. Borus 1975 225–278.
- ⁹⁰ Bihar, 17. évf. 1881. No. 251. 3. (Prohászka Péter szíves közlése).
- ⁹¹ A dandár összetételére ld. Máriássy Kisújszálláson, 1849. márc. 12-én kelt létszámkimutatását. MNL OL OH 1849:4157.
- ⁹² HL 1848-49. 17/258.
- ⁹³ HL 1848-49. 18/196., illetve 18/332.
- ⁹⁴ HL 1848-49. 20/537.
- ⁹⁵ HL 1848-49. 21/73a.
- ⁹⁶ HL 1848-49. 51/2.

- ⁹⁷ Ezt helyesen állapította meg Rákóczi 1972, 322. 24. jz.
- ⁹⁸ Szabó József – Görgei Artúr, Buda, 1849. máj. 23. Közli Katona 1989, 532–534. V. ö. Aggházy 2001, I. 336–337.
- ⁹⁹ HL 1848-49. 30/45.
- ¹⁰⁰ MNL OL HM Ált. 1849:17706. Május 25-én a III. hadtestnél már ismét csak két század utász volt 211 fővel. Ld. a hadtest hadrendjét. HL 1848-49. 30/45.
- ¹⁰¹ HL 1848-49. 30/465., 30/507a., 30/540.
- ¹⁰² Ld. erre Szodtfríed Nándor – Görgei, Buda, 1849. máj. 25. HL 1848-49. 30/376a. Eszerint a 8. század a Fehérvári-kapunál hatolt be a várba, ez pedig az I. hadtest vonalán történt. Közli Aggházy 2001, II. 235–236.
- ¹⁰³ MNL OL H 89. Vegyes iratok. 6. doboz. HL 1848-49. 26/273., 32/3.
- ¹⁰⁴ HL 1848-49. 35/419.
- ¹⁰⁵ Máriássy 1999, 148–153. és 228–231. A csatára ld. Csikány 2013.
- ¹⁰⁶ Görgey 1988, II. k. 258–279. A váci csata legjobb leírását ld. Tragor 1908, 209–278., 417–461.; Pe-lyach 1992, 161–163.; Máriássy 1999, 157–168. és 231–233.
- ¹⁰⁷ MNL OL Görgey-lt. b/46., ill. b/47. fasc.
- ¹⁰⁸ Ld. erre a hadtest augusztus 8-i létszámkimutatását, HL 1848-49. 42/204.
- ¹⁰⁹ Rómer – Gratzl József, Olmütz, 1850. augusztus 2. Közli Kőhegyi – Rákóczi 1968, 150–152.
- ¹¹⁰ Ld. erre a peranyagot és Rómer olmützi önéletrajzát. Az utóbbit közli Barsi–Simon V. 1988, 373. Ez egyébként megcáfolja azt a több életrajzi munkában található állítást, hogy Rómert Pozsonyban fogták volna el, Vetsera városkapitány árulása vagy közreműködése folytán.
- ¹¹¹ A pozsonyi hadbírótság működésére ld. Kumlik 1998, és Hermann 2007 passim.
- ¹¹² A megtorlásra ld. Hermann 1999, és Hermann 2007.
- ¹¹³ Bartha József, Nimrichter János, Mednyánszky László és Gruber Fülöp, Petőcz György, Stíft József.
- ¹¹⁴ Ennek a pontnak a fordítása Rákóczi Katalinnál téves. Rákóczi 1972, 322–323.
- ¹¹⁵ Közli Kumlik 1998, 148.
- ¹¹⁶ A periratokat ld. HL Abszolútizmuskori iratok. Pozsonyi cs. kir. haditörvényszék. 1849-2/292. Megérkezésére ld. anyjához írott 1849. december 22-i levelét, közli Kőhegyi – Rákóczi 1966, 203–204.
- ¹¹⁷ Ld. erre Kőhegyi – Rákóczi 1966, Kőhegyi – Rákóczi 1968, 1969.
- ¹¹⁸ Rómer – Reményi, Győr, 1860. márc. 3. Közli Uzsoki 1960, 189–190. A levélben „a tiszántúli viskókban volt laktársnak és a miskolci magánkörökben mostani híret és nagyságát jövendelő pajtásnak” nevezte magát.

IRODALOM

ÁCS Tibor

- 1999 A Magyar Hadi Főtanoda, 1848–1849. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/2. 303–349.
 2000 A Magyar Hadi Főtanoda 1848–1849. évi története. Fejezetek a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem történetéből. I. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. Budapest.

AGGHÁZY Kamill

- 2001 *Budavár bevétele 1849-ben*. I-II. Budapest Főváros Levéltára. Budapest Történetének Forrásai. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Hermann Róbert, Czaga Viktória, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya. Budapest.

BANNER János

- 1959 Rómer Ferenc Flóris. *Arrabona* 1. 7–23.

BARSZ József – SIMON V. Péter

- 1988 *Utazás ismeretlen állomás felé 1849-1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai*. Az olmtüzi foglyok arcképsorozata. Sajtó alá rendezte Simon V. Péter. (Bibliotheca Historica) Budapest.

BORCSIK Salamon

- 2002 Töredék napló az 1848-ik év marc[ius] 15-étől 1849-ik év oktob[er] 3-ikáig a forradalmi hadjáratból. In: Takács Péter szerk.: „*de víg élet, s mily gyöngy élet... a honvédelet?*” Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. Szerk. Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter. Periférián Alapítvány. Nyíregyháza, 176–200.

BORUS József

- 1975 *Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata*. Gondolat, Budapest.

BŐHM Jakab

- 1970 A német légió szervezése és tevékenysége az 1848-1849. évi magyar szabadságharcban, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1970/2. 194–215.

BŐHM Jakab – FARKAS Gyöngyi – CSIKÁNY Tamás

- 1998 „*Saját kezébe, ott, ahol...*” Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Petit Real, Budapest.

CSÁNY László

- 1998 *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849*. I-II. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény, 44.)

CSAPÓ Zoltán – HERMANN Róbert – JÁNOSI András

- 1998 A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évf. 1. szám, 216–281.

CSIKÁNY Tamás

- 2013 Egy céltalan haditerv – Komárom, 1849. július 11. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. évf. 2. szám, 353–376.

DÉR Dezső – HAJAGOS József – HERMANN Róbert

- 2004 *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II*. (A januári újjászervezés és az első sikerek). A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte Dér Dezső, Hajagos József és Hermann Róbert. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 10.) Eger.

ECKER János

- 1973 *Győr 1847–1850-ben, ahogyan egy lokálpatrióta látta*. Szemelvények Ecker János kézirat naplójából. Ford. Bay Ferenc. Szerk. Perneszy Gyula. Győr, (Kisfaludy Károly Könyvtár füzetei, 2.)

- FRAKNÓI Vilmos
1891 Rómer Flóris emlékezete (1815–1889). *Századok* 25. évf. 3. szám, 177–199.
- GARZÓ Imre
1978 *Életem és abból merített gondolatok*. Az emlékirat szövegét sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Blazovich László és Varsányi Péter István. Az előszót írta Varsányi Péter István. Magvető, Budapest.
- GÖRGEY István – KATONA Tamás
1980 *1848 júniusától novemberéig*. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Magyar Helikon, Budapest. (Bibliotheca Historica)
- GÖRGEY Artúr
1988 *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. I-II. Görgey István fordítását átdolgozta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Európa, Budapest. (Pro Memoria)
- GYALÓKAY Jenő
1927 A debreceni ütközetről (1849. augusztus 2.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 28. évf. 1. szám, 48–82.
- HAMPEL József
1891 Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról. In: *Emlékbeszédek a M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött*. VI. 3. 1–64.
- HERMANN Róbert
1995 Perczel Mór első honmentő hadjárata. *Zalai Gyűjtemény* 36/II. Zalaegerszeg.
1998 *Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben*. Győr-Sopron-Moson Megye Győri Levéltára, Győr.
1999 *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Útmutató Könyvkiadó, Budapest. (Változó Világ, 27.)
2001 *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. (Millenniumi Magyar Történelem) Osiris Kiadó, Budapest.
2007 *Vértanúk könyve*. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. Hermann Róbert. Rubicon, Budapest.
2015 *A honvesztéstől a honmentésig*. Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27. 48-as Könyvtár. Line Design, Budapest.
- IVÁNKA Imre
1881 *Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végeig*. Budapest.
- KEDVES Gyula
2002 „Szabolcs a hazáért”. A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Heraldika Kiadó, Budapest.
- KLAPKA, Georg
1851 Georg Klapka – [Johann Czet]: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. I. kötet. Verlag von Otto Wigand, Leipzig.
- KOCZICZKA, Franz
1850 *Die Winter-Campagne des Grafen Schlik'schen Armeekorps 1848–49*. Olmütz.
- KOSSUTH Lajos
1952 *Kossuth Lajos összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I.* Sajtó alá rendezte Barta István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐHEGYI Mihály – RÁKÓCZI Katalin
1966 Rómer Flóris levelei édesanyjához az olmützi kazamatákból. *Arrabona* 8. Győr, 201–214.

- 1968–1969 Rómer Flóris levelei Gratzl Józsefhez az olmtüzi és josefstadi kazamatákból. I. rész *Arrabona* 10. Győr; 141–162.; II. rész *Arrabona* 11. Győr, 143–161.
- KUMLIK, Emil
- 1905 *Pozsony und der Freiheitskampf 1848/49. Die dreizehn Pressburger Märtyrer. Aulich – Batthyány – Jeszenák – Andere Pressburger Urteile.* Pozsony – Budapest.
- 1907 *Rómer Ferenc Flóris élete és működése.* Angermayer Károly kiadása és könyvnyomdája. Pozsony.
- 1998 *A szabadságharc pozsonyi vértanúi.* Szerkesztette, a függelék anyagát gyűjtötte, a névmutatót és az utószót írta Koncsol László. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. (Csallóközi Kiskönyvtár)
- MÁRIÁSSY János
- 1999 *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra.* Sajtó alá rendezte Sugár István. – *Máriássy János olmtüzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra.* Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MATOLAI Etele
- 1883 *Visszaemlékezéseim honvéd életemre.* Függelékül Lázár Vilmos aradi várfogságában írt emlékirata. Sátoraljaújhely.
- MESZÉNA Ferenc – ANTOS Balázs
- 2009 Báró Meszéna Ferenc visszaemlékezése. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Antos Balázs. *Aetas*, 2009/4. (24.) 176–193.
- MIHÁLKA Endre
- 2002 Mihálka Endre naplója. In: Takács Péter szerk.: „*de víg élet, s mily gyöngy élet... a honvédélet*”. Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. Sajtó alá rendezte Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter. Periférián Alapítvány. Nyíregyháza, 23–175.
- PÁSZTOR Emil
- 1979 *A tizenötödik aradi vértanú.* Kossuth K. – Zrínyi Katonai K., Budapest.
- PELYACH István
- 1992 Egy korszakzáró és áruló-mítoszt teremtő fegyverletétel. (Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről) *Aetas* 1992/1–2. 158–178.
- PRIBELSZKI János
- 1992 Kazinczy Lajos a szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. évf. 2. szám, 124–148.
- PULSZKY Ferenc
- 1958 *Életem és korom.* I. kötet. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar Századok)
- RÁKÓCZI Katalin
- 1972 Rómer Flóris hadbírósi pere. *Arrabona*, 14. 317–325.
- RÓZSA György – SPIRA György
- 1973 *Negyvennyolc a kortársak szemével.* Képzőművészeti Alap Kiadóváll. Budapest.
- SZABÓ Samu
- 2010 Hermann Róbert: Szabó Samu honvédszázados emlékirata a 47. honvédszászlóalj történetéről. In: Molnár András szerk.: *Egerszegi történelmi tanulmányok 2010.* (Zalaegerszegi Füzetek, 11.) Zalaegerszeg, 131–173.
- SZÁVAY Gyula
- 1896 *Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével.* Győr.
- SZENDE László
- 2015 200 éve született Rómer Flóris. Egy hajdanvolt polihisztor. *Rubicon*, 26. 4. sz.

- SZŰCS Sámuel
2003 *Szűcs Sámuel naplói (1835–1864)*. Sajtó alá rendezte Kilián István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- TRAGOR Ignác
1908 *Vác története 1848–49-ben*. Vác, 1908. Reprint kiadás. Sajtó alá rendezte Zomborka Márta. Az utószót írta Horváth M. Ferenc. Vác.
- URBÁN Aladár
2009 Vasvári és a „Fővárosi csapat” a Lajtnánál. In: *Batthyánytól Kossuthig*. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest.
- UZSOKI András
1960 Arany János, Rómer Flóris és Xántus János levelek a Győri Múzeumban. *Arrabona* 2. 89–183.
- V. WALDAPFEL Eszter
1952 *A forradalom és szabadságharc levelestára*. II. k. Közoktatási Kiadóvállalat, Budapest.
- VIDOS Géza
1938 A magyar tábori műszaki szolgálat hadtörténelmi fejlődése a világháború kitöréséig. In: Jacobi Ágost (szerk.): *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest, 25–27.
1939 A honvédsereg műszaki szolgálata 1848–49-ben. *Magyar Katonai Szemle*, IV. kötet. 212–229.
- VON DER REVOLUTON
2005 *Von der Revolution zur Reaktion*. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848-49. Bearbeitet von Róbert Hermann, Thomas Kleťečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von Christoph Tepperberg und Jolán Szijj. Argumentum Kiadó. Wien – Budapest.
- ZAKAR Péter
2003 A pozsonyi Hazafiúi Egylet. In: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szerk. Kiss Gábor Ferenc és Zakar Péter. Szeged, (Belvedere Kiskönyvtár 15.) 115–132.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

1848-49.	=	HL Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc iratai
1848-49. és emigrációs nyomt.	=	MNL OL R 32. Az 1848-1849. évi forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok
BIK	=	MNL OL Csány-ir. Beadványok iktatókönyve
BM Közös ir.	=	MNL OL H 12. Belügyminisztérium. Közösen kezelt általános iratok.
Csány-ir.	=	MNL OL H 103. Csány László kormánybiztos iratai
Dembiński emlékirata	=	MNL OL Dembiński-ir. 1. kötet; uo. Filmtár 38553. doboz.
Dembiński igazoló irata	=	Henryk Dembiński beadványa Kossuth Lajoshoz, Debrecen, 1849. márc. 12-16. Weitere Notizen. Uo., 1849. márc. 24. MNL OL Dembiński-ir. 2. kötet. No. 30.
Dembiński-ir.	=	MNL OL R 23. Henryk Dembiński iratai
Elnöki lev.	=	MNL OL Görgey-lt. b/30. fasc. Görgey Arthur tbk., mint a feldunai m. kir. hadtest parancsnokának egyik elnöki levelezője. 1848. nov. 8.- 1849. jan. 25.
FIK	=	MNL OL Csány-ir. Fogalmazványok iktatókönyve
Görgey-lt.	=	MNL OL P 295. A Görgey-család levéltára
Hadparancs jkv.	=	MNL OL Görgey-lt. b/35. fasc. Az 1848-49. magyar feldunai, utóbb VII. hadtest (Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti hadparancs jegyzőkönyve. Dispositions Protokoll
HL	=	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM Ált.	=	MNL OL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok
Iktatókönyv	=	MNL OL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti iktatókönyve [sic!]
Klapka-ir.	=	MNL OL R 295. Klapka György iratai.
KPA	=	MNL OL H 2. Kossuth Polizei Akten
MNL	=	Magyar Nemzeti Levéltár
OHB	=	MNL OL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség irai
OL	=	MNL Országos Levéltár

FLÓRIS RÓMER IN THE 1848–49 HUNGARIAN WAR OF INDEPENDENCE or the difficulties of writing a biography

We have relatively little information about Flóris Rómer's life and his military service in the years of 1848 and 1849 (he was called Ferenc Római in this period), so this study aims at reviewing not the certain but the hypothetical facts and events.

At the end of September in 1848 he travelled to Pest possibly to find a job. On 28 September he witnessed the murder of Lieutenant-General Count Ferenc Lamberg. At the beginning of October he joined the Hungarian army with Major János Piller's voluntary battalion which was in chase of Jellacic's troops. His battalion pushed forward as far as the River Lajta and Rómer left the camp after 15th October. He probably returned to Pest and later travelled to Pozsony (Pressburg/Bratislava), where he joined the Pioneer-Battalion I. In the *Pressburger Zeitung* he published a call to invite his previous students to join the army. On 20th November his battalion was sent to Győr to help to fortify the town. Here, Rómer was appointed to be a lieutenant on 1st December. On 26th or 27th December his battalion was ordered to Pest where it was divided into two units. Rómer got into the Pioneer-Battalion II. In January his unit participated in General Mór Perczel's campaigns. Afterwards, he was sent to the Northern Hungarian battlefield in the division of Lieutenant-Colonel Lajos Kazinczy. In the Battle of Kápolna of 26-27th February he fought in György Klapka's Corps and on 30th March he was promoted to be a 1st lieutenant. In April he took part in several battles of the Spring Campaign and in the victorious siege of Buda on 21st May, after which he was stationed at the River Vág. On 11th July he fought at Komárom, on the 15-17th July he fought at Vác, while on 2nd August at Debrecen where Rómer's unit was destroyed. He tried to get home to Pozsony, but during his way he was captured at Zólyom. He was transferred to Pozsony where the military court sentenced him to eight year in dungeon and shackles. He served his term in Olmütz and Josefstadt and was released in 1854.

The study finally tries to reconstruct in which battles and skirmishes Rómer took part effectively.

Róbert Hermann

Prohászka Péter

RÓMER FLÓRIS ELSŐ LEVELE ÉDESANYJÁHOZ A FOGSÁGBÓL

Rómer Flóris életében, szakmai és egyházi pályafutásában komoly törést jelentett a szabadságharcban való részvétele miatti elítélése és hosszú évekig Olmützben, majd Josephstadtban töltött büntetése.¹ A pozsonyi felsőtanoda professzora a forradalom eseményei hatására jelentkezett katonának először még Pesten, majd később Pozsonyban. Utóbbi helyen Rómert az utászokhoz sorozták és a szabadságharc küzdelmeit utász őrmesterként, majd decembertől utász főhadnagyként harcolta végig a 2. utászzászlóaljban. Az 1849. nyári szerencsétlen kimenetelű debreceni ütközet volt Rómer számára a szenvedéseinek és nélkülözéseinek kezdete. A csata után még a sereg maradékaival tartott, és majd csak Görgei és a főserег fegyverletételéről értesülve indult Árva megyében élő rokonaihoz és ismerőseihez, hogy náluk húzza meg magát. Oda azonban nem jutott el, mivel a nagyszaltnai postamester árulása folytán Zólyomban fogságba esett. Innen Selmezbányára vitték, ahol a helyi állomásbiztos kihallgatta, majd az ő 1849. augusztus 27-i feljelentésével indul meg ellene a hadbíró-sági eljárás. (Rákóczi 1974, 321.) A tárgyalásra azonban már Pozsonyban került sor. A vádiratot a Pozsonyi Katonai Törvényszék hadbírája november 23.-án terjesztette elő. (Rákóczi 1974, 321.) Ennek főbb pontjai a következők voltak: elhagyva rendjét belépett a zendülők hadseregébe, több csatában fegyveresen részt vett és rossz hatással volt az ifijúságra. (Rákóczi 1974, 321–322.) Ezen utóbbi különösen súlyosnak számított a bírák szemében, ugyanis Rómer a *Pressburger Zeitung* 1848. november 16-i (116.) számában felhívást intézett volt tanítványaihoz, hogy hozzá hasonlóan lépjenek be az utászkarba.² Nekrológiájában volt tanítványa és munkatársa Hampel József külön is hangsúlyozza, hogy e felhívása játszott leginkább közre a súlyos ítélet kiszabásában: „Mikor másfél évvel utóbb Rómer az absolut uralom bírái előtt állt ezt a »bűnös tettet«, hogy pap és tanár létére elcsábította a fiatalságot, számították be a leg-erősebb indokul súlyos börtönbüntetésére.” (Hampel 1981, 6. (406).) A hadbíró javaslatában nyolc év vasban történő várfogság szerepelt, amit végül is elfogadott a bíróság.³ A hadbíró ezt követően még írt Bécsbe a Legfelsőbb Katonai Törvényszékhez, kérve a börtön helyének kijelölését, amely a Törvényszék december 10-i válasza szerint a morvaországi Olmütz vára lett, ahová egy rövid bécsi kitérő után 1848. december 18-án az elítélt bencés szerzetes meg is érkezett. Ezelőtt azonban Rómer még 1849. december 6-án rendelkezett ingó vagyonáról és tudományos gyűjteményeiről, melyeket édesanyjának ajándékozott. (Kumlik 1907, 56.) Olmützi raboskodásába jó betekintést kínálnak levelei, köztük egy olyan, amely a sanyarú körülményeket taglalja és nagy valószínűséggel egy szabaduló fogoly útján jutott el édesanyjához. (Rákóczi 1974, 325.) Három és fél év olmützi raboskodás után, 1852 tavaszán Josefstadtba helyezik át (Kumlik 1907, 59.), ahonnan egy évvel későbbi szabadulását az 1854. április 24-i amnesztiának köszönheti. (Rákóczi 1974, 325.)

Rómer Flórist nem törték meg a börtönévek, melyeket Hampel József nekrológja alapján a következőképpen viselt: „Rómer a börtönben is az maradt, ami előbb volt, erős meggyőződésű, hazafias lelkületű, derült kedélyű, munkás ember. Soh'se esett kétségbe sorsa fölött, úgy érezte, hogy kötelességgel teljesített, soh'se sajnálta tetteit, tehát nem is töprenkedett, sőt nagy műveltsége és sokféle kézi ügyessége nem csak magának, de fogolytársainak, kik közül többen még ma is magasztalással emlegetik társukat – vigaszt adott.” (Hampel 1891, 7 (407).) Rómer kitartását jelentős mértékben erősítették azok a levélváltások, melyeket családjával — édesanyjával és testvérével, valamint Gratzl Józseffel — folytatott. A levelezést ugyan szigorúan szabályozták, mégis lehetőség volt arra, hogy mind az elítélt, mind pedig a családja erőt merítsenek az írottakból. E szigorúan szabályozást jól mutatja a mosoni kerület cs. kir. biztosának 1853. november 9-én kelt levele Rómer József nagykimlei plébánosnak.⁴ E levélben a biztos a cs. kir. bíróság szeptember 25-i rendeletére hivatkozik a várfoglyok levelezése tárgyában. Így e szigorítás alapján a fogolynak csak egy levelezője lehet, kinek nevét és a lakását közölni kell a várparancsnokkal. A levelezés nyelve német, kivételesen latin, francia vagy olasz. A foglyok minden harmadik hónapban egyszer írhattak és kaphattak levelet, melyek tartalma csupán családi és vagyoni ügy lehetett. (Kumlik 1907, 58.)

Rómer Flóris, élve a lehetőséggel, számos levelet küldött édesanyjának, valamint Gratzl Józsefnek. E levelek az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárában találhatóak. Itt Rómer harmincnégy levelét őrzik az 1848. december 22-e és 1852. augusztus 6-a közötti időszakból, melyek közül hetet édesanyjának, huszonhetet pedig Gratzl Józsefnek írt.⁵ E levelek valószínűleg Rómernek a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában található irataival és egyéb levelezésével együtt kerülhettek át az 1910-es években a könyvtár kéziratárába. (Kőhegyi–Rákóczi 1966, 202. 13. láb.) Az első levél 1849. december 22-i keltezésű és már Olmützben íródott. Ennek elején Rómer utal egy korábbi levelére, amit Bécsben írt: *Meine Abreise von Wien nach obbenanntem Ort werden Sie schon aus meinem Wiener Briefe, sicherer aber von der Frau erfahren haben, die ich im Lehrhofe antraf, und die ich aufbat Ihnen sogleich Nachricht zu bringen.* (Kőhegyi–Rákóczi 1966, 203.) Ezen hivatkozott levél nem található sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában és ezért az édesanyjához írt leveleit megjelentető szerzők szerint nem maradt fenn, pedig ez volt Rómer első fogságban íródott levele. (Kőhegyi–Rákóczi 1966, 203. 15. láb.) A levél szerencsére nem veszett el, hanem Rómer Flórisnak a Forster Gyula Örökségvédelmi Központ Adattárában őrzött hagyatékában található.⁶ A levelet más iratokkal, rajzokkal és feljegyzésekkel együtt még Gerecze Péter gyűjtötte össze és szállíttatta Budapestre Nagyváradról. A levél egy magánszemély segítségével a cenzúra megkerülésével juthatott el édesanyjához, akit a végén arra kér, hogy válaszában ne tegyen róla említést (*machen Sie aber von diesem Brief keine Erwähnung*). Rómer 1849. december 12-én Bécsben fogalmazta meg, beszámolva megérkezéséről Bécsbe, elszállásolásáról és hely-

zetéről. Szerencsére jó szállást kapott, ráadásul őrei, mint volt pozsonyi professzorral, igen óvatosan bánnak. Bécsi tartózkodásának hosszát nem tudja, bár a kedvező körülmények miatt szeretne minél tovább maradni. Édesanyját kéri, hogy küldjön néhány apróságot, vászon fehérműt valamelyik Bécsbe tartó pozsonyival. Ugyanakkor érdeklődik az után is, hogy ügyében sikerült-e Seidlnek vagy Nagynak valamit elérnie. A levél utolsó harmadában édesanyját próbálja megnyugtatni, hogy mind szellemileg, mind pedig testileg rendben van.

A fogalmazás tekintetében e bécsi levél elsődleges célja éppen édesanyja megnyugtatása volt. A megható sorok végén fogalmazta meg Rómer Flóris célkitűzéseit a rabság éveire: *Ich werde mit hoher Zuversicht kämpfen, und mit dem Bewußtsein meines reinen Gewissens – die über mich verfügte Strafzeit nützlich und freudenvoll überleben.* — amit Hampel József nekrológia alapján a börtönévek során végig meg is tartott. (Hampel 1891, 7 (407).)

Wien den 12 Dec. 1849

Liebe Mutter!

.Ich beeile mich, zu Ihrer Beruhigung diese Zeilen an Sie zu richten. – Nach einer sehr kurzweiligen Fahrt in Gesellschaft meiner Escorte kam ich mit meinen Gefährten Nachmittags am Orte meiner einstweiligen Bestimmung an. Wir zogen es vor zu Fuß in die Stadt zu gehen theils der uns so nöthigen Bewegung, theils des Bedürfnißes wegen wieder einmal Menschen zu sehen. Gegen 4 Uhr langten wir in Stabsstodikus an, von dem mir so sehr bangte; vernahmen aber zu unsern nicht geringen Beunruhigung, daß wegen Mangel an Platz, wir uns ins Criminel begeben müssen, wurden aber nicht wenig überrascht, als wir unser ehemaligen Mitgefangenen, lichte, hohe Zimmer – mit Meißnischer Heizung und geruchlosen Retiraden fanden – die alte Bequemlichkeit bieten, welche man billig fordern kann. Die Aufseher mit dem lieben Preßburger Professor verglichen – verhalten sich beiläufig wie die Kammerdiener einer Herrschaft zu deren Portier, wodurch unser Lage hier viel verträglicher ist; und meine heitere Stimmung, – der einzige Schatz der mir aus dem allgemeinen Schiffsbruche überblieb – unsausgesetzt fortwärts desto mehr weil sowohl Lektüre als auch meine Tagsarbeit ganz frei gewesen ist.

Die Dauer unseres hiesigen Aufenthaltes ist noch nicht bestimmt. Erst gestern ging ein Transport von Zwölfen nach Kufstein und Ollmütz. Vielleicht bleibe ich längere Zeit hier; da wäre es mir sehr angenehm. Wenn Sie mir den hier sehr nöthige Kleinlichkeit wegen, meine noch zu Hause gebliebene Leinwäsche durch die häufig heraufkommenden Preßburger schickten. Auch würde mich gewiß Onkel Lorenz – deßen Adresse Sie am leichteste bei der Tante Moszer, die ich herzlich grüssen lasse, erfahren können – gerne besuchen, wenn Sie Ihn in einigen Zeilen auffordern möchten. Es ist

doch gut, wenn man jemand Bekannten hier hat. – Ich sehe meiner Weiterbeförderung ganz entschloßen entgegen, obwohl eine Reise nach Kufstein in dieser Jahreszeit nicht zu den annähmstesten Ausflügen gerechnet werden kann. – Hat Gratzl von H. Seidl, oder dem Hl. Feldmarschalllieutenant gar keine Nachrichten? Sind die Schritte die Nagy für mich machte ganz erfolglos geblieben? Nun, wenn mich die ganze Menschheit verläßt, will ich mich dennoch nicht selbst verlaßen. Nach dem was ich bisher geduldet, ist meine jetzige Lage Erholung, und ich gestehe Ihnen liebe Mutter ganz offen, daß, wäre mir nicht um Ihre Beruhigung, ich würde es für meine Gnadenakt ansehen, aus der Welt ganz verbannt zu bleiben.

Laßen Sie sich ja durch kein Geschwätz irre machen und seien Sie fest überzeugt, daß ich am Geiste wie am Körper völlig Gesund nur in Ihrer Beruhigung mein ganzes Glück finde. Sie haben so viel im Leben geduldet, so beharrlich gegen alle Mühseligkeiten des Lebens gekämpft; Sie werden auch jetzt nicht versagen, sondern Ihre Auge vertrauensvoll zum Lenker der Welten amporheben, und dem Verzeihen der durch seines Schicksals unabänderlichen Beschluß gezwungen, Ihnen so viele Bitter Stunden verursachte, die ihn gewiß mehr als Sie solten. Meinen herzlichsten Gruß an diejenigen, die sich meiner in den Tagen des Kampfes mit der Verzweiflung so freundlich annahmen. Gott segne Sie alle, ich kann Ihrer nur mit Hochachtung und Liebe gedanken. Ihnen aber, meinem Bruder, und einzigen Freunde der innigsten Dank. Ich werde mit hoher Zuversicht kämpfen, und mit dem Bewußtsein meines reinen Gewissens – die über mich verfügte Strafzeit nützlich und freudenvoll überleben.

Gott befohlen durch
Ihren Franz

Adressiren Sie die an mich zu übergebenden Briefe, an das kk. Platzkommando in Wien, machen Sie aber von diesem Brief keine Erwähnung.

JEGYZETEK

¹ Rómer Flóris életéről és munkásságáról: Hampel 1891; Banner 1958; Bardoly 1988; Dukrét–Maróti–Tóth 2002. Itt szeretném megköszönni Bardoly Istvánnak (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest) a kutatásaim során nyújtott segítségét.

² Magyar fordítását közli: Kumlik 1907, 49–50.

³ Rákóczi 1974, 323. Az ítélet Pressburger Zeitungban megjelent szövegének fordítását adja: Kumlik 1907, 55.

⁴ A levél tartalmát ismerteti Kumlik 1907, 58.

⁵ A levelekről megemlékezik Kumlik Emil is: Kumlik 1907, 56–57.

⁶ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték 453/19.

IRODALOM

BANNER János

1958 Rómer Flóris emlékezete. *Régészeti Dolgozatok* 1. 1–21.

BARDOLY István

1988 Rómer Flóris élete. *Műemlékvédelem* 32. 223-244.

DUKRÉT Géza – MARÓTI Éva – TÓTH László

2002 Rómer Flóris. In: Viga Gy. (szerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 748–752.

HAMPEL József

1891 Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról. Budapest.

KŐHEGYI Mihály – RÁKÓCZI Anna

1966 Rómer Flóris levelei édesanyjához az olmützi kazamatákból. – Flóris Rómer's Briefe an seine Mutter aus den Kasematten von Olmütz. *Arrabona* 8. 201–214.

KUMLIK Emil

1907 Rómer Flóris Ferencz élete és működése. Pozsony.

RÁKÓCZI Anna

1972 Rómer Flóris hadbíróvási pere. *Arrabona* 14. 317–325.

45

Liebster Herr! Ich bin sehr dankbar über die Zusendung eines neuen
 und sehr zu lobt abzugeben, dass ich bei der Zeit noch
 an Europa abliege geschick mir in dieser Hinsicht
 was immer Sie thun. Ich habe so viel in der
 Welt, so sehr ich gegen alle Misslichkeiten so sehr
 gekämpft. Ich würde mich sehr mit Europa, jedoch
 ist die Unbeständigkeit zum besten der Welt, außer
 jedoch, mit der Unruhe, die durch diese Missstände
 unbeständiger Zustand geworden, ohne so viele tolle
 Dinge zu erwarten, in die Welt, wie ich die selben.
 Meinem geschickten Geist an dasjenige, so es immer
 in der Welt ist, bringt mich in die Unruhe, so
 persönlich, was immer. Ich habe mich, in dem Jahre
 mit der Hoffnung auf das Leben. Ich habe mich,
 was immer Sie thun, mit dieser Hoffnung der einzigen
 Dank. Ich werde mich immer zuversichtlich kämpfen, und
 mit dem besten Willen werden meine Tugenden die ich
 auf der Welt bringen möchte, und die Tugenden
 erhalten. Gott behüte Sie und Ihre Familie.

Adieu Herr! Ich bin sehr dankbar über die Zusendung eines neuen
 und sehr zu lobt abzugeben, dass ich bei der Zeit noch
 an Europa abliege geschick mir in dieser Hinsicht
 was immer Sie thun. Ich habe so viel in der
 Welt, so sehr ich gegen alle Misslichkeiten so sehr
 gekämpft. Ich würde mich sehr mit Europa, jedoch
 ist die Unbeständigkeit zum besten der Welt, außer
 jedoch, mit der Unruhe, die durch diese Missstände
 unbeständiger Zustand geworden, ohne so viele tolle
 Dinge zu erwarten, in die Welt, wie ich die selben.
 Meinem geschickten Geist an dasjenige, so es immer
 in der Welt ist, bringt mich in die Unruhe, so
 persönlich, was immer. Ich habe mich, in dem Jahre
 mit der Hoffnung auf das Leben. Ich habe mich,
 was immer Sie thun, mit dieser Hoffnung der einzigen
 Dank. Ich werde mich immer zuversichtlich kämpfen, und
 mit dem besten Willen werden meine Tugenden die ich
 auf der Welt bringen möchte, und die Tugenden
 erhalten. Gott behüte Sie und Ihre Familie.

c

2. kép
A börtöncella makettje, ahol Rómer Flóris raboskodott
(Pozsonyi Városi Múzeum – Múzeum mesta Bratislavy)

**FLÓRIS RÓMER'S FIRST LETTERS TO HIS MOTHER
FROM THE CAPTIVITY**

This paper unfolds the letter that Rómer wrote to his mother on 12th December 1848 from Vienna. It was his first letter that he sent home by the help of a private person. During his captive years he wrote a lot of letters to his mother and József Gratzl among which the one published here has been unknown before. Rómer reports about his sojourn in Vienna and tries to calm his mother down. He also pens here his determination to spend his captive years usefully and joyfully.

Péter Prohászka

Gráfik Imre

RÓMER FLÓRIÁN A MAGYARORSZÁGI NÉPRAJZI GYŰJTÉS KEZDETEINÉL

A magyar múzeumügy történetében tájékozottak körében közismert tény, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti keretein belül 1872-ben formailag önállósult Néprajzi Tár, a mai értelemben létrehozott Néprajzi Osztály (a Néprajzi Múzeum jogelődje) Magyarország határain kívüli, etnológiai gyűjteményekkel alapozta meg intézményi jellegét. (Fülep 1973, 24–25.; Kodolányi 1973, 35.) Ezzel összefüggésben hazai néprajzi muzeológiánkban az is tudománytörténeti tény, „hogy első néprajzi kiállításunk 1871-ben korántsem saját népi kultúrájának anyagával állítja szembe a századvég magyar közönségét, hanem Kelet- és Délkelet-Ázsia tárgyaival, s így a néprajz tudományterületének első múzeológiai feltárlása csak mint ösztönző és példátadó kezdeményezés járul hozzá a magyar néprajzi múzeológia fejlődéséhez.” (Sándor 1953, 312.)

Ugyancsak tudomány- és múzeumtörténeti tény, hogy Rómer Flóriánnak meghatározó szerepe volt a magyarországi közgyűjtemények, s ezen belül a néprajzi tárgyi gyűjtemények megalapozásában.

A magyar, pontosabban a magyarországi népi kultúra tárgyi emlékanyagának gyűjtési programja is 1870-es évek elejéhez tehető. Közvetlen motivációja ugyan az 1873-as bécsi világkiállításon való bemutatkozás igénye, de az indoklások között és mögött ott található a szándék, hogy az összeállott anyag egy kézműipari múzeum alapját képezze. E törekvés nem véletlenül kapcsolódik Xántus János nevéhez. (Sándor, 1970) Xántus János, mint a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának őre, több mint egy évvel a bécsi világkiállítás megnyitása előtt fordult beadvánnyal a közoktatási tárcához, melyben előadta, miként vélné elképzelhetőnek egy magyar ethnographiai gyűjtemény összegyűjtését és kiállítását az 1873-i bécsi világkiállításon. „Tervezete szembeütően a néprajzi múzeológus és gyűjtő gyakorlatiasságára vall: másfél éve, hogy dél- és dél-keletázsiai gyűjtőútrjáról visszatért, s kiváló gyűjtői munkájának eredményeiből 1871 tavaszán első hazai néprajzi kiállításunkat megrendezte. Mintha maga is érezné a tény fonákságát, hogy hazájában a néprajz első múzeológiai kibontakozása nem magyar, hanem délkeletázsiai gyűjtemény bemutatásával történt, különös nyomatékkal ajánlja most a magyar ethnographiai anyag összegyűjtését.” (Sándor 1953, 327.)

Xántus János kezdeményezése találkozhatott a világkiállítási elképzelésekkel. Az 1872. március 16-án közzétett program s az előkészületek eredményeként „a bécsi kiállításra küldendő háziipari tárgyak gyűjtésének biztosául a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1872 júliusában Rómer Flóriánt és Xántus Jánost nevezte ki... A belügyminiszter körrendeletben felhívta a törvényhatóságokat, hogy gyűjtési munkájukat támogassák, a kiállításra szánt háziipari tárgyakat a törvényhatóság székhelyén gyűjtsék össze, s onnan küldjék föl Budapestre. Xántus és Rómer két gyűjtési körzetre osztotta fel az országot.” (Sándor 1953, 328–329.)

Xántus János mint előterjesztő értelemszerűen, Rómer Flórián pedig, mint világkiállítási tapasztalatokkal és kultúrtörténeti műtárgyak gyűjtésének gyakorlával rendelkező tudós kutató került megbízásra. (Banner–László–Oroszlán 1958)

A megbízásról, a megindult gyűjtésről, a gyűjtőút egyes állomásairól a korabeli sajtó több alkalommal is hírt ad, illetve beszámol (*Vasárnapi Újság* 1872. 361; *Hazánk és a Külföld* 1872. 236 és 248; *Hermanstaedter Zeitung* 1872. november 8; *Vas megyei Lapok* 1872. augusztus 25). A gyűjtés természetesen nemcsak a körrendeletben foglaltak és ajánlottak szerint zajlott, hanem egyéni kezdeményezések útján és módján is. Mint később tárgyaljuk, Rómer gesztusa következtében Xántus János szülőföldjén, Somogyban használhatta fel rokoni, baráti ismeretségeit az igen eredményesnek bizonyult gyűjtőmunkában. Rómer Flórián levelezéseiből is tudjuk, hogy ő is igénybe vette vidéki szakmai és emberi kapcsolatait a gyűjtés eredményessége érdekében. Nyáry Jenő (1836–1914) ősrégésznek írott leveleiben konkrét utalások vannak a nógrádi népviselet felderítése és sikeres begyűjtése tárgyában. 1872. augusztus 3-án Pesten kelt levelében Rómer a következőket írja: „Kérlek, csinálj kis tervet a Nógrádi népviseleti kirándulásra, és kutasd ki, hol lehetne valami meglepőt és újat gyűjteni — a régiségeken kívül.” (Kőhegyi 1971, 284.)

Egy hónap elteltével írott újabb levelében már arról értesülünk, hogy a gyűjtés — ha nem is a legjobb feltételek és körülmények között, de — meg is valósult: „További utam folytonos esőzés közt és a lehetőleg, legrosszabb utakon történt. Breznó-Bányán rendeltem személy ruhát, Libeth Bányán csak láttam. Beszterczéről hol épen heti vásárkor valék ismét női munkákat rendeltem, Zólyomban pedig szűröket, dolmányokat stb. Selmeczen is töltöttem egy napot, de csekély eredménnyel, míg végre a folytonos eső miatt haza tértem. Korsót és tálát kaptam egy párt, de már erre minden nagyon drága! Jártak már erre is kutatók, azoknak nyomai után pedig rossz gescheftelés esik.” (Kőhegyi 1971, 285.)

Xántus János és Rómer Flórián két gyűjtési körzete a megvalósított gyűjtésekre vonatkozó dokumentumok alapján felvázolható. Rómer Flórián gyűjtési útvonala a Nemzeti Múzeum Régiség és Kincstár tárgyainak leltári adataiból következtethető ki. A gyűjtési helyekre vonatkozóan Bars, Gömör, Szepes, Túróc, Trencsén, Nyitra, Sopron és főleg Pozsony megye található meg, de szerepel a Dunántúl és Kalocsa vidéke, valamint Pest megye is. (Sándor 1953, 330.)

Itt jegyezzük meg, hogy magunk szűrőpróbaszerű betekintéssel a Magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályának 1871–1873. évi jegyzőkönyvébe, nem tudtuk minden kétséget kizáróan beazonosítani a Rómer-féle gyűjtés tételeit. Mindazonáltal a hivatkozott adatok az ország északi és nyugati részét fedik le, azaz a Felvidék és a Dunántúl területét. Sajátos módon e megoszlásból kimaradt az ország középső része, az Alföld, melyet a néprajzi kutatás — főként Györffy István révén — csak évtizedekkel később helyez a vizsgálgódás előterébe. (Illyés 1964; Selmeczi Kovács 1981; Györffy 2000)

Xántus a megbízatról és gyűjtésükről húsz évvel később így írt: „1872 tavaszán kineveztettem a Magyar Nemzeti Múzeum rendszeresített ethnographiai osztálya örvé, de nem volt egy krajczár dotációm se rendelkezésre... Eközben a közoktatásügyi miniszter megbízást adott, hogy utazzam be az országot, beleértve az erdélyi részt is, s gyűjtssem össze a kívánatosnak mutakozó háziipart, hogy azt a küszöbön álló bécsi világkiállításon be lehessen mutatni, s kilátásba helyeztetett, hogy a kiállítás után az ethnographiai gyűjtemények közbe fog beosztatni az egész szerzendő gyűjtemény. Én a megbízást egész lelkesedéssel és odaadással teljesítettem, s összegyűjtöttem 2000 tárgyat, Rómer Flóris pedig (ki néhány tót és néhány dunántúli megyében gyűjtött), mintegy 600 darabot hozott össze. Ezen nagy, legálább 2500 darabból álló hazai háziipar-gyűjtemény azonban sohase kebeleztetett be a múzeum ethnographiai osztályába, de a világkiállítás után, illetőleg annak befejeztével a vallás- és közoktatási minisztérium átengedte a kereskedelmi minisztériumnak, az akkor alakulófélben lévő iparművészeti múzeum számára nemcsak, de az iparművészeti múzeum igazgatója engedélyt kapott, hogy a kelet-ázsiai és egyéb gyűjteményekből is, kiválogathassa és mint örökletét elvihesse az iparművészeti múzeumba mindazokat a tárgyakat, a melyeket szükségesnek tart. S így el is vitettek csaknem minden agyag, fém és textil tárgyak, s a többiekből is igen sok, s a gyűjtemények nagyon érdekes és nagybecsű kultusztárgyai csaknem mind.”¹

Már most jelezzük, hogy a Xántus által hivatkozott „átengedés” után az 1898. november 2-án kelt, s a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója által „az országos magyar iparművészeti muzeum Tekintetes Igazgatóságának” írott levél alapján a kollekcio újabb átadásra került. Valójában ekkor teljesült Xántus János eredeti vágya és elképzelése, azaz a gyűjtemény az iparművészeti múzeumtól a néprajzi osztályhoz/múzeumhoz került: „A néprajzi osztály részéről a mult év végén és a jelen év elején átvett ethnographiai tárgyak jegyzékét, mely pontos másolata a néprajzi osztály ide vágó leltárának, van szerencsém a Tekintetes Igazgatóságnak hivatalos használat céljából tisztelettel megküldeni.”²

Az eredeti levél hátiratán az irattáros és a múzeumőr 1898. november 4-én kelt feljegyzése olvasható, mely szerint: „A csatolt jegyzék a leltárak közbe osztatott be, nyilvántartás céljából” – illetve: „A csatolt jegyzéket átvettem”. Sajnos e jegyzéknek még nem sikerült nyomára bukkannunk. Amíg e jegyzék elő nem kerül, csak föltehető, hogy ez tartalmazza azt a kollekcio, melyet a Néprajzi Múzeum törzskönyve 1898-ból 214-es tétel alatt tart nyilván: „Az iparművészeti muzeum gyűjteményeinek kiállítása alkalmával Osztályunknak átadott gyűjtemény” címmel. Erre a tételre — mint az 1872-es Xántus és Rómer által gyűjtött tárgyakat is tartalmazó kollekcio — a későbbiekben még részletesen visszatérünk.

Térjünk azonban vissza az 1872-es gyűjtés területi megoszlására. A gyűjtött anyag bécsi világkiállítást megelőző hazai bemutatását szolgáló kiállítás megnyitását követő híradások is foglalkoznak a gyűjtési körzetek kérdésével. A Fővárosi Lapok 1873. január 8-i számában kisebb kritikát is megfogalmazott híradás olvas-

ható: „... Xántus [...] gyűjtési területe Erdély és az ezzel határos román vármegyék voltak. A királyhágón inneni magyar szerb és tót részek Rómer Flórisnak jutottak, ki szintén gyűjtött már tárgyakat, de még nagyon sokat kell összeszerenie, hogy csak meg is közelíthesse a Xántus kiállítását. Általában nem volt szerencsés gondolat: a házi-ipar gyűjteményének összeszerését két egyénre bízni, mert ily vállalatoknál csak egy gyűjtő hozhatja létre az öszhangot és arányosságot. Attól kell most is tartanunk, hogy Erdély házi ipara aránytalanul gazdagabban lesz Bécsben bemutatva, mint a sokkal nagyobb Magyarországé, már pedig ez a nagy különbség nem a tényleges állapotot fogja kifejezni, hanem a két gyűjtő eljárásának különféle sikerét.” (Fővárosi Lapok 1873. 21.)

A kiállításról szóló további és már részletező beszámoló, elemzések is a fenti térségi eloszlást tükrözik.³

Mіндеzen ismeretek birtokában tanulságos Rómer Flórián 1872-ben megvalósított terepmunkájának a korabeli Magyarország területére való kivetítése. (1. kép)

Korábban két tanulmányban is foglalkoztunk e gyűjtés vizsgálatával, ugyanis a beszerzett kollekción (főként tárgyak, de Xántus révén sok fénykép is) alapjául szolgált a Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményi anyagának. (Gráfik 1997a; Gráfik 1997b)

Xántus János tervezete természetesen nem minden vonatkozásában valósult meg, de főbb vonalaiban és leglényegesebb elemeiben igen. Ez igazolni látszik Xántus szakmai felkészültségét és gyakorlati érzékét. Különböző források és dokumentumok segítségével, több-kevesebb biztonsággal rekonstruálhatjuk az elvégzett

1. kép
Rómer Flórián gyűjtési területe (a szerző szerkesztése)

munkát; a gyűjtés időbeli és térbeli fázisait, pénzügyi kihatásait, a gyűjtött anyag tartalmi és tematikus arányait, s több esetben különleges vonatkozásait is. A teljes bizonyosság hiányát részben a források elégtelensége, részben a gyűjtött kollekció viszonylagos hányatottsága magyarázza. Annak ellenére, hogy a néprajzi muzeológia történetével foglalkozó kutatások, valamint az egyes tárgyakat, tárgycsoportokat befogadó múzeumi táruk, osztályok, illetve gyűjtemények őrei, kezelői, muzeológusai vissza-visszatérően keresték és keresik a beazonosítás lehetőségeit, még ma sem mondhatjuk el, hogy minden kétséget kizáróan biztos és teljes képünk van az 1872-ben gyűjtött kollekcióról, illetve annak minden egyes darabjáról. Tudománytörténeti visszatekintésében erre utal Xántus János monográfiája is: „...a gyűjtemény Rómer anyagával s az utólag érkező tárgycsoportokkal kiegészülve ekkor már hat teremre rúg. S a kiállítást a legszélesebb nyilvánosság előtt is megnyitják. Vessünk egy futó pillantást mi is e gyűjteményekre, melyeket annyi balsors kísér. Itt még együtt vannak tárgyai, amelyeknek utóbb annyi vándorlás az osztályrészük, hogy egységes tudományos elemzésükre és értékelésükre napjainkig sem kerülhetett sor.” (Sándor 1970, 325–326.)

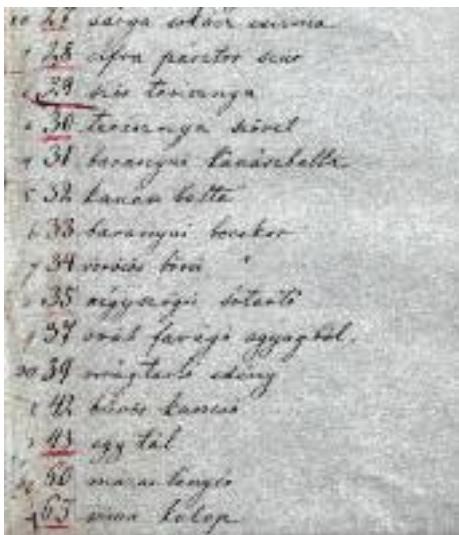
A Néprajzi Múzeum alapjául szolgáló gyűjtemény sorsa tovább nehezíti a kollekció mennyiségére vonatkozó tisztánlátásunkat. „Utóbb Xántus mélyen fájjalja, hogy a gyűjtemény kiszakadt a néprajzi tárból. A gyűjtemény az Iparművészeti Múzeumban bizonyos értelemben gazdátlan maradt, jelentős része évek során át becsomagolva feküdt az új intézmény raktárhelyiségében.” (Sándor 1970, 336.)

Xántus János 1892-ben *Ethnographia*-beli közleményében, áttekintve az ethnographiai osztály több mint 5000 leltározott tárgyát (melyből 1350 a magyarországi) az alábbiakat írja e körülményekről: „Ezeken kívül van még 6 láda évek óta az iparművészeti múzeumban becsomagolva, melyeket eddig még nem vehettem át helyiség hiánya miatt, de úgy tudom, azok tartalmának legnagyobb része molyette bundák és szűrők maradványai a Xántus és Rómer-féle háziipar-gyűjteményből, s egyéb oly tárgyak, melyeket az iparművészeti múzeum nem használhatott, mert részint nem tartoztak keretébe, részint azokba nem voltak beilleszthetők, mert primitív kivitelű háziiparcikkek. Így ezen gyűjteményből valószínűleg igen sok tárgy befog válni, a mely nem pusztulhatott el...” (Xántus 1892, 302.)

Az 1872-es gyűjtemény gazdátlanságát látszik igazolni Jankó Jánosnak — a Néprajzi Osztály vezetésében Xántus János utódjának — finnországi levelezésében található utalás 1897-ből: „Okt. 17-én levél jött Villitől: [...] mire hazaérek, a múzeum rendben lesz, megkerült a Rómer-Xántus gyűjtés is.” (Jankó 1993, 23.)

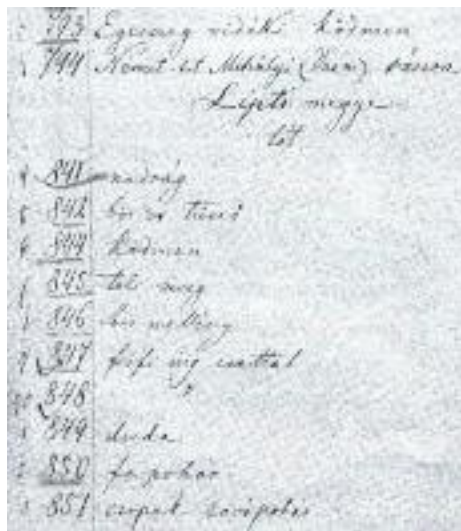
Újabb és részletező támpont a Néprajzi Múzeum 214. számú törzskönyvi bejegyzése 1898-ból, de több vonatkozásban továbbra is bizonytalanságban maradunk. A hivatkozott törzskönyvi tétel a bejegyzés címléírása szerint: „Az iparművészeti múzeum gyűjteményeinek kiállítása alkalmával Osztályunknak átadott gyűjtemény”, alatta „Xántus” jelzet, majd a darabszám és a leltári számok feltüntetése. Eltekintve attól a mindenképpen zavaró ténytől, hogy a leltári számokból kikövetkeztethető

3. kép

Kettős számozás, sorszám ugrás,
és nemzetiségre való utalás
(Liptó megye, részlet)

4. kép

Kettős számozás, sorszám ugrás (részlet)

A fejléc alatt következnek kettős sorszámozással a tárgyak: az első (kisebb) folyamatos, a mögötte levő második (nagyobb), rendszertelen ugrásokkal, s bizonyosan az eredeti Rómer-féle gyűjtési jegyzékről való. (3–4. kép)

E jegyzék jelentőségére és több tanulságos tételére már hivatkozott tanulmányainkban is föl hívtuk a figyelmet, ezek konkrét föl idézésétől itt és most eltekintek.⁴

A jegyzék záróformulája szerint: „A fent elősorolt 1 sorszámától 2115 sorszámig található 1155 tárgy-darabot 1873 év Ápril hó 2-ik napján, vettem át főtiszteendő Rómer Flórián muzeum őr urtól, Pesten a Köztelekben, a hol is csak a XIII egész XXIV számig jelölt ládákban vagyis 12 ládában berakva állanak, Bécsbe indulásra készen beszegezve és pecsétemmel lepecsételve.

A jelen lajstrom számai Rómer úr lajstromából vannak véve, és a tárgyakra ezek vannak feltűzve.

BudaPest 1873. Tavasz hó 8-án

Jankovich Emil
megbízott átvevő” (5. kép)

Ez a lajstrom valójában tehát egy tárgyjegyzék, mely — noha kétségkívül hiteles forrás — elemzése során több bizonytalanságra is fény derült:

- 1 A növekvő sorszámokban föl vett jegyzékben a fentebb említett „kihagyások” és „ugrások” következtében a végső tételszám — mint az a záró formulából is kiderül — nem tekinthető az 1872-es Rómer-féle gyűjtés tényleges darabszámának. Azaz, e tekintetben ténylegesen kevesebb (mínusz 960 db) tárgyval kell számolnunk.

6. kép
Gyűjtési hely településnévvel (Brezsnóbánya, részlet)

7. kép
Gyűjtési hely általánosabb hely megjelöléssel (Mosony vidéke)

8. kép
Nemzetiségekre való utalás (Nyitra vidéke)

9. kép
Nemzetiségekre utalás (Kőszeg, Horvát Zsidány, Borostyánkő, részlet)

10. kép
Gyűjtési hely megjelölés hiánya (Vegyesek)

- 7 Mindezekén túl a legnagyobb gondot a kéziratos jegyzék olvashatósága okozza, azaz egyes településnevek és tárgynevek bizonytalan olvasata.
- 8 Végezetül megjegyezzük, hogy e lajstrom föltűnően kevés Somogy megyei tárgyat tartalmaz. Ennek magyarázata lehet az, hogy — mint arra már korábban utaltuk — a somogyi gyűjtőterületet Rómer átengedte Xántusnak. Némi bizonytalanságot az is okoz, hogy Xántus egy korabeli irattári följegyzése, mely valójában egy saját kezűleg írott gyűjtési napló, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található tételes tárgyjegyzék a somogyi tárgykollekciót úgy említi, mint amelyek Rómer gyűjtési anyagában kerültek regisztrálásra. A képmény borítóba kötött, hosszúkás füzet gondosan írott — esetleg utólag — tisztázott feljegyzésnek tűnik. Ennek belső címlapján a következő feljegyzés olvasható: „Xántus János által gyűjtött háziipar cikkek, a vallás és Közoktatási Miniszter megbízásából — a Bécsi világkiállítási Igazgatóság azon többször sürgetett Kérésére, hogy a magyar birodalom népeinek házi ipara mindenesetre kiállíttassék és bemutatassék a világtárlaton.” A címléírás felett áthúzott 1873, mely alatt 1872. szerepel ceruzával. A cím alatt pedig ugyancsak ceruzával szögletes zárójelbe téve: „Az első hazai tárgyi gyűjtés leltári kimutatása! Sándor István” – olvasható.⁵

Ebben a füzetben kap külön indoklást a Somogy megyei gyűjtés. Xántus János ugyanis a Somogy megyei Csokonyán született 1825-ben, Pécssett végzett jogot, 1845-től Kaposvárott volt megyei tisztviselő, a szabadságharc bukását követően emigrált, s csak 1864-ben tért haza. (Sándor 1970; Für 1990) Rokonsága, ismerősei éltek a megyében, ami segítette a gyűjtőmunkában, ahogy ezt a gyűjtőnaplóban található feljegyzése is tanúsítja: „...az átelleni lapon feljegyzett Somogyi gyűjteményt Romer felszólítására gyűjtöttem. Somogy megye az ő Rayonjába esett, de ő nem lévén ismerős Somogyban, nekem pedig épen Somogyban lévén legtöbb ismerősöm, minthogy szülőföldem, a gyűjteményt beszereztem és átadtam Romernek, ki aztán a tárgyakat az ő gyűjteményének folyó számaival látta el, de épen ezen Somogyi gyűjtemény a legszebbek egyike, mert az eredeti magyar ornamentika leggazdagabb a sőtartókon, zsebtükrökön, fokos és ostornyeleken, kondás és juhász botokon...”⁶

Ilyenformán tehát nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy Xántus naplójának e kitétele a jelen elemzés tárgyát képező lajstromra vonatkozik-e, vagy valamely későbbi átadás-átvételi jegyzékre. Megjegyezzük, hogy Xántus füzetében 229 Somogy megyei tétel szerepel (1623–1852), melyen belül jelentősebb mennyiséggel a következő települések kerültek nevesítésre: Tarnócza 76, Marczali 20, Nagyatád 20, Barcs 75, Szulok 10, Szentkirály 15, Darány 13.

Mindezekén túl azonban a lajstrom bizonyos arányok föltárására alkalmas, és beszámítva az elfogadható méretű tévedési százalékot (maximum 10%), lehetővé teszi az utókor számára a tudománytörténeti szempontból fontos és főként hiteles forrás elemzését.

A Néprajzi Múzeum Kerámia Gyűjteményének története is egyértelműen összefonódik a Néprajzi Múzeum jogelődjének — az akkor még a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára 1872-es — a megalakításával, és Xántus János valamint Rómer Flórián múzeumi őrre történő kinevezésével. A kutatás- és gyűjtéstörténeti feldolgozásból tudjuk, hogy:

„Xántus és Rómer 2500 néprajzi tárgyat gyűjtöttek a bécsi kiállítás céljaira, [...] ebből kb. 250 tárgy cserépedény... Az 1873-as bécsi világkiállítás lebontása után az anyag nem a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárába került, ahová eredetileg szánták, hanem a felállítandó Iparművészeti Múzeumnak adták. Csak évtizedek múltán, 1898-ban, majd 1951-ben és 1962-ben került sor az átadásra, de akkor összekeverődve más, későbbi kiállítások anyagával... Xántus eredeti jegyzéke fennmaradt és ennek alapján tudjuk, hogy [...] a kerámiatárgyak száma: 203. Ennek egyharmadát körültekintő múzeológiai összehasonlítással azonosítani tudtuk. [...] Rómer Flóris mintegy 500 tárgyat gyűjtött, illetve csináltatott, főleg az ország nyugati részén, a Dunántúlon és Felföldön, ebből kb. 180 darab kerámia. Bizonyosan csak az 1872-es évszámmal ellátott tárgyak származnak e gyűjtésből: 50 cserépedény évszamos, ebből 33 ónmázás, 17 olommázás edény. E tárgyak lelőhelyei: Bakabánya, Pécs környéke, Újbánya, Hosszúhetény, Mohács, Fejér megye, Somogy,

Kőszeg, Muraszombat és Szentmihály Vas megyében, Sümeg, Csáktornya, Alsólendva, Belatinc, Zombor, Gömör megye: Rimaszombat, Fazekaszaluzsány, Rozsnyó, Murány, Szepes megyében — Bócsa —, Bereg megyében Munkács... Rómer és Xántus gyűjtése együttesen áttekintést nyújtott Erdély, a Felföld és a Dunántúl kerámiajáról, egyszerű használati mázatlan cserépedényeket is tartalmazott e gyűjtés, ólommázás kerámiát és ónmázás, fajansz edényt is. Az alföldi központok nagyrésze azonban kimaradt az 1872-es gyűjtőutakból, — és kimaradt sokáig a magyar kerámia ismeretéből is.” (Kresz 1977, 17–20.; Kresz 1991)

Visszatérve a vizsgálat tárgyát képező forrásra, a rendelkezésünkre álló idő alatt ugyan nem tudtunk minden részletre kiterjedő elemzést végezni, de — megítélésünk szerint — több fontos információval és új adatokkal szolgálhatjuk a magyar múzeumtörténet, a néprajzi muzeológia korai szakaszának ismeretét, valamint realisabb képet kapunk Rómer Flóriánnak a magyarországi néprajzi gyűjteményt megalapozó gyűjtőmunkájáról.

A gyűjtött anyag térségi eloszlásán túl, ez a lajstrom informatív a nemzetiségi megoszlást mutató arányait tekintve is. A korábbi tanulmányunkban közölt arányoktól való eltérést az okozza, hogy az ott adott kimutatást bizonyos vonatkozásban „pontosítottuk”. Igyekeztünk a csak bizonyosan egy nemzetiséghez köthető tárgyakat besorolni, ennek következtében a vegyesen nemzetiséggel jelölt (például: magyar/szerb/sokác, magyar/német, magyar/tót, „magyar, német, horvát”) kollekciókat az egyéb/vegyes kategóriába soroltuk. Ennek következtében a tételszámok igen, de az arányok lényegében nem változtak! Eszerint:

Nemzetiségek	1155	
Magyar	239	20,77%
Sokác	87	7,53
Sváb	28	2,42
Német	107	9,26
Szerb	67	5,80
Orosz	43	3,72
Tót	382	33,07
Horvát	13	1,12
Vend	9	0,77
Egyéb/vegyes	180	15,58

Legalább ennyire izgalmas és tanulságos az anyag tartalmi összetétele, tárgy-típusok szerinti megoszlása. Áttekintve a fentebb hivatkozott — s a kutatás, illetve elemzés szempontjából — új forrást, azt kell tapasztalnunk, hogy a Rómer-féle gyűjtés Bécsbe, a világiállításra szánt anyaga tartalmi, tematikai megoszlását tekintve is szolgál új és tanulságos információkkal. Az elemzés jelenlegi fázisában e tekin-

tetben sem vállalkozhatunk pontos kép fölvezetésére (ha ez egyáltalán megvalósítható a lajstrom problematikus, olvasati és értelmezési nehézségeket is okozó jegyzései következtében). Az arányok azonban így is sokat mondóak, sőt bizonyos tekintetben „árulkodóak”.

Előjáróban annyit megállapíthatunk, hogy tartalmi összetételét tekintve a Rómer-gyűjtésben, illetve a jegyzékben is dominálnak a viseleti és viselet-kiegészítő tárgyak. A tematikus megoszlás vizsgálata során, első áttekintésre úgy tűnik, hogy főbb tételeiben és arányaiban hasonló képet mutat a Xántus-féle gyűjtéssel. (Így az is feltételezhető, illetve valószínűsíthető, hogy a bécsi világkiállításon az anyag bemutatása során a tartalmi arányokat is hasonlóképp jelenítette meg a helyszíni rendezés.)

Tartalmi/tematikai megoszlás, tárgy-csoportok	1155	
Viselet	457	39,56%
Textil	142	12,29
Cserépedény	45	3,89
Pásztorművészet (pásztor-tárgyak)	79	6,83
Gazdasági eszköz	59	5,10
Csipke	57	4,93
Hangszer	13	1,12
Egyéb	179	15,49
Pipa	33	2,85
Drótmunka	11	0,95
Bútor	4	–
Nem sikerül azonosítani	45	3,89

Az azonban föltűnő (lehet), hogy Rómer anyaga, arányában — mint arra fentebb már utaltunk — szerényebb a kerámia tárgyak körében, továbbá gyakorlatilag hiányzik a bútor, és ellentétben Xántus Jánossal, Rómer Flórián figyelme nem terjedt ki a fényképek gyűjtésére. Ezzel szemben — nem véletlenül — szerepel a csipke és néhány jellegzetes drótmunka. (Csernyánszky 1962; Ember 1962; Dukai 2006; illetve Ferko 1978; Ferko 1985)

Talán némi csalódást okozhat a győri helyszínű konferencia résztvevői számára, hogy — mint az a gyűjtési térképről is kitűnik —, hogy Győr vármegye kevés tárggyal szerepel a gyűjtésben. (Leszámítva a gyűjtés kényszerű esetlegességeit, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy Rómer győri kötődése ellenére nem szándékozott túlreprezentálni Győr vármegyét.)

Két tételt azonban konkrétan fölidézünk, melyek közül az egyik településnévvel; Hédervár, a jegyzékben Huszt és Metzenzéf között (!), viszonylag elől (a 4. lapon), a másik viszont általánosabb megjelöléssel; Győr vidéke, Pápa és Pomogy (Mosony m.) között a lista végén, az utolsó lapon került a lajstromba.

Hédervár	
magyar	
390	borotva tartó kis koporsó
391	gatyamadzag huzó
Győr vidéke	
magyar	
2096	szék fonás kukorica levélből
2068	szék fonás kukorica levélből
2100	szakajtó „
2102	keszkenő
2103	„
2104	„
2105	csákány bot furulya (!? – Gr. I.)

A jegyzékben a gyűjtési helyek megjelölésére döntően a fenti két módot alkalmazta Rómer Flórián. Ennek megfelelően a 101 gyűjtőhellyel jelölt egység (egyetlen kivételtől eltekintve, amikor a „Vegyesek” megjelölés szerepel) gyűjtőhelyként való megoszlása az alábbi (részletezve lásd a mellékletben):

Konkrét településnévvel:	91
Település, vagy megye vidéke megjelöléssel:	8
Megye megjelöléssel:	1
Vegyesek	1

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy Rómer Flórián (Xántus Jánossal együtt) 1872-ben igyekezett megfelelni a megbízatásnak, s terepmunkájuk esetlegességeitől eltekintve, a korabeli viszonyok között mindketten eredményesnek tekinthető gyűjtő munkát végeztek. Az általuk gyűjtött tárgyakból válogatott kollekció képviselte Magyarországot az 1873-as bécsi világkiállításon és — bármilyen viszontagságos körülmények s veszteségek ellenére is — alapja lett a később önállósodott Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményi anyagának.

Nem lenne teljes azonban a képünk Rómer Flórisnak a magyar néprajztudomány, a néprajzi muzeológia szempontjából végzett jelentős tevékenységéről, ha nem említénék meg a céhes étellel kapcsolatos kutatási, kutatásszervezői ténykedését.

Közvetlenül a céhes élet tárgyi emlékeire a magyar művelődéstörténet olyan egyéniségei hívták fel a figyelmet, mint például Ipolyi Arnold. Amikor 1876-ban a Magyar Történelmi Társulat Gömör-Kishont megyei vándorgyűlését szervezte, Rozsnyó városa az ő irányításával olyan kiállítást rendezett, melyen a bemutatott tárgyak zöme céhemlék volt: a város kovács, mészáros, pék, bádogos, fazekas, ta-

kács, csizmadia, szíjgyártó, szűcs céheinek pecsétjei, kancsói, serlegei s egyéb eszközei. (Szulovszky 2005, 14.; vö. Szulovszky 1999)

Mindezeket követően talán nem véletlen, hogy 1877. március 1-jén hangzott el a magyar muzeológia egyik meghatározó alakjának Rómer Flórisnak, a magyar régészet és művészettörténet kiemelkedő egyéniségének a magyarországi céhek művelődéstörténeti fontosságát hangsúlyozó beszéde a Magyar Történelmi Társulat ülésén. A céhekre vonatkozó írásos forrásanyag mellett felhívta a figyelmet a tárgyi céhemlékek jelentőségére is. Feltette a kérdést: „Vajon bírnak-e még a céhek clenodiumaikkal, czéhládáikkal, pecsétjeikkel, kancsóikkal, poharaikkal, zászlóikkal, *meghívótábláikkal* stb.? és ezek milyen időkből valók, van-e művészi becsük, ha pedig többé a czéhek vagy városok birtokában nincsenek, hová kerültek?”⁷

A felhívás hatására máig ható eredmények születtek. A legjobb példa erre a soproni múzeum története. A Magyar Történelmi Társulat 1883-ban Sopronban tartotta vándorgyűlését. „Az erről kiadott könyv, ugyanezen évben, arról számol be, hogy az ország minden részéből összesereglett tudósok és műkedvelők hivatalos programjában elsőként szerepel a megtekintendő nevezetességek között a városi levéltár és múzeum. A bizottsági beszámolóban a 'nem régiben fölállított városi múzeum'-ról olvashatjuk: 'Helyes érzéssel a főfigyelem a helytörténeti nevezetességű emlékekre van fordítva. Különösen nagyon becses emléket képeznek a czéhládák, emléktárgyak és (többnyire a XVII. sz. végén vagy a XVIII.-ban kezdődő) czéh jegyzőkönyvek, amik az ipar és iparos élet újabb történetére igen sok becses anyagot tartalmaznak. [...] Igen érdekes volna, ha a czéhemlékek megmentésében és összegyűjtésében mentől több város követné Sopron példáját' A porcelánok, edények közül a XVII. századiakat emeli ki, melyek nyilván habán készítmények és ma is a múzeum tulajdonában vannak.”⁸

Sok minden történt tehát Rómer felhívása óta.⁹ A XIX. század végén, illetve a XX. század első évtizedeiben megjelentek az első olyan ipartörténeti összefoglaló munkák, melyek kifejezetten a céhes keretek között végzett kézműves tevékenységekre terjedtek ki.¹⁰

Napjainkban is folytatódik e munka, s ebben — többek között — a győri múzeum is szép eredményeket tud fölmutatni.¹¹ Meggyőződésem, hogy éppen e munkálatok őrzik leginkább méltó módon nagy elődeink, így Rómer Flóris emlékét is.

JEGYZETEK

- ¹ Xántus 1892, 299–300.; továbbá vö: Ács 1996.; Lovag 1997. — Az újabb források ismeretében úgy tűnik, hogy Xántus visszaemlékezésében meglehetősen „alábecsülte” Römer Flórián gyűjtését.
- ² MNM Ügyirat 3357/1898. számú iktatott levél.
- ³ Cs. J. 1873; Csukássi 1873; vö: Szemkeő–Gráfik 2000; Gráfik 2000.
- ⁴ Lásd Gráfik 1997a, 32–41.; különösen a Vas megye területéről származó tárgyakra vonatkozóan Gráfik 1977b, 427.; de valójában az egész tanulmány.
- ⁵ NM EAD 162
- ⁶ NM EAD 162
- ⁷ Idézi Nagybakay 1981, 58.; vö. Szulovszky 2007, 10.
- ⁸ Domonkos – Környei 1992, 11. – Megjegyezzük, hogy a soproni múzeum azóta is kiemelt figyelmet fordít/ott, mind a történeti, mind a néprajzi anyag bemutatásában a céhes élet emlékanyagára, lásd Kugler 1903, 35–37. és 45–52.; Domonkos 1960; Domonkos – Környei–Nováki 1966; Domonkos 1994 – ez utóbbit vö. Gráfik 1990)
- ⁹ Összefoglalóan lásd Szulovszky 2005, 13–20.
- ¹⁰ Lásd Ráth 1898.; Freckay 1912 — a Magyar Tudós Társaság már 1831-ben felhívást adott ki a mesteremberek szakszókincsének felgyűjtésére; továbbá Szádeczky 1913 — ez utóbbinak anyaga az 1889-ben tartott akadémiai székfoglalójára megy vissza.
- ¹¹ A teljesség igénye nélkül, néhány kiemelendő példa: Eperjessy 1967; Éri – Nagy – Nagybakay 1975–1976.; Domonkos – Kiss – Nagybakay 1986; Domonkos 1991; Domonkos – Nagybakay 1992; Nagybakay 1995; Gráfik 2008; továbbá Domonkos 2002; Csupor 2010; Lukács 2007; Nagy 2008; Veress – Viga 2006; Nemesné Matus – Szabó 2010.

IRODALOM

- ÁCS Piroska
1996 *“Keletre magyar”: az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete a kordokumentumok tükrében.* Iparművészeti Múzeum, Budapest.
- BANNER János – LÁSZLÓ Gyula – OROSZLÁN Zoltán (szerk.)
1958 *Rómer Flóris „emlékkötet”. In: Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből 1. / Dissertationes Archaeologicae* Budapest, 1–84. (<http://dissarch.elte.hu/index.php/dissarch/issue/view/2> letöltve 2015. június 14.)
- CSERNYÁNSZKY Mária
1962 *Ungarische Spitzenkunst.* Corvina, Budapest.
- Cs. J.
1873 *A házi ipargyűjtemény. Fővárosi Lapok X. évf. 9. sz. 37.*
- CSUKÁSSI József
1873 *Még egyszer a Köztelken. Fővárosi Lapok X. évf. 58. sz. 250–251.*
- CSUPOR István
2010 *Céhes kerámiák. Guild Pottery. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae, 16.) Néprajzi Múzeum, Budapest.*
- DOMONKOS Ottó
1960 *A soproni ruházati iparágak története – Soproner Bekleidungsindustrie.* Egyetemi nyomda, Budapest.
1994 *Kézművesség – Népművészet állandó kiállítás katalógusa.* Soproni Szemle, Sopron. (A Soproni Szemle kiadványai, új sorozat, 17.)

- 2002 Céhemlékek. In: Kücsán József és Perger Gyula (szerk.): *Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. Győr, 63–88.
- DOMONKOS Ottó (főszerk.)
- 1991 *Magyar néprajz 3. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DOMONKOS Ottó – KÖRNYEI Attila
- 1992 *A 125 éves soproni múzeum*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Sopron.
- DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)
- 1992 *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)
- 1986 *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848*. I–II. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Budapest.
- DOMONKOS Ottó – KÖRNYEI Attila – NOVÁKI Gyula
- 1966 *A soproni Liszt Ferenc Múzeum és kiállításai*. Győr-Sopronmegyei ny. (A Győr-Sopron megyei Múzeumi Szervezet kiadványai, 2.) Győr.
- DUKAI Ditta
- 2006 Csipke a felföld népművészetében. In: *Első Század 2000*. 2. sz. 130–146. (http://epa.oszk.hu/01600/01639/00002/pdf/elsoszasad_2006_2_130-146.pdf letöltve 2015. június 14.)
- EMBER Mária
- 1962 *A csipke*. Történeti Múzeum, Budapest.
- EPERJESSY Géza
- 1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter
- 1975–1976 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere*. I–II. Budapest.
- FERKO, Vladimir.
- 1978 *Svetom, moje svetom...* Slovenskí drotári doma i vo svete. Tatran, Bratislava.
- FERKO, Vladimir
- 1985 *Volt egyszer egy mesterség: a drótosok története*. Tatran–Európa, Bratislava–Budapest.
- FRECSKAY János
- 1912 *Mesterségek szótára*. I. Rész. Ötven iparág leírása. II. Rész. Ezen iparágak összesített magyar–német és német–magyar szótára. Hornyánszky, Budapest.
- FÜLEP Ferenc
- 1973 *A Nemzeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum tudományos kapcsolatai*. In: *Néprajzi Értesítő* LV. évf. 24–29.
- FÜR Lajos
- 1990 *Világjáró magyarok*. Népszava, Budapest.
- GRÁFIK Imre
- 1990 *Kézművesség. Népművészet*. (Állandó kiállítás a soproni Liszt Ferenc Múzeumban.) *Néprajzi Hírek* 19. évf. 3–4. sz. 61–62.
- 1997a *A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei*. In: *Néprajzi Értesítő* LXXIX. évf. 19–45.
- 1997b *A magyarországi néprajzi gyűjtés kezdeteinek Vas megyei vonatkozásai*. *Vasi Szemle* LI/4. 415–434.

- 2002 A Néprajzi Múzeum első állandó kiállítása és tervezett vezetője. In: Szemkeő Endre – Gráfi Imre (szerk.): Jankó János: *Kiállítási Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–26.
- 2008 *Céhemlékek - Guild Relics*. (A Néprajzi Múzeum műtárgykatalógusai - Catalogi Musei Ethnographiae, 12.) Néprajzi Múzeum, Budapest.
- GYÖRFFY György
- 2000 István Györffy a pioneer of Hungarian ethnography. In: *Hungarian heritage*, 1. Budapest, 19–28.
- ILLYÉS Gyula
- 1964 A magyar nép tudósa. In: Illyés Gyula: *Ingyen lakoma: tanulmányok, vallomások*. 1. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 365–372.
- JANKÓ János
- 1993 *Finnországi jegyzetek*. Közéteszi Kodolányi János. (Series Historica Ethnographiae, 7.) Néprajzi Múzeum, Budapest.
- KODOLÁNYI János
- 1973 A Néprajzi Múzeum működése. *Néprajzi Értesítő* LV. évf. 34–40.
- KŐHEGYI Mihály
- 1971 Rómer Flóris levelei az Országos Széchenyi Könyvtárban II. *Arrabona* 13. 275–293.
- KRESZ Mária
- 1977 A Néprajzi Múzeum Kerámiagyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* LIX. évf. 17–89.
- 1991 *Magyar fazekasművészet*. Corvina–Forum, Budapest–Novi Sad.
- KUGLER Alajos
- 1903 *Vezető Sopronvármegye és Sopron sz. kir. Város egyesített múzeumában*. Régészeti Társulat, Sopron.
- LOVAG Zsuzsa
- 1997 Száz éves az Ipartörténeti Múzeum. *Magyar Múzeumok*, 1. Budapest, 41–43.
- LUKÁCS László
- 2007 *A tisztas ipar emlékei*. Céhek, céhemlékek, az iparosok hagyományai Fejér megyében és Székesfehérváron. (A tárgykatalógust összeállította: Varró Ágnes) István király Múzeum, Székesfehérvár.
- NAGY Zoltán
- 2008 *Jeles céhtárgyak és mesterművek*. Kézművesség a nyugat-dunántúli régióban – Illustrious Guild Relics and Masterpieces. Craftsmanship in the Western Transdanubian Region. Vas Megyei kereskedelmi és Iparkamara, Szombathely.
- NAGYBÁKAY Péter
- 1981 *Magyarországi céhbehívótáblák*. Corvina, Budapest.
- 1995 *A magyarországi céhes kézművesség jelvényei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- NEMESNÉ MATUS Zsanett – SZABÓ Péter
- 2010 „...remekdarabjaikat bötsülettel elkészítvén...” A céhek tárgyi emlékei a Xántus János Múzeumban. Xántus János Múzeum, Győr.
- RÁTH Károly
- 1898 A háziipar. In: Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. VIII. Pesti ny. Budapest, 299–311.
- SÁNDOR István
- 1953 Néprajzi muzeológiánk kezdetei. *Ethnographia* LXIV. évf. 312–344.
- 1970 *Xántus János*. Magvető, Budapest.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1981 Györffy István. A múlt magyar tudósai, X. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZÁDECZKY Lajos

1913 *Iparfejlődés és a céhek korai története Magyarországon*. Oklevéltárral 1307–1848. I–II. Iparegyesület, Budapest.

SZEMKEŐ Endre – GRÁFIK Imre (szerk.)

2002 *Jankó János: Kiállítási Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. (Series Historica Ethnographica, 12.) Néprajzi Múzeum, Budapest.

SZULOVSKY János

1999 A tárgyi világ felfedezése. Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről. *Ethnographia* CX. évf. 147–180.

2007 Kiaknázatlan források és lehetőségek a kézművesiparok kutatásában. *Néprajzi Értesítő* LXXXVIII. évf. 9–38.

SZULOVSKY János (szerk.)

2002 *X. Kézművesipartörténeti Szimpózium (Budapest, 2001. október 29–30.)* – Harminc év számvetése. Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest.

2005 *A magyar kézművesipar története*. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest.

XÁNTUS János

1892 *A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetőleg*. *Ethnographia* III. évf. 298–310.

VERES László – VIGA Gyula (szerk.)

2006 *Kézművesipar Északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc.

KÉZIRATOK

IM Ügyirat 4/1873 Iparművészeti Múzeum, Budapest

IM Ügyirat 5/1873 Iparművészeti Múzeum, Budapest

MNM Ügyirat 3357/1898 – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

NM EAD 162 – Néprajzi Múzeum, Budapest

NM Törzskönyv 1898 – Néprajzi Múzeum, Budapest

MELLÉKLET

Települések

(A bejegyzések sorrendjében, néhány többszöri előfordulással)

101+1

1/ Pécs	Bajka
Várkony	Huszt
Hidas	Hédervár
Vegyések	Metzenzéf
Villány	Miszloka (Abaúj m)
Isép / Izsép	Esztergom vidéke
Baranyavár	40/ Szomolnok
Zombor	Léva
Kollath	Nagy Salló
Csonoplya	Csepel Sziget-Újfalu
10/ Bresztovác	Egyházas Bánk (!?)
Bezedek	Istvánfalva (Pozsony)
Mohács	Dunaföldvár
Bokány	Hnilecz
Rác keresztúr	Tótfalu (Szepes m.)
Szonta	Znio váralja
Battán (Fehér m.)	50/ Fülek Püspöki
Kaposvár	Igló
Andocs	Felső Sipek
Gnezda	Rima Szombat / Rimaszombat
20/ Liptó megye	Podolin
Breznóbánya	Köpcsény
Darány	Pozsony
Csáktornya	Deáki
Vöröskő	Sz. Kereszt (Bars m.)
Nyitra vidéke	Apatin
Németszentmihály	60/ Tököl
Mosony vidéke	Pápa
Besztercebánya	Zsolna
Kálnó	Viszló
30/ Kapoly	Trencsény vidék
Kőszeg	Veszprém
Detra	Székesfehérvár
Munkács	Szt. györgy (Bars m.)
	Pruzsina

Bellatincz
70/ Zirc
Selmec vidéke
Kercza
Barcs
Mura Szombat
Hajmáskér
Modor vidéke (Pozsony m.)
Rimaszombat vidéke
Velemér
Horvát Zsidány
80/ Borostyánkő
Divina
Vajnos (Pozsonyi városrész?)
Nagy Topolcsány
Korozs
Körmöczbánya
Dévény
Trencsény
Rovne
Divinka
90/ Illava (magyar rabok művei!)
A. Lendva
Mosonszentjános
Kormoso
Nyitra
Német Próna
Urvölgy
Győr vidéke
Pomogy
Szepsi
100/ Stepanov

FLÓRIS RÓMER AND THE BEGINNING OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL COLLECTION

It is a science- and museum historical fact that Flóris Rómer had a decisive role in establishing the Hungarian public collections – including the ethnographic object collections. The collection program of the objects of the popular culture in Hungary goes back to the beginning of the 1870s. Its direct motive was the purpose of introducing Hungary at the Vienna World Exposition in 1873, but in the background there was the intention to establish a museum of artefacts on the basis of the collected material. This strive is connected with the name of János Xántus, who – as a custodian of the Ethnographic Collection of the Hungarian National Museum – presented an application to the Ministry of Education a year before the opening of the Vienna Exhibition and outlined a plan of collecting and exhibiting a Hungarian ethnographic material at the coming World Expo. In consequence of his application in July 1872 the Minister of Religion and Education appointed Flóris Rómer and János Xántus to be the commissioners of an artefact collection campaign for the purpose of exhibiting the resulted material in Vienna. Being the proposer, Xántus' appointment was natural, while Rómer had previous experiences in World Exposition matters from Paris as well as practical collection experiences in the field. Xántus and Rómer divided the country to two collecting areas.

Using unpublished sources this study looks into Rómer's decisive collection establishing work.

Imre Gráfik

Debreczeni-Droppán Béla

RÓMER FLÓRIS EMLÉKÉRE KÉSZÜLT SZOBROK ÉS EMLÉKTÁBLÁK

Rómer Flóris 1889-ben bekövetkezett halálát követően egymás után jelentek meg az őt méltató nekrológok, életrajzok, emlékbeszédek. A két legjelentősebbet tanítványai és barátai, egyben pályatársai, Hampel József és Fraknói Vilmos írták. Ezeket „az ércnél maradandóbb” emlékműveket követték aztán a klasszikusabb értelemben vett ércből, kőből készült emlékjelek.

Rómer emlékének őrzése természetesen szülővárosa, Pozsony számára volt a legfontosabb. Nem csoda hát, hogy az első kezdeményezés is innen indult ki. A kezdeményező pedig Dankó József (1829–1895) pozsonyi prépost és címzetes püspök, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, aki 1891 szeptemberében Pozsony város közgyűlési ülésén két javaslatot tett ezzel kapcsolatosan: a város nevezze el azt az utcát Rómerről, amelyben szülőháza található, és „márványtáblára vésett felirat” elhelyezésével örökítse meg nagy szülöttének emlékét. A közgyűlés a két indítványt egyhangúlag megszavazta,¹ de egy jó ideig semmi sem történt érdemileg. Négy és fél évvel a Dankó-féle kezdeményezések után Rómer rokona, Könyöki József (1829–1890) a *Nyugatmagyarországi Híradó* című napilap hasábjain írt hosszasan arról, hol volt Rómer szülőháza. Ő még magától Rómertől hallotta, hogy a Lakatos u. 10. szám alatti ház első emeletén található lakásban született. Könyöki cikke azt mutatja, hogy a szülőház pontos helyének kérdésében alakult ki olyan vita, amely aztán egy időre megakasztotta az 1891-ben elfogadottak végrehajtását. Ugyanakkor a cikk azt is sejtetni engedi, hogy Dankó József javaslata és a közgyűlési határozat után valami történt: „Pár évvel ezelőtt városunkban mozgalom indult meg az iránt, hogy Rómer Flóris és városunk tudós fia szülőházára emléktábla kerüljön.”² — Hogy valójában a „mozgalom indult” kifejezés ez esetben mit jelentett, pontosan nem tudjuk.

Ennél azonban sokkal több ismeretünk van arról a jelentős emlékállítási tervről, amely Könyöki említett cikke után három hónappal került a közvélemény elé. A Pulszky Ferenc vezette Országos Régészeti és Embertani Társulat 1895. május 10-én adott ki felhívást azzal, hogy „az elhunyt nagynevű régésznek [...] Pozsonyban szobrot óhajt [...] állítani”. A szoborállítást tisztán adományokból kívánták fedezni, melyeket a Társulat pénztárnokához, Lipcsey Józsefhez kértek küldeni.³ A gyűjtés egy idő után úgy tűnik megakadt, és végül csak 250 forint gyűlt össze 1898 októberéig. Ebben a helyzetben Pozsony városa jelezte, hogy 1000 forintot ad a szoborállításhoz és a szükséges területet is átengedi.⁴ Azonban az említettekén túl a *Budapesti Hírlap* 1898. október 27-i számában a szobor kapcsán megjegyzi, hogy még a pozsonyi támogatás sem elégséges a tervezett szobor költségeire, ezért a Társulat úgy módosította tervét, hogy Pozsonyban a szobor helyett egy domborműves arcképpel ellátott emléktáblát állít.⁵ Úgy látszik azonban, hogy bár felmerülhetett ez a megoldás, de hamar

1. kép

A pozsonyi Rómer Flóris szobor mintája
Stróbl Alajostól, gipszöntvény, 1897 körül
(Pozsony Városi Galéria)

felülkerekedhetett ezen az eredeti terv, mert a szoborállításra történő gyűjtést a Társulat 1899-ben újrakezdte, immár a források szerint direkt megkeresésekkel. Például 1899. március 31-én a Társulat Fehér Ipoly pannonhalmi főapátnak írt adományt kérő levelet. Ebből a levélből is kiderül, Pozsony város „tetemes összeggel” támogatta az emlékmű felállítását, és annak helyéül ki is jelölte „egyik díszes terét”. A főapát a levélre válaszul 50 forintot küldött a nemes célra.⁶ Rómer szülővárosa a Ferenciek terén, a Régi városház tőszomszédságában jelölte ki a helyet.⁷ A hely tehát megvolt, hamarabb, mint ahogy a szobor elkészült. A Társulat a kor legnevesebb, legfoglalkoztatottabb szobrászát, Stróbl Alajost (1856–1926) bízta meg a Rómer emlékmű megalkotásával. A *Pesti Hírlap* 1899. január 7-i száma azt írta, hogy „a napokban a szobor el is készült”.⁸ Ez minden bizonnyal ekkor még csak a bronz mellszoborra vonatkozhatott, mert különben miért in-

dult volna újabb gyűjtés 1899 elején? A lapok az ezt követő években is hírt adtak arról, hogy a szobor már készen áll. 1902 áprilisában például a pozsonyi megjelenésű *Nyugatmagyarországi Híradó* írt erről.⁹ Azonban, mint a lap június 17-i számából kiderül, ez még ekkor sem jelentette az emlékmű teljes elkészültét, hiszen a talpazat még hiányzott. Ortvy Tivadar (1843–1916), Rómer egykori tanítványa és munkatársa az említett számban bővebben írt az ún. Rómer-emlékről. Ebből tudhatjuk meg, hogy 1902. június 15-én báró Forster Gyula (1846–1932), a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke és Stróbl Alajos Pozsonyban a város két polgármesterével, valamint Ortvyval immár kijelölte a Ferenciek terén az emlékmű leendő pontos helyét. A „Rómer-emlék a ferenciek terén levő szép park azon részén lesz felállítva, mely a Rómer-utca felé irányul, körülbelül ott, hol a tér parkirozása előtt festői kút állott” — írta Ortvy. Megtudjuk e cikkből azt is, hogy a talpazat homokkőből fog készülni és a megörökített nagy tudós tudományos munkásságára jellemző „régészeti” emble mákkal lesz díszítve. A pozsonyiak az emlékművel kapcsolatosan csak egy dolgot kértek: a talpazatot helyi iparosok készíthessék el.¹⁰ Nem tudni, hogy ez így történt-e, de azt az emlékmű fennmaradt eredeti makettjét ismerve igen (1. kép), hogy a talpazat alsó, szélesebb és díszesebb faragású részét végül elhagyták, valószínűleg pénzügyi

okokból. Nem találtunk konkrét adatot arra sem, hogy miért kellett ennyi évet várni Rómer szobrának felállítására? Nyilván ismételtlen csak arra gondolhattunk, hogy még mindig hiányzott a szükséges összegből valamennyi. Az utolsó lökést az archeológusok kezdeményezésének megvalósulásához végül az adta, hogy 1865 után a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók újra Pozsonyban tartották vándorgyűlésüket. Ebből az alkalmából gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszter is Pozsonyba látogatott, akinek segítségével sikerült a felállítás költségeit is fedezni.¹¹ Tehát az 1895-ben kezdeményezett szoborállításra 12 évvel később végre sor kerülhetett. Forster Gyula, a kezdeményező Országos Régészeti és Embertani Társulat nevében (mint annak másodelnöke) 1907. augusztus 14-én adta át jelképesen a szobrot a városnak. Az átadás-átvétel minden ceremónia nélkül történt meg,¹² az ünnepélyes avatásra tulajdonképpen ezután majd két héttel, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésének megnyitóján, augusztus 25-én került sor. A megnyitóját követően a jelenlévők a primási palotából Apponyi kultuszminiszter vezetésével a Rómer szobor elé vonultak, ahol Chyzer Kornél (1836–1909) miniszteri osztálytanácsos, akadémikus mondott ünnepi beszédet. Többek között ezekkel a szavakkal méltatta Rómert: „Szolgált a hazát fegyverrel és tollal, az egyházat egész lelkével, a tudományt örökös kutatással s az emberiséget egész szívvel. A kötelességnek ily hű teljesítése megszerezte (sic!) neki már életében is az elismerést úgy felülről, mint polgártársai részéről.” Chyzer természetesen külön hangsúlyozta Rómer pozsonyi kötődését. Beszéde után elhelyezte a vándorgyűlés babérkoszorúját a szobor talpazatánál, melynek szalagját ma is őrzi a Pozsonyi Városi Múzeum (Múzeum mesta Bratislavy). A vándorgyűlés képviselője után Krenner József (1839–1920) osztályigazgató a Magyar Nemzeti Múzeum nevében koszorúzott.¹³ (2. kép)

2. kép

A pozsonyi Rómer szobor 1907-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése és a Magyar Nemzeti Múzeum koszorújával
(Mindszenty Béla felvétele)

A pozsonyi belváros szívében elhelyezett szobor szerencsésen túlélte Trianont, az impériumváltást, minden bizonnyal azért, mert azt a város minden nemzetisége magáénak érezte. Az emlékmű felállításának ötvenedik évfordulóján *A Hét* című

3. kép
Rómer Flóris szobra a pozsonyi Régi városháza udvarán a születése 200. évfordulója alkalmából tartott konferencia koszorújával (2015. április 22. A szerző felvétele)

4. kép
Stróbl Alajos: Rómer Flóris (Pozsony)

cseszlovákiai magyar hetilapban egy cikk emlékezett Rómer Flórisra. (Sas 1957, 12–13.) Száz évvel az esemény után viszont már nem találhatta senki az eredeti helyén Stróbl Alajos szobrát, hiszen a városi térrendezésnek köszönhetően a szobrot helyéről 1998-ban áthelyezték a Régi városháza, azaz a Pozsonyi Városi Múzeum udvarára. Ma az intézmény bejáratától jobbra található sarokban látható.¹⁴ Legutóbb a Rómer Flóris születésének 200. évfordulóján, 2015. április 22-én megrendezett tudományos konferencia alkalmával koszorúzták meg a résztvevők. (3–4. kép) A kerek évfordulóra restaurált emlékmű bronz mellszobra Pozsony szülöttjét papi reverendában, nyakában mellkereszttel ábrázolja. A homokkő talpazat központi nagy tömbjének elülső oldalán az ábrázolt tudós neve („Rómer Flóris”) látható, bal oldalán koszorúba foglalt kard Rómer 1848–49-es helytállására, a jobb oldalon pedig szintén koszorúba foglalva a híres nagyszentmiklósi aranykincs ivócsanakjának sematikus ábrázolása a nagy tudós munkásságára utal. A talpazat e központi tömbjének négy sarkára — ugyancsak Rómer régész mivolta miatt — egy-egy ló koponyája került.

A pozsonyi szobor felállítását követően nem egészen egy évtizeddel később, 1916-ban a fővárosban, Budapesten is szobormű örökítette meg Rómer Flóris emlékét. A szobrot állíttató Fraknói Vilmos (1843–1924), a múzeumok és könyvtárak országos főfelügye-

5. kép
A Régészek emléke a Magyar Nemzeti Múzeum
kertjében (Dabasi András felvétele)

6. kép
Damkó József: Rómer Flóris, 1916
(Antal Marianna felvétele)

lője azonban nemcsak Rómer előtt tisztelgett a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében (a múzeumépület északkeleti sarkának közelében) elhelyezett emlékművel, hanem két másik jeles archeológus, Pulszky Ferenc és Hampel József előtt is, hiszen Damkó József (1872–1955) szobrászművész haraszi mészkőből, a régi római sírkövek (sztélék) mintájára faragott alkotásán mindhárom személy dombormű-mellképe szerepel.¹⁵ (5–6. kép) A „Régészek emlékének” nevezett alkotás építészeti részét Hüttl Dezső (1870–1946) építész, műegyetemi tanár tervezte, a szobrászati munkákat végezte — mint már említettük — Damkó szobrászművész, aki többszörösen is kötődött megbízójához, Fraknóihoz, hiszen például az ő általa alapított ösztöndíjjal jutott ki Rómába (1904), ahol aztán ugyancsak Fraknói ösztönzésére és megrendelésére készítette el a római Lateráni bazilikában II. Szilveszter pápa síremlékére a Szent Korona átadását ábrázoló domborművet (avatása: 1910). Később, 1929-ben pártfogója síremlékét is ő faragta. A Rómernek is emléket állító sztélét 1916 júniusában állították fel a Múzeumkertben és a *Budapesti Hírlap* június 30-i száma szerint ekkor már csak a tábla szövegének bevésése volt hátra. A tudósítás így fejeződik be: „Az emlékművet ma még állványok hálózata borítja, de néhány nap mulván befejeződnek a munkák, az állványokat leszerelik, a munkások által összetaposott környékét ismét gyepesítik és a szobrot minden ünnepség nélkül átadják a közszemlének.”¹⁶ A sztélére a következő szöveget vésték:

RÓMER PULSZKY HAMPEL/ A MAGYAR RÉGISÉGTUDOMÁNY/ MEGALAPÍTÓI-
NAK EMLÉKÉRE/ A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM/ SZAKSZERŰ FEJLESZTÉSE
ÉS/ EURÓPAI HÍRNEVE ÉRDEKÉBEN/ KIFEJTETT EREDMÉNYES MŰ/KÖDÉSÜK
SZÍNHELYÉN HÁLÁS/ KEGYELETTEL EMELTE/ FRAKNÓI VILMOS/ A MAGYAR
MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁ/RAK ORSZÁGOS FŐFELŰ/GYELŐJE MDCCCCXVI.

Az emlékműnek 1916 nyarán tehát nem volt avató ünnepsége, de az végül mégsem maradt el, csak elhalaszthatták, mert november elsején (de. 11 órai kezdettel¹⁷) megtartották — ahogy az erről szóló tudósítás fogalmazott: „a nagynevű tudósok emlékéhez méltó ünnepség keretében”. Ezen megjelent Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Klebelsberg Kunó és Ilosvay Lajos államtitkárok, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége tisztviselői, a Pulszky és a Hampel családok tagjai. Ugyanakkor nem tudott megjelenni az eseményen az emlékmű állíttatója, Fraknói Vilmos, akinek nevében Mihalik József (1860–1925), a múzeumok és könyvtárak országos felügyelője helyezett el koszorút („A magyar archaeológia mestereinek – Fraknói Vilmos” felirattal) és szólt néhány szót. Rajta kívül beszédet mondott még Fejérpataky László, a Nemzeti Múzeum igazgatója, aki Rómerben legelső jószágos hivatali főnökét tisztelte. Ezen kívül többek között a következőképpen méltatta a nagy régész triáaszt: „Nagyrészt nekik köszönhetjük, hogy Nemzeti Múzeumunk elfoglalta méltó helyét a külföld hasonló intézményei mellett. Pulszky, Rómer és Hampel neve ismert és nagyrabecsült a tudományos eredmények terén itthon és a külföldön egyaránt.” Fejérpataky után Varjú Elemér (1873–1945), az Érem- és Régiségtár osztályigazgatója szólt az egybegyűltekhöz. Elődje munkásságát a következő szavakkal jellemezte: „Rómer Flóris [...] itthon teszi népszerűvé a régiségkutatás minden ágát. A hívő rajongásával, fanatizmusig menő buzgósággal dolgozik, ír, agitál és szerez híveket szeretett tudományának s ezzel együtt a Nemzeti Múzeumnak.”¹⁸ A Rómer-Pulszky-Hampel sztélének is gyakran nevezett 336 cm magas (ebből a kőemlék: 248 cm, a timpanon: 88 cm), 178 cm széles és 36 cm vastag emlékművet 1997-ben és 2013-ban restaurálták.¹⁹ Az előbbire Pulszky Ferenc halálának 100. évfordulójára készülve került sor, amikor az ünnepi emlékülés alkalmával, 1997. szeptember 9-én koszorúzással egybekötött megemlékezésre volt a sztélénél.²⁰ Ekkor Kovács Tibor, a Nemzeti Múzeum főigazgatója mondott beszédet. (Kovács 1997, 3–4.) Legutóbb 2015. október 7-én délután, a Rómer

7. kép
Borsos Miklós: Rómer Flóris,
1972 (A szerző felvétele)

születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencia után koszorúztak az emlékműnél, melyet Csorba László főigazgató (MNM) rövid beszéde előzött meg.

Rómer időben következő szobrát Borsos Miklós (1906–1990) szobrászművész készítette 1972-ben. A vörös márványból készült 58 cm magas, 32 cm széles és 26,5 cm vastag mellszobor később ismeretlen okból és nem tudni pontosan mikor az Iparművészeti Múzeumba került, ahol aztán 1989-ben be is leltározták a múzeum tárgyai közé.²¹ (7. kép) Jelenleg a múzeum raktárában őrzik. Ennek a Rómer-büsztnek a bronz másolata került 1990-ben felállításra Győrben,²² a Széchenyi téren, a ma már Rómerről elnevezett megyei múzeum előtt. Az avató ünnepségre 1990. június 2-án került sor, melyen Csóka Gáspár bencés alperjel mondott emlékező szavakat, majd Szennay András (1921–2012) pannonthalmi főapát leleplezte a szobrot.²³ (8. kép)

Rómer Flóris emlékét ma több emléktábla is őrzi. Mint említettük, az első emlékállítási kezdeményezés 1891-ben egy tábla elhelyezésére vonatkozott, amely a pozsonyi szülőházra került volna. Dankó József indítványából végül csak az utcaelnevezés vált valósággá, a szülőház emléktáblával való megjelölése elmaradt, és végül Pozsony városában egy szobor állításával tisztelegtek a város nagy szülöttje előtt. Az első Rómer-emléktábla elhelyezésére 1910-ig kellett várni. Ekkor a főváros megbízásából özv. Darázs Józsefné (1877–1911) szobrászművész készítette el az Aquincumi Múzeum (rég) főépületének falára azt a kőtáblát, amelynek felső felében Rómer domborműves mellképe látható bronzból. (A múzeum épületén ekkor már két emléktábla is volt: Schönvisner Istváné, melyet Darázs József készített 1907-ben és Rómer pályatársáé, barátjáé, Torma Károlyé, amelyet Darázs Jánosné alkotott 1909-ben.) Rómer Flóris aquincumi emléktáblájának ünnepélyes leleplezésére 1910. június 18-án este került sor.²⁴ A *Vasárnapi Újság* című lap, amely június 26-i számában az emléktábla képét is hozta, tudósításában megjegyzi, „nem nagy arányú, de meleg ünneplésben” folyt le annak avatása.²⁵ Pontosán nem tudjuk, mennyien jelentek meg az eseményen, de az Aquincumi Múzeum fennmaradt vendégkönyvébe az ünnepség kapcsán húsz prominens személyiség jegyezte be a nevét, köztük például Bárczy István, Budapest polgármestere, Angyal Dávid, Csánki Dezső, Fejérpataky László, Réthy László, Thallóczy Lajos és Hampel József.²⁶ Az ünnepi beszédet Rómer tanítványa és múzeumi utóda, Hampel mondta, aki először mestere legnagyobb érdemeit sorolta

8. kép
A győri Rómer Flóris szobor
(Borsos Miklós, 1990,
Tanai Csaba Taca felvétele)

9. kép
Rómer Flóris emléktáblája
az Aquincumi Múzeum falán
(Darázs Jánosé, 1910, Komjáthy Péter felvétele)

10. kép
A Bakonyi Panteonba készült Rómer emléktábla
(R. Kiss Lenke, 1971)

fel, majd részletesebben szólt arról, hogy az aquincumi kutatások mit köszönhetnek neki. Az ünnepi szónok a következőket emelte ki: „A 60-as és 70-es években senki sem tett többet Aquincum emlékezetének fölélesztése ügyében, mint Rómer. Nem volt akkoriban szorgalmasabb látogatója e területnek mint ő. [...] Rómer volt az őrszem, mely ügyelt az előforduló emlékekre és szava mint *vox clamantis in deserto* [a pusztába kiáltott szó] fölkelte a szunnyadó közfigyelmet.”²⁷ (9. kép)

Az aquincumi Rómer-emléktábla felirata: RÓMER FLÓRIS FERENCZ/1815-1889/A MAGYAR RÉGISÉGTUDOMÁNY/ ÚTTÖRŐJE, AZ AQUINCUMI/ RÉGISÉGEK KUTATÓJA

Az emléktáblánál a nagy évfordulókon koszorúzási ünnepséget tartottak. 1989. március 8-án, Rómer halálának 100. évfordulóján Fitz Jenő mondott beszédet a koszorúzás aktusát megelőzően.²⁸ A következő megemlékezésre 2015. április 10-én került sor Aquincum nagy kutatója születésének 200. évfordulója alkalmából a Nemzeti Örökség Intézete, a BTM Aquincumi Múzeuma és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság rendezésében. A koszorúzással egybekötött ünnepségen beszédet tartott Zsidi Paula, az Aquincumi Múzeum igazgatója, Gedai István, a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság elnökhelyettese, Jávor Anna, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság elnöke, valamint Grászli

Bernadett, a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum igazgatója.²⁹ Az emléktáblát az ünnepség előtt restaurálták.³⁰

Első önálló kötete, *A Bakony* (1860) Rómert arra predesztinálta, hogy ha egyszer majd a Bakonnyal foglalkozó kutatóknak emléket állítanak, akkor ő ott legyen köztük. 1969 decemberében meg is született az elhatározás, hogy a balatonfüredi Panteon mintájára létrehozzák Zircen a Bakonyi Panteont. A Bakonyi Intéző Bizottság kezdeményezésére 1970. szeptember 25-én megalakult a nyolctagú Panteon Bizottság, melynek feladata annak eldöntése és meghatározása volt, hogy kik mikor és miért kaphatnak emléktáblát. (Jármai 1993, 4–5.) A végül 14 emléktáblát számláló Bakonyi Panteonban, a Zirci Ciszterci Apátság nagy udvarában helyezték el a Rómerre emlékező fehér márványtáblát, amelynek felső részén a nagy régész portréját mintázó bronz plakett látható, melyet R. Kiss Lenke (1926–2000) szobrászművész készített.³¹ (10. kép) Az emléktáblát felirata szerint a magyar régészet megalapozójának, a Bakony első tudományos kutatójának és ismertetőjének emlékére a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága állíttatta 1971 októberében. A Bakonyi Panteon emléktábláit valamikor 2007 körül a Szent Bernát Idősek Otthona kialakításakor a ciszterci rend leszereltette, azóta a zirci Reguly Antal Múzeum raktárában őrzik őket, köztük a Rómer-táblát is.³²

1980-ban a tatai Eötvös József Gimnáziumban avattak emléktáblát Rómernek, az iskola egykori diákjának. Az iskola első emeleti folyosójának falára helyezték a vörös márványtáblán a következő (ezüstözött) felirat olvasható (Wehner 1980, 63.): RÓMER FLÓRIS FERENC/1815-1889/MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ RÉGÉSZ/EBBEN AZ ISKOLÁBAN TANULT/1826-TÓL 1827-IG. (11. kép)

Legutóbb, 2008-ban Porva-Cseszneken, a bakonyi vasútállomás falán helyezték el emléktáblát Rómer Flóris és Dr. Darnay-Dornyay Béla előtt tisztelegve. (12. kép) Az emléktábla avató ünnepségre 2008. április 27-én Sólyom László köztársasági elnök jelenlétében került

11. kép
Rómer Flóris emléktáblája a tatai Eötvös József Gimnáziumban (1980) (Mike Ariel felvétele)

12. kép
A Porva-Cseszneken, a bakonyi vasút állomásépületén elhelyezett Rómerre emlékező márványtábla (2008)

sor. Az emléktáblát annak az ünnepségnek a keretében leplezték le, amelyet a Cuha-völgyi vasút megmentése és védetté nyilvánítása alkalmából tartottak. A Porva-cseszneki vasútállomás épülete előtt tartott ünnepségen olyan sok ember gyűlt össze, hogy az egyik szemtanú szerint a tömeg nem fért el az állomás épülete előtt, és ezért az ott várakozó vonat kitolatott az állomásról.³³ A Cuha-völgye Vasúti Védnökség és az Ösvénytaposó Baráti Társaság által készített emléktáblán a következő felirat olvasható: DR. RÓMER FLÓRIS/1815-1889/KIVÁLÓ RÉGÉSZ, TERMÉSZETTUDÓS, KUTATÓ./AZ ELSŐ BAKONY ÚTIKALAUZ SZERZŐJE/EMLÉKÉT ŐRZI A ZÖLD SÁV JELZÉSŰ TURISTAÚT.

A fentebb ismertetett emléktáblákat Rómer Flóris előtt tisztelegve helyezték el, de van egy olyan tábla is, amelyet ő maga készített, mégpedig egykori tanítványának József főherceg (1833–1905) nála tett 1878 szeptemberi látogatása emlékéül. (13. kép) Rómer a sötét márványtáblát Weiszlovics Adolf nagyváradi kóráktárából rendelte meg és valamikor 1878 utolsó napjaiban vagy a következő év legelején helyeztethette el³⁴ a ma 19-es számú kanonoki épület emeletén, közvetlenül lakása ajtaja felett. Az emléktáblára — mely ma is eredeti helyén látható — a következő feliratot vésette: A legnagyobb Nádor fia/JÓSEF cs. kir. ausztriai főherceg Úr,/a «háladatos tanítvány» emlékéül, ki September 3-kán 1878-ban/RÓMER FLÓRIS FERENCZ kanonokot,/mint hajdani tanítóját e házban meglátogatni kegyeskedett!/Béke a Jövőknek, Üdv és Szerencse a Távozóknak./Örök hálául a megtiszteltől!

Végül egy olyan emléktáblát említünk, amely ugyan nem direkt Rómer emlékére készült, de mégis őrzi azt, mert szerepel rajta a neve. Kőszeg város Tanácsa 1978-ban helyezte el emléktáblát a kőszegi gimnázium alapításának 300. évfordulójára (1677–1977) a volt bencés gimnázium falán. A nagyméretű táblán a régi (már nem álló) iskolaépület faragott képe látható, fölötte az iskola neves tanárainak és diákjainak nevei sorakoznak, köztük Rómer Flórisé, aki 1857-ben egy rövid ideig itt tanított.

A szobrok, emléktáblák mellett utcanévtáblákon is találkozhatunk Rómer Flóris nevével, hiszen Budapesten, Győrben, Veszprémben, Nagyváradon, Gödöllőn, Zircen neveztek el róla közterületeket.

Az emlékjelek körébe vonhatóak a síremlékek is, ezért befejezésül röviden kell még szólnunk Rómer Flóris nyughelyéről. (14. kép) A jeles tudós 1889. március 18-án hunyt el Nagyváradon. A ravatalt lakásán állították fel. Sokan küldtek koszorút a koporsóra, köztük volt József főherceg is „Hálás tanít-

13. kép
A Rómer Flóris által készített márványtábla
József főherceg látogatásának emlékéül
(Lakatos-Balla Attila felvétele)

ványától, József főhercegtől” felirattal. Rómert halála után két nappal, március 20-án délelőtt temették el. A beszentelést Schlauch Lőrinc püspök végezte, majd a halottas házból a székesegyházba vitték a koporsót és onnan indult aztán a várad-olaszi temetőbe a gyászmenet — amint a korabeli lapok fogalmaznak: „a nép beláthatatlan sora kíséretében”. (A temetésen ott volt többek közt Fraknói Vilmos, Hampel József és Czobor Béla.) Rómert négy évvel korábban elhunyt püspöke, Lipovniczky István sírja mellé temették.³⁵ Nyughelye fölé egyszerű szürke sírkő került, amelyre neve alá két egyházi címét (várad-i kanonok, jánosi apát) és egy kitüntetését (Vaskoronarendi lovag) vésték. Neve fölött a síremléken még egy címer látható, ma már alig kivehetően, amely alighanem kanonoki címere lehet. Rómer földi maradványai végül száz évig sem nyugodhattak békében, mert miután az 1779-ben nyitott várad-olaszi temetőt 1972-ben zöldövezeti státuszba helyezték és bezárták, rohamosan pusztulni kezdtek a sírok. Az 1980-as évek elejére már olyan méreteket öltött e pusztulás, hogy Tempfli József, várad-olaszi apátplébános (későbbi nagyváradi püspök) úgy döntött, hogy az egyházi személyiségek és számos ismert jeles nagyváradi földi maradványait megmenti. Végül összesen 118 elhunytat exhumáltak és temettetett új helyre, több műemlék jellegű síremléket is áthelyezve. Köztük volt Rómer sírköve is, amelyet (egykori lábazati része nélkül) a nagyváradi római katolikus székesegyház altemplomában helyeztek el.³⁶ Azóta azt többször is megkoszorúzták tisztelői, legutóbb 2015. október 17-én reggel a születése 200. évfordulója alkalmából tartott konferencia résztvevői.

Rómer Flóris ércből, kőből formált emlékeiről írtunk és megemlítettük azt is, hogy számos utca is őrzi emlékét. Ezek az utókor tiszteletének jelei, és reméljük ezen emlékjelekből lesznek még újabbak is a jövőben. Ami azonban ezeknél fontosabb, hogy forgassuk műveit, dolgozzuk fel hatalmas tudományos hagyatékát és próbáljuk hivatásunkat úgy végezni, ahogyan ő: szóval és tettel. A legméltóbb tisztelet és kultusz ugyanis az, ha nemcsak emlékezünk és méltatjuk példaképünket, hanem tevékenységünkben követjük is őt.

14. kép
Rómer Flóris sírköve a nagyváradi székesegyház altemplomában (A szerző felvétele)

FÜGGELÉK

1) *Chyzer Kornél miniszteri tanácsos beszéde a pozsonyi Rómer szobor megkoszorúzásakor (1907. szeptember 25.)*

Tisztelt Közönség!

A polgártársak elismerése a legszebb és legnagyobb jutalom, amelyben ember részesülhet.

Mi, tisztelt gyülekezet, itt oly férfiú szobra előtt állunk, akinek egész élete, minden tette méltó volt arra, hogy az utókor mindig hálával adózzék emlékezetének s amint örömmel látjuk, az ő szeretett szülővárosa nem is feledkezett meg arról, a mivel a haza s a tudomány Rómer Flórisnak tartozik.

Messze vezetne, ha ez alkalommal Rómer érdemeit felsorolni megkísérelném, de nem is szükséges, hiszen Rómernek irodalma van. Elég legyen felemlítenem, hogy egész életét a haza, az egyház, a tudomány s embertársai szolgálatának szentelte s ebben pihenést nem ismert.

Szolgált a hazát feyverrel és tollal, az egyházat egész lelkével, a tudományt örökös kutatással s az emberiséget egész szívével. A kötelességnek ily hű teljesítése megszerezete (sic!) neki már életében is az elismerést úgy felülről, mint polgártársai részéről.

Most, midőn mi a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének tagjai e szobornál megállapodunk, lehetetlen, hogy meg ne emlékezzünk azon meleg szeretetről, a melylyel ő ezen intézmény iránt viseltetett s azon érdemeiről, amelyekkel ő e téren is bir.

Felismerve ezen kulturális intézmény fontos s nálunk nagyon is szükséges voltát, valahányszor csak tehettem, részt vett a vándorgyűléseken.

A 42 év előtt itt tartott vándorgyűlésnek nemcsak egyik rendezője és titkára, de lelke is volt. Az ezen alkalomból megjelent pozsonyi monographiában ő örökítette meg „Pozsony régészeti műemlékeit” s ernyedetlen buzgalommal szerkesztette az örömlünkre még velünk működő nestorunkkal, Kanka Károly dr.-ral a gyűlés jeles munkálatait. Ezen gyűlésen kívül még kilenc vándorgyűlésünkön vett részt és legtöbbször mint oktató előadó.

A tudomány, melyet hazánkban mondhatni ő teremtett: a régészet, de nem volt oly tudományos és emberbaráti intézmény, mely iránt ne érdeklődött volna.

S e változatos tevékenység közepette mindig Pozsonyra gondolt.

Egyik levelében, melyet Pozsony szab. kir. város akkori országgyűlési képviselőjéhez irt s melyben a szülővárosa iránti szeretet csak úgy áradozik, ezt mondja: „Egyet sajnállok, hogy ottan nem fogok majdan nyugodni, ahol igénytelen bölcsöm ringott.”

Igaz, nem nyugszol itt nemes férfiú, de élsz és élni fogsz szülővárosod hálás fiai szívében, kik megörökítették nemes alakodat kőben s alkalmat nyújtottak nekünk,

hogy mint egykori vándorgyűlési hálás társaid mi is adózzunk e szerény koszorúval drága emlékednek.

Pozsony fiai, szolgáljon e szobor buzdításul nektek, hogy a hazát, s e nemes várost oly hévvel szeressétek s tettekkkel szolgáljátok, mint azon férfiú szerette és szolgálta, kit az hiven ábrázol.

Rómer Flóris emléke és szülővárosa éljenek örökké.”

(Rómer Flóris szobrának megkoszorúzása. Nyugatmagyarországi Híradó, 20. évf. 1907. aug. 27. 194. sz. 3., vö. Napi Közlöny a Magyar Orvosok és természetvizsgálók Pozsonyban 1907. augusztus 25–29. napján tartott XXXIV. nagygyűléséről. 1907. aug. 24. (sic!) 2. sz. 1–2.)

2) *Fejérpataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Varjú Elemér múzeumi osztályigazgató és Mihalik József, a múzeumok és könyvtárak országos felügyelője beszédei a múzeumkerti Rómer-Pulszky-Hampel emlékmű avatásán (1916. november 1.)*

Fejérpataky László beszéde

«Kegyeletes házi ünnepre gyűltünk ma össze. Ennek jelentőségét fokozza az, hogy Excellenciád, nemzeti kultúránk főgondozója, azon megjelenni méltóztatott. Fogadja ezért hálás köszönetünket.

Fraknoi Vilmos püspök, a múzeumok és könyvtárak volt országos főfelügyelője, egykor az orsz. Széchényi-könyvtár őre, hálával eltelve Nemzeti Múzeumunk és elhunyt nagynevű vezetői, a magyar régiségtudomány megalapítói iránt, emlékezetüket egykori működésük helyén, múzeumunk területén szobrászati művel kívánta megörökíteni.

A mű Damkó József szobrászművész sikerült alkotása. Ennek felavatására és megkoszorúzására a legalkalmasabb a mai nap, mikor gondolataink különben is elköltözött barátaink és elhunyt hozzánk tartozók körében időznek.

Hálásan köszönjük a nemeslelkű püspöknek, hogy múzeumunk kertjében állíttatta föl ezt az emléket, mely mindig eszünkbe juttatja eltávozott nagyjainkat, múzeumunk büszkeségeit, nemzeti tudományosságunk vezető alakjait.

Nagyrészt nekik köszönhetjük, hogy Nemzeti Múzeumunk elfoglalta méltó helyét a külföld hasonló intézményei mellett. Pulszky, Rómer és Hampel neve ismert és nagyrabecsült a tudományos eredmények terén itthon és a külföldön egyaránt. Engem pedig a három férfiú emlékéhez külön belső lelki kötelék fűz. Az egyikben legelső jószágos hivatali főnököm emlékét tisztetem; a másodikhoz a tanítvány hálája csatol; a harmadikhoz a barátságon kívül több tudományos intézményben, a múzeumban, a Tudomány-Egyetemen, a Tudományos Akadémiában sok éven át való együttműködés emléke köt.

Mi öregebbek, akik múzeumunk három elköltözött nagyját közvetlen érintkezésből ismertük, a múzeumunk kertjének virágaival megkoszorúzott emlék előtt annak a benső kívánságnak adunk kifejezést, vajha az a tudományos törekvés és az a nemzeti szellem, mely az ő egész lényüket eltöltötte, termékenyítőleg és gyümölcsözőleg hatna a mostani nemzedékre, hogy az ő példájukon indulva, az ő példájukat követve, a nemzeti tudománynak, Nemzeti Múzeumunknak és ezzel hazánkunk mennél értékesebb munkásai legyenek!»

Varjú Elemér beszéde

«Amidőn a megtisztelő megbízásnak eleget téve, a Nemzeti Múzeum koszorúját a magyar régiségtudomány három nagy alakjának emlékkövén elhelyezem, lehetetlen a kegyeletnek ajkaimra toluló szavait visszafojtanom.

Pulszky Ferencz, Rómer Flóris, Hampel József neve úgy az archaeologia, mint a Nemzeti Múzeum, de legkivált annak érem- és régiségosztálya történetében soha el nem muló értéket jelent.

Pulszky Ferencz még a korábbi idők bámulatosa sokoldalú polyhistorai közül való; alig van a tudásnak olyan ága, amelyben idegen lenne; de lángelméje legszebb eredményeit mégis az ősrégészetnek ő előtte nálunk alig kultivált mezején mutatta fel. Archaeológiánkat ő emeli nyugoti színvonalra, elsőül kelti fel iránta az érdeklődést és szerez neki elismerést idegen nemzeteknél.

Rómer Flóris viszont itthon teszi népszerűvé a régiségkutatás minden ágát. A hívő rajongásával, fanatizmusig menő buzgósággal dolgozik, ír, agitál és szerez híveket szeretett tudományának s ezzel együtt a Nemzeti Múzeumnak.

A triász harmadik tagja, Hampel József modern, nyugati szabású tudós, aki a gyűjtés munkája mellett már az anyag feldolgozására fektetheti a súlyt s magas színvonalú képzettségével felfegyverkezve régészetünk legfontosabb kérdéseinek megoldására vállalkozik. Irodalmi működésével örök hírt s nevet szerez magának és nemzetének, fényt árasztva az intézetre is, amelynek évtizedeken élén állott.

Akik a három nagy tudós nyomdokaiba léptek, azok már alig méltányolhatják eléggé a munkát, amit e három férfiú végzett. Nekik az úttörők fáradsága jutott osztályrészül, a kezdés nagyszerű, de nem mindig hálás műve. Mi, akik eredményeiket felhasználva továbbépítünk azon a hatalmas alkotáson, amelynek alapjait Pulszky Ferencz, Rómer Flóris és Hampel József rakták le, önmagunkat tiszteljük meg vele, ha az őszinte hála és elismerés koszorúját nagy elődeink emlékére letesszük.»

Mihalik József beszéde

«Ez emlékmű melegszívű létesítőjének: Fraknoi Vilmos püspök úrnak, a múzeumok és könyvtárak volt országos főfelügyelőjének megbízásából és nevében hódoló tisztelettel teszem le e borostyánkoszorút a magyar archaeologia három mesterének kőből emelt emlékére.

A borostyán elhervad, a kő porrá málik, de Pulszky Ferencz, Rómer Flóris és Hampel József áldott emlékezte, valameddig e földön magyar ember és magyar tudomány él –elmulhatatlan!»

(M[ihali]k [József]: A Pulszky-Rómer-Hampel-emlék. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 10. évf. 1916. 4. füz. 194–195.)

3) Hampel József múzeumi osztályigazgató beszéde az aquincumi Rómer-emléktábla leleplezésekor (1910. június 18.)

„RÓMER ARCZKÉPES TÁBLÁJÁT leplezték le 1910 évi június 18-án az aquincumi múzeumban s a leleplezés a következő rövid beszéd kíséretében történt: Thalóczy Lajos javaslatára székesfővárosunk nagyérdemű polgármestere elhatározta, hogy az aquincumi múzeum Rómer Flóris Ferencz emléktáblájával diszítessék. Az emlék elkészült. Előttünk a sikerült dombormű, mely híven örökíti meg a jeles tudós arcvonásait. Mily kevesen vagyunk, a kik e rokonszenves arcra emlékezünk. Nem is lehet máskép. Régen. 1877-ben volt, midőn Rómer elhagyta Budapestet és Nagyváradra tette át lakását, mert a litt. stallum oda hívta és ott töltötte élete utolsó évtizedét. Arczképe ez évtized lelegejéről való, már rajta a kanonoki, nem a benzés ruha, melyben két évtizeden át köztünk járt. Ebben a két évtizedben életének legjavát létesítette, mindazt, a mit szabatos szavakban a rövid fölírat jelez. A hazai régisegtudomány úttörőjének mondja. Úttörő volt az egyetemen, mikor az évtizedes árvaságban lézengő archaeologiai tanszékre lépett és tárt kapút nyitott a régisegtudomány művelőinek. Utat nyitott és irányt szabott a szakirodalomban, mikor 1868-tól kezdve megindította az *Arch. Értesítőt*. Az ország határain túl is képviselte a hazai szaktudományt a párisi nemzetközi archaeologiai congressuson 1867-ben. Életének legnagyobb sikerét érte 1876-ban, mikor az ő hívására az egész világról ide sereglett a régészek sokasága a budapesti nemzetközi régészeti congressusra, melynek Rómer volt a főtitkára és melynek emlékét az irodalomban két vaskos kötet tartotta fenn.

Csak néhány mozzanatot emeltem ki jelesünk életéből mintegy az emléktábla fölíratának igazolására. De talán e nagy érdemek nem indokolták volna eléggé, hogy miért állíttassák neki emlék épen itt, az aquincumi síkságon, kapcsolatosan az aquincumi múzeummal. T. u. történt ez, mert ő, miként a tábla mondja, az aquincumi kutatásoknak is nagyérdemű kutatója volt. A 60-as és 70-es években senki sem tett többet Aquincum emlékezetének felélesztése ügyében, mint Rómer. Nem volt akkoriban szorgalmasabb látogatója e területnek, mint ő. Vannak abból az időből *térképi fölvételek*, melyeket: Rómer hű kísérője, Zsigmondy Gusztáv készített, oly emlékekről, melyek részben elpusztultak. Rómer volt az őrszem, mely ügyelt az előforduló emlékekre és szava mint *vox clamantis in deserto* fölkelte a szunnyadó közfigyelmet. Legtöbb dolga akadt, mikor az alkotmányos élet beállta után mozogni kezdett az addig oly csöndes vidék. A hegyvonal tövében az ásó föltárta a földet, támadtak téglagyárak és

JEGYZETEK

- ¹ *Nyugatmagyarországi Híradó*, 4. évf. 1891. szept. 8. 204. sz. 4., vö. *Archaeologiai Értesítő*, 11. k. 1891. 4. füz. 381–382.
- ² Könyöki József: Nyilatkozat Rómer Flóris szülőháza dolgában. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 8. évf. 1895. febr. 10. 34. sz. 2. Rómer szülőházára ld. még: Kumlik 1907, 8–16.
- ³ OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. Kny. C 9.484 Felhívás. (Nyomtatvány) A felhívás megjelent az *Archaeologiai Értesítő*ben ld. Új. f. 15. 1895. 3. füz. 281. Kumlik Emil tehát Rómerről írt könyvének előszavában hibásan teszi 1896-ra a szoborállítás kezdeményezését (ld. Kumlik, 1907, 2.). Megjegyezzük, hogy Kumlik kis kötetét „A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pozsonyban tartott XXXIV. Vándorgyűlése és Rómer Ferenc Flóris pozsonyi szobrának leleplezése alkalmára” készítette.
- ⁴ *Budapesti Hírlap*, 18. évf. 1898. okt. 27. 297. sz. 9.
- ⁵ Uo. Arról nem szólt a hírlapi tudósítás, hogy az emléktábla a szülőházra került volna-e, de valószínű, hogy ezt tervezték, ami tulajdonképpen a Dankó-féle 1891. évi kezdeményezés megvalósítását jelentette volna.
- ⁶ Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. Főapáti Hivatal iktatott iratai. 211/1899.
- ⁷ Rómer Flóris szobra Pozsonyban. *Vasárnapi Ujság*, 46. évf. 1899. jan. 8. 2. sz. 33.
- ⁸ Rómer Flóris szobra. *Pesti Hírlap*, 21. évf. 1899. jan. 7. 7. sz. 6. Először a Rómer-emlékmű kis szobormintája készülhetett el valamikor 1896 és 1898 között, ez aztán néhány évig a pozsonyi polgármester dolgozószobáját díszítette, amint az kiderül Kumlik Emil már említett munkájának előszavából. (Kumlik 1907, 2.) A szobormintát ma a Pozsonyi Városi Galéria (Galéria mesta Bratislavy) őrzi.
- ⁹ A régészeti társaság ülése. *Budapesti Hírlap*, 20. évf. 1900. nov. 28. 327. sz. 9., Rómer Flóris emléke. *Vasárnapi Ujság*, 48. évf. 1901. 31. sz. 505., *Nyugatmagyarországi Híradó*, 15. évf. 1902. ápr. 5. sz. 2. Ez utóbbiban érdekes, hogy a város 2000 forintos hozzájárulásáról esik szó, szemben a minden más forrásban szereplő 1000 forintos összeggel.
- ¹⁰ *Nyugatmagyarországi Híradó*, 15. évf. 1902. jún. 17. 136. sz. 1.
- ¹¹ A szoborállítást végül lehetővé tevő kultuszminiszteri támogatásról báró Forster Gyula október végi jelentéséből értesülhetett az Országos Régészeti és Embertani Társulat. (*Budapesti Hírlap*, 27. évf. 1907. okt. 30. 257. sz. 15.)
- ¹² *Nyugatmagyarországi Híradó*, 15. évf. 1907. aug. 14. 185. sz. 5., vö. *Egyetértés*, 42. évf. 1907. aug. 14. 194. sz. 10., *Budapesti Hírlap*, 27. évf. 1907. aug. 14. 193. sz. 8.
- ¹³ Rómer Flóris szobrának megkoszorúzása. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 20. évf. 1907. aug. 27. 194. sz. 3. Chyzer Kornél beszédének teljes szövegét ld. a *Függelékben*. A Pozsonyi Városi Múzeumban meglévő szalag felirata: „A magyar orvosok és természetvizsgálók Rómer Flóris emlékének 1907. aug. 25.” (Múzeum mesta Bratislavy. lt. sz.: F-02137.)
- ¹⁴ Ifj. Papp Sándor: Rómer Flóris szobrának megkoszorúzása (1907. augusztus 25.) In: www.pozsonyikifli.sk/hu/Friss-kifli/Tortenelem/Romer-Floris-szobranak-megkoszoruzasa-1907-augusztus-25.html (letöltés ideje: 2015. okt. 1.); www.kozterkep.hu/~20305/Romer_Floris_mellszobor_Pozsony_1998.html (letöltés ideje: 2015. okt. 1.)
- ¹⁵ A három domborműből egynek — éppen a Rómert ábrázolóknak — fennmaradt a gipszmintája is, melyet 1943-ig a Magyar Nemzeti Múzeum őrzött, majd átadta azt a Szépművészeti Múzeumnak, ahonnan a Magyar Nemzeti Galériába került. Ma is ott őrzik (ld. MNG Szobor Osztály lt. sz.: 8394)
- ¹⁶ Uj emlékmű a Muzeumkertben. *Budapesti Hírlap*, 36. évf. 1916. jún. 30. 180. sz. 12. A *Vasárnapi Ujság* 1916. július 9-i számában közölte az elkészült és felállított emlékmű képét (ld. 28. sz. 435.). Liber Endre a Budapest szobrainról írt kötetében a Régészek emlékét 1916 tavaszára datálja (Liber 1934, 309.), ami nem cáfolja a nyári szoborállítást, hiszen Damkó valószínűleg már korábban elkezdte az alkotói munkát. Az állvány felépítése az emlékműnél ugyanakkor arra utalhat, hogy a sztélé végső elkészítését és a díszítő faragásokat a mester már a Múzeumkertben készíthette el.
- ¹⁷ *Pesti Hírlap*, 38. évf. 1916. nov. 2. 305. sz. 9.
- ¹⁸ Mihalik 1916, 194–195. Az 1916. november 1-én az emlékműavatás alkalmával elmondott beszédek szövegét ld. a *Függelékben*.
- ¹⁹ Antal Mariann kőrestaurátor (MNM) 2015. szeptember 30-i szíves közlése szerint. Az 1997-es restaurálás alkalmával, melyet Kőfalvi Vidor és Baghy László kőrestaurátorok (MNM) végeztek, szemcseszórással tisztítás történt és minimális kiegészítés. 2013. június 4-én Antal Mariann végzett el restaurátori munkát a kőemléken, ami azt jelentette, hogy pótolta a Rómer mellszobor letört orrát. 2013. szeptember 18-án pedig ugyanő végzett tisztítást a három szoborfejen, miután azokat bekenték sárral.
- ²⁰ Pulszky-emlékülés. *Népszava*, 125 évf. 1997. szept. 6. 208. sz. 11.

- ²¹ Iparművészeti Múzeum Ötvösgyűjteménye, lt. sz. 89.293.1. Jelzés a hátoldalon: „Borsos M.”
- ²² A Rómer szobrot a Széchenyi tér észak-keleti oldalán, az ún. Apátúr-házzal szemben egy hármás (alulról felfelé: 12X100X 100 cm, 10X70X70 cm, 160X40X30 cm) alapzaton helyezték el.
- ²³ *Kisalföld*, 45. évf. 1990. jún. 4. 129. sz. 8. A rövid tudósítás fölötti fényképen a szobor leleplezésének pillanata látszik. Ld. még a szoborra: Orbánné 2001, 259. Orbánné kötetében hibásan írja, hogy Borsos eredeti 1972-ben készült műve látható a téren és hibás a felállítás időpontjaként megadott 1993-as évszám is.
- ²⁴ Rómer Flóris emléktáblája. *Pesti Hírlap*, 32. évf. 1910. jún. 22. 148. sz. 12.
- ²⁵ Rómer Flóris emléktáblája. *Vasárnapi Ujság*, 57. évf. 1910. jún. 26. 26. sz. 554.
- ²⁶ Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár Intézménytörténeti dokumentációs gyűjtemény. 1-79. Az Aquincumi Múzeum vendégkönyve 1908–1916. p. n.
- ²⁷ Hampel 1910, 380. Hampel teljes beszédét ld. a *Függelékben*. Ebből a beszédből derül ki, hogy az emléktábla állításának kezdeményezője Thallóczy Lajos (1856–1916) történész volt.
- ²⁸ Póczy 1991, 193. Póczy Klára a megemlékezésről közöl is egy képet, ahol Fitz Jenő beszédet mond, mellette Tóth Endre régész és Fodor István, a Nemzeti Múzeum főigazgatója kezükben koszorúval (uo. 197.).
- ²⁹ www.aquincum.hu/hirek/romer-floris-megemlekezes/
- ³⁰ Zsidi Paula (igazgató, BTM Aquincumi Múzeuma) 2015. szeptember 30-i szíves közlése szerint. Az emléktáblán Vecsey Ádám fémrestaurátor (BTM) és Módy Péter kőrestaurátor (Palmetta Művek) dolgozott.
- ³¹ Zirc. In: Emlékhelyek 1996, 358–362.; 361. Az első emléktáblát 1970-ben, az utolsót 1982-ben helyezték el a Panteonban. A 14 márványtábla reliefjéből tizenkettőt R. Kiss Lenke készített.
- ³² Harmat Beáta osztályvezető (MTM Bakonyi Természettudományi Múzeum) 2015. szeptember 28-i és október 5-i szíves közlése szerint. A táblák leszedésének konkrét indoka az volt, hogy azok az apát-ság nagy quadruma falán voltak, ez a terület pedig szerves része lett az idősothottnak és nem akarták, hogy a turisták állandóan megzavarják a nyugalmat.
- ³³ www.fehervar.net/cikkek/08/cuha/, vö. www.gobolyos.hu/2008/cuha/index.html
- ³⁴ József főherceg és tanítója. *Vasárnapi Ujság*, 25. évf. 1878. dec. 29. 52. sz. 842. Az elhelyezés időpontjára vonatkozóan azt írja e december végi tudósítás, hogy „nemsokára be fog helyzetetni” az emléktábla. A hetilap (egy kicsit pontatlanul) leközölte a tábla szövegét is. A korabeli lapok egyébként József főherceg e nagyváradi látogatásáról elég szűkszavúan írnak, tulajdonképpen csak azt jegyzik meg, hogy a vendég Lipovniczky nagyváradi püspöknél lakott (ld. *Szabadság*, 4. évf. 1878. szept. 5. 169. sz. (3.), vö.: *Pesti Napló*, 29. vf. 1878. szept. 5. 214. sz. (1.), *Fővárosi Lapok*, 15. évf. 1878. szept. 6. 204. sz. 994.).
- ³⁵ Rómer Flóris temetése. *Budapesti Hírlap*, 9. évf. 1889. márc. 21. 80. sz. 5.; ld. még: *Vasárnapi Ujság*, 36. évf. 1889. márc. 24. 12. sz. 198., *Fővárosi Lapok*, 26. évf. 1889. márc. 21. 79. sz. 582. Rómer 1878. szeptember 13-i Fraknói Vilmoshoz írt levelében már jelzi, hogy csináltat majd egy emlékkövet (ld. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár. 44. sz.).
- ³⁶ Kordics1998 5., 28. Vö.: Biharmegye kultúrhivatását férfiasan emeljük...” Rómer Flóris nagyváradi évei. Összeáll.: Balla Tünde és Lakatos attila. Nagyvárad, 2015. 77. Ez utóbbi munkában szerepel az exhumálás pontos dátuma: 1982. A Rómer sírhelyről készült archív fotókon jól látszik, hogy — mi-ként más sírokat is — az övét is kovácsoltvas kerítés vette körül.

IRODALOM

- EMLÉKHELYEK
 1996 Emlékhelyek Veszprém megyében. Főszerk. Bándi László. Veszprém.
- HAMPEL József
 1910 Hpl: Rómer arczképes tábláját... Archaeologiai Értesítő. Ú. f. 30. 4. füz. 380–381.
- JÁRMAI Ervin
 1993 A zirci Bakonyi Panteon. Zirc.
- KOVÁCS Tibor
 1997 Koszorúzó beszéd a Pulszky-emlékműnél. Magyar Múzeumok, 3. évf. 4. sz. 3–4.
- KUMLIK Emil
 1907 Rómer Ferenc Flóris élete és működése. Pozsony.
- LIBER Endre
 1934 Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest.
- MIHALIK József
 1916 M—k.: A Pulszky-Rómer-Hampel-emlék. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 10 évf. 4. füz. 194–195.
- ORBÁNNÉ HORVÁTH Márta
 2001 Emlékművek, emléktáblák győri kislexikona. Győr.
- PÓCZY Klára
 1991 Gondolatok Rómer Flóris emléktáblájánál halálának 100. évfordulóján az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei 27. köt. 191–197.
- SAS Andor
 1957 Egy belvárosi szobor félszázados jubileumára. A Hét. 2. évf. dec. 15. 50. sz. 12–13.
- WEHNER Tibor
 1980 Tatai szobrok, emlékművek, emléktáblák. Tata.

STATUES AND MEMORIAL PLATES IN HONOUR OF FLÓRIS RÓMER

Following Flóris Rómer's death in 1889 necrologies, biographies and memorial speeches appeared in sequence. The two most memorable ones were written by his students, friends and fellow scholars: József Hampel and Vilmos Fraknói. These memorial writings of "more lasting than ore" were followed by monuments made of real ore and stone. The first statue in honour of Rómer was erected by the National Archaeological and Anthropological Association in Pozsony (Bratislava). The Association initiated a fund rising in 1895 for this purpose and it commissioned the sculptor Alajos Stróbl with the work, who finished Rómer's bronze bust in 1899. The costs of the statue erection were reduced by Stróbl's generous gesture, who did the job for free. Finally, the statue was erected on the Ferenciek Square next to the old town-hall. The statue was later taken away, and in 1998 it was placed in the yard of the old town-hall (today it is the City Museum) where it can be seen today. The erection of the next statue was initiated by Vilmos Fraknói the Chief Inspector of the Hungarian museums and libraries. The statue, which was placed into the garden of the Hungarian National Museum in 1916, commemorates the three founding fathers of the Hungarian archaeology: Flóris Rómer, Ferenc Pulszky and József Hampel, since the sculptor József Damkó carved the portrait of these three scholars into the limestone relief following the pattern of the old Roman tombstones.

The next Rómer statue was made by Miklós Borsos from red marble in 1972. This bust is kept in the Museum of Applied Arts, while its bronze copy was erected on the Széchenyi Square in Győr opposite to the building of the Rómer Flóris City Museum.

In addition to the statues several memorial plates were also made in honour of Rómer. The first one, which was initiated by the historian Lajos Thallóczy, was unveiled on the wall of the Aquincum Museum in Budapest in 1910. This bronze bust was made by the sculptor Józsefné Darázs upon the commission of the local government of Budapest. Rómer, as the most famous researcher of the Bakony Mountains, received a marble plaque in the Pantheon of Bakony in Zirc in 1971. This marble plaque with Rómer's bronze bust on it was made by the sculptor Linke R. Kiss. In 1980 a memorial plate was unveiled in the Eötvös József Grammar School of Tata where Rómer once had studied. Recently a memorial plate was placed in honour of Rómer (and Dr. Béla Darnay-Dornyay) on the wall of the railway station of Porva-Csesznek in 2008.

Béla Debreczeni-Droppán

Varga József

„ARANY PAPNAK – FAKEHELY”

„Ha néhány jót tanító, bátor mozdulat
tanítványaim sorsában írva megmarad,
s nem törést, homályt, kudarcot,
feleslegest rögzít az emlékezet,
már voltam, szívem már értük létezett.”

(Fekete György)

A címben szereplő „arany pap” kifejezést Rómer Flórisra, egykori szerzetes tanárára alkalmazta egyik jeles tanítványa, József főherceg. De az „arany pap” kifejezés nem arra a természetesen adódó tényre utal, hogy az idős egyházi személy 1888. augusztus 18-án, áldozópapságának 50. évfordulóján bemutathatta aranymiséjét, hiszen e szavakat a főherceg még 1872-ben írta le. Sokkal inkább tekinthetjük e minősítő megjegyzést Rómer szerzetesi, tanári, tudósi és emberi kvalitásainak értékeléseként. A „fakehely” — mint azt látni fogjuk — egyrészt egy konkrét tárgy, ajándék, melyet a magas rangú tanítvány küldött hajdani nevelőjének. De egyben jelzi azt is, hogy e rendkívüli személyiségnek, a XIX. század polihistorának, a különböző tudományok generalistájának s ugyanakkor a régészet specialistájának, ha gazdag, szerteágazó tevékenysége bármelyik kis szeletét is vesszük górcső alá, nem leszünk képesek az őt megillető, aranyból készült kelyhet nyújtani, azaz: munkásságához képest bizony csak fakehely lesz a méltatásunk.

Nem egyszerű feladat röviden meghatározni, ki is volt Rómer Ferenc Flóris. Amikor az egyik pozsonyi politikai és vegyes tartalmú lap 1875 nyarán tárcasorozatot indított Pozsony nevezetesebb szülőtteinek bemutatása céljából, s a legelső alkalommal éppen Rómer Flóris tevékenységét ismertette, az első gondolatsor végén így összegezte mondanivalóját a szerző: „Sokszor egyetlen vasszeg oly 'corpus delicti'-vé lesz kezei között, mellyel évezredeket kényszerít tanulságos vallomásra, — szóval ő: régész.”¹ Ugyanakkor a továbbiakban méltatta őt a tárca írója mint a diákok és a város felnőtt lakossága által rajongott tanárt, szabadságharcos katonát, jeles tudóst is. Még maga Rómer is gondban volt, hogyan szedje listába sokirányú tevékenységét, amikor Arany János, a MTA főtitkáraként 1873. szeptember 27. napján körlevélben fordult az akadémia tagjaihoz, s arra kérte őket, hogy a következő évre megjelenő Akadémiai Almanach összeállításához küldjék el életrajzi adataikat és szakirodalmi tevékenységüket. (Rh. K 588/14.) Rómer válaszában kéziratban fennmaradt tervezetében több helyütt is javított, beszúrt egy-egy megjegyzést. Így alakult ki a végleges szövegváltozat: „Rómer Flóris: k. tanácsos, a vaskorona rend lovagkeresztese, Szt. Benedek rendi áldozár, a bölcsészeti és szépművészetek tudora, a m. kir. tudományos egyetemnél a régiség- és éremtan ny. r. tanára, a Vas megyei régészeti és a délmagyarországi történeti és régészeti társulatok tiszteleti, a m. kir. természettudományi és földtani, a ma-

gyar és erdélyi szász történelmi társulat, valamint a bécsi archeológiai, érmészeti és geológiai társulatok rendes, a koppenhágai régészek és a nürnbergi germán múzeum tiszteletbeli, a palermoi tudományos igazgatótanács tagja, a hannoveri pecsétani, karinthiai történelmi társulatok tagja; a bécsi cs. kir. [...] múzeumnak és az építészeti és történelmi műemlékek fenntartására ügyelő középonti bizottságnak, az Instituto di corrispondenza archeologica római, valamint a párisi archeológiai és anthropológiai társulatok levelezője.” (Rh. K 588/15.)

Jelen írás Rómer Flórisnak, csupán — az előbbi idézetben is alig érintett — kiváló tanári tevékenységéről, az oktatásügyet szolgáló, a tanítványokat, tanártársakat és tanítókat (tanítónőket) segítő munkájáról, kezdeményezéseiről villant fel részleteket, nem taglalva elévülhetetlen egyetemi tanári működését sem.

Sokan megfogalmazták már, hogy Rómer Flóris jó, sőt kiváló tanár volt. De vajon napjainkban – a diákok véleményét is figyelembe véve — mit sorolhatunk a jó tanár ismérvei közé? S vajon a XXI. századból visszatekintve miképpen ítéltük meg e mai felfogás tükrében Rómer tanári tevékenységét? Az vitathatatlan, hogy a jó oktatás kulcsa minden időben a jó tanár. Jó tanárnak pedig az olyan tanárszemélyiséget nevezhetjük, aki egész életen át tartó példát nyújt tanítványainak, olyan új világot nyit meg előttük emberségben, erkölcsben és tudásban, amelyet a diák soha el nem felejt. Kell ehhez hitelesség és szaktudás, következetesség, pozitív és vidám személyiség, a diákhöz is igazodó személyre szabott bánásmód, a tehetségesek felkarolása és természetesen a folytonos önfejlesztés stb. Bármelyik kritériumnak való megfelelést is vizsgálnánk, csak azt állapíthatnánk meg, hogy Rómer 35 éves hivatásos tanári pályafutása során már e XXI. századi követelményeknek is messzemenően eleget tett. „Született pedagógus volt, s úgy vélem, tudományos tevékenysége is azért volt annyira eredményes, mert abban Rómer, a tudós kutatót segítette és támogatta Rómer, a tanár.” (Oroszlán 1958, 37.)

Szerzetestanárrá válásában jelentős szerepet játszott családi környezete és taníttatása. A német nyelven beszélő család (Rómer Ferenc cipésmester és felesége: Vetsera Mária²) nagy szeretetben nevelte gyermekeit, s mivel meglehetősen jó módban éltek, taníttatásukra is nagy gondot fordítottak. A cipésműhely hangulata, a gyermekkori környezet, a „céhélet egész humorával” hatott a nevelkedő Rómerre, s egy életen át nyomot hagyott benne. Már kicsi korában víg kedélyű, humoros és nyílt eszű gyermek volt, de lelkének e derültsége végigkísérte egész életén át. Sem a viszontagságos körülmények közt (például a szabadságharcot követő börtönévek alatt), sem idős korában nem veszítette el humorát. Jókedv jellemezte előadásait, tanóráit is, élete végéig szeretett adomázni, sőt még a művelt magatartás keretein belül maradó „szélesebb” jókedvtől sem riadt vissza. Jóízű, szellemi értékekből fakadó humorát jól érzékelteti egyik kedvenc gyermekkori játéka, az úgynevezett „szentesdi”. (Börzsönyi 1911, 3.) Ez annyit takar, hogy a vallás és a művészeti alkotások szépsége iránt is korán érdeklődő kisfiú társaival együtt jól megfigyelte a szenteknek a templomok homlokzatán elhelyezett szobraikat, s e testtartásokat minél

hitelesebb módon utánozva igyekeztek mozdulatlanul pózolni. Szellemes, sok megfigyelést igénylő, s a lényegi jegyeket kiemelő gondolkodást igényelt e tevékenység, ugyanakkor rendkívül mulatságos is lehetett — különösen, ha a kor divatos „szvingelő” (Jávor 1990, 204–213.) királyszobraira, vagy a szenteket hasonló stílusban ábrázoló szobrokra gondolunk.

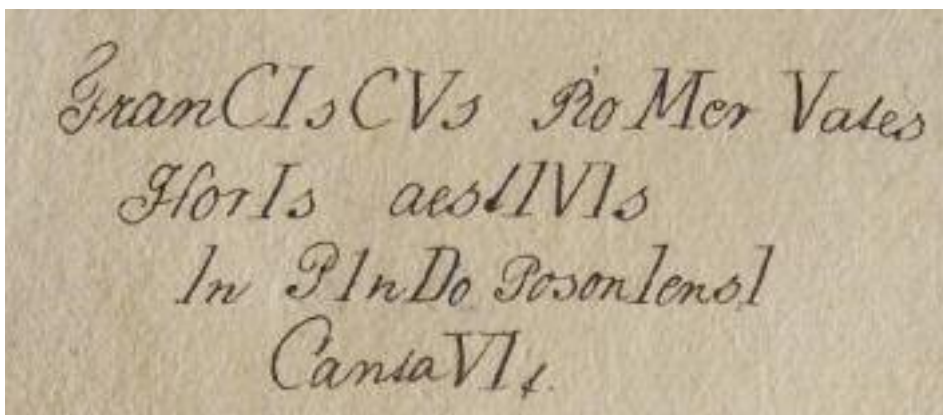
Pozsonyban végezte elemi iskoláit, itt végig kiváló eredményt ért el. A kicsi korától papi pályára szánt fiú ugyanilyen érdeklődéssel és szorgalommal tanult a gimnáziumban, aminek eredményeként a mindvégig jeles erkölcsű („morum prima classis”) diák tanulmányi minősítése is eminens lett. Önéletrajzában így írt iskolás éveiről: „A normális és a gymnasiumi iskolákat Pozsonyban végeztem, az első osztályba Trencsénbe küldtettem, a tót nyelv tanulása végett. A 4-et Tatán jártam a magyar nyelv kedvéért.” Így a német mellé már gyermekkorában elsajátította a tót és a magyar nyelvet is, miközben a kedvenc tárgya a latin volt. Éppen ezért első olvasatra meglepő, hogy a 6. osztályt megismételte. Életrajzában azonban magyarázatot adott erre: „A 6. osztályt, bár a jelesek sorában voltam, részint a latin költészet kedvéért, részint, hogy a Szent Benedek rendjébe való fölvételre alkalmasabb legyek, ismételtem, és a jelesek közt az első helyet kiérdemeltem.” (Kumlik 1907, 17.) Vagyis az „egyszerű” jeles tudással nem elégedett meg, ő a jelesek közt is az első, a legjobb kívánt lenni, „primus inter pares”! Hogy a latin költészet szeretetéről írt sorainak igazságáról s fiatalkori tudásáról hű képet nyerjünk, érdemes belelapozni az adott korban született ékes latinságú verseit, epigrammáit, fordításait és magyar nyelvű írásait tartalmazó füzeteibe. Közülük mindjárt a címlap felírásának formája miatt is figyelemre érdemes az egyik Pozsonyban írt füzete (1. kép) :

FranCIsCVs RoMer Vates

HorIs aestIVIIs

In PInDo PosonIensI

CantaVI. (Rh. K 503:80.)

1. kép

Rómer iskoláskori füzetének kronosztikont alkalmazó címfelirata (Rh. K 503.)

Láthatjuk, hogy Rómer Ferenc diákként az úgynevezett kronosztikont alkalmazta, vagyis a szövegbe rejtett római számok összege adta ki az 1827-es évszámot, írásának dátumát. S hogy milyenek is ezen ifjúkori latin nyelvű művek, arra csupán az „Exercitia poetica per Franciscum Romer II. humanit. alumn. Posonii proprio Marte elaborata 1830.”³ feliratú füzetéből idézem egyik epigrammáját:

Epigramma, in se mutuo amates (Versibus hendecasyllabis)	Epigramma a barátságról (Hendekaszillabusokban)
Constantinus amat videus Cyrillum Cyrillus sed amat nimis remotum Prosequens odio, carente fine. Non hic mutuus est amor, rogo Te.	Constantinus Cyrillusát szerette Ha látta őt, nem úgy Cyrillus, ki társát Gyötörte végtelen haraggal. Ilyen tehát a kölcsönös barátság.

Magyar nyelven lejegyzett meséi is nagyon tanulságosak, s jól tükrözik azokat az eszméket, melyek hatottak rá, s melyeket nem csupán diákként, de tanárként is magáénak vallott. Ezek közül az egyikben (Mese Egy Ifjú hertzege-ről 's Oktatójáról Magyarában) azt meséli el, hogy az ifjú herceg, miközben tanítójával az erdőben járt, meglátott egy csodaszép madarat, melyet meg akart fogni, hogy otthon arany kálitkában tarthassa. A madár azonban mindig elrepült előle. Mikor tanítóját kérdezte, mi lehet az oka, hogy a kis madárka nem akar vele menni az ő palotájába,

„Mentora azt felelé: ebből vegye észre az Úrfi
A' mit nem sok üdő múlva tapasztal ugyan,
Hogy Fejedelmeknél van sok pimasz udvari ember,
De igaz érdemeset látni aligha lehet.” (Rh. K 503:81.)

Az ebről és a kandúrról 1829-ben kevert jambusokban jegyzett meséjének pedig ez a tanulsága:

„Szülők! Előbb hasznosra kell a' gyermeket
Oktatni, — 's már ha tett előmenetelt, lehet
Mázos míveltséget reája kennetek.” (Rh. K 503:91.)

Rómer Ferenc életútjához visszatérve: a szorgalmas tanulás meghozta gyümölcsét. Tizenöt éves korában került Pannonhalmára, s belépett a bencés rendbe (ekkor kapta szerzetesi névként a Flóris nevet). A pannonhalmi próbaévek után Guzmics Izidor apát 2 évre Győrbe küldte filozófiát, majd Bakonybélbe pedagógiát tanulni. Ez utóbbi helyen egyik tanuló társa, Ipolyi Arnold hatására alakult ki szinte szenvedélyes érdeklődése a bakonyi táj botanikai, geológiai értékei, a történelmi múlt és a népélet sajátos világa iránt, de itt kezdett el rajzolni és festeni is. Bakonybél után, 1834-től négy esztendőn át Pannonhalmán még teológiát tanult. Példa értékű tanáregyéniségekkel hozta itt össze a sors, s tudjuk: ez is egyik előfeltétele annak, hogy valakiből jó tanár válhasson. E kiválóságok közül legalább háromnak kell kiemelnünk a nevét, mert az ő hatásukra alakult Rómer széles körű tudományos érdeklődése: Maár Bonifác a történelmet, Guzmics Izidor a nyelv-

szetet, a könyvtáros Czinár Mór pedig az oklevelek érdekes világát mutatta be és szerettette meg vele. Rómer ekkor már bel- és külföldi lapokba is írt, s részt vett a növendékek irodalmi versenyén, sőt egyik darabjával, *A fölkelő nap Pannonhalmán* c. leírásával díjat is nyert. (Börzsönyi 1911, 5.; Romer 1838) 1838-ban szentelték pappá, rövid időre Tihanyba került segédlelkésznek, de még ebben az évben megszerezte bölcsészdoktori oklevelét is a pesti egyetemen.

Tanári működését 1839-ben kezdte a bencés rend győri főgimnáziumában,⁴ ahol először — mint erről fennmaradt kézírása is tanúskodik — az 1839/40. tanévtől az 1842/43. tanév végéig a 2., a 3. és a 4. osztályban magyar és latin nyelvet tanított. Latin nyelvtudásáról és a latin költészet iránti érdeklődéséről már diákkori részadatok alapján is meggyőződhetünk. A magyar nyelv iránti elkötelezettsége ugyancsak diákkori jegyzeteiből vett részlettel érzékeltethető. *Magya, Mellyben a' magyar ifiúság magyar versköltésre serkentetik* cím alatt jegyzett írásában ezt olvashatjuk:

„Jöszte Magyar gyermek! szép kincse s reménye hazánknak,
Édes anyád nyelvén verseket írni tanulj.
A' mi derék nyelvünk főként dicsekedhetik abban,
Hogy szép versezetet rajta teremtni lehet.
Szép a régi Deáki, szép volt a' régi Görög nyelv,
Írtak ezen gyönyörű verseket, írtak azon.
De mondjunk igazat, nyelvünk nem ijed meg azoktól,
Olly kieszen magyarul szollani szinte lehet.
A' mi beszédünknek termékenysége csudálást
Érdemel, ezt vevén nem vala mássa soha.
Új szavakat alkotni meg a voltból könnyű, csak
Élni szükség józan eszünk útmutatása szerént.
Termékenységét hajlékonysága tetézi. [...] „ (Rh. K 503:5.)

Majd hosszan, mintegy 80 sorban magasztalta a magyar nyelv szépségét, dal-lamát, zeneiségét, és sorolta a példákat az egyszerű emberek, gyermekek, nők és férfiak beszédéből, mondván: még úgynevezett hétköznapi beszédük is mily költői, holott „Bár soha A B Czét nem tanulának azok.”

A győri főgimnázium magyar óráin általa készített írásgyakorlatok is jól tükrözik Rómer igényességét, alkalmazott módszerét, elvárásait. A szabályosan azonos hosszúságú sorok, a tetszetős külalak mellett érdemes figyelni arra, hogy az írás-gyakorlat első sora nagyméretű, szinte lendületes csuklómozgást igénylő írás, majd az ezt követő sorok fokozatosan kisebb méretű betűinél az egyre finomabb motori-kus mozgás fejlesztése következik. A ma pedagógusa óhatatlanul felfedezi e mód-szerben akár a Waldorf-iskolák írástanításának eljárásrendszerét is. De azt is láthatjuk, hogy ezen írásgyakorlatok esetében sem csupán az írástechnika elsajátít-tatása volt számára a fontos, hanem minden egyes feladatot felhasznált tanítványai erkölcsi nevelésére, gondolkodásmódjuk pozitív irányú alakítására. Néhány tanít-

ványának 1842-ből fennmaradt írásgyakorlata az alábbi szövegrészt tartalmazta (2. kép): „Az ember gyermek korában nem tudja még, mi lehet neki szüksége, hasznos, vagy káros; mind arra csak a szülők, öregebbek és az oktatók taníthatják őt. Azért ezeknek szót kell fogadnia. Legtöbbet tanulhat pedig az iskolában, ha szorgalmatoskodik. Csak két erkölcsöt kell e' korunkban gyakorolnunk, az engedelmisséget és szorgalmat; ezek által mind azt elkerüljük, mi nekünk árthat; és meg tanuljuk, mi bennünket most, vagy jövőben boldogíthat.” (Rh. K 437:15.)

S bár némely méltatója — vélhetően Rómer későbbi pályafutása eredményeire alapozva — azt állítja, hogy a magyart és a latint csak kötelességszerűen tanította, állíthatjuk: e két tárgyat sem csupán felkészülten és kötelességből, de igen is lelkesen és elmélyülten oktatta, a diákok munkáit gondosan javította. Javításkor viszont nem csupán aláhúzta, vagy áthúzta a hibásan írt szavakat — mint általában a hivatali kötelességét teljesítő tanár — hanem megjegyzéseivel segítette, fejlesztette diákjait, s még a hibás megoldásnál is észrevette, beszúrt megjegyzéseivel bízta a tehetségesnek ígérkező tanulókat. Példaként csupán egyetlen ilyen megjegyzést: „Csak igyekezzék határozottabb írásra szert tenni, egyéb. majd igen jól!” (Rh. K 519.) Rómer a hibákat nem csupán javította, de a helyes megoldást minden esetben következetesen le is íratta tanítványaival.

Lelkes elhivatottságát állíthatjuk azért is, mert Rómer, a nagy műveltségű szerzetes tanár jól tudta, amely oktató csak a kötelességét teljesíti, az nem teljesíti a kötelességét! Az viszont igaz, hogy rendi előjárói hamar észrevették, milyen erős benne a

2. kép

Rómer által íratott írásgyakorlat. Győr, 1842. (Rh. K 437/15.)

természettudományok iránti érdeklődés, ezért bölcsészdoktori minősítése ellenére is őrá bízta a líceumban,⁵ vagyis a bencés nagygymnáziumra épülő bölcsészeti fakultáson 1843/44-től az 1845/46. tanév végéig a fizika, a természetrajz és a gazdaság tanítását. A kiváló pedagógiai érzékeléssel rendelkező, minden új iránt érdeklődő, folyton kutakodó Rómer e döntést lelkes, fáradhatatlan tevékenységgel viszonzta. „A tanításban a nagyon helyes, egyedül célhoz vezető módszert használt: szemléltetett; mivel pedig a szertárak fogyatékos berendezése mellett a tárgyakon való szemléltetést az iskolában ritkán alkalmazhatta, a hiányon úgy segített, hogy tanítványait a mikor csak tehetette, vitte ki a szabad természetbe és ott lépten-nyomon található élő példányok bemutatásával ismertette meg velök az állat- és növényvilágot. Ezen módszerrel nagyon megkönnyítette tanítványainak természettudományi tanulását és mellette megvolt az a megbecsülhetetlen haszna is, hogy ezzel rávezette őket az önálló búvárkodásra, melyet többen tanítványai közül szívesen folytattak később is.” (Börzsönyi 1911, 7.)

A tanítás terén elért sikerei egyértelműek. Nem véletlen, hogy amikor a pozsonyi „feltanodában” üresedés történt, 1845 nyarán Rómert oda hívta meg tanítani dr. Cherrier Miklós. Ő maga önéletrajzi írásában természetes szerénységgel ezt nem igazából a siker elismeréseként rögzítette. Így írt erről: „üresedésbe jövén a pozsonyi physika tanszék, a főapát az öregebb tanárokat kínálta meg a cathedrával, és mikor azt elfogadni vonakodtak, végre engem nevezett ki, bár pozsonyi akadémiai collegák előre restellték, hogy ily fiatal tanár kockáztassa az akadémiai tanárság tekintélyét”.⁶ Oktatói tevékenységével azonban csak nőtt az akadémia elismertsége. Élvezetes előadásaival, a szemléltetés módszerének sajátos alkalmazásával, megnyerő, barátságos, ugyanakkor szigorú és következetes tanári magatartásával csakhamar kitűnt tanártársai közül, elnyerve nem csupán a diákság, de a művelt pozsonyi polgárok rokonszenvét is. A mindössze 30 éves Rómer, akinek óráira az érdeklődő, művelt polgárok is rendszeresen bejártak, szívesen és barátságosan elbeszélgetett az óráin megjelent mágnásgyermekkel, de a léha viselkedést, az úrhatnámáságot nem tűrte szó nélkül. S mivel ebben az intézményben sem volt jobb állapotban a szertár, mint Győrben, sokszor ment tanítványaival Pozsony környékére kirándulni, együtt kutatták és gyűjtötték a növényeket. Miután pedig a kiváló madárszakértőtől, Petényi Salamontól (1799–1855) elsajátította a madarak preparálásának fogásait, a növénygyűjtemény mellé gazdag madárgyűjteményt is kialakított. De annak érdekében, hogy ne kelljen az akadémiától távolabbi helyekre menni az élővilág megismerése végett, Pozsony egyik ligetében a város vezetésének engedélyével, de a saját igyekezetével és költségén, ismerőseitől a legkülönbözőbb helyekről beszerzett növények segítségével az oktatást segítő „füvész kertet” alakított ki. Erről később így írt: „Lehet egy évtizede, hogy Pozsonyban ezen eszmét megpendítvén a városi tanács az úgy nevezett ligeti díszkertnek egy széles részét ezen célra átengedé. Az ott úgy is található számos növényeket oktató táblácskákkal megismertetvén a nagyobb közösséggel, össze vettem és hordtam a Pozsonyvidéken előtanításra leginkább szükséges növényeket. A közönség örömmel

és elismeréssel fogadta ezen vállalatomat, és ritkán lehete a ligetben sétálni, hogy menetképen olvasó és tanulmányozó diákokkal, férfiúval, nővel ne találkoztam volna, ámbár a táblai magyarázat hazai nyelvünkön volt. [...]” (Rómer 1858a)

Az imént említett „nyitott előadások” és a „fűvész kert”-ben tartott ismeretterjesztő előadásai nagy sikert arattak, tanári népszerűsége az egész városban egyre nagyobb lett. Elismertségét csak fokozta, hogy az ősi koronázó dóm tornyán lévő koronára (a korona ágai közül négynek a golyójára, valamint a ferde keresztre) egy-egy platina hegyben végződő, saját tervezésű réz villámhárítót szereltetett.⁷

Ekkor, pozsonyi tanárkodása alatt alapozta meg ismertségét a tudományos közéletben is első tudományos közleményeivel, s az oktatásügyről szóló kisebb írásai-val, melyek bécsi, pozsonyi lapokban és a *Tudománytárban* jelentek meg. E kisebb cikkek, közlemények egy része névalírás nélkül (például *Pressburger Zeitungban* a tanügyről 1846–48 között írt cikkei) vagy álnév alatt jelent meg, így pontos beazonosításuk ma már nehézségekbe ütközik, de témájuk és stílusuk alapján ráismerhetünk a lelkes, fiatal tanárra. Kéziratban fennmaradt egyik tanulmánya 1847. július 29-i dátummal: *A légnymásról*. (Rh. K 516.) E munkájából is a szókimondó, egyenes beszédű, de nem csupán a hibákat és gondokat megfogalmazó, hanem a jobbítás szándékát felmutató, a megoldásra javaslatot is adó tanáregyenységet ismerhetjük meg. Munkáját e szavakkal kezdte. „A magyar orvosok és természetvizsgálók több gyűlésein nem csekély fájdalommal vevém észre azon részvétlenséget vagy készületlenséget, melly kivált a természettani szakban [...] igen szembetűnő vala. Ezen meddőség okairól elmélkedvén abban állapotam meg, miszerint ennek részint azon gondolat lehet az oka: hogy ily gyűléseken egyedül csak új és eredeti gondolatokkal lehet föllépni; részint pedig azon szerfölött sok foglalatosság, melly leginkább természettanáraink idejét annyira igénybe veszi, hogy a’ legszilárdabb akarat daczára is [...] illy rendkívüli munkára nem igen készülhetnek.” Mindennek első okaként a természetrajzi szertárak hiányosságait tárta az olvasók elé. Majd a tanulmány címében szereplő témakör néhány problémáját kifejtve s az ezekkel kapcsolatos meg nem alapozott, de divatosnak tűnő nézeteket cáfolva így zárta sorait Rómer, a természettanár: „...még a’ kétség legcsekélyebb köde eloszlik; és ha a’ természet ezen következménydús törvénye bizton és rendületlenül álland, [...] nem lesz nehéz [...] Torricelli hírére és szennyésített nevét újra ragyogtatni és az újabb kornak védeni azt, mi okszerű; az ellen mi már elmúlt, a’ próbát ki nem állja, és már nekünk többé zsi-nórmértékül nem szolgálhat: az ürirtózás.”

A természettan tanításával, az eredményes tanári munka akadályai-val, a közép-szintű oktatásüggyel kapcsolatos észrevételeit és javaslatait országos szinten is megfogalmazta. Amikor 1848. május 10-én kelt rendeletében a minisztérium arról értesítette az iskolákat, hogy az 1847/48-as tanévben változások már nem lesznek, egyben arra is kérte a tanárokat, a következő iskolai évre kidolgozandó reformokhoz véleményeket, tanácsokat fogalmazzanak meg. E kérésre reagálva írta meg Rómer, s küldte el Eötvös József miniszternek a tanügyi reformokkal kapcsolatos nézeteit 1848.

június 5. napján. (F. Kiss 1997, 85–88. VKM, Közoktatási osztály, Elemi iskolai szakosztály, 1848:23. kútfő, 8. tétel) Levelét így kezdte: „A magyar közoktatási minister úr fölszólítása által — miszerint a tanárok iskoláikról, tantárgyaikról, az oktatási hiányokról észrevételeiket, s illetőleg javaslataikat is közöljék — bátoríttatva, csak kilencz évi, de valódi kedvvel töltött tanári pályámon észrevett hiányokat, okaikkal s orvoslási módokkal együtt a magas ministerium elé legalázatosabban terjesztem, reménylően, habár újakat nem hoznék is elő, adataim a sürgős javítások szükségét annál inkább bé fogják bizonyítani.” Majd öt pontban csoportosítva, a tőle megszokott nyíltsággal, kendőzetlenül fogalmazta meg eddigi tapasztalatait az alábbiak szerint:

„Minden pangásnak, tespedés s annyira való elmaradásnak egyik főokát találok:

- 1^{ször} Azon rejtett tanításban, mely a szokott tanulók előtt történvén, a tanárra nézve oly mindennapivá lett, hogy sem tanárnak, sem tanítványoknak nem lévén kitől tartaniok, a kor szellemivel előbbre haladni nem iparkodtak.
- 2^{ször} A próbatétek eránt leginkább újabb időkben oly részvétlenség mutatkozott a szülőkből és gondnokokból, hogy a tanuló tanára és igazgatója előtt többnyire készületlenül föllépni nem restellett.
- 3^{ször} Az igazgatók majdnem mindenhol egyszersmint szerzetesházak főnökeik lévén, a tanárokat vagy collegialitás miatt megróni nem mervén, vagy társulataikat kémélni akarván, fölsőbb helyen földadni elmulasztották, és sokszor az alkalmatlan, durva egyéneket eltűrték [...].
- 4^{ször} Az ifjúság részéről — kivált utolsó években — szomorúan tapasztalt, és valóban jellemző egykedvűséget minden komolyabb tanulmányok iránt [...].
- 5^{ször} Ha meg kell vallanom, nem csekély oka hátramaradásunknak, kivált a természettanban, azon részvétlenség és késedelmesség, mely fölsőbb helyen a szükséges eszközök hiánya pótlásában tapasztaltatott [...].”

Ez utóbbi pontnál azt is kifejtette Rómer, hogy ilyen szükséges eszköz például a megfelelő tankönyv kiadása, mert már 26 éve annak, hogy „vezérvonalul tűzetett” ki a Tomcsányi-féle latin nyelvű természettankönyv,⁸ és újabb, ráadásul magyar nyelvű, diákoknak készülő természettan könyv kiadását eltiltották!

További gond, hogy például a pozsonyi Akadémia szertára részére már két évvel ezelőtt kért egy-két igen szükséges gépet, de mindeddig még választ sem kapott a kérésére! Így már nyolc év óta csupán a központilag biztosított csekély negyven pengőforintnyi éves összeg áll rendelkezésre minden „vegytani és physikai szükségek fődözésére”. Az előbb említett kérésével együtt beadott egy tervet is „egy külön fölállítandó természetrajzi teremnek fölbútorozásáról”, s a mellette lévő teremben a gimnazista tanulókat is bevihették volna tanáraik „gyakorlás végett”, de erre sem reagált az oktatási kormányzat. Ezért aztán a „nagy költséggel és fáradsággal szerzett, majd 200 darabra menő állatgyűjteményem most is, szekrények hiányában, a pornak kiteve, a földön hever, előbb enyészendő, mielőtt használhatott volna; a többi gyűjtemények pedig szinte elrejtve fiókokban tartatnak, minthogy mindeddig czélszerű szekrények nincsenek.” — fogalmazott Rómer.

Érdemes egy kicsit visszatérni a fenti 4. pontban megfogalmazott probléma (az ifjúság egykedvűsége, érdektelensége az oktatás iránt) részletes okainak Rómer által történt kifejtésére is. Ennek magyarázatát ő ugyanis három dologban látta:

- a.) Az egyes „főbb iskolákba oly ifjak is eresztettek, kik éppen ezen korokkal járó hajlamaiknál fogva inkább mindenféle pajkosságokra, játékokra, mint valódi tudományra és gondolkodásra valának alkalmasak [...]”.
- b.) Amikor a végzősök állást kerestek, vagyis „hivatalok keresése alkalmával mindaddig csak az utolsó évi bizonyítvány kéretett, történt tehát gyakran, hogy az ifjú csak ezen utolsó évben iparkodott valamiképpen első rendet nyerni, sőt tudjuk, hogy gyakran a leghanyagabbak a szorgalmasbak nem csekély elkedvetlenítésével különféle tekinteteknél fogva elejökbe tétettek”.
- c.) Helytelen a minősítési rendszer is, mióta a számjegyekkel történő osztályozás megszűnt.⁹ Erről így fogalmazott: „Ámbár a szám szerinti sorozatnak barátja soha sem voltam, meg kell mégis vallanom, miszerint a tanulási kedv nagyon fog csökkenni s egyszersmint csekély igazságtalanság követtetik el, ha egy feleletből — a magán kikérdezés teljesen megszűnván — kénytelen a tanár vagy jeles vagy 1^{ső} rendű tanjegyet osztani. Jeles és jeles, úgyszinte az elsőrendűek közt oly nagy létszen sokszor a különbség, hogy igazán egy osztályzatúaknak nem is fognak tartathatni. Azért nagyobb buzdításul, nem ártana talán a három legjelesbet különösen kiemelni [...]”.

Majd néhány kisebb probléma ismertetése után így folytatta a minisztériumnak írt sorait: „Nem csuda tehát, ha a leglelkesebb tanár is lassankint lankad, utóbb megunván a sok könyörgést, minden kedvét elvesztvén, szent hivatása eránt is napról-napra közömbösebbnek találhatik.”

Aztán természetesen sorolta a megoldásra tett javaslatait is: „Ezen nyomasztó állapot megszüntetésére — leginkább pedig a természettan és természetrajz, melyek nemcsak hogy életbe vágók, de minden más tárgyilag tudományok alapjaik is, illő polczra való emelésökre — következőket vagyok bátor ajánlásképpen fölhozni:

¹^{ször} Ha a szerzetesrendek a gymnasiumokban és akadémiákban továbbra is megtartanák a tanítást, ezen tanárok kiképeztetésére, a szerzetes előljárók által nagyobb gondot fordíttatni kívánnék. Azért intézeteikben állíttassék egy külön tanszék a természetrajzból [...]. A természettan tanára pedig legalább egy évig utazzassék külföldön, hogy tudományában nagyobb belátást és gyakorlatot szerezhessen magának, [...] vagy ami még czélszerűbb volna, csak a bölcsészet után vétessenek föl a növendékek, mert így [...] ezen tanokat jobban sajátjukká tehetik.

²^{szor} Hozassék be [...] az előadandó tárgyakat csak vázlatban foglaló iskolai könyv; mert így mind a tanítvány az iskolában figyelemre és jegyzetekre, vagy valamely kimerítőbb könyv olvasására, mind pedig a tanító bővebb magyarázatára lesz kénytelen elkészülni.

- 3^{szer}** Egy tanár több tantárggyal ne terheltesék; mert így lehetetlen lévén mind-egyikből egyformán készülnie [...].
- 4^{szer}** Az akadémiákban lévő könyvtárakra [...] nagyobb gondot kívánnék fordítatni, és bizonyos évpénzzel ellátatni, melyen [...] az intézet szükségei szerint újabb könyvek vásároltatnának; mert a szerzetes tanár [...] sokszor magán éppen nem segíthet, sőt szorgalmasb tanítványainak sem képes hasznos olvasmányt nyújtani. [...] Czélszerű volna egyszersmind minden akadémiában legalább egy természettani folyóiratot rendszeren járattatni.
- 5^{szer}** Láttassanak el a természettani szertárok nagyobb évpénzzel [...] Azon szer-vek, melyek majdnem minden museumban található, engedtesenek által a reáliskoláknak, a rosszak pedig, melyek a javítást éppen nem érdemlik, el-árverettetvén, a bejött összevegből újak szereztessenek. — Azon 40 pfon,¹⁰ mely eddig kegyelmesen utalványoztatott, nem sokat mutathatott vagy sze-rezhetett a tanár, pedig gyakorlati tanulmányban csak kísérletek után, lá-tásból tanul leginkább a növendék. [...]
- 6^{szer}** Engedtesék meg, vagy inkább szólíttassanak föl a természettan tanárai — míg a reáliskolák életbe nem lépnek — vasárnapi népszerű leczkékre. Ez-által némiképp pótoltatni fog az eddig tapasztalt hiány [...]
- 7^{szer}** A természetrajz és mezőgazdaság tanítása föltételezi a szükséges gyűjte-ményeket. Már egy éve, hogy a tanításra legszükségesebb növényekből egy tanuságos gyűjteményt állítottam össze, mintegy 60 példányt szárítván minden növényből. Ehhez szándékom vala rövid, de kimerítő leírást nyomatni és Magyarország minden főbb oskoláiba elküldeni, hogy így mind tanároknak, mind tanítóknak [...] segédeszközül szolgáljon; de a zavarok és a költségek hiánya miatt e vállalatom kivitelében gátoltattam. [...]”

Bizonyára e fenti előterjesztés is készítette arra Eötvös József kultuszminisz-tert, hogy meghívta Rómer Flórist az 1848. július 20–24. között rendezett egyete-mes tanügyi kongresszus elnökségébe, s egyben megbízta a felsőtanodai szakosztály felállítási és szervezési feladatainak elvégzésével. (Hampel 1891, 5–6.) A szakosztályt meg is szervezte, s aktívan részt vett annak munkálataiban, de az elnöki tisztségre tudós rendtársát, Jedlik Ányost jelölte, akit a tagok el is fogadtak. A szakosztály folyamatosan terjesztette elő javaslatait a szakaszosan tevékenykedő plenáris ülés elé, amely ezeket megvitatta és elfogadta. A legfontosabb javaslatokat június 28-án egy 25 fős küldöttség (köztük Rómer Flóris) vitte Eötvös miniszterhez petíció formájában azzal a kéréssel, hogy a miniszter mielőbb javasoljon a nem-zetgyűlésen új nevelésügyi törvényeket. Ennek munkálataihoz felajánlották a ta-nítók szakértelmét és közreműködési szándékát. (Oroszlán 1958, 58.)

Pozsonyi működésénél kell még szót ejtenünk arról is, hogy a „feltanodában” végzett tanári sikerének köszönhetően a helybéli előkelőségek előszeretettel járatták gyermekeiket Rómer óráira, nyilvános előadásaira, és a legelőkelőbbek többször is hívták magukhoz úgynevezett „házi előadások” tartására. S amikor a nádori család

az utolsó pozsonyi országgyűlés idején a városban tartózkodott, még József nádor is felfigyelt munkálkodására, s felkérte: legyen instruktora fiának, a 15 éves József főhercegnek természetrajzból. Erről maga Rómer így számolt be: „Alig, hogy az akadémiai előadásokhoz hozzáfogtam, József főherceg ő fensége nevelője keresett fel a múzeumban és megkért, hogy növendéke taníttatását az alsóbb állatosztályokban, az ásvány és földtanban vállaljam el. Meggondolási időt kértem, de már az nap négy órára kérttem meg a Grassalkovich féle palotában való megjelenésre, hol Anders ezredestől azon hírt vettem, hogy Pestről levén ezen állomásra ajánlva, különben is nevelési nézetem által is ki levén elégtve, másnap a tanítást elkezdhetem.

A külső zaj és zavar dacára ezen évet életem legboldogabb szakaszának valom. Azon ragaszkodás, melyet minden felvigyázat dacára tanítványomban tapasztaltam, azon kedv és szorgalom, mellyel tárgyaimat felkarolá, holott másutt nem értetvén és nem méltányoltatván, nem nagy kedvvel hallgatta tanárait, rendkívül serkentettek, hogy a legjobbat elérhessem. A gyakori kirándulások, a fényes próbatét eszközlék, hogy a magas tanítvány mind inkább ragaszkodott személyemhez, és ezen év emlékét maga részéről is legkedvesebbnek nem egyszer nyilvánítja.” (Kumlik 1907, 32–33.)

De a sok pozitívum mellett, melyekről fentiekben szó esett, voltak árnyoldalai is e korszaknak. Nem mindenki nézte jó szemmel Rómer tanári sikereit. Erről a legilletékesebb helyről, önéletrajzából érdemes idézni: „Két évi működésem alatt a szigorúság embereinek, kik irigységüket e szent burkolattal takargatták, volt elég működésemmel meg nem elégedniök. Nem tetszett az, hogy egész nap a múzeumban voltam, hogy gyakran vidékre kirándultam, és pedig többnyire hallgatóimmal, hogy efféle kirándulásokról nem pontosan a vacsora órájára tértem haza stb. Hozzá járulván, hogy a lapok és a lakosok méltatván emberséges, iparkodó törekvéseimet, dicsértek, [...] csak elismerést szavaztak, hogy a ligetben alapított fűvészi kertért magasztaltak [...]” (Kumlik 1907, 27.) Ez utóbbi parkban — mint egykor Platón az Akademosz Hérosz ligetében, vagy Arisztotelész az Apollón Lükeion szentélyét övező ligetben — tartott foglalkozásait nem is folytathatta tovább. 1848-ban még felajánlották neki József főherceg mellett az úgynevezett második nevelői állást, de ezt ekkor már nem fogadta el, mert mint ő maga írta: „a haza parancsolt — előbb önkényesnek, majd rendes utásznak csaptam fel és elhagytam a kolostort, a fényes udvari szolgálatot, hogy a pozsonyi kaszárnyában a magyar király katonái közé közlegényképpen beálljak.” (Börzsönyi 1916, 676–677.) De nem csupán ő maga állt be honvédnek, felhívásában diákságát is arra buzdította, hogy álljanak a haza szolgálatába.¹¹ A nagy tiszteletnek örvendő tanár példáját többen is követték tanítványai közül, s a szabadságharcot követő megtorlás alkalmával Rómer ellen talán éppen e felhívás volt a legsúlyosabb vád. Nyolcévi börtönbüntetésre ítélték, raboskodott Bécsben, Olmützben és Josefstadtban. De a börtönévek alatt sem feledte, hogy ő szerzetes és tanár. A bencések jelmondatához hűen (Imádkozzál és dolgozzál!) ekkor sem tértelenkedett. Papként lelki vigaszt

nyújtott társainak, s mint tanár képezte magát: matematikával és mérnöki tudományokkal foglalkozott, fejlesztette rajztudását, Lívius latin műveit olvasta, valamint tanulta a francia nyelvet.

1854-ben kegyelemmel szabadult, de a hivatalos tanári állását egy ideig nem kaphatta vissza. Eleinte nevelői feladatokat látott el Szuborits Antal főhercegi udvar jószágigazgatójánál, majd 1856-ban gróf Endrődy Károly családjánál. Az 1856/57. tanév második félévében a bencés rend kőszegi gimnáziumában tanította a 2. évfolyamosokat. S csak az 1857/58. tanév elejétől került vissza a rend győri főgimnáziumába. (Börzsönyi 1911, 11.) Ekkor természetrajzot, matematikát, német irodalmat és egyetemes történelmet tanított az 1. és 2., az 5. és 6., valamint a 7. és 8. évfolyamokon egészen az 1860/61. tanév végéig.¹² Hogy ugyanolyan lelkesedéssel, mint tette ezt azelőtt is, arról könnyen meggyőződhetünk, ha csak belelapolunk diákjainak sok hasznos és praktikus ismeretet magukba foglaló mennyiségtan faladatait tartalmazó füzetébe. (Rh. K 437:72.) Óráit ismét szívesen tartotta a természetben, közben fejlesztette a gimnázium szertárát. Győrben is felvetette a Pozsonyban már megvalósított fűvészkert gondolatát, s látható, hogy mindezt a tanítás eredményessége és a tanártársak munkájának megkönnyítése érdekében tette. Mint írta: „A mint az itteni főgymnasiumnál a természetrajz tanítása osztályrészemül esett, első gondom volt a magas kormány értelmében mind azon tanszerekről gondoskodni, melyek tanom világosabb, biztosabb fölfogásához szolgálnak. Régi tapasztalásból tudom, hogy a legszebb, leghívebb leírás szavai elhangzanak a nélkül, hogy a hallgató a terményről tiszta fogalmat szerezhetett volna magának; a festések gyakran hibásak és a tárgyakat többnyire kisebbítve adják, de ha mindezek nem volnának is, a hűtlen emlékezet a jellemek sommáját nem képes egyesíteni — a mit pedig szemeink által lelkünk felfog, azt késő korunkig elevenen és hűen fenntartjuk.” (Rómer 1858a) Majd kifejtette, hogy talált ugyan az állattanhoz, különösen a csigákhoz, kagylókhoz, ásványtanhoz egy kis gyűjteményt, vagy éppen a moszatokról egy kis füzetet, s a kirándulásai során még bővítette is a gyűjteményt, de a szükséges eszközöknek „mindezek a taneszközöknek csak bizonyos pótlékai! Állatkertről nem merünk álmodni, a földisméhez Győr vidéke kevés tanúságot nyújt — de lehet fűvészkert. [...] Győrben is szeretnék — ha lehetne — ilyesmit létrehozni. Itt a főgymnasium, praeparandia, reál- és más magán-tanodák, a természetrajz és ennek egyik legkellemesebb része a fűvészet itt is taníttatik; mily könnyű és kellemes volna a tanároknak csak kertünkre utasítani tanonczaiikat; s mily kedves városunk lakosaira [...]” Aztán hosszasan érvelt arról, mennyire szükséges lenne a városi embernek a por helyett a tiszta levegőre, milyen egészséges dolog lenne a szabadban, a „természet bájaiban gyönyörködve” sétálni. Majd a lehetséges helyszínekről is szót ejt, s így folytatta: „Egész lélekkel felkarolnám a városrétén kialakítandó fűvészkert és bájliget eszméjét.” Ötletét sokan ellenvetéssel fogadták a megvalósítás nehézségei és szokatlansága miatt. Ő észérvekkel válaszolt például az úgynevezett „fenékvíz okozta” problémákra, a szokatlansággal kap-

csolatban pedig ez volt a véleménye: „Nézzük az Aetna és a Vezúv alatti szőlő ültetvényeket, a hollandok gátjait, a poroszok homokját. Ha elődeik előítéleteit követik, most is sivatagban laknak, vagy a habok kényének ki volna téve azon földtér, amelyet ésszel és erővel a tengertől kicsikartak.” Aztán még meggyőzőbb, konkrét, helyi példát hozott fel: „vajon nem csóválták volna-e őseink fejeiket, ha valaki jósolta volna miszerint itt valaha oly szép épületek földendik a békák és varangyok kedves tanyáit? Ki nem tudja, hogy ahol most belvárosi piacunkon szép kétemeletes házak emelkednek, még nem egészen másfél század előtt nádasok találtattak és gólyák sétáltak?” (Rómer 1858b) Ötlete — ugyan kicsit később, s nem az eredetileg általa tervezett helyszínen, hanem a Honvédligetben, de — megvalósult.

Amikor Simor János püspök a nagyszemináriumban keresztény régészeti tanácskört állított fel, 1860. október elejétől Rómert nevezte ki ide tanárnak, s így a növendékpapoknak tartott előadásokat a keresztény archeológiáról. Munkájával rendi elöljárói elégedettek voltak. Már a gimnázium 1859 júliusában tartott tanári értekezlete is dicséretesnek értékelte Rómer tanítási módszerét, és a következő megjegyzést fűzték hozzá: „nem is volt növendéke, aki nem értette volna a tárgyat, nem volt egyetlen elégtelen jegyű sem, nem volt egyetlen tanulója sem, akinek a természet egyik vagy másik országából való valamelyes gyűjteménye ne lett volna.” (Acsey 1901, 397.)

Közben, győri tanárkodásának e második korszakában — megismerkedve Ebenböch Ferenc (1821–1889) koronói plébánossal — érdeklődése egyre inkább a régészet és a művészettörténet felé fordult. Gyarapította a főgimnázium múzeumát, melyet munkája eredményeként 1859. május 26-án múzeummá nyilvánítottak. Ipolyi Arnold (1823–1886) buzdítására egyre többet publikált (pl. *A Bakony* 1860.), Ráth Károllyal (1829–1868) együtt elindította az első magyar nyelvű történettudományi folyóiratot (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1861), s 1860 októberétől már a MTA levelező tagja lett. Vagyis elkezdte azt a gazdag régészeti és tudományos tevékenységét, melynek révén őt ma a magyar tudományos élet „a magyar régészet atyja” jelzővel illeti.

1861-ben Rómer Flóris Pestre költözött, mert felajánlották neki a MTA megüresedett levéltárosi állását. A tanári tevékenységgel azonban nem hagyott, nem hagyhatott fel, mert alig hogy megtelepedett a fővárosban, egyik jeles tanítványa¹³ a Pesten nemrég alapított királyi katolikus főgimnázium újjászervezése kapcsán Rómerre gondolt, s a főgimnázium igazgatójának nevezték ki. Itt a megelőző időszakban nagyszerű német nyelvű tanárok működtek, azonban a magyarosítás hatására közülük többen (akik nem bírták a magyar nyelvet) elhagyták a gimnáziumot, helyükre kevésbé kvalifikált tanerők kerültek, s az intézmény színvonala rövid időn belül rohamosan csökkent. Olyan vezető tanáregyeniségre volt ekkor szükség, aki mind tudásában, magyarságában, erkölcsében, mind pedig szervezőképességében élen jár, s e kritikus helyzetben úrrá tud lenni a nehézségeken. Ezért esett a választás Rómerre, akinek hét éven át tartó vezetése alatt a főgimná-

3. kép

A Főgimnázium épülete 1867-től. Budapest, V. Markó u. 29. (Benkő 1959)

zium színvonala látványosan emelkedett. Maga az intézet 1858-tól (és Rómer lakása is) az egykori német színháznak még a szabadságharc alatt félig romba dőlt csarnokaiban volt. (Kumlik 1907, 52.) Hogy miképpen is nézhetett ki ez az épület, arról a szünidőkben rendszeresen kutatni járó, a szépségre, az értékre és a javítandó hibákra mindig éles szemű tanár és kutató, a mindig jó humorú Rómer így írt: „Alig merem leveletem jegyzőkönyvem Sequense szerint kezdeni, mert alkalmassint panaszos és szemrehányó depêche lesz a vége. Pedig ott, hol hibát látok, a személyt nem akarnám sérteni.

De ha mindenki neheztelne, midőn háza, kertje, s faluja, városa körül valamit találunk — mit nem dicsérhetünk —, akkor sohasem volna szabad lelkiismeretünk szerint nyilatkoznunk. Ne legyünk nebántsvirágok; csupa mézeskaláccsal csak nem élhetünk! Miért teremtette volna a jó Isten az ipecacuanhát és rheum barbarumot? [...] Göcsej volt zalai utazásom kitűzött végső pontja. Javát legvégére hagytam, hogy utózatával térhessek vissza a Pest városa közepén álló nagyszerű romokba. A leégett német színház falai közé, hol most egy gymnasium nyert ideiglenes szállást. Nem is lehet az archaeolognak illőbb laka, mint a Colosseum-féle nagyszerű omladék, mely mindennap saját tanulmányaira és a világ álhatatlanságára emlékeztesse.” (Rómer 1863)

4. kép

A főgimnázium tantestülete 1865-ben. Rómer igazgató mögött,
balra áll Corzan Avendano Gábor, Rómer jobbján ül Riedl Szende. (Benkő 1959)

Természetesen nem maradt sokáig ilyen helyzetben a főgimnázium. Rómer ugyanis nem bízta a véletlenre, hogy meddig kelljen az áldatlan helyzetben maradniuk, nem tárta szét a kezét tehetetlenül, hanem szervezkedett és intézkedett. S amikor 1865-ben Ferenc József a fővárosba érkezett, Rómer az „iskola küldöttsége élén” felkereste őt, és átadta kérvényét „az iskolához méltó épület emelése tárgyában”. Az eredmény nem is sokáig váratott magára! (3. kép) A megfelelő épület kialakítása mellett sokat dolgozott a főgimnázium felszereltségének javításán is. Ő maga a természetrajz tárgyat tanította három osztályban. Ehhez saját, gazdag gyűjteményét, elsősorban herbárium anyagát használta szemléltetésként, amelyet később az intézménynek ajándékozott. Rómer azonban nem csak a tárgyi feltételeket javította szervezőképességének kamatoztatásával, hanem szellemiségével és saját példájával is igazi alkotó és kutató pedagógiai műhelyt, elismert színvonalon nevelő és oktató intézményt kívánt kialakítani. A feladat nehézségének megtéléséhez tudnunk kell, hogy Rómer ideérkezése előtt a Helytartó Tanács mint „vegyes” gimnáziumot határozta meg az intézményt, vagyis olyan gimnáziumként, amelyben „a fő tannyelv a német, a magyart [...] pedig csak kiegészítő tannyelvvül használják”.¹⁴ Mivel pedig a gimnázium testülete Rómer vezetésével igyekezett kifejezésre juttatni, hogy a diákok nagyobbik része jobban beszél magyarul, mint németül, a Helytartó Tanács úgy módosította rendeletét, hogy németül csak a német nyelvet, a természetrajzot, a természettant és a matematikát kell tanítani, de e tárgyakat is a

magyar nyelv segítségével. Gyorsan egyértelművé vált a tanári kar előtt, hogy Rómer személyében „széles látókörű, nagyhírű tudós vezetőt nyert” az iskola. Ő egyaránt „jártas volt a hazai és klasszikus irodalomban, a történelemben (diplomatika, archeologia, paleontologia), a természettudományokban és a festészetben, [...] vezetésre termett egyént keresve sem lehetett volna találni.” (Perepatits 1908 50–51.) Vezetői tevékenysége során olyan jól képzett tanárokkal gazdagította a főgimnáziumot, mint például Barthal Antal¹⁵ és Corzan Avendano Gábor,¹⁶ vagy éppen Riedl Szende.¹⁷ (4. kép)

Hogy a tanórák módszertani színvonala, a tanárok és növendékek tanfegyelme erősödjön, rendszeresen látogatta az egyes tanárok óráit, s ahol bármi gondot észlelt, oda ismételten visszatért látogatni. Óralátogatásairól jegyzetfüzetének sorai tájékoztatnak bennünket.¹⁸

dátum	oszt.	tanóra	dátum	oszt.	tanóra	dátum	oszt.	tanóra
X.12.	II.	számтан	XI. 3.	II.	német	XII.15.	II.	latin
X.14.	I.	latin	XI. 3.	IV.	német	XII.9.	IV.	történelem
X.16.	IV.	latin	XI. 6.	VII.	történelem	XII.9.	VIII.	bölcsészlet
X.17.	VII.	görög	XI. 6.	III.	latin	XII.9.	V.	német
X.21.	VIII.	latin	XI. 9.	I.	latin	XII.9.	VII.	vallástan
X.21.	V.	történelem	XI. 9.	III.	vallástan	XII.12.	III.	latin
X.21.	III.	magyar	XI.13.	VIII.	természettan	XII.12.	II.	latin
X.23.	VI.	görög	XI.14.	I.	számтан	XII.13.	VI.	arithmetika
X.24.	IV.	physika	XI.14.	IV.	magyar	XII.13.	VIII.	matematika
X.31.	IV.	történelem	XI.17.	III.	magyar	XII.13.	IV.	magyar
X.31.	VII.	vallástan	XI.18.	VI.	latin	XII.14.	VI.	latin
X.31.	VII.	természettan	XI.20.	VII.	történelem	XII.19.	VII.	vallástan
						XII.20.	I.	latin
						XII.29.	IV.	német
						XII.29.	VI.	magyar

A rendszeres óralátogatásokat az 1863/64. tanév három hónapjának látogatásairól készült listájával szemléltetem. Látható, hogy havonta 12–15 tanórát látogatott, bizonyos napokon akár 3 különböző tanórát is. Naplójában azt is feljegyezte, ha valamely hivatalos elfoglaltsága (például: „1865. március 17. Országos bizottságban voltam elfoglalva”; „1865. május 9. hivatalosan Bécsben”; „1866. febr. 28. választások a Tanári Egyletben”), esetleg betegsége (1864. október 8–10.) miatt

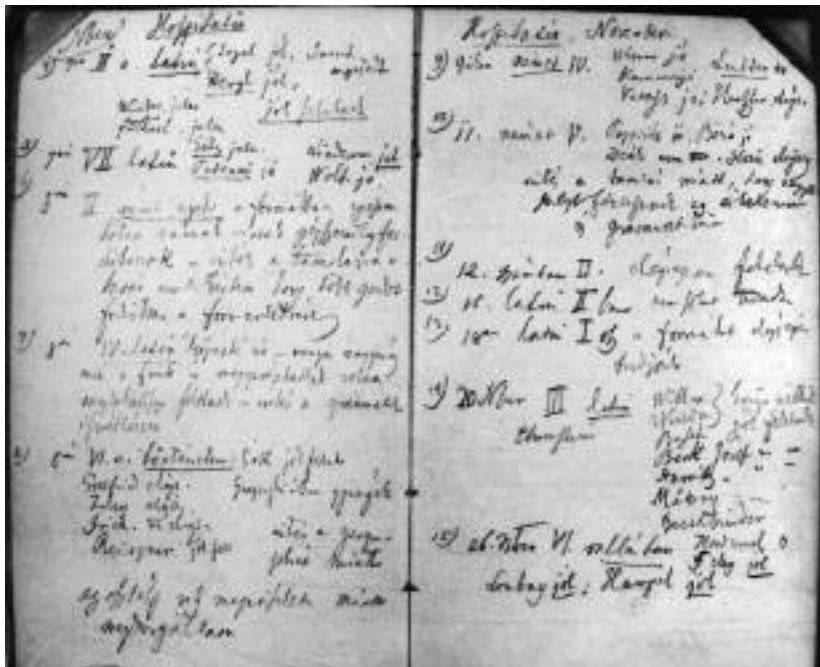
nem tudott ellenőrzést végezni. Látogatásainak tapasztalatairól szűkszavú, de lényegre törő feljegyzést vezetett. Minden esetben jegyezte, hogy melyik osztályban, melyik tanártársának milyen óráját látogatta. Feljegyezte név szerint a felelő diákokat, azok teljesítményét, a tanár magyarázatára vonatkozó észrevételeit, valamint a fegyelemre, a rendre utaló gondolatait, hol tartanak az anyagban, felkészült-e a tanár, tudnak-e a tanulók stb. (5. kép)

Álljon itt néhány példa (nevek és dátumok megjelölése nélkül) a tanári magyarázatokra vonatkozó megjegyzéseiből:

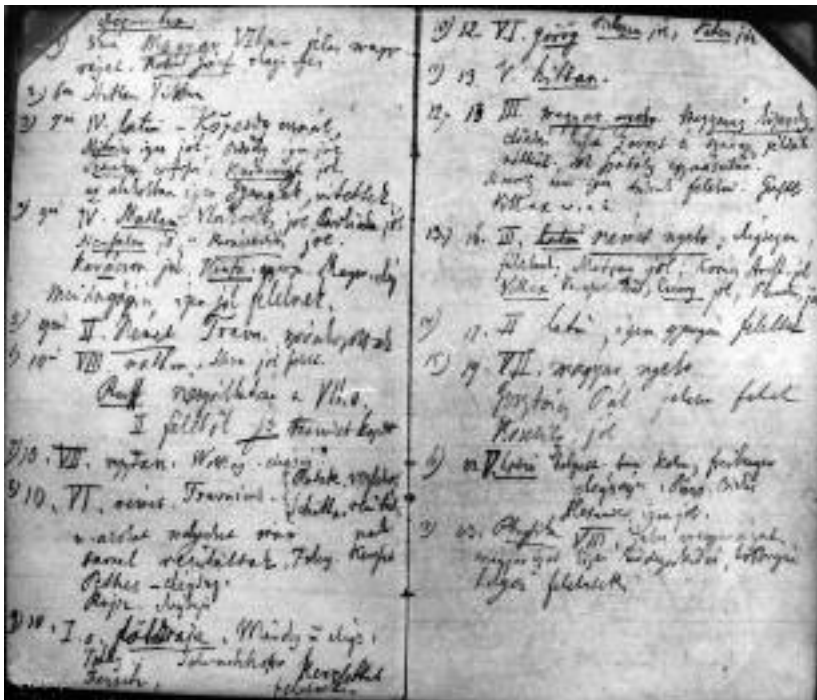
„Rhetorikáról szól, tropus, figura, s Isten tudja miről; semmi összefüggés, nem készült a tanár [...]; intettem rossz tanítás miatt; Magyarázat: szabályok, de concret példák nélkül, egyáltalán a szabályok pusztán felmondanak. Korán befejezve, szárazon, untató és kevés eredményű; [...] tanár úr maga magyarázza, mit a fiúk is megmagyarázhattak volna; [...] tanár úr magyaráz, németül magyaráz, még declinálni sem tud; könyvből jól magyaráz, többször könyvbe néz; magyarázat: kijegyzés a könyvből; jól magyaráz, többször könyvbe néz, tanulók közbeszólása; ma igen jól magyaráz, értelmesen, érthetően; jeles magyarázat németül és magyarul, közben helyesen felelnek; magyarázat igen jó; tanár úr magyaráz, igen érthetően; magyarázat: világosan, könyv nélkül, behatóan, jól előkészítve; lelkes előadás, szabad, az ifjak gyönyörrel látszanak hallgatni, jegyezgetnek; [...] úr magyaráz, igen érthető, megdicsérem.”

Külön látogatási szempontja volt a dolgozatok tanár által történő javításának ellenőrzése. E témában ilyen megjegyzések olvashatók naplójában: „a javítás hiányzik; rendetlen javítás; házi dolgozatok nincsenek javítva; aláhúzva, de a tanítványok által nem javítva; latin dolgozatok helyesen javítva, de igen középszerűek; a feladvány jól javítva, egy-kettő szorgalmi munkát is csinált.”

További jellemző megjegyzéseiből is érdemes szemezgetni, mert ezekből is érzékelhető, hogy mindenre odafigyelt, mindenre gondja volt: „Latin dolgozat: többnyire rosszak, még az első jeleseké is igen gyengék, a gyakorlatok 3-4-ik iskolába valók; helyesen felfogták az előadottakat, de intés a csend miatt; Geographiában gyengék, intés a geographia miatt. Az osztályt rossz magaviselete miatt megdorgáltam; Tisztaságra ügyelni!; Többnyire silány dolgozatok, még a német ajkúak részéről is; Német: hanyag írás, fele javítva, tekintettel kellene lenni a magyar fiúkra; hanyag írás, ronda külső és piszkos. Ha másra nem, rendre kellene a fiúkat tanítani; Többnyire egy feladat, mintha nem is katolikus és állami iskolában lennénk [...] itt lenne helye a Képzőtársulatnak! Kritikák által [...] nincsenek motiválva; megdicsértem az egész osztályt; [...] ...úrnál, ahol 56 beírt volt, ma csak 25 nyújtott be dolgozatot, egy dolgozat igen hosszú, talán nem is saját munkája!; [...] ...úr igen szorgalmasan és rendesen készült; aki másét leírja, az is elégtelen; néhány igen jó dolgozat, kötéssék be; mindenki kénye-kedve szerint tanul, a legjobb diák is könyv nélkül semmit; a feladatok csak pusztá cognigatio mondatok voltak; történelem órán a fiúk magyarról németre fordítottak; a kérdésekre tétovázva feleltek; igen keveset

a

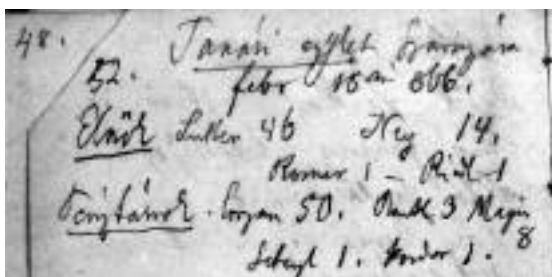
b

5. kép
Részletek Rómer jegyzetfűzetéből. (Rh. Jegyzetfűzetek XLV.)

tudnak, igen hanyag osztály, botrányosan hátra vannak; a nyelvtan tanulást nem kellene a saját választásukra hagyni; csak gépiesen fordítanak, fiúkat intettem a tanulásra, a tanár urat kértem, hogy több gondot fordítson [...], hospitatio ajánlatik [...]"

Óralátogatásainak tapasztalatai természetesen nem maradtak csupán noteszének titkos bejegyzései. Észrevételeinek a tanulókra vonatkozó részét óra végén azonnal közölte az osztállyal, majd a látogatott tanárral négy szemközt is megbeszélte tanári tevékenységével kapcsolatos meglátásait, s a szokásos és rendszeresen tartott tanári konferenciákon a testület előtt nyíltan és részletesen kifejtette a problémákat mások okulására, a jó gyakorlatot folytató tanárok munkáját pedig példaként állítva.

Mint tanár, a saját tanítványairól is rendszeres feljegyzéseket vezetett. Ezekből ismerhetjük egykori tanítványainak névsorát, az egyes diákok feleleteinek folyamatos értékelését, minősítését (például az 1864/65. tanévben általa tanított V. osztályosok közül 4 volt kitűnő, 8 jeles, 16 jó, 21 elégséges és 10 fő az elégtelen).

6. kép

Jegyzetfüzetének egy bejegyzése a tanáregyesületi választásról (Rh. Jegyzetfüzetek XLV.)

7. kép

Jedlik Ányos által aláírt meghívója az egyetem újjászervezése alkalmával (Rh. K 494.)

Több esetben nevük mellé egy kis csillagot rajzolt, s ide kapcsolva a lap alján az adott tanulóra vonatkozó egyéb megjegyzéseket is rögzített. Ilyen megjegyzések: „hanyag a templomba járásban; az iskola falát rongálja; meginttettem, nyugtalan; több kérdésre felelé, hogy azt nem tanulta; meginttettem; gyengén felelt; jól felelt; igen jól felelt, meg vagyok elégedve [...]”

8. kép

Részlet Rómer jegyzetfüzetéből. (Rh. Jegyzetfüzetek XLV. 48.)

A főgimnázium igazgatásának s tanári feladatainak magas színvonalú ellátása mellett, rendszeres és aktív résztvevője volt a főváros pedagógiai közéletének. Személyes, szakmai szempontból is eredményeket hozó, jó kapcsolatot alakított ki a kor jeles pedagógus egyéniségeivel (6–7. kép) és az oktatásügy irányításában tevékenykedő jeles személyekkel. Szakmai tekintélye volt, kérték és szívesen hallgatták véleményét egyes kérdésekben. Nem véletlen, hogy kinevezték a „KK Unterrichts-rath tagjává” (Hampel 1891) is. Mint ilyen tartott is néhány nagy hatású beszédet az iskolák magyarsága érdekében. S akkor még nem is szóltunk arról, hogy tanítási szünetekben rendszeresen kutatott, régészkedett, archeológiával foglalkozott, s folyamatosan publikált, szerkesztett, szervezett, tanított az egyetemen, mint az éremtan és régiségtan magántanára stb. A főgimnázium vezetését az 1865/66. tanév lezárását követően adta át addigi helyettesének. 1868–77 között az egyetem nyilvános rendes tanára, 1869–77 között a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának őre volt.

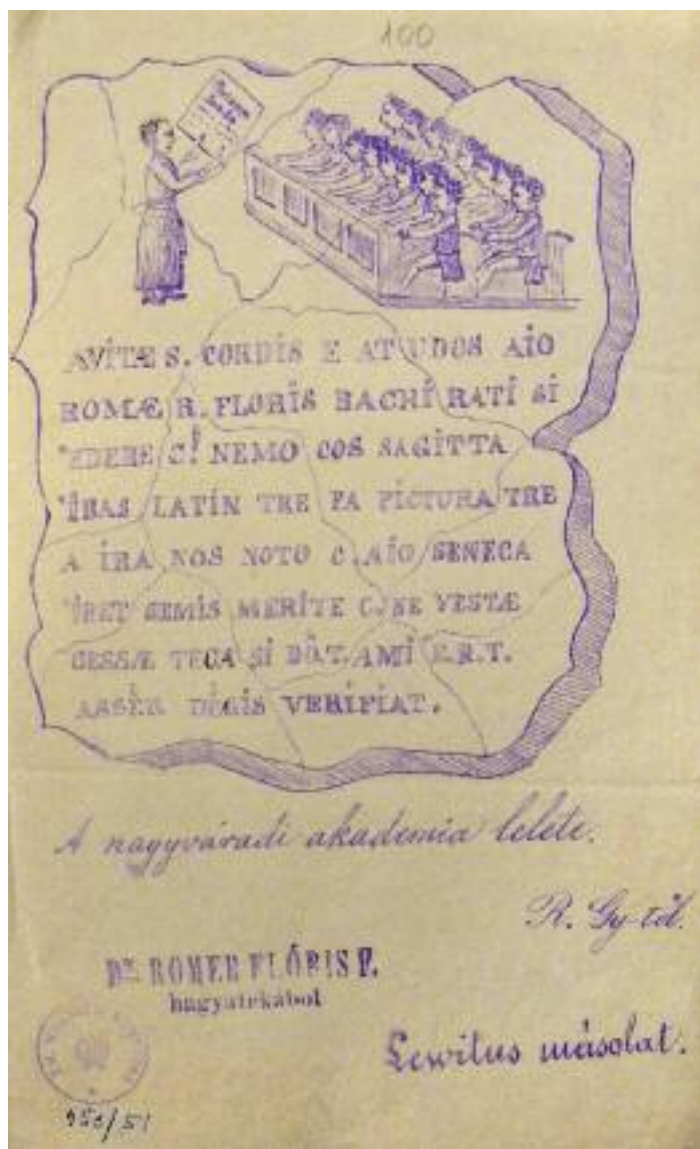
Naplójában így írt újabb elfoglaltságáról, egyetemi tanári kinevezéséről: „Kezdem tanítani 1864-ben. Rendes tanári fizetésemet kapom 1868. máj. 1^{étől} fogva 1365 f, Királyi Tanácsosnak kinevezett Ő Felsége máj. 4^{én} 1868.”¹⁹ (8. kép)

Egyetemi tanári munkájának méltatása nem feladatomban, de annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy eddig vallott tanári elveit továbbra is következetesen érvényesítette, s például a szemléltető oktatásnak általa oly sokszor hangsúlyozott fontosságát előadásvázlataiba rajzolt, vagy szakkönyvekből kézzel kimásolt, s előadásai alatt a táblára általa felrajzolt ábrák a hallgatók szeme láttára váltak „élő” valósággá. Szemléltetésként álljon itt egy lap az athéni Akropoliszról tartott előadásának rajzokkal gazdagított előadásvázlatából. (Rh. K 429.) (9. kép)

1875-ben pápai engedéllyel kilépett a bencés rendből és a Besztercebányai Egyházmegye papjaként működött tovább, 1877-ben pedig elfogadta Lipovniczky István váradai püspök meghívását, Nagyváradon lett kanonok. De — mint a mellékelt, latin nyelvű szövegnek ’álcázott’ humoros diákírás és rajz is szemlélteti — sem a régészetnek, sem pedig az oktatásügynek nem fordított hátat. (10. kép)

9. kép
Részlet egyik rajzokkal szemléltetett előadásának vázlatából. (Rh. K 489/4.)

10. kép
 Humoros kép és írás Rómerről, a tanárról (Rh. K 453/51)

Az utóbbi állítást jól igazolják azok a levelek is, melyeket hozzá intéztek a nevelés- és oktatásügy problémáiról, kérvén a támogatását azok megoldásához. De alátámasztja az a tanulmánya, melyet *A népnevelés befolyásolása az őstörténelemre* címmel írt,²⁰ és az az előadása is, melyet az Országos Történelmi Társulat kongresszusa V. szakosztályán tartott a történelemről, mint nevelésről. Ebben többek között azt is megfogalmazta, hogy „Ha a kisedet a szívesen hallott mesevilág eléggé elfoglalta, el fogja érni a kort, melyben már a nemzeti hagyományok körébe bevezethető. Itt lesz ideje annak, hogy az emberiség legrégebbi korát és egymás utáni fejlődését hallja, s lassanként hazájának földtani, régészeti körülményeivel megismerkedjék.” Szerinte a „közoktatási m. kir. minisztériumnak” a magyar múltat 10 db történelmi-régészeti táblán kellene megjeleníttetnie, s ezeket kellene az iskoláknak biztosítania, hogy a gyermekek és fiatalok ne a ponyvairodalom termékeit fogyasszák. Szerinte a nemzeti jellegű ünnepélyek is sokkal inkább alkalmasak a fiatalok nemzeti tudatának fejlesztésére, mint a „divatos [...] nemzetietlen korzómenetek”. Majd további javaslatok után ezt is megfogalmazta: „Minden községben [...] nemzeti emlékeket, táblákat állíttassunk fel. Ezek által [...] tanítsuk őket a múlt embereinek tiszteltetése által a jelenben való még bővebb utánzásra.” (N. N. 1885)

Az oktatásügy aktuális problémái iránti további érdeklődésének, a tanárokkal való további együttgondolkodásának egyik legjelesebb példája a Mária Dorothea Egyesület alapítása körül kifejtett segítő tevékenysége. Budapest főváros egyik legtekintélyesebb tanítóegyesülete, a Népnevelők Egyesülete karolta fel először azt a humanisztikus gondolatot még 1883 áprilisában, hogy otthont teremtsen „azoknak a szegény, családtalan nőknek, kik a nyomasztó tanítói pályán töltött élet után vagyontalanul s elhagyatva kénytelenek életük utolsó éveit eltölteni, s azoknak a szerencsétleneknek, kik mint tanítónők, kiseddévónők, vagy nevelőnők munkaképtelenek lettek, mielőtt nyugdíjat vagy más önfenntartásra szükséges eszközt szerezhettek volna.” (Évkönyv 1889, 3–5.) Rómer támogatta e gondolatot, s azt is, hogy e nemes cél érdekében egy külön bizottság jöjjön létre mégpedig Zirzen Jankának (1824–1904), az Andrassy úti állami tanítónőképezde igazgatónőjének vezetésével. A létrehozott bizottság az 1883. július 1-jén tartott első ülésén arra a döntésre jutott, hogy megkezdik a gyűjtést, de egyben a Nemzeti Nőnevelés hasábjain megkezdik egy külön egyesület létrehozását is a „Tanítónők Otthona” kialakítása érdekében. A gyűlésen az a Péterfy Sándor mondott lelkesítő beszédet, akinek a Tanítók Háza és az Eötvös Alap létrehozása körüli tevékenységét jól ismerte Rómer. Ezt követően aláírási íveket küldtek szét az országban, melyet megküldtek Rómer Flórisnak is. Ő még pesti működése idejéből ugyancsak jól ismerte Zirzen Janka kiemelkedő tevékenységét, s már többször is segítette törekvéseit. Örült annak, hogy a Zirzen által vezetett állami képezde az ő gondolatainak szellemében már beszerzte a tanításhoz nélkülözhetetlen szemléltető eszközöket, szertárukban többek között „mértani és természettudományi készülékek” és ásványi gyűjtemény is voltak, s fokozatosan bővítették könyvtárukat is. E bővítéshez éppen Rómer közbenjárására

kaptak az 1877/78. tanévben a Magyar Nemzeti Múzeumtól adományként 2000 kötet (!) könyvet. 1881-ben több más jeles személlyel együtt Rómer és Zirzen is sokat tettek az első budapesti országos nőipar-kiállítás megszervezése terén, s érdemeiket az országgyűlés 45. ülésének 13. számú javaslata alapján²¹ a kormány is elismerte. Rómer most is segített: az alakítandó egyesület javára nem csupán a tagoktól elvárt 2 forintos évi díjat fizette be, hanem 50 forintot, amivel az egyesületnek élete végéig alapító tagja lett. (Évkönyv 1889, 13.)

Szépen gyűltek a kisebb-nagyobb felajánlások, de Rómer jól tudta, hogy egy ilyen egyesület és e magasztos cél megvalósításához sok pénzre, befolyásos mecénásra van szükség. Ezért Zirzennel és Péterfyvel egyeztetve felkereste alcsúti kastélyában egykori kedvenc tanítványát, József főherceget. Itt mindig szívesen fogadott vendég volt, most is örömmel tettek eleget kérésének, s mint azt az egyesület évkönyve rögzítette is: „Rómer Flóris apátkanonok szíves közbenjárására [...] szerencsénk volt József főherceg Ő Fenségének leányát, Mária Dorothea főhercegnő Ő Fenségét megnyerni egyesületünk védnökének, ki ez alkalomból nemcsak kegyesen megengedte, hogy egyesületünk az Ő nevéől neveztesse el, de rögtön 500 forinttal lépett be az egyesület alapítói közé.” (Évkönyv 1889, 5.)

S mivel egy év elteltével Rómer azt látta, hogy a Tanítónők Otthonára még mindig sok pénz kell — pedig már a főhercegnőnél többet is fizettek be egyesek — ismét felkereste Mária Dorotheát, s e híreket is elmondva elérte, hogy a „fenséges védnökő” 1886-ban 6000 forintot (!) adományozott. Miután a főváros ingyen telket biztosított a kitűzött célra, 1888 nyarán elkezdődött az építkezés. Sajnos az átadó ünnepséget Rómer már nem élhette meg, de az egyesület megemlékezett nemes segítőkészségéről, s kifejezte háláját. Tudták, hogy az ő szervezőkészsége, támogató ötletei, nevének nemzetközi tudományos tekintélye, befolyásos ismerőseinek és tisztelőinek köre, az általa szerzett gazdag támogatók nélkül e terv csak nemes álom maradt volna.

Egy tanáregyéniség megítélésénél nem csupán az a felbecsülhetetlen életmű jelenti az alapot, amit hazai és/vagy nemzetközi vonatkozásban a „szakma” elismer, tisztel és méltat. Lényeges tényező az is, hogy mint tanár és ember milyen hatással volt tanítványaira, miképpen ismerték őt, s miképpen emlékeztek rá.

Láttuk már, hogy nagy tudású, következetes, szigorú, de emberséges és közvetlen tanáregyéniség volt. Nem tűrte a hanyagságot, de segítette a törekvőket még kisebb-nagyobb hibáik ellenére is. Ezért a diákság rajongott érte. Emberségét emberi gesztusokkal viszonzották. Amikor utolsó egyetemi előadását tartotta, az előadásaira szorgalommal és élvezettel járó diákok nevében Varázsélyi Gusztáv²² az osztály csoportképét nyújtotta át neki, hogy őrizze meg őket jó emlékezetében. S ő nem is feledkezett meg egykori diákjairól, ha csak tehette, támogatta őket. Példaként említendő, hogy 1874-ben az ő közbenjárására alkalmazta József főherceg a könyvtár rendezésére Alcsúton a később neves szakemberré váló Szinnyei Józsefet. Támogatta Hampel Józsefet, aki aztán az egyetemi katedrán utóda is lett, s aki em-

lékbeszédében többek között így fogalmazott egykori tanáráról: „Tudományos pályámon önzetlen támogatását, a magánéletben pedig őszinte barátságát és atyai jóindulatát élveztem.” (Hampel 1891) És e sort sokáig folytathatnánk. De a jeles tanítványok közül ki kell emelnünk a már többször emlegetett József főherceget.

Rómer megszerette a rá bízott, 15 éves, nyíltszívű tanítványt. A tisztelet és szeretet kölcsönös volt: egész életükre szóló bensőséges viszony alakult ki köztük. 1860-ban például Rómer elküldte egykori tanítványa számára első, kirobbanó sikert aratott munkáját (*A Bakony*), aki ezt így köszönte meg. E könyv „nekem annál is becsesebb, mert szeretett tanítóm emléke. Legyen meggyőződéve arról, hogy váltig köszönettel és örömmel emlékezek azon szép napokra, melyeket jobb időkben, gyermekkoromban töltöttünk együtt...” (Kumlik 1907, 78.) József főherceg — Rómer hatására — maga is az archeológia híve lett. Kezdetben a Margit-szigeten (mely az ő birtokuk volt) kiásott leleteket küldte el Rómernek, később Alcsúton maga is rendezett ásatásokat, melyről szakszerű jelentéseket készített, és elküldte volt tanárának, aki azt folyamatosan megjelentette.²³ A Pozsony környékén tett együttes felfedező utak, botanikai séták sem múltak el nyom nélkül. A főherceg többször is megemlítette leveleiben, melyekben legtöbbször „Kedves Atyám Uram!”-nak szólította egykori mesterét, s „Váltig legőszintébb háladatos tanítványa” aláírással zárta sorait. (Börzsönyi 1911, 1–40.) 1879. március 23-án például így írt: „Sokszor, ha fiaimmal botanizálunk vagy bogarászunk, és bennük a természet iránt látom ébredni az érdekeltséget, a tudásvágyat, visszaemlékezem azon boldog órákra, mikor Pozsony kies vidékén kedvenc tanárommal együtt gyűjtötünk. Az akkor kifejlődött rokonszenv nőttön-nőtt és oly érzéssé vált, melyet sem helyi, sem időviszonyok nem törölhetnek el és mely a higgadtabb kor megfontolása mellett mind inkább megszilárdul a kebelben.” (Kumlik 1907, 78–81.)

Felnőtt korában is sok témában kikérte Rómer tanácsát, nem csupán az archeológiai és botanikai kérdésekben, de még gyermekei nevelőinek²⁴ kiválasztásakor is egykori tanára véleményére támaszkodott.

S hogy valóban így volt, arra bizonyíték az a tény, hogy később is többször volt látogatója Rómer az alcsúti kastélynak. Sőt Még „Rómer-szoba” is volt a kastélyban, melyről Jókai írt, amikor 1884 októberében Alcsúton járt a főhercegnél „Romano csibakéro sziklaribe” dolgában, s részt vett a szüreti munkálatokban. Erről így tudósította olvasóit: „Ebéd után hozzáláttunk a szüreteléshez (így jó az), s egy egészséges séta után én eltűntem Rómer Flóris szobájába (úgy hívják azt, ahová bekvártélyoztak), s ott nekiültem regényt írni.” (Jókai 2014, 178–182.)

Olvastuk Rómer egyik ifjúkori írásában a szülőkhöz címzett intelmét: „Előbb hasznosra kell a’ gyermeket oktatni, ’s már ha tett előmenetelt, lehet mázos míveltséget reája kennetek.” Érdekes, hogy a főhercegi család tagjai is kitanultak egy-egy mesterséget, József főherceg például megtanult esztergálni. E tudásának eredménye volt a címben is szereplő fakehely, melyet 1872-ben saját kezűleg esztergált amerikai fekete diófából. (Kumlik 1907, 78–81.) Erre véste az „Arany pap-

nak — fakehely” szöveget. A serleg mellé rövid levelet is írt, mely a mester és tanítványa közti kapcsolatról sok mindent elárul a késői olvasóknak. A levél így szól:

„Juglans americana nigra a kehely fája, de termett vala hazánk hantjaiban, a classicus sírokkal telt alcsúthi kertben; római csontok trágyája növeszté sudár alakká; így került balta és véső alá, lett a pogány fából keresztény jelvény. Ha megtölti és szájához emeli, emlékezzék tanítványáról és sírásó társáról, ki minden jót kíván [...] Éljen az arany pap!”

JEGYZETEK

- ¹ Pozsony nevezetesebb szülöttei. I. Tárcsa. *Pozsonyvidéki Lapok*. Pozsony, 1875. július 29. Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Tudományos Irattár, Rómer hagyaték (továbbiakban Rh.) K 463.
- ² Rómer Ferenc édesanyja a meyerlingi drámai eseményekből ismert Vetsera Mária nagyapjának, Vetsera Bernátnak rokona.
- ³ Rómer Ferenc II. osztályos humángimnáziumi tanuló költői gyakorlata. Pozson, folyó év márciusában, 1830. (Kumlik 1907, 17.)
- ⁴ A XIX. sz. közepét közvetlenül megelőző időszakban a középszintű oktatás három szinten történt. Kisgimnáziumban (itt a 9–14 éves fiúk elsősorban latin nyelvet, továbbá matematikát tanultak), nagy-gimnáziumban (14–16 éves fiúknak a teljes latin nyelvtudomány mellett latin poétikát, retorikát, latin prózai és költői műveket, továbbá matematikát és történelem-földrajz tantárgypárost tanítottak) és bölcséleti tagozaton (nagygimnáziumokra épülő eleinte 3, később 2 éves akadémiai részleg, első évében rendszeres és teljes logikát, a második évben a mai fizikánál szélesebb körű 'physika'-t, matematikát és geometriát, a harmadik évben etika-metafizikát, továbbá világtörténelem-világföldrajzot tanulmányoztak) folyt az oktatás. A 6. osztályos nagygimnáziumot a vele szorosabb szervezeti egységbe kapcsolt 2 éves akadémiai bölcsélet tagozattal együtt nevezték főgimnáziumnak. (Mészáros 1995, 5–14.)
- ⁵ A katolikus iskolaügyben általános, összefoglaló értelemben a gimnáziumokra és akadémiákra is alkalmazták ezt az elnevezést; az akadémiák önálló intézményként működtetett bölcséleti fakultását is így nevezték, de a latin nyelvű katolikus tanügyi iratokban a 'lyceum' a nyolcosztályos főgimnáziumok megjelölése. (Mészáros 1995, 9.)
- ⁶ Életrajzát idézi Kumlik 1907, 27.
- ⁷ Ezt a villámhárítót 1905-ben, a templom restaurálásakor még teljesen épségben találták.
- ⁸ Tomcsányi Ádám: *Institutiones physicae...* Pars I.–III. Pesthini, 1820–21.
- ⁹ Az 1848. április 27-én kelt VKM rendelet megszüntette a számjegyekkel történő osztályozást, bevezetve az első rendű, jeles, jó stb. fokozatokat
- ¹⁰ Pengőforinton.
- ¹¹ A november 13-án kelt levél a *Pressburger Zeitung* 1848. november 17-i számában jelent meg.
- ¹² Rómer működésének a jegyzéke. (Pannonhalma, BK 244/4.)
- ¹³ Mészáros Ferenc, akkor helytartósági titkár.
- ¹⁴ Még Horváth Mihály igazi magyar szellemiségű tankönyvét is kitiltották az iskolából.
- ¹⁵ A *Latin-magyar szótár*, az *Elemi latin nyelvtan* és a *Latin mondattan* c. könyvek szerzője, a latin és a görög nyelv tanára, később a MTA levelező, majd rendes tagja.
- ¹⁶ Jeles matematikus és fizikus, Rómer igazgatóhelyettese, majd utóda az igazgatói székben, bölcsész-doktor, később egyetemi magántanár, a Ludovika Akadémia tanára, több matematika könyv írója.
- ¹⁷ 1860-ig a prágai egyetem magyar nyelvi lektora, bölcsészdoktor, a MTA levelező tagja, később a pesti tudományegyetemen az összehasonlító nyelvészet tanára.
- ¹⁸ Rh. Rómer jegyzetfüzetei XLV.
- ¹⁹ Rh. Rómer jegyzetfüzetei XLV:44.
- ²⁰ Rómer 1872. (Korábban *Győri Közlöny*, 1871. december 28.)
- ²¹ 1881. szeptember 27-én.
- ²² Később lapszerkesztő és író, a *Váci Közlöny*, helyi sajtótermék szerkesztője, ki nagy érdemeket szer-

zett a váci történelmi emlékek felkutatásában és gyűjtésében.

²³ *Archaeologiai Értesítő 1871–1783.*

²⁴ Lányait Holdházy Mária grófnő, a kis József Ágostot és Lászlót pedig gróf Holdházy János, a későbbi kanonok nevelte.

IRODALOM

- ACSAY Ferenc
1901 *A győri kath. főgimnázium története 1626–1900.* Győr.
- BENKŐ Barnabás (szerk.)
1959 *A budapesti XIII. kerületi Berzsenyi Dániel Általános Gimnázium Centenárius emlékkönyve 1858–1958.* Budapest.
- BÖRZSÖNYI Arnold
1911 Rómer Flóris Ferenc. In: Acsay Ferenc (szerk.): *Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek-rend Győri Főgimnáziumáról az 1910/11. iskolai évről.* Győr.
- Emlékkönyv
1889 *A Mária-Dorothea-Egyesület első évkönyve: az egyesület működése megalakulásától a tanítónők otthonának megnyitásáig (1885–1889).* Budapest.
- F. KISS Erzsébet
1997 *Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben.* A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. Budapest.
- HAMPEL József
1891 *Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról.* (Emlékbeszéd VI. 13.) Budapest.
- JÁVOR Júlia
1990 Leicher, Tabota és Cimbal Martonvásáron. *Művészettörténeti Értesítő XXXIX.* 204–214.
- JÓKAI Mór
2014 Szüreti mulatság Alcsúton. In: *Életemből. Igaz történetek – Örök emlékek – Humor – Útleírás.* Fapadoskonyv.hu Kiadó, H.n. 178–182.
- KUMLIK Emil
1907 *Rómer Ferenc Flóris élete és működése.* Pozsony.
- MÉSZÁROS István
1995 *Magyar iskolatípusok 996–1990.* Budapest.
- N. N.
1885 *Tudósítás.* Az Országos Történelmi Társulat Kongresszusa, V. szakosztály. Egyetértés. Budapest, 1885. július 7. 2.
- OROSZLÁN Zoltán
1958 *Rómer Flóris, a tanár.* Régészeti dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Budapest.
- PEREPATITS István
1908 *A budapesti V. kerületi magyar kir. állami Főgimnázium félszázados fennállásának (1858–1908) története.* Budapest.
- ROMER, Florian
1838 *Das Erzstift zu St. Martin. Der Österreichische Zuschauer.* Zeitschrift für Kunst 1838. július 2. 795–800.

RÓMER Flóris

- 1858a A fűvészkert és bájliget eszméje. *Győri Közlöny*, 1858. május 2.
1858b A fűvészkert és bájliget eszméje. *Győri Közlöny*, 1858. május 6.
1863 Archeológiai levél Zala megyéből. *Vasárnapi Újság*, 1863. december 13.
1872 A népnevelés befolyásolása az őstörténelemre. *Archaeologiai értesítő* VI. 1872.

FORRÁS

Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Vagyongazdálkodási Központ,
Tudományos Irattár. Gyűjtemények. Rómer hagyaték.

FLÓRIS RÓMER AND THE MÁRIA DOROTHEA ASSOCIATION

Flóris Rómer (1815-1889) is generally known by the public as a Benedictine monk, archaeologist and art historian. At the same time he was attached to the education with a thousand bonds: he taught at the Benedictine Arch-Grammar School of Győr, in the meantime (after the War of Independence and his release from jail) he was a tutor in Pozsony for 2 years. Already at the beginning of July 1848 he proposed his elaborate views about the education reform of József Eötvös. At the “universal teachers’ congress” convened on 20th July 1848 he chaired the “section of teachers of higher education”. From 1862 he directed the Roman Catholic Arch-Grammar School of Buda, and later he became a university private teacher, extraordinary teacher and finally ordinary teacher. While fulfilling these positions he got in touch with people who also did a lot for the education and the education staff, including Sándor Péterfy, “the father of Hungarian teachers” and creator of the House of Teachers and the Eötvös Foundation and Janka Zircen, the head of the first Hungarian state teacher training school, the library of which received 2000 books right from the National Museum where Rómer worked.

Due to these connections he had up-to-date information about the conditions of the education staff and the key problems of the women’s education. So, it was not accidental that they three were the very persons who initiated the creation of the first association of the Hungarian schoolmistresses in 1885: the Mária Dorothea Association with the purpose to help unemployed educators and schoolmistresses to find a job and provide assistance and social help to old or abandoned schoolmistresses.

This paper highlights Rómer’s role in the creation and operation of this association.

József Varga

Dékány Ferenc

„Nálam a tett az eszmétől csak kis lépésnyire fekszik...”

RÓMER FLÓRIS, A BENCÉS TANÁR¹

Rómer Flóris Ferencet a tudományos köztudat, hosszú hallgatás után, a magyar művészettörténet és régészet nagy úttörőjeként tartja számon. Kevésbé köztudott azonban az a tény, hogy alkotó életének első felében a természettudományokkal is komolyan foglalkozott. Ezek az ismeretek később a pozitívista és ökológiai szemlélet előnyeivel gazdagították történelmi munkáit. A következőkben Rómert, a bencés tanárt és természetkutatót szeretném bemutatni.

Előzmények

II. József császár halála után az általa feloszlattott szerzetesrendeket I. Ferenc császár 1802-ben visszaállította. A bencések az elkövetkező évtizedekben nyolc iskolát vettek át Győrben, Sopronban, Pápán, Nagyszombaton, Esztergomban, Pószonyban, Komáromban és Kőszegen. A harminc évig feloszlattott, létszámában megfogyatkozott, elöregedett monasztikus közösség szinte a lehetetlenre vállalkozott, amikor iskolákat vett át. A kegyelemben bízó bátorság azonban nem volt haszontalan. A XIX. század elején olyan fiatalok léptek a bencések közé, akik nem csupán a középfokú képzés igényeinek feleltek meg, hanem a legmagasabb tudományos követelményeknek is. Czuczor Gergely a nyelvészetben, Jedlik Ányos a fizikában, Rómer Flóris a régészetben, Rónay Jácint a tudományos ismeretterjesztésben alkotott maradandót. Ezeket a „nagyokat” a hazaszeretet is összekapcsolta. Mindegyikük részt vett az 1848–49-es szabadságharcban, és többségük börtönt vagy számkivetést is szenvedett. Sajnos az is igaz, hogy Jedlik Ányoson kívül mindegyikük a bencés rend kötelékén kívül halt meg, mindez azonban nem kisebbíti Rómernek és társainak az érdemeit.

A tanár

Rómer Flóris természetszeretete, minden bizonnyal, diákéveinek élményeiből forrásozott. Pannonhalma, Bakonybél és Tihany környezete, az erdőkben, kertekben tett „tanulmányi” kirándulások és séták, olvasmányai, Jedlik Ányos előadásai, mind a természettudományok iránti érdeklődést segítették elő. Győrben, bár kezdetben magyart és latint tanított, előjárói hamar felismerték, hogy a természettudományok területén nagyobb hasznát vehetik képességeinek. Tanári módszere rendkívül egyszerű, de eredményes volt és ma is korszerűnek mondható. Gazdagította az iskola gyűjteményeit, szemléltetett, diákjait a terepen, kirándulás közben oktatta. Ebből az időszakból származik az a 92 db herbariumi lap, melyeket az 1843–1845 közötti években bizonyíthatóan Rómer

gyűjtött Győr környékén és a Bakonyban. (1. kép) Pozsonyban ugyanezt a tevékenységet folytatta: rendezte és bővítette a természetrajzi múzeumot, gyakran tanított a természetben, sőt fűvészkertet is létesített a saját költségén. A Koroncóból származó, a Győri Bencés Gimnázium Természetrajzi szertárában található, Méhkerti-Milkovich Herbáriumban négy, Rómer által a Tátrában gyűjtött növény található. Talán a pozsonyi időszakra emlékezik Bakony című művében: „Ismerem tanárt, ki egy város diszkertjében fűvészi csoportokat ültetett, ezeket táblácskákkal kijelölván azon örömben részesült, hogy az emberek mint a raj körülvették és tanulmányozták a szerény ültetvényt. A tanár magán-órákon szerzett pénzével fizeté a kertészt, és lelkes diákjai segítségével tisztogatja és munkálja vala ültetményét; s íme jön egy bölcs tanácsos és kiveti, hány marék szénával termett volna több a tudomány kedvéért elfoglalt téren, és mennyi vagyonihiányt hoz a városnak az egy-két ölet elfoglaló fűvészkert!” (Rómer 1860, 76.)

1. kép

Asplenium ruta-muraria L., kövi fodorka,
Rómer Flóris gyűjtése, Csesznek, 1845. április

Szerencsére diákjai megértőbbek voltak, róluk egy levelében így ír: „Egy örömöm tanítványimban, kik valóban derék fiúk, s hozzám mint igaz barátjukhoz tisztelettel ragaszkodnak.” (Rómer és Ebenhöch levelezése, Győr Egyházmegyei Könyvtár Kézirattára 3. levél) Közülük is kiemelkedett Ebenhöch Ferenc, akinek később „A Bakony” című művét ajánlotta, valamint a nádor fia, József főherceg, akinek nevelését a szabadságharc szakítja meg. „October havában megkínáltattam a második nevelő állásával a főhercegnél. De a haza parancsolt... — elhagytam a kolostort, a fényes udvari szolgálatot — hogy a pozsonyi kaszárnyában a magyar király katonái közé közlegényképen beálljak...” (Kumlik 1907, 45.)

A szabadságharc és a fogság évei után Rómer Flóris nyilvános tanítást nem, csupán nevelői feladatokat vállalhatott. Ebben az időben járt az Erdődy család Varasd megyei birtokán, itt fedezte föl a remetincezi halkövételeket, és tette paleontológiailag nevezetes lelőhelyé Radoboj környékét.

A szertáralapító

Rómer a kényszerű szünet után, 1857 és 1861 között, második győri tanársága idején, újult lendülettel vetette magát az előtte álló feladatokba. A Győri Közlöny hasábjain (1857. december 13.) felhívással fordult a megye lakosságához természeti ritkaságok gyűjtése érdekében, a Győri Bencés Gimnázium Természettudományi Szertára számára. (2. kép) Már a következő héten örvendetes gyarapodásnak indultak a gyűjtemények: szép számmal érkeztek növények, állatok, ásványok, kőzetek és ősmaradványok. Az állomány növekedéséről időről-időre beszámolt a

2. kép Győri Közlöny II.évfolyam 28. szám 1858.04.08. Fölszólítás és utmutatás a győrvidéki értelmiséghez

Győri Közlönyben és a gimnázium évkönyveiben. A gyűjtemény gyarapodásának mértékéről és arányairól a mellékelt táblázatok tájékoztatnak. (3–4. kép) Természetszeretete nem maradt a gimnázium falain belül. Miként Pozsonyban, úgy Győrött is fűvészkertet épít a Honvéd ligetben, a város polgárai számára. Meteorológiai megfigyelésekre bízta a környék lakosait, három légtani észlelőt hoz létre: Győrött, Bakonybélben és Pannonhalmán. Nem csupán a légköri változásokat figyelteti, hanem az élővilág reakcióit is: a rügyfakadást, a virágzás idejét, a költöző madarak érkezését és távozását stb.

c) Termény- és régiségtár:

	Állat-országból:										Növény-országból:		Ásvány-országból:			Pécs	Régiség
	Fülsz	Medár	Tegye	Pécs	Hulló	Hál	Kegyelő és csiga	Hovyr	Hájanc	Sugárállat	Növény	Faminta	Ásvány	Régiség	Jegyzet		
1857. Jan. végéig volt:	9	23	65	18	—	18	290	332	—	4	640	69	500	100	55	586	—
1857/58-iki évt. hozzájott:	33	206	108	12	10	21	174	579	20	22	512	—	200	154	30	652	45
Összesen:	42	526	173	30	10	39	464	911	20	26	1152	69	700	254	85	1238	45

3. kép
Győri Bencés Gimnázium Évkönyve 1857-58

d) Múzeum.

	Állat-országból:										Növény-országból:		Ásvány-országból:									
	Fülsz	Medár	Tegye	Pécs	Hulló	Hál	Kegyelő és csiga	Hovyr	Hájanc	Sugárállat	Víz	Növény	Faminta	Ásvány	Kövek	Jegyzet	Pécs	Régiség	Pezsgőanyagok	Műipari tárgyak	Rozsok	Okmányok
1857/58-iki tanév végéig volt:	54	637	287	31	19	61	643	1176	45	27	—	1803	243	915	349	97	3258	100	60	3	12	—
1859/60-iki tanévben hozzájott:	3	30	21	4	5	—	34	60	—	3	10	120	—	14	30	—	430	39	5	13	8	25
Összesen:	57	867	308	35	24	61	677	1236	45	30	10	1923	243	929	379	97	3688	139	65	16	20	25

4. kép
Győri Bencés Gimnázium Évkönyv 1859-60

A Bakony szerzője

Rómer Flóris 1859 nyarán járta végig a Balaton-felvidéket és a Bakony régióját. Tapasztalatairól először a Győri Közlönyben adott számot cikksorozat formájában: *Szűnnapi levelek Ebenhöch Ferenc koroncói lelkészbarátomhoz*. 1860-ban, a nagy sikerre való tekintettel írásait könyv formájában is megjelentette *A Bakony* címmel. „Alig mult egy év is, hogy ünnep — vagy szünnapjaim egynéhányát itt ne töltöttem volna; — s majd a festészet, majd a virány, majd a földtani kutatások vezetének e kedves erdőm közé. Akárhányszor látogattam e gyönyörű völgyeket és ormokat s akármennyiszor hallgattam valami mohos s a zajgó hegypatag csapdosó hullámival dacoló szikla síkjáról órákig mélázva a vidám madárkák bájos énekét: mindig találtam valami újat, valami meglepőt, úgy, hogy honunk e nagy remetesége folytonosan szebbnek, szeretetreméltóbbnak tetszett.” (5. kép) (Rómer 1860, 3.)

Munkamódszere egyszerű volt. Járta a vidéket, és megfigyelte a látható dolgokat. Csendben vallatta a köveket, a virágokat, rácsodálkozott az állatokra, szóba elegedett az emberekkel. A megfigyelés vezette őt olyan ismeretekhez, amelyeket a figyelmetlenül haladó soha addig magáénak nem tudhatott. Leírásokat készített mindenről, amit látott, legyen az a természeti táj, vagy az emberi környezet. Érzékeny volt az ökológiai problémákra (vízhiány, gyomok terjedése) éppúgy, mint a társadalmi jelenségekre. Ha természeti talányt állt szemben, akkor tudományos magyarázatot keresett, ha pedig történeti emlékre lelt, akkor a história eszközeivel kutatta annak eredetét. Felkereste a várakat, templomokat, kolostorokat. Leírta a falvakat, az emberek szokásait, származását. Választ keresett a tihanyi „kecskekörnök” és a bakonybéli „Szent László pénzek” eredetére. Nagy érdeme, hogy mindezt nem egy tudós elvontságával, hanem a természetet és az embert szívből szerető, ismeretterjesztő tudós bölcsességével tette, ízes magyar nyelven. Művére a tudományos világ is fölfigyelt. Ipolyi Arnold az Akadémia levelező tagságára jelölte, de a Történettudományi Osztályon belüli egyenetlenségek és elutasítás miatt a Természettudományi Osztály tagjai vá-

5. kép

Rómer Flóris: A Bakony belső címlap

lasztották maguk közé, olyan tudós társaságában, mint Than Károly. Az akadémiai székfoglalóval Rómer életének egy jelentős szakasza befejeződött, de az előadás címe (*Magyarország földirati és terményi állapotáról a középkorban*) sejteti, hogy a szerző történészként és régészként is mindig hű maradt természettudományos látásmódjához. „Visszapillantván szünnapi utazásomra, nem mondhatom, miszerént mindazt, mit remélttem tökéletesen el is értem volna; sokban hátra maradtam attól, mit magam elé tűztem, de azért az idő viszontagságához képest be kell evvel is érnem; — a hiányok, melyek nélkül egy emberi mű sincsen, főleg ha valami egészen újba kapunk, kipótolhatók, még kiegészíthetők. A Bakonynak tudományos és több oldalú vizsgálatára két hó kevés, sőt még hosszabb tartózkodás után is maradand mindig valami böngészni való. Azonban megvan a kezdet; semmit sem ohajtok inkább, mint-hogy szerény példám után indulva mások is hasonló vállalatra buzdítassanak.” (Rómer 1860, 206.)

Konklúzió

Rómer Flóris, a bencés tanár példája több fontos dologra is föl hívja a figyelmünket. Mindenekelőtt a tudás és a szorgalmas munka fontosságára, melyek nélkül igazi eredmények el nem érhetők. Másodsorban a nevelésben a tanár és tanítvány személyes, emberi és szakmai kapcsolatának fontosságára (vö. Ebenhöch – Rómer). Végül, de nem utolsó sorban arra, hogy az erkölcsi tartás és a hazaszeretet fontosabb, mint a karrier.

Végezetül — annak reményében, hogy ma is vannak olyanok, akik kezükbe veszik Rómer Bakonyról írt halhatatlan művét — álljanak itt e kiváló tudós, pap és hazafi búcsúzó sorai: „Ha tapasztalásim elbeszélése — az ismeretlen, elhírhedett Bakonyunkra némi világosságot vetett, ha elmélkedéseim nem estek terméketlen homokba, hanem kegyesen elnéző olvasóimnál itt-ott, mint kedves nefejejtsek, emlényekké növekszenek, meg vagyok bőszégesen jutalmazva és a további, erélyesb munkálkodásra ösztönözve. Isten velünk!” (Rómer 1860, 207.)

JEGYZET

¹ A győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban 2015. április 10-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A szövegben használt idézetek a korabeli helyesírással szerepelnek.

IRODALOM

KUMLIK Emil

1907

Rómer Flóris élete és működése. Angermayer Károly kiadása, Pozsony.

RÓMER Flóris

1860

A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. Szerzői kiadás, Győr.

“For me deed is only a little step away from idea...”

FLÓRIS RÓMER THE BENEDICTINE TEACHER

After a long period of silence Flóris Ferenc Rómer is considered by the public as a great pioneer of the Hungarian history of art and archaeology. Far less known is the fact – however – that he was seriously interested in natural sciences in the first half of his career. His scientific knowledge later enriched his work in the field of humanities with the advantage of the positivist and ecological perspective. This presentation introduces Rómer as a Benedictine teacher and a scientist with the conclusion that Rómer’s example as a Benedictine teacher calls our attention to several important issues, first of all, to the importance of knowledge and the diligent work without which no genuine results can be achieved; secondly, to the importance of the personal and professional relation of a teacher to his student (e.g. Rómer’s connection with Ferenc Ebenhöch); finally, to the fact that the ethical firmness and patriotism is more important than the career.

(This paper is an edited version of the speech held at the Czuczor Gergely Benedictine Grammar-School of Győr on 10th April 2015.)

Ferenc Dékány

Csécs Teréz

RÓMER FLÓRIS 1867-ES PÁRIZSI VILÁGKIÁLLÍTÁSI NAPLÓJA

1865–66-ban még kevés hír volt olvasható az 1867-ben megrendezendő párizsi világkiállítással kapcsolatban a napilapokban, de az érdekeltek már szerveződtek. A *Vasárnapi Ujságban* 1865 végén megjelent az Országos Gazdasági Egyesület követelése, hogy a magyarországi termékeknek „nem Ausztria firmája alatt, hanem egy külön önálló csoportban kiállíthatását kívánják”.¹ A következő év elején két rövid információ volt olvasható a gazdasági hírek között, melyek szerint a tárlatra szállítandó tárgyakra kedvezményes fuvardíj lesz érvényes. A *Hon* 1866. 2. száma (január 4.) közölte a helytartótanács által létrehozott Országos Kiállítás Bizottság tagjainak névsorát.²

Az *Erdészeti és Gazdászati Lapok* 1866. decemberi (5. évf. 12.) száma is tudósított: „Magyarország képviselői gyanánt a párisi világkiállításon, az országos bizottmány javaslatára, következők fognak a kormány által kineveztetni: a segédtanácsba Festetics György, Zichy Henrik és Forgách Antal grófok, — országos biztosokként Rósa Lajos,

Térey Pál és Henszlmann Imre, — jury tagok lesznek Czilchert Róbert, Egan Ede, Hideghéthy Antal és Zichy Henrik gróf.”

1866 novemberében jelent meg a felszólítás a tárlatra küldendő tárgyak összegyűjtéséről és zsűrizéséről.

Ipar, gazdaság, kereskedelem.

— (A párisi kiállítás ügyében) működő magyar orsz. központi bizottmány értesíti a kiállító közönséget, miszerint a bejelentett kiállítási tárgyak legfeljebb 1867. január 10-éik beküldendőik Pestre a „Köztelekre”. Azon kiállítók, kik a pozsonyi vagy sopronyi kereskedelmi és iparkamara területén laknak, költségkímélés tekintetéből kiállítási tárgyaikat Pozsonyba, illetőleg Sopronyba küldhetik az illető kereskedelmi és iparkamarák elnökségétől megtudandó helyiségekbe. — Hogy a kiállítási tárgyak felállításában a szükséges egyformaság eléérések, a központi kiállítási bizottmány által asztalok és szekrények rendeltettek meg, melyek használatáért egy négyszög láb után két forint o. é. fizetendő; ezen asztalok és szekrények rajzai megtekinthetők az országos bizottmánynál és pesti iparkamaránál. *Vasárnapi Ujság* 13. 1866. 45. (nov. 11.) 549.

Decemberben már közölték, hogy „Parisban a kiállítás idejére minden nemzet számára külön étkezőket állít, hol mindenki megkaphatja a maga nemzeti konyháját. A pesti borkereskedők közül e célra Jálicsot szólították föl, s remélhető, hogy a magyar konyhát jó magyar borral fogja ellátni.” (VU 13. 1866. 49. (dec. 9.) 600.) A következő számban bemutatta az újság a párizsi vilákiállítás palotáját (VU 13. 1866. 50. (dec. 16.) 611.), majd 1867. január elején már a kiállítás külleméről is szó esett, amennyiben jutányos áron megszerezhető egyforma üvegeket javasolt a kiállítási bizottság: „Óhajtandó volna, hogy az illető kiállító urak ezen üvegeket használnák tárgyaik kiállítására.” (VU 14. 1867. 1. (jan. 6.) 9.)

1867 januárjától aztán már árad az információ a kiállítás előkészítésének menetéről, majd áprilistól az év folyamán gyakran olvashatunk hosszabb cikkeket, tudósításokat, ismertetéseket a vilákiállításról,³ illetve rövid (de fontos), gyakorlati tudnivalókat.⁴

(A képviselőháznak a „Közintézetek” ügyében kiküldött bizottmánya) f. hó 2-kán tanácskozást tartott. Ezen ülés tárgyát a muzeumi ritkaságoknak a párisi világtárlatra való elszállításának ügye képezte. Határozatba ment: tegye magát érintkezésbe a világtárlat magyar bizottságával az elnökség, s tudja meg, vajjon ezen országosan kiküldendő ritkaságok a nemzetnek saját czéjje alatt minden bekeblezés nélkül fognak-e kiállíttathatni? A válasz vétele után a bizottság ismét özszeülend a végleges határozat végett. — Hiteles kútfőből vett újabb értesülések szerint a párisi kiállításon a magyar küldemények nem Ausztria czime alatt, hanem mint „magyar küldemények” lesznek kiállítva. A ládákon, melyekben e küldeményeket szállítják, mindeniken rajta lesz külön Magyarország czimere is.
VU 14. 1867. 6. (febr. 10.) 68.

A régészeti kiállítás terve itt ekkor olvasható először, Rómer Flóris neve azonban csak egy hét múlva merül fel nyilvánosan: „(A múzeum kincsei.) Az országgyűlés közintézeti bizottsága f. hó 10-kén tartott ülésében elhatározta, hogy a nemzeti múzeumból kiszemelt ritkaságok, összesen 180 db magyarországi díszedény, egyházi készlet, ékszer s házi eszköz, két

orsz. képviselő jelenlétében megvizsgáltassanak, méressenek s becsültesse nek, valamely intézetnél biztosíttassanak és Rómer Flóris mint e célra külön kiküldött felelős biztos felügyelése alatt, magyar czimer és zászló és „Magyarország” felirat alatt állíttassanak ki Parisban.” (VU 14. 1867. 7. (febr. 17.) 80.)

A világkiállításra kiküldendő biztosok személyéről csak az 1867. február 19-i képviselőházi ülésen döntöttek,⁵ de Rómer azonnal értesülhetett róla, mivel az által alapított győri múzeum helytörténeti gyűjteménye őriz egy dátum nélküli üzenetet:

[a] oldal] „Üdvözlöm az országos biztost! Ügyed a mai ülésen ellenmondás nélkül ~~at~~ ment át. A főrendekkel 1-2 nap alatt közölve lesz a ház határozata, s nincs kétségem benne, hogy itt is ellenmondás nélkül fog átmenni.

híved

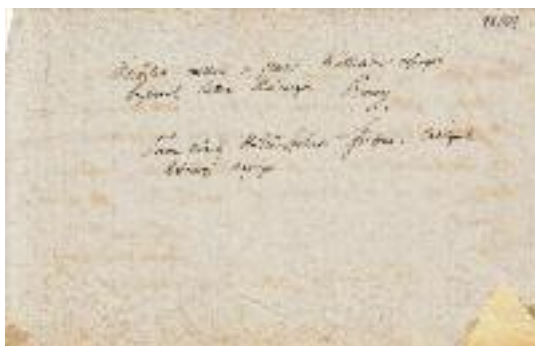
Torma Károly.

*De gonosz permáid vannak.*⁶

[b] oldal] A hátoldalra a precíz Rómer feljegyezte: *Üdvözet, midőn a párisi kiállításra országos biztosnak lettem kinevezve. Romer*

Torma Károly Külső-Szolnoki főispán, Erdélynek hírneves régésze. (1. kép)

Torma Károly lett Rómer utóda az MTA Archaeologiai Bizottságánál: „A párisi világtárlat idénye alatt távol lévő Rómer Flóris előadó helyébe Torma Károly bizottm. tag kéretett meg a titkári ügyek vezetésére.”⁷ Mindenesetre a *Vasárnapi Ujság* hírében Rómer neve nem szerepelt: „(A párisi világkiállítás) érdekében alakult országos központi bizottmánynál bejelentett tárgyak fölött a bíráló szemlék febr. 19-én bevégeztek s a világkiállításra szánt tárgyak legnagyobb része már útnak is indított. Magyarország képviseltetésére az országos bizottmány által megválasztott s legfelsőbb helyen megerősített kir. biztosok: Térey Pál (gazdaság), Rózsa Lajos (ipar) és Henszmann (szépművészet) már a jövő hét folytán Parisba utazandnak, hogy az april 1-én megnyitandó világtárlaton a magyar érdekeket képviseljék.” (VU 14. 1867. 9. (márc. 3.) 104.) Pedig Rómer Flóris, a régészeti kiállításért felelős biztos már elismert régészeti szakteknitely, több felelős állást töltött be: az MTA Kézirattárának vezetője (1869-ig), a budai katolikus főgimnázium igazgatója (1862–1867), egyetemi magántanár (1863–1868), az Akadémia Archaeologiai Bizottságának titkára; az *Archaeologiai Közlemények* szerkesztője (1864–1873),

1. kép

Torma Károly üzenete és Rómer feljegyzése a hátoldalon
(Lsz.: XJM.H.88.37.)

Ráth Károllyal (1829–1868) szerkesztik a *Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket* (1861–1868) — és mindkét szakfolyóiratba ír is tanulmányokat, közleményeket. Közreműködik többek között a Magyar Történelmi Társulat (1867-) megszervezésében. (Glatz 1967) Ismeri, használja és gyűjti a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának anyagát, nem meglepő tehát, amikor javasolják a Párizsba küldendő gyűjtemény kiválogatásában való közreműködésre és a kiállítás rendezői-muzeológusi-tárlatvezetői feladataira.

Rómer a kiállítás ideje alatt egy határidőnaplóba jegyzetelt,⁸ melyet Csernyánszky Mária összefoglalója, regesztája szerint a kiállítás szervező bizottsága adott minden kiállítónak.⁹ A feljegyzéseket tulajdonképpen 3 részre bonthatjuk. Az első rész egy „vendégekönyv” (a továbbiakban Vendégekönyv), a kiállítást meglátogatók aláírásaival — gyakran a foglalkozás, lakóhely, esetleg a párizsi szálláshely megjelölésével —, melyet Rómer vagy az aláíró dátummal látott el. Az oldalak alján Rómer göngyölítve rögzítette a létszámot, és a végén kiegészítette azoknak a neveivel, akik meglátogatták a kiállítást, de nem írtak alá. Rómer feljegyzése szerint összesen 443 aláírás van a vendégekönyvben, illetve még 9 fő neve, akik Rómer szerint „Itt voltak még”. Mivel a Vendégekönyvet csak június 24-én kezdte és október 30-i az utolsó aláírás, így a főként magyarországi látogatók száma nem teljes.

A második rész (a továbbiakban Napló) tartalmazza Rómer feljegyzéseit az indulástól a hazaérkezésig, és a Nemzeti Múzeum anyagának biztonságba helyezéséig, majdnem minden napi bejegyzésekkel. A harmadik pedig egy elszámolás a kiállítás után, már itthon, a kiadásokról, különféle átvett pénzekről; a katalógus eladott, elajándékozott vagy elcserélt példányairól; emlékeztető a cserekapcsolatokra; címek és egyéb vegyes információk.

Rómer április 3-tól fogva szinte minden nap vezeti a Naplót, így — ha csak tömörítésekben is — értesülhetünk a Párizsban történt eseményekről, a kutatásairól a párizsi tudományos intézményekben, könyvtárakban, a kirándulásairól a városban és környékén.

A kiegyezés és koronázás évében, 1867-ben úgy tűnik, a történelmi események „felülírják” a Párizsban megrendezett grandiózus negyedik világhiállítását. A jelentkezéskor Magyarország még Ausztria része, majd a kiegyezés után már mint Magyar Királyság, Ausztriával egy pavilonban, de saját név és címer alatt szerepel a párizsi világhiállításon.

Rómer március 23-án indult el a bécsi vonattal Párizsba, a régészeti tárgyakkal együtt. Március 26-án érkezett meg, 28-án elfoglalták a szállásukat, és azt gondolnánk, szinte azonnal elkezdték a kicsomagolást és a kiállítás berendezését, hogy minél előbb elkészüljenek,¹⁰ mivel a naplóban március 28. és április 3. között nincs bejegyzés. Az MTA Kézirattára viszont őriz két Rómer-levelet, melyeket Torma Károlynak írt, az elsőt április 2-án, a megnyitás előtti nehézségekről:

„1867. április 2. Párizs

Kedves Károlyom!

A sok baj és kellemetlenség közt mely itten az által ért, hogy a tárgyakat még eddig nem tudtam kicsomagolni, de más által sem történt a travailféle osztályban, megtartom szavamat és írok néhány sort az örökös mozgalom fővárosából. A tárgyakat letettem biztos helyre, de sem út közben, sem itt nem lehet azokat sem belső értékük, még kevésbé a kegyérték szerint biztosítani. Itt csak a tűz ellen biztosítanak, a lopás ellen pedig sehol. — De az emberileg lehetőleg minden gond fordítatik a tárgyak őrzésére, és hiszem, hogy hiány nélkül fogom haza is vinni. Csak az kár, hogy nem tudtam meg a kiállítási szekrény terjedelmét, mert lett volna elég magán birtokos, ki szívesen átengedte volna becsesb tárgyait, hogy kiállíttassanak; míg most e nagy istállóban az az egynéhány paripa majd elfog veszni! (...) Ma ünnepélyesen megnyitják a palotát, de a tökéletes elkészülésig még 2-3 hét fog kelleni. Nincs fogalmad ezen tolongás és zsidobongásról! A ki az egészet készen látandja, nem fogja hinni, hogy ez 1-2 hét alatt teremtetett, mihez nálunk fél év kellett volna.”¹¹

Április 8-tól „az osztályt egyes látogatók számára megnyitjuk, tárgyait mind rendezvük.” — írta naplójába, de gyakorlatilag a kiállítás végéig rendezgette, tisztogatta a tárgyakat, bővítette a kiállítást.¹² A biztosítással kapcsolatos későbbi bonyodalmakat, illetve a magyar régészeti kiállítás katalógusának megírása, fordítása és kiadása körüli nehézségeket is rögzítette.

A Rómer által írt magyar gyűjteményi katalógus (*Catalogue spécial du Royaume de Hongrie*. Paris, 1867. XLIV old.) része az összefoglaló katalógusnak,¹³ és az eredeti, a sajtóban az év elején megjelent 180 darabos nemzeti múzeumi kollekciónál hosszabb jegyzéket (239 db) közölt, ugyanis Rómer még a kiállítás ideje alatt a Nemzeti Múzeumból és gyűjtőktől is kért tárgyakat. Mint Torma Károlynak írta, ha tudta volna előre, mekkora hely lesz a szekrényekben, több anyagot hozott volna Párizsba. Írt ezért a Nemzeti Múzeumba is, hogy készítse nek össze tárgyakat és küldjék utána (1. az augusztus 17. és 19. bejegyzéseit, illetve a hazaérkezése utáni, november 19–20-i bejegyzését az előkészített, de ki nem küldött tárgyról). (2. kép) Rómer katalógusa önállóan is megjelent, a magyar és a külföldi sajtó egyaránt méltányolta, hogy a szerző kibővítette, illusztrálta a kiadványt az ötvösjegyekkel.¹⁴

2. kép

A Rómer által írt tárgykatalógus címlapja

A naplóban nyomon követhető az első nemzetközi régészeti társulat létrehozása Rómer aktív közreműködésével,¹⁵ a második nemzetközi ősrégészeti és antropológiai konferencia szervezése (*Congres international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*) is,¹⁶ illetve Rómer felkészülése a kongresszuson tartandó előadására.

Párizsi tartózkodásnak szinte minden szabad percét kihasználta kutatásaira;¹⁷ de értesülünk feljegyzéseiből papi kötelezettségei teljesítéséről és a tudományos és társasági életről is.

A *Századokban* a „Mit mívelnek történetíróink?” rovatban is hangsúlyozzák kutatásait: „Rómer Flóris — ki Henszlmannal egyetemben mint a nemzeti múzeum részéről kiállított régiségek párizsi orsz. gondviselője a világtárlaton időzik — a francia császári archivum kincseinek búvárlására fordítja szabad idejét. Közlebről érdekes adatokra lelt ott a „S. Aegidii de Simigio” bencze-apátság történetében. Ezen apátság okmányait Mátray Gábor már hosszabb idő óta gyűjtve, ő örvendhet leginkább Rómer fölfedezésének.” (*Századok* 1867, 219.)

A hatalmas világiállítás Rómer is magával ragadta. Torma Károlynak írt másik levelében összefoglalta az első hónap benyomásait:

1867. ápr. 26. Párizs „(...) Párizsi időmet tanulmányozásokkal töltöttem, de eddig a tárgyak sokfélesége és sokassága által annyira el vagyok kábulva, hogy csak előleges jegyzeteket csináltam, és csak később fogom e tárgyakat rendezgetni. Hidd el barátom, vétek ide nem jőni annak, ki a tanulmányírára fogékony; sokat vártam, de a mit az ember itt lát, alig ha fogja valaha így együtt láthatni. A *historié du Travail* a francziák részéről bőven, az angolok által pompásan, a sveicziek által — a czölöpépítészetet érdeklőleg — kimerítően, a svédek által nagyon érdekesen van képviselve. A mienk nagyon egyszerű, bár a tárgyak — főleg a császár kristály-edényei páratlanok. igen nagybecsűek. Figyelemre méltatták ékítményeinket a párizsi aranyművesek, régiebb tárgyainkat az archeologok. Sajnálom, hogy a kiküldöttek részéről nem történt czélszerűbb válogatás; a nyergék mindent levertek volna, római ritkaságaink tündökelhetnének, és pedig hely lett volna még háromszor annyira, mint a mi ki van állítva. A benyomás hidd el majd leverő — és ha mások roppant haladását, és sokoldalúságát vesszük tekintetbe, el kell némulnunk és bevallanunk — hogy igen nagy erőlkedés fog kelleni. és óriási kitaratás hogy még negyedszázad múlva azok nyomaiba lépünk, kik már is utóérhetetlenek (sic!). Az, hogy csak a keleti és amerikai félmiveltek állnak mögöttünk nem lehet nagy dicséretünkre.”¹⁸

Maga Rómer is küldött tudósításokat a *Pesti Napló* számára a világiállításról, *Párizsi levelek* címmel.¹⁹ Az első levél augusztus 13-án jelent meg. Naplójában az 5. levél elküldését október 12-én nyugtázta. Minden nap feljegyezte az időjárását, híven természettudományos érdeklődéséhez, de beírta a fürdés napjait is. A hazai tudományos és hétköznapi élettel is folyamatosan kapcsolatot tartott, pél-

dául július 4-én bejegyezte, hogy az *Archaeologiai Közlemények* korrektúráját hazaküldte. Látszik, hogy feljegyzéseit később kiegészítette (pl. hány órákor ment a kiállításba, meddig tartózkodott ott; ha valaki ígért valamit, betartotta-e; illetve ő teljesítette-e az ígéretét), általában tollat használt, néhány esetben találunk ceruzás bejegyzéseket.

Rómer párizsi tartózkodása alatt az alább közölt Napló mellett vezetett nevezetes úti jegyzőkönyveit is, amelyek közül a XXII–XXIV-ben olvashatók a párizsi jegyzetei.²⁰ Ezek a kiállításon kívüli tevékenységéről tartalmaznak részletesebb feljegyzéseket: a párizsi és Párizs környéki településekre tett kirándulásairól rajzokkal, kiállításokról tárgyleírásokkal, tudósok saját kezű aláírásával, címeivel, kiadványok címeivel, pénzügyi feljegyzésekkel, számadásokkal. Itt írja le a világiállítás vitrineket is (pl. XXIII/1–3.), amelyeket feltehetőleg hasznosítani tudott később a Nemzeti Múzeum berendezésének elkészíttetésénél. Személyesebb megjegyzéseit is az úti jegyzőkönyveibe tartogatta: „*a porosz fensőbbég általánoson lát-szik elismertetni, míg az osztrákok is hajolnak Berlin felé, annyira kábitja őket az ész-és pénzbeli állapot Berlinben.*

Desperaton ebédeltem, rossz savanyu bor-

a leves (metélt) 50 cnt [cantime]

a hal fél vengueren 1 fr

a kenyér

lassu – confus szolgálat.

minden ételre fél óránál tovább kell várni.” (XXIII/29.)

„ezer forintban fogad Henszlman Simonyinál Térey és Rózsay jelenlétében

April 17én

Párizsban” (XXIII/44.)

Itt újabb nevek bukkannak fel a Naplóban említettekén túl is.

Jelen közleményben a határidőnapló első részét, a Vendégkönyvet nem közöljük, csak helyenként hivatkozunk rá, amikor a feljegyzések között fel-felbukkannak az alkalmanként csak onnan azonosítható nevek. A gyakran említett személyekhez névmagyarázat található a jegyzetek után. A Napló a 15. lap verzóján kezdődik.²¹ Rómer általában tollat használt a bejegyzéseihez, néhány helyen van ceruzás, halványabb, kevésbé jól olvasható beírás, azt a szöveg előtt jelöljük.

3. kép

A határidőnapló címlapja az ajándékozó,
Radnai Farkas püspök bejegyzésével

A NAPLÓ²²

Borítón: MEMENTO 1867
borító belsőn naptár, használatlan
lelt. sz. Fol. Hung. 1358 (78 lap, folya-
matos számozás a rektón)
belső címlap: Agenda ou memento jo-
urnalier 1867 Paris
kézírással:
*B. e. Rómer Flóris ezen naplóját a M. N.
Múzeum Kézirattárának felajánlja
Garam szent Kereszt 1909 szept. 5. Rad-
nai Farkas*²³
beszt[er]ce]bányai püspök

MARS [MÁRCIUS]

23. samedi 15v

*Ma estve a bécsi vonattal indultam, a
muzeumi tárgyakat magunkkal a ko-
csiba vivén, Bécsbe*

24. dimanche

Délután a vonattal Salzburg felé indultunk.

[25. nincs bejegyzés]

26. mardi 16r

*Ma reggel jöttem Párizsba, és a Bourse
melletti utczában egy hôtélbe szálltam
Jersek(?) ural.*

[27. nincs bejegyzés]

28. jeudi

*Ma költöztem át 4. Rue de la Plainre,
Podhorszky úr szállására, hol havonkint
60 francot a szobáért, 20 fr. pedig a szol-
gálatért fizetek.*

[29-31. nincs bejegyzés] 16v

AVRIL [ÁPRILIS]

[1-2. nincs bejegyzés] 17r

3. mercredi

*Ma kerestem fel a biztosító társulati irodát,
hogy a muzeumi tárgyakat biztosítsam.²⁴
Tanulmányozni kezdtem a jeles francia
„histoire du travailféle” kiállítását.²⁵*

4. jeudi 17v
*Először látogattam meg a hôtel Cluny-t.*²⁶
5. vendredi
*A francia régészeti osztályban tanulmányozgattam.*²⁷
Déltájban először a Louvre-ba mentem, a céramique osztályba, és a római felírásokhoz.
*Délután: Pére la Chaise-ban.*²⁸
7. dimanche
Az orosz régészeti osztályban.
Estve a Pari de Monceaux-ban.
8. lundi 18r
Az osztályt egyes látogatók számára kinyitjuk, tárgyaim mind rendezvék.
Igen rossz[!] az idő, a bársony sátort a bejárásnál a nagy eső után a szél mind összetépte.
9. mardi
*2 fréres Provencauxnál*²⁹ *disz-ebéd az osztrák-magyar kiállítók részéről az elnök tiszteletére. 25 fr. a dija.*³⁰
 [10. nincs bejegyzés]
Ismét a Louvre-ban.
11. jeudi 18v
*Svajcz szomszédunkban igen jelesen és nagy választékban rakta ki czölöpépítmenyi tárgyai.*³¹ *Dr. Clément gyűjteménye igen tanuságos, és bősége és rendje által a legérdekesebbekhez tartozik.*
*Épen ilyen érdekesek a svéd tárgyak is.*³²
 [12. nincs bejegyzés]
 [13. nincs bejegyzés] 19r
 14. dimanche
*Az orosz osztályt tanulmányoztam [tanulmányoztam].*³³
 [15. nincs bejegyzés]
 16. mardi 19v
Louvreben voltam, főleg a bronz tárgyakat tanulmányoztam.
 [17–18. nincs bejegyzés]
 19. vendredi saint 20r
*A francia osztályban dolgoztam.*³⁴
- [20. nincs bejegyzés]
 21. dimanche
*Venezuelai osztály régiségeit néztem.*³⁵
*Danemark-ét és a Svajczit is.*³⁶
Mandelgren-nel értekeztem
Borzastó[!] hideg-eső.
 [22–23. nincs bejegyzés] 20v
 24. mercredi
Ismét tudakozodtam Finály barátommal a biztosítás végett, mely a császár által még aláírva nincsen, de azért a nyilatkozat ereje elegendes. Az egész körülbelül 70 fr. 50 cent. fog tenni, és ha égés nem lesz 47 fr. visszafog adadni.
 25. jeudi 21r
*A norvégiai osztályban*³⁷ *dolgoztam, és először a ma nyitott angol*³⁸ *régiségeket szemléltem.*
 26. vendredi
A Louvre-ban dolgoztam.
*Először látogattam meg Finályval a Bibliothéque Imperialet.*³⁹ *Igen jól fogadtattunk Chaborvillé – urtól, ki ajánlatokat is adott.*
 27. samedi
A Svajczi osztályt vizsgáltam.
 [28. nincs bejegyzés] 21v
 29. lundi
*A spanyol és portugáli[!] osztály nyílt még,*⁴⁰ *érdekes tárgyait vizsgáltam.*
 [30. nincs bejegyzés]
- MAI [MÁJUS]**
 [1–3. nincs bejegyzés] 22r
 4. samedi 22v
Hotel Cluny-ben voltam Finályval.
Egy súlyt találtunk ꞑ -tel 's ezt magyarnak tarták, de Lotharingiai.
 [5–6. nincs bejegyzés]
 [7–9. nincs bejegyzés⁴¹] 23r
 [10. nincs bejegyzés] 23v
 11. samedi

A tárlattól délfelé az artilleriai muzeumba⁴² mentünk Finályval; 2 óra után a szép tárlat megtekintése után vissza az exp. Unibe.

Mandelgren svéd biztos úr a tarlatban[!] felszólít egy nagy — europai — archeologiai társulat alakítására a francia császár indítványozása és előmozdítása mellett.

[12. nincs bejegyzés]

13. lundi 24r

Kossuth Lajos MO.⁴³ volt kormányzója e napokban Párisba érkezvén,⁴⁴ ma látogatta meg először a kiállítást, jelesen a MO. tárgyakat is. Ihász Daniel ezredes, Simonyi Ernő hazánkfia és Szilágyi Virgil úr, ki szintén néhány nap előtt érkezett ide, voltak társaságában.

Schweiczban⁴⁵ dolgoztam. Dr. Clement-tel.

[14–15. nincs bejegyzés]

16. jeudi 24v

A walesi herceg⁴⁶ látogatta meg osztályunkat, és a magyar tárgyaknál tovább mulatván, és főleg a bronztárgyakat szemügyre vevén, a görög Korona-lapok⁴⁷ megtekintése alkalmával igen tiszta német nyelven monda: *Ihr Vaterland siehe ja in kurcze einem sehr freudenreichen Ereignisse entgegen.* (t. i.) a koronázást értvén. Különben ma rendkívül hideg volt, mindnyájan fáztunk, mi egyébiránt itt nem ritkaság, miért is mondhatom, hogy eddig alig volt egykét tiszta, melegebb napunk. Meghivattam a francia archeologok ebédjére, mely 29^{én} fog tartatni.

17. venededi

A napot a tárlatban töltöttem, estve Simónyinnál valék, hol Vukovics Sabbas urral találkozván, Rónay Jácint barátomról kedvesen, és kedélyesen emlékeztünk.

18. samedí

Ma délelőtt Podhorszky és Finály társaságában a vaspályán a fővárost kerültük

meg, és déltájban a batignolles-i omnibuson a tárlatba jöttem.

19. dimanche 25r

Finályval Versailles-be mentünk, hol, míg a képtárt megtekintettük, és én néhány MOrszágot[!] és a régi sírokat illető jegyzetet készítettem estvélig folyvást tartó eső jött, mely miatt a tűzijáték elmaradt ugyan, de a vízijátékokat egész pompájukban élveztük.

20. lundi

Napomat tartván, a szekrényt kitisztogattam a fölötte sok portól és a czédulákat nehogy összekeveredjenek a tárgyakra ragasztottam.

A catalogue raisonné készítését folytatom.⁴⁸ Délben Vukovics volt miniszter úr látogatta meg a tárlatban osztályunkat.

Ma érkeztek a bécsi vonattal a Magyar urak.

21. mardi

Mária főherceg-asszony a belga királyné volt férjével az osztrák osztályban,⁴⁹ de a mi gyűjteményünkig nem jöttek el; férjével, igen szép magas urral volt, és igen jól néz ki.

Sok magyarországi utas — 70-80 jött el a bécsi kéjvonattal, és számuk által nagy feltűnőséget okoztak.

22. mercredi 25v

Reggel a tárlatban valék. 12-4ig a Bibliothèque Imperialban; azonnal bemutattam a titkár úr által a manuscrit és a cartes géographiques osztályában. Kikerestem a legrégebb MO[!] térképeket. Estve a tárlatban. +6 foknyi meleg.

Inkey Ádám úrhoz volt szerencsém.

23. jeudi

Egész nap a tárlatban. A belga király és királyné a francia császárral és császárnéval az egész belga osztályt nézték meg. Hozzánk nem jöttek.

Litzenmayer és Benczur festő urak.

-2 foknyi hideg. Kellemetlen időzés van a tárlatban.

Monsignor de Corny a tárlatban délután, főtiszt. Perdreaux úrral;

Degro Pétert káplán urat Gf Zichy Henrik úr ajánlja; Horváth pétervásári lelkész urat pedig Berzeviczy Tivadar és Ipolyi kanonok úr.

Az Emichféle nyomtatványért fizettem 2 fr. 60. cent.

24. vendredi

Reggeltől fogva a tárlatban.

Strossmayer diákovári püspök a tárlatban volt; hallom, hogy Dudik barátom is Párisba jött, de eddig nem láttam, valamint Berres ezredes urat sem, ki archeolog és festész — műkedvelő létére, mint hallom, katonai állását elhagyni, és Münchenben magát kimivelni szándékozik Pilotindél. Kovács Mihály hazánkfia Spanyolországból visszatérve nejével, kit mint festő ottan elvett, meglátogatta kiállításunkat.

Wasa herczeg volt osztályunkban.

25. samedí 26r

Az Egész napot az osztályban töltöttem. Az osztályban volt a porosz korona herczeg nejével, de a régiségeket nem szemlélte meg. A belga király és királyné a francia oszt[ály]ban voltak.

Ma kaptam az Institutio di corrispon-
denza⁵⁰ kinevező, örvendetes levelét.

Dudik barátom meglátogatott, 's vele a svajczi, orosz, egyiptomi és tunisi osztályokat néztem meg.

Ma kértem fel levélben a belga Királyné Ő Felségét, hogy osztályunkat meglátogatni sziveskedjék.

26. dimanche

Egész napot az osztályban tölttem és a catalogot folytatám.

Marek Ferencz vaspályai főtiszt úr Prágából látogatott meg.

Le Chevalier de Friedland meghítt Jun. 3^{án} St. Germainben töltendő délutánra. Eitelberger cs. kir. muzeumi igazgató úr ma Londonba távozik. – Csak kedden délbent ment el.

Este nagy eső és 9 óra felé mennydörgés.

27. lundí

Egész napot a kiállításban töltém.

Délután Dudikkal néhány osztályt néztünk, és saját darabjainkat átrostálgattuk. Az osztályban voltak Adrien de Longpérier

F. de Salcey academicus

Arnold Morel Fatio

és E. Hucher archeologok, kik bronzainkat nagy érdekléssel vizsgálták, és velük későbbben a francia osztályba mentem.

Délután eső, estve szép idő.

Le Comte Etienne Potocki látogatta meg az osztályt.

28. mardí 26v

10. órakor Dudikkal St. Denisbe mentünk, honnan két óra tájban visszajöven a St. Chapelle-be mentünk. 3 óra felé az expositióba jöttem és Hudetz által elkészített MO. faragott czimerét átvettem.⁵¹

Osztályunkban sok látogató van; a művészi osztály[t] a burkus korona herczeg nejével⁵² látogatta.

Wasa herczeg⁵³ az osztály[t] érdekléssel⁵⁴ látogatta meg.

Igen szép idő; estve Metternich herczegnél bál, melyen a francziák császára is jelen lesz. 2000 vendég volt meghíva. Bámulatos pompa. Friedland consul úr Junius 3-ára St-Germainre meghítt.

29. mercredi

10 órakor a császári könyvtárba mentem és ½ 3ig dolgoztam a Geographiai osztályban; innen a kiállításba 3 órakor; hol Kovács Mihály barátommal találkoztunk. Estve Tóth József urnál (Kecskemetről) vacsoráltunk magyarosan Tanárcy társaságában.⁵⁵

Innen este 8 óraker a moszkvai biztosnál Filemonov urnál összegyűltünk: Mandelgren svéd, Schmidt dán; Castellani olasz; van Kellern német alföld, Dr Clément svajczi, Aragas portugal, Henszlmann és én MORszági biztosok indítványozván, hogy egy internationalis archéologiai társulat a többi nemzetekkel alakulván, a histoire du travail évenként más országban állítson ki — egyesülés útján discussiók tartassanak és catalogues raisonné-k adassanak ki.

Ma tették fel a magyar czimert szekrényünkre.

30. jeudi

Egész napot a kiállításban töltém.

3 óraker Bükk⁵⁶ urral, Tótiból Bihar megyéből, ki sem németül, sem francziául nem tudván Párisba jött, a Napoleoni sirtemplomot néztem. Deutsch L. Erdőbényei hazánkfia, párisi aranyműves mutatta be magát.

D'Arcel urtól vettem a meghívást a Societé Du Denier historique-re. lesz pedig Junius 1^{én}. Délelőtt szép idő volt; estefelé borult.

A magyarországi utazók ma mennek hazafelé Svajczon keresztül. Dudik ma Rómába utazik. Halljuk, hogy Zágrábban szomorú tüntetések történtek.⁵⁷

31. venedredi 27r

Reggel 10 óraker a tárlatba jöttem. Délben pedig a biblioth. Imperialban dolgoztam 4ig.

Kiefer tanár úr Hudetznek 70 francot itélt oda munkájáért, melyet neki Hohenbruchba⁵⁸ fogok küldeni.

Morel Fatió úr Conservateur du Musée de Lanfranc

Mandelgren úr látogatott meg.

A szekrényeket borszeszszel tisztítottam. Tegnap este igen nagy zápor volt, ma dél előtt tiszta az ég és üde a lég!

JUIN [JÚNIUS]

1. samedi

Egész nap az expositióban.

Elkészíttem a feliratot az archeologia internationalis egylethez; este a diner a freres Provençaux-knál.

Látogatták és igen méltatták kiállításunkat M. R. H. Soden-Smith és Dr. phil. J. W. Appell mind kettő a South Kensington Muzeumtól.⁵⁹ igen hittak, hogy látogassam.

Vacsoránál Hamill⁶⁰ és Gamier igazgatók közt ültem. Az international társulat eszméje elfogadtatván, Viollet-le-Duc elnöknek, Mandelgren pedig alelnöknek választattak. 1° historiai Denier; igen szép idő van.

2. dimanche

Egész nap a kiállításban; nagy meleg van. Reggel hét óraker az egész osztrák expositioalis személyzet photographiroztatta magát. A m. Vallás és Közoktatási miniszteriumtól levelet kaptam. – 2 havi fizetésem ígértetik.

Braumüller 15 francra való nyugtáját nyujtá be;

Látogató kisebb számmal, mert az orosz Czár miatt a nagy Boulognei lófuttatás (első díj 100.000 franc) és a nagy katonai szemle az publikum nagy részét foglalja el.

3. lundi 27v

Reggel 10 óraker jöttem le a tárlatba, igen sok ember várja az eső daczára a felségeket. Monsigneur Piesèrequé de Potiers, látogatta meg a mi kiállításunkat. Trischbach szövet-rajzolóval a szöveti osztályokban tettem tanulmányokat.

A Sz. Germaini Muzeumot⁶¹ látogattam Sz. Germaini kirándulás Friedland urral. Eső után estefelé szép idő volt.

4. mardi

Bejöttem 9 óraker. Az orosz czár osztályait nézé meg. 1 óraker a császári könyvtárba mentem, hol 4-ig a geographiai osz-

tályban dolgoztam.
 Este a Montmartre-i temetőt látogattam.
 Emlékeire és elrendezésére nézve igen hasonlít a Pére-la-Chaise-éhez
 Janburg-St-Antoine⁶² fő utczeit néztem.
 Szép idő volt.

5. mercredi

Bejöttem 9 ½ órakor a kiállításba.

1 órakor a Collège de France-ba⁶³ mentem.
 3 órakor Hotel Clunybe,⁶⁴ este Pantheon.⁶⁵
 Odobeno Sándor rumenai miniszter engedelmet kér, hogy a muzeumi tárgyakból lerajzoltathasson néhányat.

Levelet kaptam Kubinyi Ágoston Ő Mságától, és a Magy. Ministeriumtól, 600 o. é.⁶⁶ fttal. Junius Május 18^{ától} Augusztus 18^{áig}.
 Ipolyinak irtam; Bakicsnak, Hoffmannénak, Dudiknak Pósfaynak
 Felhős, szellős idő van.

6. jeudi

28r

Egész nap a kiállításban.

A porosz⁶⁷ király és koronaherceg⁶⁸ meglátogatták a gyűjteményt, de nálunk az osztályban nem voltak.

Felállítottam délelőtt a bécsi küldeményt.
 Mayer Erneszt konstantinápolyi főtolmács, hajdani hallgatóm Posonyban; meglátogatott.

Az orosz czárra löttek a Bois de Boulogneban.⁶⁹

7. vendredi

Lejöttem 9 órakor.

12 óra után a császári könyvtár olvasó termébe mentem.

Délután a várost néztem.

Este egy kis kivilágítás.

Finálnak irtam a római táblák (honeste missionis) érdekében.

5 óra tájban nagy eső.

8. samedi

Lejöttem 9 órakor.

Dr Neumann úrral Bejártam a histoire

du travailt a kőkorszaki eszközök érdekében B. Ransonnet úrral.

Ma este Páris városa vendégségében és báljában vettem részt.

Jelen voltak a fejedelmek.

Hampel Sifniban, irtam neki.

Hideg van, felhős nap.

9. dimanche

28v

Montmorencyba⁷⁰ hivatalos vagyok Téry úr által.

Délbe kiindulva az egész napot e gyönyörű vidéken, legkellemesb időben töltöttem.

10. lundi

Egész napot a kiállításban töltém.

Türr tábornok úr nejével látogatta meg osztályunkat.

Longperier úrtól többféle szép munkálattot kaptam ajándékba.

Meráni gróf⁷¹ az osztályt látogatta. Mint ünnepen fulladásig tele van a tárlat emberekkel, a hőség majd kiállhatatlan.

Earl of Dunkauen-nel ismerkedtem meg Izlandból. l. Decemb. 30. alatt.⁷²

Ma este Schaffer biztos úr Ő Nagyságához hivatalos vagyok.

11. mardi

Reggel az Arch. közleményekért voltam.⁷³

Kijöttem 11 ¼-kor a kiállításba.

1 1/2-kor a császári könyvtárban.

Tiszta, szép nap – roppant hőség!

12. mercredi

29r

10 órakor lejöttem a tárlatba.

1 ½ órakor a császári könyvtárban dolgoztam 4 óráig. Innen haza mentem a katalógus⁷⁴ tisztítását folytatandó.

A porosz király az osztrák tárlatban, hozzánk nem jött el.

Bismark⁷⁵ miniszter, és Mathilde herczegnő⁷⁶ a kiállításban voltak.

Szép, hő idő,

13. jeudi

Lejöttem 9 órakor a tárlatba – 5 óráig.

Forgeais Arthur úr értékes ajándékát – 5 kötet a Seine-ben talált műemlékek leírásából – találtam.⁷⁷

11 órakor Mandelgren urnál az International-Congrès ügyében találkozunk.

5 óra után Enghienbe⁷⁸ mentem Téreyhez

Este igen hosszú és nagy eső.

Mortillet úr látogatásomat várja, osztályunkban dolgozott.

Szeles, hó idő, az ég borult.

14. vendredi

10 órakor a cs. könyvtárba mentem, hol 2 óráig dolgoztam; innen a kiállításba.

6kor a városba mentem, és Renaut⁷⁹ urral dolgoztam a kataloguson 10-ig.

Belcredi miniszter úr osztályunkban volt.

Szeles, borult idő.

15. samedi

29v

11 órakor Enghien-be.

Türr tábornoknál reggeliztem, és egy 100 francos levelet vettem át öccse számára.

3 órakor a kiállításba jöttem 6-ig.

6kor haza. –

Montmorency-ba hivatalos vagyok Türr tábornokhoz.

Szeles, borús idő, tegnap és ma felső öltönyben járunk.

16. dimanche

Reggel Reboux úrnál. 11kor a kiállításba jöttem. – 6ig.

Mortillet úr átadja a kártyát a nagy Congressusra magam és Ipolyi számára!

Gf Zichy Edmund Ő Excellenciája vizsztatérvén Bécsből az osztályt látogatta.

Falke úr, a cs. muzeum egyik főőre eljött. hideg és felhős idő van. felső öltönyben járunk; még is meglehetősen van látogató!

este felé esett, de kevés ideig.

17. lundi

Reggel 8 órakor Argenteuil-be⁸⁰ mentem az ott talált Dolment megnézni; ott ta-

lálkoztam a párisi társulat elnökével Leguay Louis, a meaux-i könyvtárnok Carro urral, ki B. Eötvös Miniszterurral a Rhenuson⁸¹ utazva, 's őt igen tisztelteti; tovább Girard de Raillé^{*82} és Bourlier Eugène urakkal.

1 órakor a kiállításban jelentem meg.

Leguay úr a tagsággal kínált meg.⁸³

Reboux úr nem jött el lábaja miatt.

B. Ramsonnet úr tőlem elbucsuzott.

Borus, kissé szellős idő.

18. mardi

30r

Lejöttem 9 órakor a tárlatba. 2 óra után távoztam.

Reboux urat látogattam meg.

Gróf Zichy Edm. úr Ő Exc. a két koronázási nagy arany érmét állítja ki.

10 órakor összejövetel az Archeologia international

Aigner Károly urtól és Hoffmannétól kaptam társulat érdekében⁸⁴ levelet

Türr generalisné⁸⁵ 10 után jön. 2 után Mr Reboux – 10 le matin jött, de már akkor nem talált Borús de jó idő.

19. mercredi

10 órakor a Bibliothèque imperiale-ban dolgoztam.

1kor jelentem meg a tárlatban.

6 órakor távoztam.

Forgeais úr ajánlja a párizsi Sphragistikai társulatot cserére.

D^c Carron⁸⁶ úr a magyar tudom. Akademiának könyveket ajándékoz.

Irtam főapát úr Ő Méltóságának,⁸⁷ Hoffmanné – Bubits – Aigner Károly és Lajos – és Gervay Károly Urnak.

M. Caron au musée de l'artillerie.

Hudetztló levelet kaptam.

Szép idő, kissé borus. Vermes Úr Bácskából látogatott.

20. jeudi

Mise után Meillet⁸⁸ Poitiersi patikarius

urat kerestem fel, ki a muzeumi és egyetemi muzeum számára több kőemléket ajándékozott; ott ismerkedtem meg Anatole Roujou urral, ki a Choisy-le Roi-i ásatásra meghítt.

10 óraker a tárlatba jöttem; és a portugáli biztossal⁸⁹ a [kiadásoknak⁹⁰] cseréje miatt értekeztem.

Délután az Anthropologiai társulat ülésében voltam Rebox urral. Estve Ellghienben Téreynél. Horváth-országi látogatók.

Kellemes idő.

Wrin(?) Nicolaus, zágrábi kapitány elbucszúzott.

Chabrouillet úr jelentette magát mára, és jelen is volt.

21. vendredi 30v

Reggel Carro úr „Meaus-ból” kedves művét vettem ajándéku.⁹¹

Délben a Bibl. [iothèque] Impér[ial]ban. Egyik őr úr az egész intézetet mutatta.

2 óraker kijöttem a tárlatba és maradtam 6 óráig.

Semmi ujság.

Jó idő.

22. samedi

Reggel 7 óraker Roujou urhoz Choisy-le-Roiba Rebox úr társaságában. Később Schmidt Waldemar úr is lejött. Megnéztük Roujou úr gyűjteményét, azután kiementünk St-Georges felé, hol a régi helyek kövei közt némi csekély silex darabkát találtunk.

Este haza felé jöttünk.

francia nyelvtannal foglalkoztam.

Pornerol urral és a philologiai társulat egy tagjával találkozáván, Ribáry és Budencz urakat említém, kiket tagokul akar ajánlani.

Reggel borús, délután tikkasztó hőség.

23. dimanche

Mise után 9 óraker kijöttem a tárlatba. Semmi ujság.

Schultz Ferencz pécsi hazánkfia 2 évi művészi utjából, Spanyolhonból haza térven, két napi itt léte után, meglátogatott. Szarvady úr a tárlatot meglátogatta. Elmentem 5 ½ óraker.⁹²

H. A. urnak 1 Nap. kölesönöztem

Irtam Hudetznek.

Szép idő, de nagyon szellős, ülőhelyemet változtattam, de itt is roppant nagy a lég-huzam.

24. lundi 31r

Lejöttem 9 óraker.

A császári herczeg a tárlatban volt, hozánk nem nézett be.

5 óraker a tárlatból Enghien-be Türr tábornok urhoz, hol Térey és Hindy⁹³ urral ebédeltünk.

Borús de jó idő. Este esni kezdett és szakadva tart, más napon is folytonosan az esőzés.

25. mardi

Reggel a császári könyvtárba; onnan 2 óraker a tárlatba; hatkor az amerikai circusba. Egész nap esik az eső; este igen nagy eső volt.

26. mercredi

10 óraker a Bibl. Imperialban a térképek osztályban dolgoztam. 2 óraker a tárlatba 6-ig.

Gf Zichy Edmund ó Excellentiája látogatta az osztályt.

a kis Heinrich fiu verset csinált a koronázásra.

Derült, jó idő.

27. jeudi 31v

Lejöttem 10 óraker – 6ig.

Gf Wenkheim Frigyes látogatott meg.

Filimonow úr számára igen rövid jelentést kell összeállítani a kiállításról.

Du Sommerard Urnak bővebb catalogus kellene.

Kubinyi Ő Méltóságának és Budenz urnak írtam.

Szép idő van.

28. vendredi

Reggel a geographiai osztályban.

2 óraker a kiállításba jöttem.

6 óráig tartozkodtam.

Lippert látogatta meg a kiállítást.

A francia császárné⁹⁴ egy spanyol herczeggel a gyűjteményt látogatta meg, de nálunk nem volt.

Szeles idő.

29. samedi

Reggel Engienben miséztem Térey Pál barátom neve napján – és az egész napot kint töltém.

Igen jó idő volt.

30. dimanche 32r

Mise után 10 óraker a tárlatba jöttem. 6 óráig a kiállításban voltam.

Schulcz Ferencz úr elutazott.

Zittritsch⁹⁵ urtól vettem barátságos levelet.

Igen szép idő van.

JUILLET [JÚLIUS]

1. lundi

Ma a díjak elosztása levén, nem jöttem a tárlatba; melyben a mi osztályunk úgy is el volt zárva.

Roppant meleg volt, éjjel eső.

2. mardi

Reggel 9 óra után lejöttem. 6 óráig.

Karlofszky⁹⁶ úr jött el a kiállításunkba.

Ma sok magyar vendég látogatta a gyűjteményeket; az archeologiai osztály egy részét magyaráztam. Holnap 12 óraker a Louvrebe[n] találkozunk.

Brucknerné a kiállításban keresett meg.

A portugáli osztályban dolgoztam Aragon urral.

Borús, de jó idő van.

3. mercredi 32v

9 óraker lejöttem a tárlatba – 2ig ekkor a

magyar urakkal a Louvre-i museumot mentem nézni és magyarázni. 3 óraker visszajöttem 5-ig.

Ma a Bizottmány Miksa császár sajnos kimulta fölött a (kessel?) szándékozik a thronhoz járulni.⁹⁷

Sogor asszonyommal⁹⁸ Bois-de Boulogneba, este Cirque impérialba mentünk.

Szellős idő.

4. jeudi

10 óraker a vidéki archeologokkal Blanc Numánál⁹⁹ levetettük magunkat.

12 óra előtt bejöttem a tárlatba, maradtam este 6 óráig.

Sárkány Urnak az Arch[aeologiai] közle[mények] correcturáját elküldtem ifjabb Tálics úr által.

Szellős idő. Délben esik az eső; éjjel is.

5. vendredi

10 óraker a cs. könyvtár geographiai osztályában dolgoztam. 12 óraker a Hôtel Clunybe mentem, hogy ott a magyar uraknak a gyűjteményt magyarázzam; de magyarosan senki sem jelent meg, még arra sem érdemesítettek, hogy nem jöveletli szándékukat velem tudatták volna! Máskor jobbra is fordíthatom időmet.

2óra után Mortillet urral és még néhány franczia tudóssal találkoztam az expositióban. Megigérte, hogy a küldendő magyar tárgyakra nézve a Congressus alatt helyiséget fog rendelni.

A Sultan¹⁰⁰ a kiállításunkon keresztül ment, de senkivel meg nem állt.

Felhős idő.

Délben esik az eső.

6. samedi 33r

10 óraker az[!] Bibliotheque Imperialba mentem.

4 óraker megjelentem a tárlatban.

Télyf urtól vettem Theotoki¹⁰¹ úr számára levelet.

Felhős, de nagyon is forró idő.

7. dimanche

Lejöttem 10 órakor a tárlatba. Maradtam 5-ig délután.

A Száz-weimari herceg¹⁰² nézé szekrényeinket – de teljes incognitóban.

Kormányzó ifju Liechtensteini herceg mulatott a tárlatban;

Bakitstól kaptam levelet. feleltem neki; Hoffmannénak. Zittritschnek

Szép meleg idő.

8. lundi

Lejöttem 9 órakor a tárlatba. – 6-ig.

11 órakor a Császárné nézte meg a gyűjteményt és hosszabb ideig szekrényünk előtt mulatott.

Kilencz órakor Mortillet úr fog jönni az artilleriai muzeum¹⁰³ igazgatójával 9. órakor.

Falke urat aviziozni.¹⁰⁴ 11.-12. francia Histoire du travailban várja Lichtensteini herceg.¹⁰⁵

Viollet-le-Ducnek küldtem el a levelet. Mr Henry, Berthoud Redacteur de la Patrie kér francia katalogust.

Borús de jó idő.

9. mardi¹⁰⁶

33v

Szép idő

10. mercredi

Levelet kaptam Chabouillet urtól – Engedélyt a botanikus kert és a Catacombák látogatására.

Estve Reboux urnál voltam.

Szép idő.

11. jeudi

Ma reggel Ludvig sógorom érkezett Bécsből és Hôtel Bergeronba szállt.

Chabouillet urnál voltam.

11 óra felé a tárlatba kijöttem.

Simonyi Ernőnél voltam a biztosítás végett.

6 órakor haza mentem.

Szép meleg idő.

12. vendredi

34r

A. Comendinger nejével Constantina-polybul¹⁰⁷

Lejöttem 11 órakor.

Mortillet úr a tárlat rövid leírását közlé nyomtatásban.¹⁰⁸

Charences urtól és Főapát ŐM[éltóságá]tól levelet kaptam. A felhívást Kubinyi Ferencz urhoz „a Napló Számára” elküldtem.

Csendes eső esik.

13. samedi

délelőtt 11 órakor Miksa császárért ünnepélyes requiem a német templomban rue Lafayette 212.

2 órakor az assecuratiói 75 fr. felvettem

3 órakor a catacombákat[!] néztem meg Ludvig és Czakó¹⁰⁹ családdal.

4 órakor a tárlatba jöttem – 6 óráig.

Este Sz. Cloudba mentünk vacsorálni Smotzer nagybányai prépost urral.

Egész nap kellemes idővel bírtunk.

14. dimanche

Miséztem 7. órakor, déjeuner Reboux urnál.

Berthoud urhoz délben mentem, szép gyűjteménye van; ígért museumunk számára egész gyűjteményt. Rue Rochefoucauld 48 sz. a.

Térey barátom meghítt magyar ebédre.¹¹⁰ Kerestem Reboul(?) urat n. o. 28. sz. a. a biztosítás ügyében; nem találtam.

Vendégeim Versaillesban vannak.

Főapát úr Ő M[éltó]ságának írtam. 6 órakor távoztam.

Délután 2-3 nagy eső, széllel.

15. lundi

34v

9 órakor az Unio és a Compagnie générale-nél voltam a magyar tárgyak biztosítása ügyében.

11-kor a kiállításba jöttem.

Lábam még mindig fáj és a vértől feketék.

6kor sógorommal elmentem.

Borús idő.

16. mardi

Reggel 9 után Bibl. Imperialba, hol 3 óráig dolgoztam.

Purgernek irni!¹¹¹

½ 4re a tárlatba jöttem 6-ig.

Ludvig sógorom, nőverével ma távoztak.

Borús idő és szeles.

17. mercredi

Mignéhez 9. óraker (Grand Cafénál találkoztunk Fábían úrral.)

10 óraker bejöttem a tárlatba 1-ig. Császári könyvtárba mentem

Henszlmann úr Benkó úrral, és másokkal, Londonba utazott.

Borus, kissé szellős. Purgernak írtam.

18. jeudi 35r

9án[!] után lejöttem a tárlatba – 6ig.

a Catalogot elkészítém nyomatás alá.

Borús, szellős idő este nagy eső.

19. vendredi

9 óraker lejöttem 5ig.

Szentiványi Károly alsóházi elnök és B. Kemény Zsigm[ond]¹¹² látogatták meg osztályunkat.

Irtam Hoffmannénak, Bubics, Aigner, és Türr tiszt. urnak.

Este az afrikai nőt¹¹³ néztem meg.

Reggel nagy eső 10 után derül, hideg van.

20. samedi

Lejöttem 9 óraker, 12-ig. Az érsekhez¹¹⁴ délben mentem, a misézési engedély meghosszabítását[!] kérni. A követségénél B. Fischer Luiza asszony úti leveleért tettem lépéseket.

Este otthon irtam.

Türr tábornok úr meghítt dejeunère

Simonyinál ebédelttem.

Borús, hideg idő; este kis eső.

21. dimanche 35v

Miséztem.

Irtam a számadásokat.

11-kor lejöttem a tárlatba. ½ 2ig. 2 óraker az általános [!] katonai zene próbára a régi expositió palotában.

ausztria [!] az első jutalmat nyerte fizettem 5 francot.

Patikárus zenészei először játszanak Fanta sörödéjében.¹¹⁵

Este Czakóékkal voltam.

Borús, szellős idő.

22. lundi

Lejöttem 9 óra előtt,

A stampigliák lerajzolása miatt maradtam 6 óráig.

Írtam Sógoromnak és Dudiknak.

Borús de nagyon tikkasztó idő.

23. mardi

Lejöttem 10 óra előtt, előbb Abbé Migne-nél voltam Fábían úrral, de ismét nem beszélhettünk vele. Haza tértem 6 óraker.

Délben Simonyinál.

Czakóék, Fenotzer prépost és Lonovich¹¹⁶ Londonba utaztak.

A bajor király¹¹⁷ az osztályunkat meglátogatta de csak átmenet. – Szép idő, tikkasztó meleg.

24. mercredi 36r

Lejöttem 10 óraker – haza 6kor.

Mr Berthoud entre 1-2.

Borus, 6 óraker nagy zivatar.

25. jeudi

Lejöttem 10 előtt, haza 6-óraker.

Diehl ebenisttel¹¹⁸ ismerkedtem meg Atila szekrényénél.

Délután ismét eső.

26. vendredi. Sainte Anne.¹¹⁹

Lejöttem 12 óraker 5-ig.

Achille Jubinat Député an corps-legislatif, 6, sur Boudreau. (chez lui tous les dimanches de midi a 4 heures.) Souhaite pour Mme un buse Hongrois.¹²⁰

Purgernek irtam.

Farkas úr ügyében jártam el az expositióban.

Reggel esett. Renaux elkészíté a mappát.

27. samedí 36v

Lejöttem egy órakor, mert a Finály által [küldött] könyveket át kellett vennem a hivatalban.

Este Rupprecht rokonomnál voltam.

Reggel esett az eső.

28. dimanche

Lejöttem 11 órakor – 4-ig.

Czakóék elé mentünk.

Este Simonyival voltam.

Borús idő, de nem esett.

29. lundi

Lejöttem 9 órakor – 5ig.

Tisztítottam a szekrényt.

4 magyar iparos jött ki, az egylet költségén.

Borús idő, nem esik.

30. mardi 37r

Ebédeltam Rupprecht urnál.

Lejöttem 2 órakor – 6ig.

Este Pongor és Sipler hazánk fiainál.

Fogadtam Ipolyinak szállást Hotel Bergeronban.

Elküldtem a Vallásügyi miniszternek szóló levelet; irtam Ipolyi, De Linas, Henszlmann uraknak.

Borús idő, meleg.

31. mercredi

Lejöttem 10 órakor 6ig.

Smotzer és Lonovich ma utaztak el;

Mr Butler ajánlja Missouriii ásványait cserére.

Borús idő; meglehetősen meleg.

Finálynak irtam. Rózsaynak¹²¹ úrni!

AOUT [AUGUSZTUS]

1. jeudi

Lejöttem 8 óra után – 6ig.

A császárt várták az osztályba de nem

jött-el.

A Missouri gyűjteményt néztem meg cserevégett.

2. vendredi 37v

Dolgoztam a cs. könyvtárban. a könyvtári gyűjteményt és Louvret néztük meg Czakoékkal.

Este Cendrillont¹²² tekintettük meg a théâtre Chatelet-ben.

Szép scenaria, üres, bolond darab.

Este nagy hideg volt.

3. samedí

Lejöttem 4 órakor – 6ig.

Miután a cs. könyvtárban dolgoztam, a régészeti térképet készítem.

Kossuth Ferencz urral találkoztam Simonyinál.

Egész nap borult, hideg idő van.

4. dimanche

Lejöttem 11-kor – 2ig az expositióban.

Invité chez Mr Jubinal. 6 rue Boudreau vide 26.

Megnéztem az érdekes gyűjteményt. Délután Blancard urnál maison-Lafitte-en Török Józseffel¹²³ és Czakoékkal.

Jó meleg idő, borult.

5. lundi 38r

Lejöttem fürdés után 10 órakor – 4ig.

Türrhez meghíva, de mivel Ipolyi sürgönyözött, ennek elé megyek.

A Császár és Császárné az ausztriai osztályt meglátogatták. Fischer úr egy 24 személyre való service-t adott el a Császárnénak.

Jó idő, felhős.

6. mardi

Délelőtt a császári könyvtárban. Kijöttem 2-től 6-ig.

Ipolyi érkezett este Strassbourgból.

Borús, hideg.

7. mercredi

Délelőtt otthon dolgoztam 1-ig. a tárlat-

- ban 6-ig.
Írtam Bakitsnak.
Borús idő, hideg.
8. jeudi 38v
Lejöttem 9 órákor.
[olvashatatlanra áthúzott név] Türr tábornok urhoz 5 előtt.
Borús, hideg idő.
9. vendredi
Lejöttem 11 órákor. – 4ig.
Hotel Clunyebe.
Borus, meleg idő.
10. samedi
Lejöttem 10 órákor. – 6-ig.
Kaptam a Miniszterium levelét fizettem 1 f. 20 centim
Tiszta, meleg idő.
11. dimanche 39r
Otthon készültem a Congressusra,¹²⁴ nem jöttem le a kiállításba.
Délután Reboux, Mortillet, Ginisty uraknál.
Estve Simonyinál ebéden.
Tiszta, meleg nap.
12. lundi
Reggel Reboux urral Vulliet-nél les ternes 50, rue Ste Marie.
Gyönyörű paleontologiai gyűjteményét néztem meg.
Lejöttem 9 órákor.
Írtam Hantkennek.
Tiszta, forró nap.
13. mardi
Reggel dolgoztam értekezéssel Renaux-val.
Lejöttem 3 órákor. 6-ig.
Levelet kaptam Czakótól
Este beszélgettem Renauxval Solarinál.
Longperrier – urtól kaptam akadémiai jegyeket.
Tikkasztó, kiállhatatlan meleg.
14. mercredi 39v
- Délelőtt dolgoztam értekezésem Renaux-val.
Lejöttem 1 ½ órákor 6-ig.
Sok nép van a kiállításban.
Tikkasztó meleg. 36 fok.
15. jeudi
Reggel miséztem, lejöttem, 10 – 4ig.
Este kivilágítás.
Szép idő.
16. vendredi
Dolgoztam 12-ig a császári könyvtárban.
Lejöttem 12-kor 4ig.
Szép idő.
17. samedi 40r
Dolgoztam a Cs. Könyvtárban.
2 órákor Congressus megnyitása.
4 órákor a tárlatba jöttem.
Dinée Drehernél,¹²⁵ Schefer¹²⁶ tanácsos urtól adva. küldöttek egy láda muzeumi tárgyat.
Szép idő.
18. dimanche
8 órákor Ipolyival Rheimsba mentem.
8kor este haza.
Nagyszerű család.
Szép meleg idő. Zelnik urtól levelet kaptam.
19. lundi
Lejöttem 9 órákor, és a ládát kipakkoltam.
Levelem a Pesti Naplóban kijött.
Szép idő. Ipolyi bucsuzik.
20. mardi 40v
Délelőtt 11 órákor Sz. Roch egyházában¹²⁷ miséztem mintegy 80 magyar jelenlétében; utána rövid szónoklatot tartottam. Nem jól érezvén magamat, csak este keltem fel ismét, hogy Asmieresben¹²⁸ a díszlakománál jelen lehessem. Sok pohárköszöntés közt Türr István tábornokot felköszöntöttem és azon 5 hatalomnak melyek a magyar hontalanokat elfogad-

ták: a török – olasz – francia – angol – és
Ész. [ak] Amerikaiknak hálát mondtam.
Délben nagy eső volt, a lég estefelé mégis
meleg maradt.

21. mercredi

9 óraker a congressus tagjaival St. Ger-
mainbe mentünk a muzeumot vizsgálni.

3 óraker a tárlatba jöttem – 6ig.

Nem jól érzém magamat!

Bakits barátom által 800 pft kaptam vál-
tóban.

Este a gyűlésen voltam.

Jó idő.

22. jeudi

Lejöttem 9 óraker.

Gyengélkedem, mert a francia ételtől un-
dorodom.

Ülésekre járok mindennap.

Meleg jó idő.

23. vendredi

41r

Dolgoztam értekezésemen.

11 kor lejöttem a tárlatba 6-ig.

Henri Martinhez vittem Kalauzomat.¹²⁹

Este ülésben. Igen meleg idő van.

24. samedi

lejöttem 11kor. – 2ig.

innen ülésbe.

Worsane-nak egy példány adtam a Kala-
uzból.

Nagyon meleg van.

25. dimanche

Amiens-bementem az anthropologokkal,
Geinittzel visszajöttem.

Iszonyu meleg.

26. lundi

41v

lejöttem 9 óraker – 6ig.

Horvath Boldizsár igazságügyminiszter
úr látogatta a kiállítást.¹³⁰

estve az ülésben voltam.

Nagyon meleg van, éjjel mennydörgés és
eső.

27. mardi

Hérits Antal, Czinfalvi Plebánus Ville. Rue
29 Juilleth Hotel Bergeron

Lejöttem 1 óraker. – 6-ig.

Reggel Horváth miniszter urnál tiszteleg-
tünk, Térey és Henszlmannal.

Délután az Esztergomiak érkeztek.

A Neumeyer féle vonattal mintegy 100
Magyar jött. Éljenek.

Torma Károly jött Nejevel.

Reggel eső, hideg idő, este felé tisztult.

28. mercredi

Lejöttem 2 óra előtt.

Reggel az anthropologiai, később a mi-
nizsteriumnál a mexikói muzeumot szem-
léltem meg a congrès társaságában.

Az archa[e]ologiai Közlemények bemu-
tattak a congressuson.¹³¹

Meleg, tiszta idő van.

29. jeudi

42r

Lejöttem 9 ½ óraker – 1ig, innen a
congrès ülésébe.

Bemutattam értekezésemet és az ab-
roszt!¹³²

Délben rendez-vous Tormával

Jó idő.

30. vendredi

Lejöttem 9 óraker – 4ig.

Bakitsnak két szekrénye érkezik. Egger¹³³
úr állit ki igen érdekes tárgyakat.

felhős, de jó idő.

31. samedi

Lejöttem 9 óraker - - 3-ig.

Horváth Boldizsár minister úr¹³⁴ láto-
gatta az osztályt;

Bakits darabjait kiállítottam.

Jó meleg idő van.

SEPTEMBRE

1. dimanche

42v

Lejöttem mise után 11 óraker. – 5ig.

az Esztergomi urakat¹³⁵ felkerestem Hôtel
Villedóban, Versaillesba mentek.

levelet kaptam Emich és Schulcz uraktól.

2. lundi

Lejöttem 9 1/2kor – 6ig.

Billancourthban voltam Kühn urral.

Eső után szép idő.

3. mardi

Reggel a császári könyvtárba mentem, találkoztam Frankllal.

Emich könyvét elhoztam a miniszteriumból.¹³⁶

Bejöttem 3 óraker – 6-ig.

Reggel esett az eső – 9^{kor} tisztul.

4. mercredi 43r

Dolgoztam a császári kéziratárban 1-ig, azután kijöttem – 6ig.

Este az esztergomiakkal.

Melczer Personalis úr meglátogatta a tárlatot.

Bocskay 2 – 5-ig.

Délben nagy zápor.

5. jeudi

Lejöttem 9 óraker. 5-ig.

Császári könyvtárban dolgoztam.

Franks Auguszthoz ebédre hívtam.

Irtam leveleket: Kretschmannak, Bubicsnak, Váradynak, Sógoromnak, Schulcznak.

Reggel csendes, folytonos eső.

6. vendredi

Császári könyvtárban találtam Cassianust és Ptolomaust leggyönyörűebb kiadványokban.

A catalog utolsó correcturája.

Bejöttem 2 – 6ig.

Borus hideg, szeles idő.

7. samedi 43v

A császári kéziratárban dolgoztam; a holló átváltoztatva; W [!] László közbeszúrva; tehát Mátyás halála után változhatott.

Bejöttem 2 óraker- 6-ig.

Szeles, de jó idő.

8. dimanche

Mise után leveleket irtam: Sárkány, Ba-

kits, Várady, Morva, Czakó uraknak.

Lejöttem 12 óraker – 5ig.

Kissé felhős, szeles idő.

9. lundi

Lejöttem 9 óraker, haza mentem 5 1/2 óraker

Szeles, kissé borult idő.

10. mardi 44r

Reggel a császári kéziratárban 2 óraker – 6ig az expositióban.

Kértem Térey urat a biztosítás rendbehozása végett, de a levél, melyben a díj megíratott elveszett.

Klapkával¹³⁷ ebédeltünk Vefournál.

Este a commissio Klapka tábornok urral ebédelt.

Szép, felhős idő.

11. mercredi

Reggel leveleket irtam:

Mommsennak, Amiensre, Hefnernek Münchenbe, Ulleinnak Kubinba¹³⁸ etc.

12 óraker Szarvady úr fiacskája temetésén 1 1/2 – lejöttem 5-ig

Szerelmeivel ebédeltünk.

Szép idő, kissé szeles.

12. jeudi

Lejöttem 9 óraker – 6ig.

Hauer geologiai intézet igazgatója látogatott meg.

Délelőtt esett, borús.

13. vendredi 44v

Reggel a cs. könyvtárban dolgoztam.

Bejöttem 2 óraker. – 6ig.

Eső.

14. samedi

Reggel a császári könyvtárban 2ig.

4től a kiállításban 6ig.

Borús, szellős idő.

15. dimanche¹³⁹

Lejöttem 9 1/2 óraker. – 5-ig

Ligeti úr sziveskedett, Nagy Endre[,] Bakits, Hoffmanné levelét elvinni.

Szellős idő.

16. lundi 45r
 Lejöttem 9 óraker 6-ig.
 Söndernyr [?] kisasszony ma távozott haza.
Ginistyék látogattak.
 Franksal a catalogot átvizsgáltuk.
Egy hete hogy a kéziratot kértem minden eredmény nélkül.
 Felhős, szellős idő.
17. mardi
 A könyvtárban dolgoztam 2ig.
 Kijöttem ½ 3-ra.
 Rupprechnél voltam estve.
 Szellős, hideg, felhős idő.
18. mercredi
 Dolgoztam 2ig a cs. Kézirattárban. Erzsébetről a Sz. Denisi Chronikában említés. Sz. Louis alatt.
 Kijöttem ½ 3ra – 5ig –
 tegnaptól kezdve ½ 6 ra zárják az osztályt.
 Igen hideg; eső esik déltől fogva.
 Megjelent a francia catalogus.¹⁴⁰
19. jeudi 45v
 Lejöttem 9 óraker.
 Franks urtól Bakits számára 250 fct [francot] felvettem.
 Ma Podhorszky úr felmondta a lakást.
 Jó idő;
20. vendredi
 Lementem 10 óraker a császári könyvtárba.
 A sz. denisi Mkat(?) vizsgáltam át.
 Torma zománczos ékességét vettem át, 25 fcb [francba] kerül megújítása!
 Kijöttem 2 ¼ óraker. – 5 ½ óráig.
 A sesinó ügyében eljártam Chabouillet urnál; de mivel nyilvános látogatás napja volt, a darabot nem nézhettem meg.
 Reggel borult, 3 óra után tartós zivatar, roppant esővel.
21. samedi
 9 után a császári könyvtárba mentem
- 12 ½ kor a fűvészkertbe, hol Fischer urral értekeztem a kövületek cserélése miatt.
 4 óraker a kiállításba.
 Guyonékkal¹⁴¹ ebédeltem Drehernél.
 Szép idő.
22. dimanche 46r
 Lejöttem 10 óra előtt.
 A württembergi és hollandi osztályban dolgoztam.
 Leveleket Leguay és Momsen urnak küldtem.
 Szép tiszta idő.
23. lundi
 Lejöttem 9 ½ óraker – 5 ½ig.
 dolgoztam Dániában.
Térey urat felszólítottam másodszer a tárgyak biztosítása ügyében, de a biztosítás díját nem tudja, mert a levél elveszett; megígérte, hogy rögtön fog írni.
 Leveleket küldtem Renaut által Szkuly Ferencz és Bakitsnak, Kubínyi Ágoston etc.
 Szép tiszta idő.
24. mardi
 Fürdés után a cs. könyvtárba; a livres du merveillesben Igen jeles a ruházat főleg a tatároké.
 A fűvész kertbe pontban 1. óraker voltam, hol igen szívesen fogadott d'Aresiae [?] úr, és a cserére ajánlá a doubletteket.
 3 után bejöttem a tárlatba – 5 1/2ig.
 Szeles, felhős idő.
25. mercredi 46v
 10kor a cs. könyvtárba, miután Hirsch czimermetsző urnál Hefner müncheni czimertani igazgató úr dolgában eljártam.
 3 ½ óraker a könyvtárból a kiállításba.
Froissart- és Lancelotot használtam.
 Szeles, komor, hideg idő.
26. jeudi
 Lejöttem 9 óraker – 5 1/2ig.
 Este Café – chantant-ban az Expositió épületében.

3 – 5. Guyon [ceruzás bejegyzés]

felhős, hideg idő

27. vendredi

10kor a Biblioth. Imperialeban.

2 óraker a kiállításban. 5 1/2ig

MORSzágra vonatkozó sorokat találtam a Livre des Merveilles-ben.

hideg, tiszta idő.

28. samedi

47r

10 óraker a császári könyvtárba mentem.

12kor az éremtárba Doboczky ügyében.

12 1/2kor a jardin des Plantesban,¹⁴² hol a legkitünőbb nagylelkűséggel minden kettőseiket rendelkezésem alá adták. – 3 fiókot elvégeztem, és a legszebb példányokat, többször nagyobb számmal választottam.¹⁴³

¼ 4re kijöttem a kiállításba 5 1/2ig

hűs, kissé borús idő.

29. dimanche

Lejöttem 9 ½ óraker 5 1/2ig.

átvettem Rontni [?] urtól lemásolás végett a mexikói nucleust.¹⁴⁴

Az estét Guyonéknál töltém.

hűs, tisztás, kissé felhős idő.

30. lundi

Lejöttem 10 óraker.

Ma ugyanazon házban az 5ik emeletbe hurczolkodtam. Van 50 havi frankért, két ablakos, balkonos tiszta szobám és csak 94 lépcső! de egy hó nem a világ.

Szomorú, borús idő; de nincs sem hideg sem szél.

Octobre [Október]

1. mardi

47v

10 óraker a császári könyvtárban; Filimorval[!] ott találkoztam.

12 ½ óraker Jardin des plantes-ba mentem, és tovább válogattam.

4 óraker a kiállításba. 5 1/2ig

A Meilletféle darabokat Reboux úr jóknak mondja.

felhős de jó idő.

2. mercredi

10kor a könyvtárban. 12 1/2kor jardin des Plantesba.

3 -5 ½ ig a kiállításban.

Valami Jónásné volt nálam.

felhős de szép idő.

3. jeudi

lejöttem 9 óraker. – 5 ½ ig.

4 óraker Cortambert úr fog jőni.

Reggel esett az eső, különben nem hideg az idő.

4. vendredi

48r

Csász. könyvtárba 10kor

12 ½ a jardin des plantesba pakkoltam az első szekrényt

3 ½ kor a tárlatba

Mától 5 óraker záratik.

Eső 3tól, hideg van.

5. samedi

lejöttem 9 előtt – 5-ig

Luidenschmitttel találkoztam Mainzból.

Este Vidacs Jani jött a tárlatba

Kossuth Ferencz elutazik

Szép, tiszta de hives idő.

6. dimanche

10 előtt lejöttem a tárlatba. 12ig.

Mendonba Ginisty családdal St. Julien családnál.

Hideg, borús nap.

7. lundi

48v

Lejöttem 9 előtt – 5ig

Dolgoztam a kiállításban, dél után 4 óraker

Oceaniában egy két vonással a kórégiségeket jelezvén anesztáltam a túlbuzgó Sergeant – által és a commissaire-től megdorgáltatván – bár mint maga mondá a rendelet a francia commissiótól ridicul,¹⁴⁵ elbocsájtattam.

Voila!

Esik az eső, hideg.

8. mardi

*Délelőtt a Bibl. Imperialeban dolgoztam.**Később 1 óraker a jardin des Plantesba mentem, dolgoztam 4ig.**Nem voltam a tárlatban, melyet már 5kor bezárnak.**Egész nap esett az eső; hideg van.*

9. me

*Lejöttem 9 óraker.**1 kor a Jardin des plantesba.**Komor és változtatva tiszta idő, hideg van.*

10. jeudi 49r

*Lejöttem 9 ½ óraker – 5ig**A hollandi királyné¹⁴⁶ látogatta osztályunkat és főleg tárgyainkat és a kristály de rocheokat¹⁴⁷ méltatta ¼ órai figyelmére. Sok kérdést tett, egyes tárgyakat kezébe adtam és 3 katalogot elfogadni kegyeskedett.**Komor, hideg idő*

11. vendredi

*Lejöttem 9 ½ óraker – 12ig**azután a császári könyvtárba mentem.**Tiszta, híves idő.*

12. samedi

*10 óraker a császári könyvtárba, onnan 2 óraker az expositióba 5-ig.**Elküldtem a [Pesti] Naplónak V. Parisi leveletem¹⁴⁸**Eső esik, hideg idő van.*

13. dimanche 49v

*Lejöttem 9 1/2 óraker – 5ig.**Genistyéket [!] az expositióban vendégül fogadtam, este Simonyinál voltunk.**Egy pár fejelésért 18 francot, egy Napoleond'ore felváltásért 15 cantimet fizettem.**Komor, jó idő.*

14. lundi

*Lejöttem 9 óraker – 5ig.**A szekrényt tisztogattam.**A magyar művészi tárgyakra ma a cze-
dulák kitűzvék; bár a többin is láthatób-**ak lennének.**Felhős de tiszta idő.*

15. mardi

*Délelőtt a bibliotheque imperialeban, mi-
után elébb a császári archivumokban, a
nismesi St.Egyed apátság¹⁴⁹ okmányok
után híjában kérdözösködtem[!]; a Kéz-
irattárban a Chartulariumra¹⁵⁰ akadván,
abban nagyon érdekes okmányokat fö-
döztem fel.**3 óraker a tárlatba.**Estve Keimel urnál.**Chlotild (Napoleon) herczegné¹⁵¹ osz-
tályunkban sokáig mulatott.**Sáros, piszkos idő.**még ma 32.000en felül látogatták az Ex-
pos[itiót].*

16. mercredi 50r

*10^{kor} a császári könyvtárba, hol 2ig dol-
goztam — innen a Jardin des plantesba
hol a battavári kövületeket igen sürget-
ték.**3 ½ kor – 5ig a tárlatban.**Tiszta, nedveses idő.*

17. jeudi

*Lejöttem 9 óraker, 5ig**A hollandi királyné 3^{ad} izben látogatta
meg tárlatunkat, 's engem meglátván szi-
vélyesen köszöntett[!], mondván: „So
freut mich, Sie wieder hier zu treffen. „Ich
bin schon zum drittenmal hier, denn ihre
Sachen interresieren mich sehr.”**Az expositio N[ovem]ber 17eig kinyujtatik.
Eső esik.*

18. vendredi

*Fürdés után, 10kor a császári könyvtar-
ban dolgoztam 2 – 5ig a tárlatban
Még mindig sok ember a tárlatban.**Borús idő, kissé esett is.*

19. samedi 50v

*10kor a császári könyvtárban, honnan 2 ½
óraker az expositióba, hol 5ig maradtam.*

Clémence királyné testamentumával vesződtem.

Este Ginistyéknél.

borús, de jó idő, néha egészen tisztára változik.

20. dimanche

Reggel a mise után Durean urnál, ki a francia literaturai lapot kiadja.

1 óra után Expositióban – 5ig. felhős, de jó idő.

21. lundi

Lejöttem 10 óraker – 5ig.

11kor még köd van, utóbb tiszta, jó idő

22. mardi 51r

Reggel a császári kéziratárban.

A tisztviselő uraknak 10 pld catalogust adtam.

Mától fogva 4 ½ óraker zárják a tárlatot.

1 ½ óraker az expositióba jöttem.

Amiens-ből levelet küldtek, a csere végett.

Lessages(?)urat kerestem a múzeumi ügyben.

Szép, tiszta idő.

23. mercredi

10kor a kiállításba 1-ig.

Ma 3 óraker Ő Felségét várjuk a strassburgi indóházban.

Már reggel az osztrák császári lobogót látni a házakon kitűzve.

Reggel ködös, később igen tiszta az idő.

24. jeudi

Lejöttem 9 ½ óraker – 4 1/2ig

Ő Felsége meglátogatta a tárlatot és igen élénk éljenezésekkel fogadtatott.

Mr Bertrand jön engem keresni.¹⁵²

Szép idő.

25. vendredi 51v

Lejöttem 9 óraker 4 1/2ig.

Károly főherczeg az osztályban volt.

A hollandi Királyné Alex herczeggel¹⁵³ a tárlatot látogatta.

Szerencsém volt a magas asszonyt az osz-

tályokon át kísérni.

Borús, de igen jó idő.

26. samedi

bejöttem 8 ½ óraker. – 4 ½ ig.

Ma kezdik a museumi tárgyak gypsbe öntését a st-germáni Museum számára:

226. arany. Bánó.

227. Bánó karika arany.

229. Fésű, Bánóé, elefantcsont

42. muzeumi bronztárgy

Borus idő reggel, de jó.

27. dimanche

a mise után 9 óraker a tárlatba jöttem le, maradtam 4 1/2ig

Roppant sok ember látogatta ma a tárlatot; mondjak[!] 150.000 ember volt itt.

Mondják, hogy Andrassy miniszter elnök úr látogat[t]a a tárlatot.

Borús de jó idő.

28. lundi

52r

Lejöttem 9 óraker – 4 ½ ig.

A Császár a tárlatban van.

Károly Lajos főherczeg¹⁵⁴ a mi osztályunkban volt; kaptam jegyet a mai estélyre a városháznál a tribunere; de hasznát nem veszem.

10 óraker Longperier úr jó, hogy a két római minta-korongot lemásolja. Emich úr munkája egyik példányát a császári könyvtárnak ajánlja közbenjárásomra.¹⁵⁵

Borus, de jó idő.

29. mardi

Lejöttem 9kor. 4 ½ ig

a másoló vitte: arany karika 6. Vécsey.

Bakódi bracelet¹⁵⁶

fokos: Mármaros.

Spirale: Mármaros; Mihályi muzeumé, bronz.

bracelet

Grande fibul2 (2) Museo nationale

Grande Nadel

Museumé.

ressent[?]

9. objets

Gf Andrassy, báró Révay, Nádory tábornok úr a tárlatban.

Borús idő, de nincs hideg.

30. mercredi

lejöttem 8 ½ kor.

Őfelség a tárlatban volt.

Károly főherceg is bejött.

A modelleur elvitte a nyakvértet (3) a kardot (4) – egy sarlót (Mus. 23)

Két kard (museum 4. 5) összesen 5 db

[ceruzás bejegyzés] + 2 db

[ceruzás bejegyzés] Mr de Longperrier

fait du dessin de deux plaques en argile de Sabaria.

[ceruzás bejegyzés] De Mortillet fait l'ob-

servation, que les rouleaux ne sent plus ren partie essentiel du haut-col de Istenmező.¹⁵⁷

borús idő, [folytatása ceruzás bejegyzés] délután szép.

31. jeudi

52v

Lejöttem 8 ½ órákor, miután a Miniszter Elnök Urnál tisztelegni kívántunk az Eliseében.

Őfelsége a tárlatban van.

Kiadtam a másolásra: (200) Mármarosi spirale

Sarló. Museum, (24); egy tőlem.

Egger braceletje: 7.21.19.

Két agyag minta a Museumból.

A kiállítás 3 nappal meghosszabbított.

Tiszta idő.

NOVEMBRE [NOVEMBER]

1. vendredi. TOUSSAINT [Rómer aláhúzta]

Mise után 9 órákor lejöttem. – 4ig az osztályokban kezdenek pakkolni

a 3 napi bevétel a szegényeké.

Igen szép idő van; nyári nap.

2. samedi

Mise után lejöttem 8 ½ órákor.

Őfelsége az osztályon keresztül ment, és

Fischer tárgyait megszemlélte.

Matejkó képe 50.000 francért megvétellett.

Didot és Fréresnél¹⁵⁸ voltam

Gyönyörű idő van.

3. dimanche

53r

Mise után lejöttem 9kor – 4ig

Kezdtam a kisebb tárgyak pakkolását.

Hideg szomorú idő.

4. lundi

Lejöttem 9 ½ kor; látogattam Priezdi-edzky [?] grófot Toldy ügyében

lemintázásra elvittek;

bakód[!]² bracelet, 2. gyűrű, egy csat

borús, hideg idő.

5. mardi

[ceruzás bejegyzés] Lejöttem 8-tól 12ig

– a császári könyvtárban dolgoztam

pakkoltam

Szép idő

6. mercredi

53v

[ceruzás bejegyzés] Lejöttem 8 ½ után pakkoltam

Császári könyvtárban.

bucszúztam.

Szép idő.

7. jeudi

[ceruzás bejegyzés] Lejöttem 8 ½ után

A StGermáni Museum igazgatójának tárgyaimat átadtam.

Archives imperiales.

Szép idő.

8. vendredi

[ceruzás bejegyzés] Reggel cimitière

Mont Parnasse-on

innend Chartresbe.¹⁵⁹

fényes kirándulás.

Szép idő.

9. samedi

54r

Reggel 8 ½ kor a tárlatba.

Pakkoltam

Reggel köd. [ceruzás bejegyzés vége]
Este Rouenba indultam.

10. dimanche

Az egész napot Thaurin urnál töltöttem
Rouenban, melynek bámulatos templo-
mait és szép provincialis muzeumat na-
pon át csodáltam.¹⁶⁰

11. lundi

Lejöttem a tárlatba.

Az osztrákok részéről meg [!] semmi el-
utazási határozat.

12. mardi [- nincs bejegyzés] 54v

13. mercredi

Este sok baj, és Neumann futkározása
után indultunk Párizsból.

A bepakkolt coupét feltörték a pályatisz-
tek, és a mi jószágainkat egy más wag-
gonba helyezték, miért az uton sok baj és
aggályunk volt.

14. jeudi [- nincs bejegyzés]

15. vendredi 55r

Éjjel 2 órakor Salzburgnál egy fináncz-
nehézség[!] miatt, feltartóztattunk.

Neumann társam a vonattal Bécsbe in-
dult, én a ládánál visszamaradtam.

A waggon felnyitása után kitűnt, hogy Pá-
risban hiba történt a felpakkolásnál – és min-
den baj nélkül Bécsbe indulhattunk volna.

Szombaton [beszúrás!] Délután a Muse-
umot látogattam meg Salzburgban.

16. samedi

Este indultam Salzburgból Bécsbe.

17. dimanche

Reggel Bécsbe érkeztem, és sógoromhoz
szálltam; a ládákat csak délután 3 órakor
vehettem át, 's így csak másnap reggel in-
dulhattam egy külön coupéban Pestre,
melyért 72 ft fizettem.

18. lundi 55v

Pestre érkeztem, és a kincseket a Muze-
umba letettem, hol a ládába bezárva ma-

radtak December 28^{áig}, mely napon azo-
kat a 31 ½ rőf sötétvörös bársonnyal és
az ország czimerével együtt Gf Mikes,
Gf Hunyady László mint felső házi,
Pulszky Ferencz és
Doboczky Ignác képviselő urak jelenlé-
tében át is adtam.

19. mardi

Vasárnap 24én tisztelegtem B. Eötvös Ur-
nál és Tanárky Gedeon Ó Méltóságánál és
a hazahozott ládából jelentést tettem.
A Muzeumban láttam azon specificatiót
mely szerint a tőlem Párizsból kért tár-
gyak n. m. – a nagyszerű nyergek egyike,
fegyverek és egyéb feltűnő műemlékek
már kiküldés végett, ki voltak keresve,
[folytatás a következő napnál]

20. mercredi

de később senki sem töredvén dologgal a
tárgyak visszamaradtak!

Elég sajnós.

[21–23. között nincs bejegyzés] 56r

24. dimanche 56v

[elszámoló lista az egész oldalon, fo-
lyamatosan]

Cataloge-okat adtam példányaimból,

26/9. Brotsch(?) Fidelis urnak

Gnym? Kisasszonynak, a Bakonynyal

Filimonov urnak, a Kalauzzal

Baralk könyvtárnok urnak Domanesch-
migben

a herczegi könyvtárnak u. o.

a klagenfurti,

nürnbergi,

augzburgi muzeumi könyvtáraknak.

~~10~~ 5pldányt párisi, archeol. társulat.

[ceruzás bejegyzések]

1. pld Mr Arago

2 pld. Rebour urnak.

2 pld. a francia katalogus szerkesztőjé

1 a svájci inspectornak.

3 pld. a hollandi Királynénak

5 pld. M^r d'AragoPortugal
 25. lundi
 10. Mr Filimonov peur les Russes
 Octob. 8^{án} kaptam 30 példányt
 Octob. 12. – 30
 5. Spanyol Commissionak
 5. M^{melle} Chalassien.
 1. Barkassyé.
 5 a Stferdinándi papoknak.
 5 a könyvtári személyzetnek.
 8. a daniai König. Kommissionak.
 [tollal] 10,er a Mr de Mortillet pour le
 Arch., Francais.
 7. ex v. J. Kellen Holland
 5 db De Linas urnak
 [tollal] 3. Bátor Révay Simon urnak
 [tollal] 3. László – László urnak
 [tollal] 4. Nádory Generális urnak.
 5. De Chalarien
 26. mardi
 15. de Longperier foru l'académie
 6. a Mr Texeira d'Aragau?, Portugal
 →
 [oldal legalján összesítés]
 122. osztottam ki [→jelig] 28. van, el-
 adva 57. 207

[december 16-ig nincs bejegyzés!]

DÉCEMBRE

16. lundi
 Par la publication du congrès:
 42. 43. 44. 49. 6. 64. 69. 81. 83.
 84. 86. 93. 94. 95. 105. 106. 109.
Chichés.
 [17. nincs bejegyzés]
 18. mercredi
Cserélni szándékoznak:
 [sk. bejegyzés] Arthur Torgeais [címmel]
 Van der Kellen.
 De Linar
 De Mortillet.

19. jeudi
 Cserélni kellene:
 Societé italiano di scienze naturali, Milano
 ajánlja Mr Mortillet
 vannak préhistorique cikkei is.
 Le Professeur Emilio Carnaglia Cornalia
 est le président de cette société
 [más kéz bejegyz.] Boucher de Perthes
 propuitaire a Abbeville, Somme
 Kérni munkáit encouragé par Mr dr
 Mortillet.

20. vendredi
 Filimonownak havonként 1000 francja
 van és 2000 franc utazási díja
 Van der Kellennek naponkint 40 francja
 21. samedi
 Emich urnak könyveért fizettem 2 francot
 A nyomtatványokért (Arch. Közlemé-
 nyek) 2 franc, 55. cent.
 Emich ur számlájaért 1 fr.
 Emich a könyv elhozataláért a Miniszte-
 riumtól 1 franc.

22. dimanche
 [ceruzával] Rupprechtnek, egy régi gár-
 distát [?].
 Dr. Chalassiennek magyar énekek
 hymnus

23. lundi
 jul. 27én 50 o. é. fért kaptam 97 francot
 Royer sergeant úr eladott [beszúrás a lap
 alján: September 22én adtuk el az első-
 ket.] magyar katalogot

	kicsi	nagy	összeg
22. September	10	10	7.50 Hindy
12. Octobre	20	2	15 -
26. Octobre	20	20	15 - Térey

October 30 Catalogokért Hindy urnak 21
 franc
 Novemb. 9^{kén} hoztam 25 nagyot
 [külön cédulán apró betűs, kétoldalas
 lista az eladásokról]

24. mardi

Mr Labarte

„Hamille

„Garnier [?]

„Forgeais

„Mortillet

„Gay

„Michel [!]

„Reboux

25. mercredi

francia katalogust Berthoud urnak

De Linasnak¹⁶¹ Arrasba [ceruzával]

Reboux úr akar silexszerszámokat adni egy lyukas baltáért [ceruzával]

26. jeudi

Arczképet kértek St. Julienék Meudontan

Reboux úr

Mme de Chalassieu

Mr Leguay

27. vendredi

Levéért az archeol. közlemények ügyében: 60 centime

Az archaeologiai közleményekért a könyvkiadó harminczadnak fizettem 2 fr. 50 cent.

28. samedi

~~Váradny urat~~¹⁶² b. Ransonnet tiszteli

29. dimanche

Demeter urnak Jul. 2^{án} 20 fr. kölcsönöztem, megkaptam 3án

B. Fischernének 10 Francot adtam.

Neumann urnak ~~1 francot adtam.~~

Sept. 29^{án} Neumann urnak 10 f. kölcsönöztem [ceruzával]

~~Demeter 2 fr.~~ [ceruzával]

30. lundi

Earl of Dunkcauen

atheneum Club

~~London~~ [más kéz írása, ceruzás, áthúzva]

Egy példány Műrégészeti kalauz

átadandó a párisi angol Commissionak

Egy példány ~~D'Arce~~ urnak

„ a téglákról Sévresbe

„ ~~Chabori~~ llenek

„ ~~Longperrier~~ nek.

„ Labartenak.

„ Morel-Fationak.

Bibliothèque de l'Institut de France Mr Roulin

an Palais de l'Institut gueri conte

~~Mortillet~~...

Carro urnak Meauxban.

Dr. Carron urnak (Jorgeas-sul)

31. mardi

Un Catalogue français de l'exposition archéologique Mr George ? Ejinal (Vorguey?)

L'Académie de Lisboa rent faire l'échange avec l'Académie in Pesth

[ceruzás bejegyzés] Tormának Historier de travailféle catalogust venni.

[ceruzás bejegyzés] ugyszintén Szilágyi Ferencz nek is

[ceruzás bejegyzés] Sept. 3-án felvettem Rottschildnál 1579 fr. 40 centimet

[ceruzás bejegyzés] 800 frint fejében.

JEGYZETEK

- ¹ *Vasárnapi Ujság* 12. 1865. 50. (dec. 10.) 636.
- ² Közli Farkas 2012, 145.
- ³ Jelen forrásközlésnek nem célja a teljes bibliográfia összeállítás a témában, ezért csak a *Vasárnapi Ujságban* (a továbbiakban VU) 1867-ben megjelent írásokból válogattam, a teljesség igénye nélkül: Kiss Elek: Az iparműkiállítások, jelentőségük s jövőjük. VU 1867. 9. sz. (márc. 3.) 100-102. Bertalus I.: Beregszászy zongorája a párisi világkiállításon. VU 1867. 14. sz. 160. p. Krupp óriás ágyuja a párisi kiállításon. VU 1867. 24. sz. (jun. 16.) 299. p. Merénylet az orosz czár ellen, a boulognei erdőben. VU 1867. 29. sz. (jul. 21.) 360. p. Sz. D.: A Parisba utazóknak. (Párisi levél) VU 1867. 14. sz. (ápr. 7.) 163. p. Kóbor: A párisi világkiállítás (I–V. rész) VU 1867. 14. sz. (ápr. 7.) 163. p., 15. (ápr. 14.) 178. p., 18. sz. (máj. 5.) 218. p., 21. sz. (máj. 26.) 259. p., 24. sz. (jún. 16.) 298. p. Nemzetiségek a párisi világkiállításon (1–3. rész) VU 1867. 16. sz. 187., 20. sz. 242., 30. sz. 374. p. Sz. D.: A világtárlatról. (Párisi levél) VU 19. sz. (máj. 12.) 230. p. Képek a párisi világkiállításról. orosz osztály (2 képpel) VU 37. sz. 458. p. (Képek: Szibériai alattvalók, Részlet az orosz osztályból) Ferencz József látogatása Mária-Antoinette börtönében, Parisban. (kép) VU 1867. 48. sz. (dec. 1.) 588. p. Szabó Samuel: Mi ujság Parisban? VU 1867. 37. sz. (szept. 15.) 459. p. Visszapillantás a kiállításra. (Párisi levél) *Irányi Dániel* VU 1867. 49. sz. (dec. 8.) 603. p. A világkiállítással kapcsolatosan lásd még Farkas 2012, 46–61. láb. és Lóvei 2001, 20. p. 31. láb.
- ⁴ (A párisi világkiállítás) április 1-én nyílik meg és október 31-kén záratik be. A választmány rövid idő előtt tette közzé a szabályzatot. A belépti díj a megnyitás napján 20 frank, az első héten 5 frank, április 8-tól kezdve a két első osztály mindegyikébe 1 frank, a harmadik osztályba 2 frank. A kiállítás ugyanis három osztályt tartalmaz, melyek következők: a palota és kertben levő helyiségek, és a mezőgazdasági kiállítás, mely Páristól 1 órányira Billancour szigetén rendeztetik. Minden osztályért külön kell fizetni; váltatni a pénztárhoz nem lehet. A bérletjegyek át nem ruházhatók; ezeknek ára a kiállítás egész tartamára férfiaknak 100 frank, nőknek 60 frank, egy hétre 6 frank. A bérletjegyekhez a bérlő fényképét kell mellékelni. (VU 14. 1867. 6. (febr. 10.) 69.)
- ⁵ Szende László: Rómer Flóris tudományos munkássága a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményében. Kézirat, megjelenés alatt. Köszönöm Szende Lászlónak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta!
- ⁶ Rómer Flóris Múzeum XJM.H.88.37.
- ⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottmányának munkálkodása 1867. évben és 1868. első felében Archaeologiai Közlemények VII/2. füzet, 1869. 225. p.
- ⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1358 Rómer Flóris útinaplója az 1867-es párisi világkiállításról.
- ⁹ <http://mi.btk.mta.hu/index.php/hu/repertorium/48-regeszta-a-iii/155-a-iii-2-romer-floris-keziratai> (2015.06.30.)
- ¹⁰ Az ünnepélyes megnyitót május 1-jére tervezték.
- ¹¹ MTAK Kézirattár Ms 4295/246. Köszönöm Debreczeni-Droppán Bélának, hogy felhívta figyelmemet a levelekre és a vonatkozó részleteket közlésre átadta!
- ¹² Vö. augusztus 17-i bejegyzését: „küldöttek egy láda muzeumi tárgyat.”
- ¹³ Lásd még az osztrák bizottság jelentését a világkiállítás magyar részéről: Eitelberger 1869, 151–155.; de Linas 1868, 110–132. — ebben a koronáról 121–126.; Mortillet 1867, 71–75. A világkiállítás ideje alatt jelent meg Ducuing, François szerkesztésében a *L'Exposition Universelle de 1867 Illustrée* (két kötetben 60 füzet, füzetenként 16 oldal), gazdagon illusztrálva, dátum nélkül, feltehetően az április 1-jei megnyitótól, ugyanis a 2. számban tudósít az ünnepélyes megnyitóról. Az 1. füzet 15. oldalán felsorolja a biztosokat, de csak osztrák biztos, Schäffer neve szerepel. A 329. oldalon vannak magyar vonatkozású információk: magyar viseletek; a tokaji borról mint Ausztria elsőrangú boráról ír. (II. köt. 33. füzet (aug. 26.) 46. p.) További, letölthető kiadványok a világkiállítással kapcsolatban: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/chan/chan/series/pdf/f12-2012.pdf> http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digilit/weltausstellungen/1867_Paris.html
- ¹⁴ *Századok* 2. 1868. 1. füzet, 67.
- ¹⁵ Lásd különösen a május 11., 29. és június 1-jei bejegyzéseket.
- ¹⁶ Lásd a május 13-i bejegyzést és az utána következőket. Az 1867. évi világkiállítás keretében pénzügyi, botanikai, orvosi (homeopátiás is), meteorológiai, időmérési (International Conference on Chronometry) stb. konferenciákat is tartottak.
- ¹⁷ Például kutatásokat folytat a Mária-oltárhoz, melynek eredményét megjelenteti Szent Margit házi ol-

- tára címmel. (*Archaeologiai Közlemények* 7. 1868, 19–42.)
- ¹⁸ MTAK Kézirattár Ms 4295/247.
- ¹⁹ Lásd Römer 1867b-i.
- ²⁰ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ Tudományos Irattár (Budapest) (a továbbiakban: Forster Központ).
- ²¹ A határidőnapló nyomtatott számozása a rektó oldalak folyamatos számozását jelenti, ezért a hivatkozásokban a dátumot jelöljük meg. A forrásközlésben fel van tüntetve, hogy a bejegyzések a rektó (r) vagy verzó (v) oldalra esnek-e. A napok francia elnevezését közöljük, de az egyéb előre nyomtatott bejegyzéseket csak akkor, ha Römer bármi okból kiemelte (pl. Anna nap, vagy Mindenszentek napja).
- ²² Csernyánszky Mária 1862–1863-ban készült regesztája szerint a naplót a kiállítás szervezőbizottsága adta minden kiállítónak (forrásmegjelölés nélkül). <http://mi.btk.mta.hu/index.php/hu/repertorium/48-regeszta-a-iii/155-a-iii-2-romer-floris-keziratai> (2015-06-24)
- ²³ Levelei Römerhez OSZK Levelestár, 1885–1886 4 db
- ²⁴ A biztosítással kapcsolatban lásd még Torma Károlynak írt levelét a 353. oldalon, illetve későbbi bejegyzések.
- ²⁵ Lásd Mortillet 1867, 2–73.
- ²⁶ A cluny apátok egykori rezidenciája a Hotel de Cluny, 1844 óta a középkori művészet múzeuma (Musée National du Moyen Age).
- ²⁷ Ti. a világiállításon.
- ²⁸ Temető: Cimetière du Père-Lachaise.
- ²⁹ Étterem: Le restaurant des frères Provençaux, au Palais-Royal.
- ³⁰ A XXIII. sz. úti jegyzőkönyvében: „Kedden az osztrák biztosok együtt ebédelnek a 2frères Provence-aux-nál egy személy 25 francot fizet. Elfogadtam én is a meghívást, bár pénzemet jobban tudtam volna felhasználni.” (XXIII/28.)
- ³¹ A svájci kiállításról Lásd Mortillet 1867, 79–81.
1853–54 telén a rendkívül alacsony vízállás miatt láthatóvá váltak cölöpök különböző svájci tavakban, komoly érdeklődést keltve a cölöpépítkezések iránt. <http://www.geschichte-schweiz.ch/pfahlbauer-pfahlbauten.html>
Lásd még: Muller-Scheessel, 2001 és Ruoff 2004.
- ³² Lásd Mortillet 1867, 123–126.
- ³³ Lásd Mortillet 1867, 127–132.
- ³⁴ Lásd Mortillet 1867, 2–73.
- ³⁵ Lásd Mortillet 1867, 174.
- ³⁶ Lásd Mortillet 1867, 107–123. és Mortillet 1867, 79–81.
- ³⁷ Mortillet 1867, 126–127.
- ³⁸ Mortillet 1867, 146–153.
- ³⁹ Ma Bibliothèque nationale de France.
- ⁴⁰ Mortillet 1867, 164.
- ⁴¹ Az úti jegyzőkönyvben május 9-i bejegyzés: „Május 9én vettem fel pénzemet Rothschildnél. 1526;70 fr.
- ⁴² Musée de l’Artillerie, 1795-ben alapított múzeum, ma Musée de l’Armée, Paris.
- ⁴³ MO. v. MOrszág = Magyarország.
- ⁴⁴ A kiegyezési tárgyalások során az 1867. évi XII. törvénycikk tervezete közösnek nyilvánította az Osztrák–Magyar Monarchia pénzügyét, hadügyét és külügyét. Kossuth Lajos híres Cassandra-levele, mely 1867. május 22-én kelt Párizsban, bírálta a készülő kiegyezési törvénytervezetet és Deák Ferenc politikáját.
- ⁴⁵ Ti. a svájci kiállításban.
- ⁴⁶ Eduárd walesi herceg (a későbbi VII. Eduárd).
- ⁴⁷ Römer *Pesti Naplónak* küldött tudósítása szerint a „nyitra-ivánkai páratlan korona-lemezek”-ről lehet szó, amelyeket de Linas régész szerint Constantinus Monomachus I. András királynak adományozott. (Römer 1867a; Lásd még de Linas 1868, 121–126. illusztrált.)
- ⁴⁸ A Römer által a magyar kiállításról készített tárgykatalógusról van szó. Lásd Römer 1867a.
- ⁴⁹ Habsburg-Lotaringiai Mária Henrietta Anna (1836–1902) osztrák főhercegnő, magyar és cseh királyi hercegnő, József nádor legkisebb leánya, 1865-től II. Lipót belga király feleségeként Belgium királynéja.
- ⁵⁰ A római régészeti intézet, az Istituto di Corrispondenza Archeologica.
- ⁵¹ A Hudetz János (1828–1861) alapította Hudetz kőfaragó család (Szombathely) egyik tagjáról lehet szó?
- ⁵² Burkus = brandenburgi. Frigyes Vilmos koronaherceg, a későbbi III. Frigyes (1831–1888), 1861-től porosz trónörökös, felesége Viktória angol hercegnő.
- ⁵³ A 60-ik gyalogezred második tulajdonosa Wasa Gusztáv herceg volt 1831–1877 között.
- ⁵⁴ Ti. érdeklődéssel.

- ⁵⁵ Tanárky Gyuláról lehet szó.
- ⁵⁶ Tóti falu (ma Tăuteu Romániában, Bihar m.).
- ⁵⁷ 1867 tavaszán látványos demonstrációval tiltakoztak az osztrák–magyar dualizmus létrejötte ellen, és az egyenrangú horvát állami önállóság és a területi integritás elismeréséhez kötötte a Ferenc József koronázásán való horvát részvételt.
„Midőn a zágrábi tartománygyűlés a király felszólítására sem küldött követeket az országgyűlésre, 1867. május 25-én feloszlatták, Fiumét pedig külön meghívták, hogy küldjön követet. Ferencz József nagyon zokon vette, hogy Horvátország nem volt képviselve koronázásán, Strossmayer diakovári püspököt, a horvát nemzeti párt vezérét ad audiendum verbum idézte és választást engedett neki a közt, hogy Zágrábban a magyar egyezsre szavazzon, vagy pedig Párisba menjen a világkiállítást meg nézni. (Gr. Andrassy Gyula szóbeli közlése.) A püspök Párist választotta.” (Marczali Henrik: Nagy képes világtörténet XII. köt. 16. fejt. — <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/12kotet/12r02f16.htm>)
- ⁵⁸ Kremen, Brandenburg?
- ⁵⁹ Ma Victoria and Albert Museum, London.
- ⁶⁰ Talán Ernest Théodore Hamy antropológus, néprajztudósról (1842–1908) lehet szó, a Musée d’Ethnographie du Trocadéro alapítójáról. Hamy részt vett a kongresszuson és tagja és 1867-ben titkára volt a Société d’anthropologie de Paris-nak. (Congres 1868, 18.) https://fr.wikipedia.org/wiki/Ernest_Hamy (2015-10-15)
- ⁶¹ Ma Musée archéologie nationale, Saint-Germain-en-Laye .
- ⁶² Boussy-Saint-Antoine lehet, Párizstól délkeletre, 23 km-re.
- ⁶³ Collège de France 1530-ban alapított francia felsőoktatási intézmény Párizsban.
- ⁶⁴ The Musée national du Moyen Âge in the Hôtel de Cluny
- ⁶⁵ A Panthéon Párizsban, a Quartier latin-ban áll, a XVIII. század második felében emelt nagyszabású klasszicista épület. Az épület eredetileg templomnak készült, a francia forradalom idején új funkciót kapott: a legdicsőbb franciák temetkezési csarnoka, mauzóleuma lett. Később Napóleon visszaadta az egyháznak, ám 1885-től végleg Franciaország nagyjainak temetkezési helye lett.
- ⁶⁶ O. é. = osztrák érteken.
- ⁶⁷ Javított.
- ⁶⁸ I. Vilmos német császár (1797-1888) és fia, Frigyes Vilmos herceg (1831–1888)
- ⁶⁹ A lövésről: Réthy Lajos: Berezowski lövése. *Vasárnapi Ujság* 14. évf. 1867. 29. szám (júl. 21.) 359–360.
- ⁷⁰ Párizstól 23 km-re északra.
- ⁷¹ Habsburg-Lotharingiai Ferenc (1839–1891), Merán grófja (Franz Ludwig Johann Baptist Graf von Meran)
- ⁷² Lásd még a ceruzás bejegyzést december 30-nál.
- ⁷³ Bemutatta a kongresszuson. (Congres 1868, 427.)
- ⁷⁴ Rómer 1867a.
- ⁷⁵ Bismarck, Otto Eduard Leopold von (1815–1898) porosz államférfi, 1862–1871 között Poroszország, majd 1871-től a német császárság miniszterelnöke.
- ⁷⁶ Mathilde Bonaparte (1820–1904) a Bonaparte-házból származó francia és montforti hercegnő, Párizsban fényes udvartartást vezetett. Rezidenciájában a kor neves művészei, írói mind megfordultak; a hercegnő szalonja egyike volt a párizsi élet központjainak.
- ⁷⁷ Forgeais, Hippolyte Arthur Alcibiade: *Collection de plombs historiques trouvés dans la Seine et recueillis par Arthur Forgeais* (Paris, 1862-1866, 5 volumes in-8° avec figures). I. Méreaux des corporations de métiers; II. Enseignes de pèlerinages; III. Variétés numismatiques; IV. Imagerie religieuse; V. Numismatique populaire.
- ⁷⁸ Enghien-les-Bains ma Párizs északi külvárosa.
- ⁷⁹ Talán Emile Renaut, a Moniteur szerkesztője.
- ⁸⁰ Argenteuil ma Párizs északnyugati külvárosa.
- ⁸¹ Rajna.
- ⁸² Javítás ceruzával a lap alján: * Rialle.
- ⁸³ A szerveződő nemzetközi régészeti társaság
- ⁸⁴ A Magyar Történelmi Társulat létrehozására 1867. február 2-án hívott össze Ipolyi Arnold értekezletet, melyen többek között Rómer is részt vett. A Társulat első közgyűlését 1867. május 15-én, a következőt július 2-án tartotta. (Glatz 1967; Ember 1967)
- ⁸⁵ Türr István 1861. szeptember 10-én Mantovában feleségül vette III. Napóleon császár unokahúgát, Wyse-Bonaparte Adélt (meghalt 1899. július 8.).
- ⁸⁶ Antoine-Étienne Carro lehet.
- ⁸⁷ Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát (1865–1885).
- ⁸⁸ Leguay Louis Meillet. (Congres 1868, 20.)
- ⁸⁹ Pereira da Costa, don Francisco Antonio. (Congrés 1867, 21.)
- ⁹⁰ Beszúrás: kiadásoknak.
- ⁹¹ Histoire de Meaux et du pays mellois (1865) lehet.

- ⁹² Apró betűs beszúrás, ceruzával áthúzva: H. A. urnak I. Napol. kölcsönöztem.
- ⁹³ A Vendégeknyvben aláírása június 24-nél: *Hindy Árpád journalista*.
- ⁹⁴ Eugénia francia császárné, született Eugenia de Montijo spanyol nemeskisasszony (1826–1920), III. Napóleon francia császár felesége.
- ⁹⁵ Zitrtrisch Mátyás győri kereskedő lehet? (Az 1833-ban megvásárolt, később Vastuskós háznak elnevezett épület tulajdonosa.)
- ⁹⁶ A Vendégeknyvben Karlovszky Sigmond [és családja] Pestről.
- ⁹⁷ Habsburg–Lotaringiai Ferdinánd Miksa József főherceg (1832–1867) a mexikói francia intervenció során I. Miksa néven a II. Mexikói Császárság uralkodója lett. A Benito Juárez vezette köztársaság-párti felkelés megdöntötte uralmát. 1867-ben megfosztották trónjától, elfogták és kivégezték.
- ⁹⁸ Testvérének, Károlynak az özvegye lehet.
- ⁹⁹ Blanc Numa (1816–1897) fényképész, műhelye 1854–1870 között működött Párizsban. Készített fényképet Lisztról is.
- ¹⁰⁰ Abdul-Aziz (1830–1876) oszmán szultán 1861-től 1876-ig (megfosztották trónjáról).
- ¹⁰¹ Theotokis, Georgios (1844–1916), a későbbi görög miniszterelnök lehet? 1861-től jogi tanulmányokat folytatott a Ionian University-n, amelyeket a Sorbonnon fejezett be.
- ¹⁰² Károly Sándor szász-weimar-eisenachi nagyherceg (1818–1901).
- ¹⁰³ Ma Musée de l'Armée, 1905 with the merger of the Musée d'Artillerie and the Musée Historique de l'Armée.
- ¹⁰⁴ Értesíteni.
- ¹⁰⁵ Ceruzás bejegyzés! Fürst Johann II. (1840–1929)
- ¹⁰⁶ 9-én nincs bejegyzés, de 9–10. napok mellé oldalt: Lábam nagy fájdalma miatt a tárlatba le nem jöhöttem, hanem otthon ágyban maradtam.
- ¹⁰⁷ Más kéz írása.
- ¹⁰⁸ Mortillet, Gabriel de: Promenades Préhistoriques l'Exposition universelle. Paris, C. Reinwald, 1867. A magyar kiállításról: 75–78. p. Elismerően nyilatkozik Rómerről, csodálatos a kiállítás, kivételesek a tárgyak, igen érdekes darabok, a francia daraboktól eltérőnek tartja a magyar gyűjteményt.
- ¹⁰⁹ A „Vendégeknyv” szerint „Czakó János és neje Amalia Konstantinápolyból” július 12-én voltak először a kiállításban. (Lásd 3v)
- ¹¹⁰ Ez a mondat beszúrva az előző mondat két sora közé, gyűjtsé – menyé...
- ¹¹¹ Ceruzás bejegyzés tollal átírva.
- ¹¹² Aláírásuk a Vendégeknyvben a 3v oldalon. Rómer beírta a szálloda címét is.
- ¹¹³ Az *afrikai nő* Giacomo Meyerbeer utolsó, posztumusz elkészített és bemutatott operája.
- ¹¹⁴ Párizs érseke ekkor Georges Darboy (1863–1871).
- ¹¹⁵ Erről részletesen a Párisi levelek V.-ben. (*Vasárnapi Ujság* 1867. okt. 17.)
- ¹¹⁶ Talán Lonovics József (1824–1902) jogász. Lonovics József érsek unokaöccse, munkatársa. 1879-től Csanád vármegye főispánja. 1885-ben támogatásával alakult meg a Csanád megyei Történelmi és Régészeti Társulat.
- ¹¹⁷ II. Lajos bajor király (1845–1886), a Wittelsbach-házból származó bajor királyi herceg, 1864-től Bajorország uralkodója (más néven az „Örült Lajos király”).
- ¹¹⁸ Ébéniste = bútorasztalos. Diehl, Charles Guillaume (1811–1885) műbútorasztalos, hatalmas éremszekrényt készített az 1867-es párizsi világkiállításra. (Megtékinthető a RMN-Grand Palais, Musée d'Orsay-ban.)
- ¹¹⁹ A dátum aláhúzza, a névnap háromszorosan aláhúzza. Rómer édesanyjának, Vetsera Annának a névnapja.
- ¹²⁰ A bejegyzés egy része más kéz írása! „Achille Jubinat a kormányzói testület küldöttje (6, Boudreau) (nála minden vasárnap déltől 4 óráig) Kívánatos a Mme-nak egy tudatlan magyar.”
- ¹²¹ Rózsay József lehet? (1848-ig Rosenfeld) (1815–1885) orvos, gerontológus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1864). 1867-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszteletbeli főorvosa.
- ¹²² Hamupipőke. Jean-Louis Laruette: Cendrillon (1759) c. francia opera lehetett, mert Jules Massenet operája 1899-ből származik.
- ¹²³ Aláírása a „Vendégeknyvben” 4r oldalon: „Török József gyógyszer. Pesten Hotel de Paris Enghien”, júl. 27-én érkezett.
- ¹²⁴ Kongresszusról részletesen lásd Congrès 1868. Ebben Rómer tevékenységéről is, lásd p. 22, p. 427,; előadása: Florian Romer: *Aperçu l'étude des temps préhistoriques en Hongrie*. (Congrès 1868, 321–336., illusztrált)
- ¹²⁵ 2 szó ceruzával
- ¹²⁶ Schaffer.
- ¹²⁷ Paroisse Saint-Roch, Rue Saint Honoré.
- ¹²⁸ Asnières-sur-Seine, ma Párizs külvárosa.
- ¹²⁹ Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra I. Őskori műrégészet. (MTA, Pest, 1866, 134 p.)

- ¹³⁰ Rosszul olvasható aláírások: ??talý László, Harfneczy[?] Arthur, Zilahy Kiss Elek, Várady Imre főhadnagy.
- ¹³¹ Liste des dons faits au congrés cím alatt az első: "Archaeologiai Közlemenyek. – Pest, 1859. in – 8o, 246 pages, 12 planches; 1864, in – 8o avec atlas, grand in-4o; 1862-66, 11 fascicules, textes et planches, grand in-4o. — Offert par M. Florian Romer." (Congrés 1867, 427.)
- ¹³² A térképet.
- ¹³³ Aug. 27-én érkezett „Egger Sámuel, Hotel Choiseil rue de Choiseil” (Vendégeknyv 5r.) Lásd még Kemenczei 2011.
- ¹³⁴ A Vendégeknyvben bejegyzése 8r. Lásd aug. 31-nél: „Horváth Boldizsár magy. kir. igazságügyér”
- ¹³⁵ A Vendégeknyv és Rómer Naplója szerint augusztus 27-én nézték meg a kiállítást: Kühn Rajmund [OSB], Fister Tibor [OSB], Havasi Imre, Malcsia(?) János, Nitter(?) Ferenc, egy helyen, a Hotel Viledo-ban szálltak meg.
- ¹³⁶ 1867-ben Emich Gusztáv adta ki a Bécsi Képes Krónikát, amely a párizsi viláckiállítás aranyérmét nyert.
- ¹³⁷ Klapka a Vendégeknyv szerint 9-én nézte meg a kiállítást.
- ¹³⁸ Alsókubin (szlovákul Dolný Kubín, németül Unterkubin) város Szlovákiában.
- ¹³⁹ Ezen a napon meglátogatja Ráth Károly Ráth Györggyel és Weisz Bernáttal. Nem jegyzi be a naplójába, csak a vendégeknyvben szerepelnek.
- ¹⁴⁰ Lásd Catalog 1867 és Rómer 1867.
- ¹⁴¹ Aláírásuk a 10. lapon.
- ¹⁴² Ma Muséum national d'histoire naturelle.
- ¹⁴³ A cseréről tudósított a *Vasárnapi Ujság* is: 14. évf. 1867. 44. (nov. 4.) 544.
- ¹⁴⁴ A „nucleus Mexique”-ről Lásd Mortillet 1867, 182–183.
- ¹⁴⁵ Ridicule = nevetséges.
- ¹⁴⁶ Zsófia württembergi hercegnő (1818–1877), III. Vilmos felesége. A királyné hathatósan támogatta a művészeteket, levelezést folytatott több európai tudóssal.
- ¹⁴⁷ Hegyikristály.
- ¹⁴⁸ Első levele augusztus 13-án jelent meg a *Pesti Napló* 18. évf. 186-5194. számában.
- ¹⁴⁹ Bencés apátság.
- ¹⁵⁰ Kiadását lásd: Chartularium Universitatis parisiensis. Sub auspiciis Consilii generalis facultatum parisiensium ex diversis bibliothecis tabularisque collegit et cum authenticis chartis contulit Henricus Denifle auxiliante Aemilio Chatelain by Université de Paris. (ed.) Denifle, Heinrich (1844–1905); Chatelain, Emile, (1851–1933). Parisiis, ex typis fratrum Delalain, 1897.
- ¹⁵¹ Mária Klotild, II. Viktor Emánuel olasz király leánya, Napoléon Joseph Charles Paul Bonaparte (1822–1891) felesége.
- ¹⁵² Bertrand, Alexandre (1820–1902), a *Revue archéologique* folyóirat igazgatója lehet. Rómer 1877-ben publikált a folyóiratban. (Lásd még Congrés 1867, 14.)
- ¹⁵³ Vilmos Sándor Károly Henrik Frigyes (1851–1884) hg. lehet.
- ¹⁵⁴ Habsburg–Lotaringiai Károly Lajos (1833–1896) osztrák főherceg, I. Ferenc József császár öccse.
- ¹⁵⁵ A Bibliothèque nationale de France katalógusa alapján ma is található egy példány a könyvtárban.
- ¹⁵⁶ Karkötő.
- ¹⁵⁷ Mr Longperrier rajzokat készített a két sabariai agyagtábláról. De Mortillet megállapította, hogy a terek már nem képezik fontos részét az istenmezei nyakdísznek. (Köszönöm a francia fordításoknál Pápai Emese és Békési Barbara segítségét!)
- ¹⁵⁸ Firmin Didot párizsi nyomdáját fiai, Ambroise-Firmin Didot és Hyacinthe-Firmin Didot vették át és közösen vezették. Mindketten kiválóan képzett nyomdászok voltak, s nyomdájuk számos jelentékeny kiadványt tett közzé, például a Francia Akadémia szótárt, az *Encyclopédie moderne* 39 kötetét, valamint az *Univers pittoresque*-t (67 kötet 4000 acélmetszettel).
- ¹⁵⁹ Chartres-i látnivalók, végén elszámolással XXIV. jegyzőkönyv, 16–23. oldal.
- ¹⁶⁰ A Forster Központ Rómer hagyaték XXIV. jegyzőkönyv 23–40. oldal.
- ¹⁶¹ Rómer az *Archaeologiai Közlemények*ben ismerteti Charles de Linas: *L'Histoire du Travail à l'exposition universelle de 1867*. (Arras-Paris, 1868.) című munkáját, melynek IV. része „Autriche et Hongrie-nek van szánva, igen méltányosan nyilatkozik tárgyainkról...” (*Archaeologiai Közlemények* VII. (Ú. f. V.) 2. füzet, 211–212.) Linas könyvében a magyar kiállításról a 110–132., a koronáról 121–126. p. (*Archaeologiai Közlemények*ben a 39. pont alatt néhány sor Rómer katalógusáról.)
- ¹⁶² Valószínűleg az üzenet átadása után húzta át a bejegyzését.

NÉVMAGYARÁZAT

Aigner Károly pesti könyvkereskedő.

Aigner Lajos (1870-től Abafi) (1840–1909) irodalomtörténész, könyvkereskedő, könyvkiadó, bibliográfus, entomológus. 1854–1868 között könyvkereskedő segéd Temesvárott, Pozsonyban, Pesten.

Andrássy Gyula, id. gróf (1823–1890) magyar politikus, államférfi, 1867–71-ig a Magyar Királyság miniszterelnöke.

Appell, Johann Wilhelm (1829–1891), 1864-től a South Kensington Museum kustosa, 1867-ben az angol szekció vezetője a párizsi világkiállításon.

Bakits János (? - ?) ügyvéd, régészeti leleteket és iparművészeti tárgyakat gyűjtött.

Belcredi, Richard gróf (1823–1902) osztrák politikus, jogász, a Szent István-rend nagykeresztese.

Benczúr Gyula (1844–1920) festőművész.

Berres, Joseph (1821–1912) osztrák festő. Mint katonatiszt sokáig Békésgyulán élt. 1866-ban Münchenbe ment, Pilotynál tanult festeni.

Berthoud, Samuel-Henry (1804–1891) író, újságíró, a *Gazette de Cambrai* alapítója, egyik szerkesztője a *La Patrie* c. újságnak.

Bertrand, Alexandre (1820–1902), a *Revue archéologique* folyóirat igazgatója.

Berzeviczy Tivadar (1817–1889) királyi tanácsos, Szepes és Sáros királyi tanfelügyelője. 1865-ben a héthársi kerület országgyűlési képviselővé választották. A parlamentben a Deák-párt híveként tevékeny részt vett a nemzetiségi törvény előkészítésével foglalkozó bizottság munkálataiban.

Blancard, Louis (1831–1902) levéltáros, paleográfus és numizmata, a Société des antiquaires de France tagja.

Braumüller, Wilhelm könyvkereskedő (K. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, Wien).

Bubics Zsigmond (1821–1907) kassai püspök, művészettörténész, történész, festő. AZ MTA tagja, a győri szemináriumban tanult, 1846-ban szentelték Győrött pappá, 1867-ben győri szentszéki ülnök.

Budenz József (1836–1892) német származású magyar nyelvtudós, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Butler, James-Lawrence a párizsi világkiállításon Missuori állam biztosa.

Carro, Antoine-Étienne (1797–1875), francia történész, újságíró. A Société d'archéologie de Saine-et-Marne, Meaux alelnöke.

Castellani, Alessandro (1824–1883) olasz ékszerész. A neves régész, Michelangelo Caetani hatására készült „Italian Archaeological Jewelry” nevű kollekcióját több világkiállításon is bemutatták.

Chabouillet, Pierre Marie Anatole (1814–1899) numizmata, 1858–1883 között a section archéologie du comité des travaux historiques des Sociétés savantes titkára, az archeológia szakosztály alelnöke. 1859–1890 között a francia nemzeti könyvtár (Bibliothèque nationale) numizmatikai osztályán dolgozott.

Clément, Eugene dr., amatőr régész, gyűjtő (Saint-Aubin, canton de Neuchatel, Suisse) gyűjteményének egyes darabjait is bemutatták a világkiállításon.

Comendinger, Anton (1822–1900) magyar, szekszárdi származású zongorakereskedő. Ő nyitotta az első ilyen kereskedést Konstantinápolyban, felesége Julia Pons (1839–1922).

Cornalia, Emilio (1824–1882) olasz természettudós, zoológus, paleontológus. 1851–1866 között a milánói Természettudományi Múzeum muzeológusa, majd 1866-tól haláláig igazgatója.

Cortambert, Pierre-François Eugène (1805–1881), geográfus, a Nemzeti Könyvtár földrajzi szakosztályának munkatársa.

Diehl, Charles Guillaume (1811–1885) műbútorasztalos. Hatalmas éremszekerényt készített az 1867-es párizsi világkiállításra.

Dobóczy Ignác (1813–1892) országgyűlési képviselő, földbirtokos, numizmata. Gazdag gyűjteményét a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Dudík, Beda František (1815–1890) történetíró, bencés szerzetes.

Egger Sámuel, id. (1816–1891?) műkereskedő, éremgyűjtő. A család változatos műtárgy-gyűjteményének egy része az Iparművészeti Múzeumba került.

Eitelberger von Edelberg, Rudolf (1817–1885) művészettörténész, a bécsi egyetem első művészet-

történész professzora, az 1867-es párizsi világkiállításon a művészeti kiállítás biztosa. Jakob Falkeval együtt alapították 1864-ben a k. k. Österreichisches Museum für Kunst und Industrie-t (ma Österreichisches Museum für angewandte Kunst).

Emich Gusztáv (1814–1869) könyvkereskedő, kiadó, nyomdász. 1867-ben Emich Gusztáv adta ki a Bécsi Képes Krónikát, amely a párizsi világkiállításon aranyérmert nyert.

Eötvös József báró (1813–1871) jogász, író, a Batthyány-kormány, majd az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere (1867. február 17. –1871. február 2.); 1860-tól a Kisfaludy Társaság és 1866-tól az MTA elnöke.

Fábián Ambrus Zsigmond, OSB (1809–1878) tanár. 1835-től Pannonhalmán hitszónok, 1836-tól Sopronban, 1846-tól Pozsonyban gimnáziumi tanár. 1854-1859 között a győri gimnázium tanára. Az Egyetemes Magyar Encyclopaedia munkatársa.

Falke, Jacob von (1825–1897) osztrák-német művelődés- és művészettörténész, az Österreichischen Museums für Kunst und Industrie (ma MAK – Österreichisches Museum für angewandte Kunst / Gegenwartskunst) őr és igazgatóhelyettese (1871-től igazgatója).

Finály Henrik (1825–1898) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, 1859-től 1863-ban az Erdélyi Múzeum-egylet régiség- és éremtár őr

Fischer Mór (1800–1880), a herendi porcelángyár alapítója. Az 1867-es Párizsi Világkiállításon az ezüstérmert kapta a herendi porcelán, Fischer Mór pedig a francia becsületrend kitüntetését. I. Ferenc József császár nemesi címet adományozott Fischernek.

Filimonov, Jurij (másutt Felemonov) a moszkvai múzeum vezetője.

Forgeais, Hippolyte Arthur Alcibiade (1822-1878) régész, numizmata, szigillográfus.

Franks, Sir Augustus Wollaston (1826–1897) a Musée Britannique kurátora, gyűjtő

Friedland, le chevalier F. de, udvarmester, osztrák biztos.

Froissart, Jean (1337?– 1410?) középkori francia történetíró. Fő művében, a franciául írt Krónikában (Croniques de France, d'Angleterre, d'Escoce, d'Espagne, de Bretagne, de Gascongne, de Flandres et lieux circonvoisins, 4 tomes, Paris, Antoine Verard, [ca. 1498].) elsősorban a százéves háború előzményeit és főbb eseményeit ismerteti.

Gay, M. Victor (1820–1887) középkorral foglalkozó építész, régész.

Geinitz, Hanns Bruno (1814–1900) német geológus, mineralógus és paleontológus.

Gervay Károly (1813–1888) jogász, levéltár igazgató.

Hantken Miksa (1821–1893) bányamérnök, az MTA tagja. 1868-ban minisztériumi földtani osztályt szerveztek vezetésével. 1869-1881 között a Magyar Állami Földtani Intézet igazgatója.

Hauer, Franz von (1822–1899) osztrák geológus, földrajztudós, az MTA tagja, 1866-tól a bécsi Földtani Intézet igazgatója.

Hefner, Otto Titan von (1827– 1870), müncheni heraldikus.

Henszlmann Imre (1813–1888) művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja, az 1867-es a párizsi világkiállítás egyik magyar biztosa. 1867-től a Műemlékek Országos Bizottságának első előadója. Első feladatuk Schulek Frigyessele (1841–1919) és Rómer Flórissele (1815–1889) a műemlékek lajstromának elkészítése volt (40 publikáció, 853 tétel). A hazai műemlékvédelmet az 1867-es párizsi világkiállításon Myskovszky Viktor rajzaival mutatták be először. Henszlmann tanulmányokat és cikket írt, szerkesztette az *Archeológiai Értesítő* és az *Archeológiai Közlemények* című periodikákat.

Hérits Antal (1825–1905) plébános. 1848–49-ben tábori káplán. Komáromban ő tartotta a honvédeknek az utolsó misét a vár átadása előtt. 1857-től haláláig cinfalvi plébános.

Hindy Árpád (1843–1898) író, újságíró. 1867-ben az országos magyar gazdasági egyesület a párizsi világkiállításra küldte, mint a kiállítási bizottság titkárát. A kiállításról írt tudósításai *A Honban* és a *Gazdasági lapokban* jelentek meg. A magyar kiállításról Grisza Ágosttal együtt egy kis füzetet is írt francia nyelven. Párizsban megismerkedett a magyar emigráció számos tagjával.

Horvát Boldizsár (olykor Horváth, 1822–1898) magyar író, költő, jogtudós, politikus, az Andrássy-kormány igazságügy-minisztere (1867–1871).

Hucher, Eugène (1814–1889), régész, Musée du Mans.

Ihász Dániel (1813–1881) honvédezredes, az itáliai magyar légió parancsnoka, az olasz hadsereg ezredese.

Inkey Ádám (1830–1889) országgyűlési képviselő. 1861-ben Zalamegye Csáktornya kerületének országgyűlési képviselője volt; később Kőszegen lakott.

Ipolyi Arnold (Stummer, 1823–1886) beszercebányai, majd nagyváradi püspök, valóságos belső titkos tanácsos, az MTA igazgató tagja, a Kisfaludy Társaság tagja, a magyar művészettörténet-kutatás egyik úttörője.

Jubinal, Achille (1810–1875) francia középkor kutató, politikus.

Kemény Zsigmond báró (1814–1875), író, publicista, politikus.

Kossuth Ferenc (1841–1914) Kossuth Lajos idősebbik fia, politikus, országgyűlési képviselő. Nevelője Londonban Rónay Jácint volt.

Kovács Mihály (1818–1892) festő, 1842 tavaszán Itáliába utazott, ahol kisebb megszakításokkal öt évet töltött. 1848-tól Pesten, majd 1849-től Egerben élt. Több hónapot dolgozott Bécsben, Párizsban is. Spanyolországi útja során megnősült, néhány évet ott tartózkodott. 1867–72 között Abádszalókon élt, majd Münchenben dolgozott.

Kubinyi Ágoston (1799–1873) 1843–1869 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

Kühn Rajmund Lajos OSB (1828–1884), gimnáziumi tanár Esztergomban 1852–1868 között.

Leguay, Louis régész, a párizsi Société d'Anthropologie et d'Histoire elnöke.

Liezen-Mayer Sándor (1839–1898) győri születésű festő és illusztrátor. 1862–67 között Münchenben Karl Piloty mesteriskolájában tanult. Szent Erzsébet szentté avatása című festményével a müncheni akadémia 1865. évi pályázatán díjat nyert.

Ligeti Antal (1823–1890) magyar festőművész. A párizsi világiállításon kiállították egy festményét. 1868-ban a Nemzeti Múzeum képtára őrévé nevezték ki.

Lippert József (1826–1902): építész. 1850-ben került kapcsolatba Ipolyi Arnolddal, akivel Pozsony vm. műemléki fölmérésén dolgozott. Simor János győri püspök (1867-től mint esztergomi érsek) fő-építéssként, egyházművészeti tanácsadóként foglalkoztatta.

Longpérier, Henry Adrien Prévost de (1816–1882) numizmata, régész, a Revue numismatique szerkesztője 1856–1872 között, 1858-tól tagja volt a Történelmi és Tudományos Bizottságnak, a Louvre antik görög, etruszk és római gyűjteményének munkatársa.

Mandelgren, Nils Månsson (1813–1899) svéd néprajzkutató, művészettörténész.

Martin, Henri (1810–1883) történész, esszéista, regényíró és politikus.

Matejko, Jan (1838–1893) lengyel történelmi festő. Lengyelország első felosztása 1773. (Reytan na sejmie warszawskim 1773 roku) című műve aranyérmes nyert a világiállításon.

Melczér István (1810–1896), az utolsó királyi személynök, főrendiházi tag. Foglalkozott archeológiával és heraldikával, több cikket írt az Archaeologiai Értesítőbe és a Századokba.

Metternich, Richard herceg (1829–1895) diplomata, 1859. decembertől párizsi nagykövet.

Migne, Jacques-Paul abbé (1800–1875), pap, teológiai kiadó. Párizs mellett nyomdát, könyvkötészetet és üzletet nyitott. Kiadványsorozatai a XIX. század legjelentősebb vállalkozásai voltak.

Mikes (IV.) Benedek gr. (1819–1878)

Mommsen, Christian Matthias Theodor (1817–1903) német történész, ókortudós. A *Römische Geschichte* 1–3. Mommsen leghíresebb műve, 1854–1856 között jelent meg. A magyarországi és erdélyi római kori feliratok összegyűjtésére 1857-ben személyesen utazott a régióba. Mommsen felkérésére Rómer Flóris is végzett kutatásokat a kolozsvári múzeum kőtárában.

Morel-Fatio, Arnold (1813–1887), svájci muzeológus, történész, numizmata.

Mortillet, Louis Laurent Gabriel de (1821–1898), francia antropológus, a Museum at St Germain kurátora. Ő fedezte fel többek között az altamirai barlangrajzokat. 1867-től a Musée des Antiquités Nationales igazgatója, az 1867-es párizsi kongresszus titkára.

Pereira da Costa, don Francisco Antonio, (1809–1889) portugál orvos, mineralógus, paleontológus. 1853-ban a portugál akadémia és a Bányatanács tagjává választották. 1857-ben a Földtani Bizottság igazgatója lett.

Piloty, Karl Theodor von (1826–1886) német festő, 1861-től a müncheni akadémia professzora, majd igazgatója.

Podhorszky Lajos (1815–1891) nyelvész; 1858-tól az MTA levelező tagja. 1849–59 között a párizsi Bibliotheque National megbízásából a kínai kéziratokat és könyveket katalogizálta. 1859-ben Karagyorgyevics szerb fejedelem gyermekeinek nevelője lett Grazban. 1863-ben Pesten az északkéleti vasútigazgatóság titkára lett. Betegsége miatt állását hamarosan elvesztette és visszatért Párizsba, ahol főként nagy nyelvtudásából élt (kb. 20 nyelven beszélt).

Pósfay Bertalan a Nemzeti Múzeum régésze, őrségéd.

Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész, műgyűjtő, az MTA tagja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója (1869–1894).

Radnai Farkas (1872-ig Rillhammer, 1848–1935) beszercebányai római katolikus püspök, teológiai doktor, egyházi író. Lipovniczky István (1814–1885) nagyváradai megyéspüspök mellett 1875-ben püspöki titkár, 1889-ben nagyváradai kanonok, majd egyházmegyei irodaigazgató, 1904-től beszercebányai püspök.

Ramsauer, Johann Georg (1795–1874), bányatisztviselő és régész (Hallstatt (OÖ)), ő fedezte fel 1846-ban a hallstatti vaskori lelőhelyet.

Reboux, Jules amatőr régész.

Révay Simon (1820–1880) Túróc vm. főispán.

Rialle, Julien Girard de (1841–1904) diplomata, tudós, antropológus.

Ribáry Ferenc (1827–1880) tanár, történész, földrajzi szakíró.

Rónay Jácint János (Leitzinger 1848-ig) (1814–1889) bencés tanár, természettudós, író, az MTA tagja. A londoni emigráció éve alatt számos neves emberrel állt kapcsolatban, Kossuth gyermekeinek, majd 1871-től Rudolf trónörökösnek és Mária Valéria főhercegnőnek nevelője. 1866. szeptember 26-án ért haza, Pannonhalmára. 1867-ben az MTA jegyzőjévé és rendes tagjává választotta. 1867–1871-ig az akadémia Értesítőjének szerkesztője volt. 1867-ben részt vett a Magyar Történelmi Társulat megszervezésében.

Roujou, Anatole (1841–1904) francia antropológus.

Rózsay József (1848-ig Rosenfeld) (1815–1885) orvos, gerontológus, 1864-től az MTA levelező tagja. 1867-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszteletbeli főorvosa.

Sárkány Miklós József OSB (1802–1891), 1845-től haláláig bakonybéli apát.

Schäffer, Ignaz Kitter a bécsi Central-Comite első biztosa

Schmidt, J. H. G. Waldemar dán biztos. Munkája a világhiállításról: *Le Danemark à l'Exposition universelle de 1867* ; publié par la commission danoise. *La Partie historique* ; par J. H. G. Waldemar Schmidt. Paris, 1868.

Schultz Ferenc, Schulz (1838–1870) építész, műegyetemi tanár. Főként műemlékek restaurálásával foglalkozott, 1868-ban megbízást kapott a vajdahunyadi vár helyreállítására.

Simonyi Ernő (1821–1882) politikus, történetkutató. Részt vett a szabadságharcban, Komárom kaptulációja után emigrált. Hamburgban, Párizsban, Londonban élt. 1857-től Londonban a British Múzeumban Magyarországra vonatkozó történeti okmányokat gyűjtött (megj. MTA 1859), Angliában és Párizsban kereskedelmi tevékenységet folytatott.

Smotzer Ignác (1812–1885) választott püspök. 1867-ben szatmári teológiai tanár és a szeminárium rektora.

Soden-Smith, R. H. (1822–1890). 1857-től haláláig a South Kensington Museum művészeti könyvtárának vezetője.

Solari, Philippe (1840–1906) olasz származású szobrász, az 1867-es párizsi Salonon mutatkozott be.

Sommerard, Edmond Du (1815–1887) régész, a francia régészeti kiállítás rendezője.

Strossmayer, Josip Juraj, (németül: Joseph Georg Strossmayer, 1815–1905) német származású horvát római katolikus püspök, a horvát nacionalista Nemzeti Párt vezetője. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban segítette Jelačić Magyarország elleni hadjáratát. 1860 és 1873 között a horvát országgyűlésnek (sabor) a magyarokkal való kiegyezést ellenző képviselője.

Szarvady Frigyes (eredetileg Hirsch) (1822–1882) ügyvéd, hírlapíró. A szabadságharc alatt a magyar kormány diplomáciai ügynöke volt először Pest és Páris, majd Pest és Bécs között. A világsi fegyverletétel után állandóan Párisban tartózkodott. A magyar emigrációval (Türr, Teleki) szoros kapcsolatot tartott, nagy szolgálatokat tett. Kossuth Lajos iratainak francia kiadását ő rendezte sajtó alá.

Szentiványi Károly, Szent-Iványi (1802–1877) főispán, politikus, országgyűlési képviselő (1865-től a Deák-párt képviselője), 1856–1869 között a képviselőház elnöke.

Szilágyi Virgil (1824–1892): ügyvéd, hírlapíró, országgyűlési képviselő. A szabadságharc bukása után családjával külföldre költözött. 1867-ben Párizsban részt vett az emigráció tárgyalásaiban, majd Berlinben telepedett le, ahonnan a Magyar Újságnak küldött tudósításokat.

Tanárky Gedeon (1815–1887) politikus, országgyűlési képviselő, 1867-től vallás- és közoktatásügyi

államtitkár, az MTA levelező tagja.

Tanárky Gyula (1815–1880), gazdasági író, Pulszkyék szécsényi uradalmának jószágigazgatója, titkára, gyermekeik nevelője. 1865-ben Kossuthal együtt Torinóba költözött. A kiegyezés után visszatért Mo.-ra, mezőgazdasági gépügynökséget létesített gazdaságok rendezésével, birtok-adásvételek, ill. bérletek közvetítésével foglalkozott. Az Orsz. Levéltárban őrzött naplóját *A Kossuth-emigráció szolgálatában* címmel Koltay-Kastner Jenő adta ki (1962).

Télfy Iván (1867-ig János) (1816–1898) nyelvész, egyetemi tanár. Görög és sémi nyelvekből doktorált, több görög nyelvészeti munkája jelent meg már 1864–1867 között is.

Térey Pál (1831–1883) honvédtiszt, országgyűlési képviselő, őrnagy, magyar országos kiállítási biztos Párizsban (1867). 1867-ben a párizsi világi kiállításon Magyarország biztosa és képviselője. 1867. július 1-jén III. Napóleon francia császár a Becsületrend lovagjává nevezte ki, a Francia Akadémia is beválasztotta a tagjai közé.

Thaurin, Jacques-Michel (1814–1870) gyűjtő, író. Ma gyűjteményének egy része a Musée Départemental des Antiquités de Rouen-ban.

Torma Károly, csicsókeresztúri (1829–1897) bölcsészdoktor, régész, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, az MTA rendes tagja. Felesége Makray Berta.

Török József (1813–1894) természettudós, az első magyar orvosi kozmetikai szakkönyv (Buda, 1842), és az első balneológiai szakmunka (1847) szerzője.

Türr István (1825–1908) tábornok. A szabadságharc bukása után részt vett többek között az 1853-as milánói felkelésben, 1859-ben Garibaldi vadászcsapatában, a szicíliai expedícióban. III. Napóleon francia császárral rokon kapcsolatba került, bizalmasává vált a monarchista Európa vezető köreinek. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés után felajánlotta szolgálatait Budapesten és Bécsben egyaránt.

Van der Kellen, David (1804–1879) holland vésnök, éremkészítő, szobrász.

Várady Gábor (1820–1906) testőrtiszt, honvéd ezredes, 1865-től balközép párti politikus, országgyűlési képviselő, ügyvéd.

Vidats János, Vidacs János (1826–1873) mezőgazdasági gépgyáros, a márciusi ifjak egyike, honvédtiszt, országgyűlési képviselő.

Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel (1814–1879) francia autodidakta építész és műtörténész. 1863-tól az **École des beaux-arts tanára**.

Vukovics Sebő (Sava, Sabbas, Száva) (1811–1872) a Szemere-kormány szerb nemzetiségű igazságügy minisztere (1849. május 2. – 1849. augusztus 11.).

Vulliet, M. (Adam) (1814–1892) író, az L'Écorle Normale igazgatója. 1856-ban megjelent magyar vonatkozású könyve: Michel le mineur, narration hongroise, traduction libre publiée par A. Vulliet. Paris, C. Meyrueis, 1856, 107 p.

Wenckheim Frigyes gr. (1842–1912) cs. kir. titkos tanácsos, főpohárnok, a magyar főrendiház örökös tagja.

Worsane, Jens Jacob Asmussen dán régész, államtanácsos, a koppenhágai múzeum igazgatója.

Zichy Edmund, zichi és vásonkeői (vagy Zichy Ödön) (1811–1894) gróf, császári és király kamarás, belső titkos tanácsos, műgyűjtő, főrendiházi tag.

Zichy Henrik (1812–1892) gróf, császári és királyi kamarás, Moson vm. főispánja, országgyűlési képviselő, valóságos belső titkos tanácsos és a főrendiház tagja. A Magyar Történelmi Társulat alapító tagja.

RODALOM

BERICHT

- 1869 *Bericht über die Welt-Ausstellung zu Paris im Jahre 1867* (Band 1): Einleitung (I). Die Kunstwerke und die histoire du travail (II). Instrumente für Kunst und Wissenschaft (III). [Hrsg.] Österreich-Ungarn / Central-Comité der Weltausstellung zu Paris 1867. Wilhelm Braumüller, Wien.

BOUTELL, Charles

- 1868 *The illustrated catalogue of the Universal exhibition*, published with the Art journal (1867-1868) Virtue and Co., London–New York.

CONGES

- 1868 *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*. Compte rendu de la 2me session, Paris, 1867. C. Reinwald, Paris.

DUCUING, François [Hrsg.]

- 1867 *L'Exposition Universelle de 1867 Illustrée* 1–2. (Paris).

EITELBERGER von Edelberg, Rudolph

- 1869 Histoire du travail. In: Bericht 1869, 120–155.

EMBER Győző

- 1967 A Magyar Történelmi Társulat száz éve. *Századok* 101. évf. 6. sz. 1140–1169.

EXPOSITION

- 1867 *Exposition Universelle de Paris, 1867*. Catalogue spécial du Royaume de Hongrie. [trad. par Ágost Grisza] ; publ. par la Commission royale. Typ. Marc, Paris.

FARKAS Zsuzsa

- 2012 A kultúra tövébe fészelt ország. A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851–1878. *Aetas* 27. évf. 1. sz. 136–158.

GÁL Vilmos

- 2008 *Világkiállító magyarok*. Holnap Kiadó, Budapest.

GLATZ Ferenc

- 1967 A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok* 101. évf. 1–2. sz. 233–267.

GOODRUM, Matthew R.

- 2009 The Creation of Societies for the Study of Prehistory and Their Role in the Formation of Prehistoric Archaeology as a Discipline, 1867–1929. *Bulletin of the History of Archaeology* 19(2) November, 27–35.

GULYÁS Gizella

- 1976 A Müncheneri Képzőművészeti Akadémia és művészképzésünk 1809–1945. *Hungarológiai Közlemények* 26–27. sz. 75–88.

HENSZLMANN Imre

- 1868 Az 1867-ki párisi világkiállítás művészeti tárgyairól szóló jelentésnek bevezetése e kiállítás építészeti részébe. *Magyar Mérnök-egyesület Közlönye*, II. 5. füzet, 383–390.

IRÁNYI Dániel

- 1867 Visszapillantás a kiállításra. *Vasárnapi Újság* 14. évf. 49. sz. (dec. 8.) 603.

KELETI Gusztáv

- 1867 A párisi világkiállításra szánt magyar műtárgyak kiállítása. *Fővárosi Lapok* 15. sz. (jan. 18.) 58–59.

KEMENCZEI Ágota

- 2011 Az Egger műkereskedés és kapcsolata a Nemzeti Múzeummal a dualizmus korában. *Folia Historica* 27 (2010–2011) 99–116.

KISS Erika

- 2000 „Történelmi” kiállítások a 19. században. In: *Történelem-Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon* (a Magyar Nemzeti Galéria kiállításához 2000. március 17. - szeptember 24.). (szerk. Jávor Anna – Mikó Árpád – Sinkó Katalin – Székely Júlia). MNG, Budapest, 514–520.

LINAS, Charles de

- 1868 Royaume de Hongrie In: *L'Histoire du Travail à l'exposition universelle de 1867*. Arras-Paris, 110–132.

LŐVEI Pál

- 2001 Magyarország és a világkiállítások (főleg építészettörténeti vázlat). In: *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. (szerk. Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Prakfalvi Endre) Budapest, OMVH, Építészeti Múzeum, 17–46.

MARCHINÉ Schön Katalin

- 1989 *A világkiállítások válogatott bibliográfiája*. Országgyűlési Könyvtár, Budapest.

MORTILLET, Gabriel de

- 1867 *Promenades préhistoriques à l'Exposition universelle*. C. Reinwald, Paris.

MÜLLER-SCHESSEL, Nils

- 2001 Fair Prehistory: archaeological exhibits at French Expositions Universelles. *Antiquity* 75. 288. (June) 391–401.

RÓMER, Florian

- 1867a *Catalogue des objets Hongrois de l'Histoire du travail a l'Exposition universelle de 1867 a Paris*. Typ. Auguste Marc, Paris.
- 1867b Párisi levelek I–VIII. *Pesti Napló* 18. évf. 186., 196., 240., 245., 251–252.
- 1867c V. Egger D. Párisban kiállított ezüst lemezei. (Felolvasatott a m. tud. Akadémia apri 20-án tartott szakülésében. *Archaeologiai Közlemények* VII. Ú. f. V. 158–161.

RUOFF, Ulrich

- 2004 Lake-dwelling studies in Switzerland since Meilen 1854. In: *Living on the Lake in Pre-historic Europe*. 150 years of lake dwelling research. Ed. by Francesco Menotti. 9–21.

SOMOGYI Miklós

- 1912 Magyarok a Müncheneri Képzőművészeti Akadémián 1824–1890. *Művészet*, XI. 178–188.

SWITZER, Terri

- 2003 Hungarian Self-Representation in an International context: the Magyar Exhibited at International Expositions and World's Fairs. In: *Art, Culture, and National Identity in Fin-de-Siècle Europe*. Ed. Michelle Facos, Sharon L. Hirsh. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 160–183.

SZ. D.

- 1867 A magyar osztály, V. *Vasárnapi Ujság* 14. évf. 24. sz. (jún. 6.) 298.

SZÉKELY, Miklós

- 2015 A Capital in the Margins: Concept for a Budapest Universal Exhibition between 1867 and 1917 In: *Cultures of International Exhibitions 1840-1940*. Great Exhibitions in the Margins. Ed. Marta Filipová, –44.

TANÁRKY Gyula

- 1962 *A Kossuth-emigráció szolgálatában*. Kiad. Koltay-Kastner Jenő, (Budapest).

FLÓRIS RÓMER'S DIARY OF THE WORLD EXPOSITION OF PARIS IN 1867

Flóris Rómer stayed in Paris between March and November 1867 as the custodian of the archaeological exhibition of the Hungarian segment of the World Exposition. Meanwhile, he took part in the Paleo-archaeological and Anthropologic Congress (Congres international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques) where he also spoke. He prepared a catalogue of the Hungarian exposition material, visited museums and libraries, carried out researches concerning Hungary, served as an exhibition guide and continuously enlarged the exhibition. He also led an intensive social life meeting with archaeologists and members of the Hungarian intelligentsia living in exile. The most valuable fruit of his 9 month stay in Paris was the fact that he made the foreign public acquainted with Hungary, the Hungarian archaeology and himself. He kept a diary during his stay, which consists of the "book of visitors" of the exhibition from the one side and his personal daily notes from the other. The brief notes hint to tremendous work, enormous network of connections and provide a lot of background information.

The Paris Diary is kept at the Manuscript Archives of the National Széchenyi Library in Budapest. This publication presents Rómer's daily records.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

ÁLDOZÓ ISTVÁN

főlevéltáros (MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár)

T. BIRÓ KATALIN

régész, muzeológus, történettudományok kandidátusa (Magyar Nemzeti Múzeum)

CSÉCS TERÉZ

könyvtáros (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

DEBRECZENI DROPPÁN BÉLA

történész, levéltáros (Magyar Nemzeti Múzeum)

DÉKÁNY FERENC

plébános (Ásványráró)

FARAGÓ NORBERT

tudományos segédmunkatárs, doktorjelölt (ELTE Régészettudományi Intézet)

GALAMBOS ISTVÁN

botanikus, ny. főmuzeológus

GRÁFIK IMRE

néprajzkutató, ny. múzeumi főtanácsos

HALBRUCKER ÉVA

MSc-hallgató (Leiden University, Faculty of Archaeology)

HERMANN RÓBERT

MTA doktora, tudományos helyettes (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

ILON GÁBOR

régész (Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ, II. Regionális Iroda)

KIRÁLY ATTILA

PhD-hallgató (ELTE Régészettudományi Intézet)

KONDOROSY SZABOLCS

régész

LÁSZLÓ CSABA

régész

MESTER ZSOLT

egyetemi adjunktus (ELTE Régészettudományi Intézet)

PÉNTEK ATTILA

régész, független kutató

PROHÁSZKA PÉTER

régész, történész (Archeologický ústav SAV, Nitra)

SCHMIDT DÁVID

tudományos segédmunkatárs (NYME Erdőmérnöki Kar)

T. SZŐNYI ESZTER

régész

VARGA JÓZSEF

ny. igazgató, c.f. docens

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történelmi
Múzeum